

НИКӨАЛА ХАШЫГ

АИБАШЬРА, АИБАШЬРА...

АЖӨАБЖЬҚӨА, АОЧЕРКҚӨА,
АДРАМА

АШӨКӨТЫЖЬЫРҒА «АЛАШАРА»

АКӨА – 2005

Никәлә Чыф-иңа Җашыг иомытәкәа рыла аҗхәәцәа деицырдыруит. Җыгхаралагы имачым «Аибашьра, аибашьра...» зыхъзу ари ашәкәи иануп ажәабжькәа, аочерккәа, адрама. Ихытхәаам, автор дызхаанны дызлацәажәо – ажәлар змыргәацоз аибашьрақәа (1941–1945 шш., 1992–1993 шш.) ирхыләи аз ахәаи, агәырәеи, агәәкрәи роуп. «Аибашьра ахәта бнауәроуп, аха Аҗсадгыл ахьчаәцәа рзы уи фырхацароуп», – ихәоит автор ишәкәәфы. Ииашацәкәаны, ашәкәәфы ихадароу атың аанызкылогы убарҗ Афырхацәа ирхәтарнакыз роуп.

А П Х Ъ А Ж Ә А

Адунеи аёы ирацёоуп ацьашьахёқәа. Урт ируакуп Ауаџи уи ипсабарей. Ауаџы еснагъ џ-хаёык иман: изнапык ала апстазаара иреиауан, егы инапала апстазаара ирхёашон. Ус дыкан миллион шықөса уажёапхья, агыгшёыгқөей иарей «анейхаазалаз», ус дыкоуп иахьягы. Убарт џ-хаёык змаз ракёын изыреиауаз, иагзырхёашоз ацивилизация дуззақәа.

Абасала, Ауаџы џ-хаёык имоуп: ганкахьяла, зегъ реиха икёышу, зегъ реиха икёиоу; егы аганахьяла – зегъ реиха ибзамыкёу, «еани ецыси еитцазмыргыло» ақёыцьма еипш, зегъ реихагы игыгшёыгу иоуп ауаџы-цьныш. Абарт роуп жёйтөнатә аахыс адунеи еимазкуа, абарт роуп ажёларқәа еинызкёауа, рлахьынтца зызбауа. Ицьоушьаша, уртгы егыртгы – ажёлар роуп излиааз, уртгы, егыртгы, – апхёыс лоуп изыхшаз.

Зегъ зымчу ажёлар! Апстазаара зырёиауа – ажёлар! Аха ажёлар зегъ зымчу жёларны иказцо ирхагылоу апызацәа роуп. Аус ахьыкоугы абракоуп! Ажёлар икашьшы инхарц-инцырц ртахуп, уи азы урт иртахуп ауаџы-цааимбар хёынтқарс дырхагылазар.

Ажёлар кёышуп, кёышра рыгзам, аха ржъарагы мариоуп: «Абри ауаџ шөара шөзыркьато уаџуп, ари анцәа ишөзааишьтыз цааимбаруп!» – хәа ажёлар ааизганы ацьныш думан унеиргы, «прауа-прауа!» хәа рнапы изейныркёоит. Ауаџы игәра агара казшьа бзианы ажёлар ирымоу абас ауп ахёымга ихы ишаирхөо. Уи знык ахёынтқарра дзахагылар, «зегъ зымчу» ажёлар инацәа иахаиргёежьюеит, иааитаху рылаигзоит. Уигы акёым, ижёлари игёылацөей еичирчоит, уртгы инапәы иааигарц дашьталоит. Уи бнауаџроуп, аха убаскангы рпыза игәра ганы, рахёақәа тпаа ицаны тынч инхауа-

инцуа ргөылацәа ирықәлоит, уртҕы раҳәақәа тҕаа ирәа-
гыланы ақәеибахра иалагоит. Еиҕагылоит абнауафреи
ахацареи! Еиҳа ауаа нзыртәаз алыркаауеит, ачын ыртҕоит.
Адунеитәи аҕоурых ишткәацра итәу абарт рөызцәа аиба-
шьцәа цәаҕеыгақәа рыла, аха иалкаатәуп хара хазхаану
Адунеитәи афбатәи аибашьра. Хынфажәа миллион ауаа
рыҕсы иартәеит уи амца қьоуқьад еицызхыз фәҕхьа
аңнышцәа. Уртҕы ажәлар роуп цызацәас иалызхыз.

Зегь зымчу – ажәлар, зегь зларыгзогы – ажәлар! Абасала,
фыцья-хөы ахәымгақәа ажәлар шыартцәыралә рнацәахы
иахадыргьежьюеит, иаартәху ыларыгзоит, арахь «зегь
зымчу» хәа ипхьазахуп!

Закөйтә парадоксузәи адунеи аҕы икоу!

Ус икан ажәлар.анцарадаз, ианлашьцакыз; ус икоуп ацара-
дырра ианарлашагы.

Изустәда, нас, зегь зымчу ажәлар шыартцәыралә знацәа
иахазыргьежьюаз аполитикцәа?

Урт аҕоурых аҕы шәоыла, зықьоыла икан, аха иахгәа-
лахаршәап хазхаану рахьтә хөык, пшьоык.

1879 шықәсазы Қырттәыла, Гори ақалақь аҕы, пхәыс ласык
длыхшеит, заб дызустцәкьоу иахьагы еилкаам, Иосиф хәа
зыхьзыртцаз азәы.

Жәа-шықәса ышьтахь, 1889 шықәсазы Германияа диит
Адольф зыхьзыртәыз даәазәы. Уигьы еиқәшәамыз шыоуы
дырхылцзар акәхап...

Даәа жәа-шықәса ышьтахь, 1899 шықәсазы, амҳаңьырра
ашьтахь икьаланы Аңсны иқәнагалаз гыруа таацәарак рәы
диит Лавренти хәа даәа мзышәак. Уигьы иаб дызустцәкьоу
цқьа еилкаам иахьагы, аха иан «еицырдыруа» лакәын. Хыхь
зыхьз схәаз ракара амч имамызт уи, аха хәымгарыла урт
ираңигон.

Убарт зыжәла кьаҕыз, зышьтра цқьамыз, цара дукгы
змамыз, Анцәа ицәымғны иишаз ауаа хәымгақәа иеицар-
кәәкәаз аполитика иахкьаны адунеи аҕы хынфажәа миллион
рәынза ауаа тахеит. Урт рхыпхьазараҕы икан зыхшыю ала
хаамтазтәи ацивилизация ду зырәиәуаз, зкультурала адунеи
ахаҕа зырлашоз, Анцәа игәаңхарала иишаз зықьоыла
ацарауаа дуззақәа...

Закөйтө парадоксузеи адунеи аёы иаакалахьоу!

Сталин ихөымгарақөа адунеи иацөйтөахырц атөыла дуззаёы аихатө парда лашьтны ирлашьцеит. Нас имацуарқөа ирыдидцеит «ауада лашьцаёы ацгөы еикөацөа ркырц», уи уа ишыкамыз шидыруазгы.

Уи дара рметод акөын ауаа рныртөараёы.

Оыноажөатөи ашықөсқөа рынтөамтаз Сталингы, Бериа-гы, ақыртуа интеллигенциягы рхы аайдкыланы ирызбеит:

1. Қырттөыла «имыцхөны» иаланхо ажөларқөа нақ иалыргарц.

2. Ақсны ақыртқөа рыла идьртөырц, ақсуаа қыртуартөырц.

3. Аоадахьтөи Кавказ ала Қырттөыла адгьылқөа дырт-баарц.

Абасала, Қырттөыла «аерыцқьареи» «аеыртбаареи» рөы «иапырхагаз» ажөларқөа, рыг-рөы амырхөазакөа ихырцөаны, уао дахьнымхоз ацөхөыраё иганы икарыжыит, ишөтахызар шөынха, ишөтахызаргьы шөынтөа хөа нарахөаны.

Ацыхөтөан уртқөа зегьы ианрықөызбагьы, адунеи тшөамхазеит ахөымгацөа рзы.

Сталин Асовет хөынтқарра анааирхө ашықөсан, 1928 шықөсазы Қырттөыла, Гуриа хөа иахьашьтоу, диит Едуард зыхьзыртөыз даөазөых. Қырттөыла «ацеицөа хьзырхөагақөа» рпынтца дьлкьлшөазшөа, цөоанцөыка ахалара дазхианоуп уи дышөацшөаз, аха урт «риетцөахөкөа» анкьдшөа, цөоанцөыка дьзхамлакөа, краамта деикөкьашон, кьлаарак збозар хөа.

Ашықөсқөа цон, аамтақөа рөырыцсахуан, Едуардгьы, аинцөыш еипш, иеипсахуан: зны дкоммунистын, зны ддемократын, нас дфашистхеит.

Аха уаанза, цөоанцөыка апырра иөаназьикаитцоз аамта иақөшөеит, Қырттөыла абацөа уи атоурыхтө лахьынца анырызбоз, уи анагараз астратегиятө план аныкарцоз. Урт-қөа зегьы ацыхөтөан уасиатк ирзаөызахеит Едуард дназлаз апацөа рзы, абацөа ркьнитө. Едуард ускан акомөар рпызацөа дыруазөкьын, иаркь-ирцөхөа дыкан.

Ачархөара уны ахьмат еипш дкьлтөраан Қырттөыла данахагыла, рапхьа Ақсны дажөлеит, кьргьы дрычхан, аха, нас ацыхөтөан хажөлар, дзакөыцөкьаз анеилыркаа, ускантөи арежимгьы иацөымшөакөа, атрышө иасны дықөырцеит. Зхь

пату ақөызцо дыпхашьаргы ауан, аха, мап, шөөреи ҳареи ҳаишьцөами ҳәа иччара ғызлааза «ашьтахьтөи ашө» ала даакылсит, акгы камлазашәә. Ускан, хымпада, игөы дтәкөындкөындуан: «Ишөсырбап!» ҳәә.

Иааит уи аамтагы. Асовет ҳөынтқарра анеилаҳа, Москва усда-ҳөысда иалаҳаз акариерист, уи ичҳауа дыказма, 1921 шықәсазы иабацәа ишыкарцаз еицш, Урыстөыла ацхыраа-рала ицсадгыл ағы аиҳабыра ахҳөаны, Қырттөыла даҳагылеит еиҫа.

Шевардназе игөҫақы хада, иабацәа еиддыргәәгәалаз Қырттөыла аиқөырхара акөын – уажөы уи аилаҳара иағын.

Аладахьтөи Уацтөыла бцар мцала иахзөиқәкуазар ҳәа аибашьра ишағыц иағын. Арахь иаацшызар, ацсуаа Қырттөыла алцраз рапхьатөи ашьәәа карцахьан.

Ари збаз Шевардназе: «Уажөшьҫа иазхоуп!» – иҳөан, хыма-цсыма Уацтөыла аибашьра ааникылеит, уажөшьҫа ацсуаа аюбатөи ашьәәа еихыргаанза напы рылеикырц. Аха Ацсны Уацтөыла акөмызт, уи нап алакра даара ишөөртәз усын. Рапхьа иргыланы Урыстөыла ақөыршаҳаҫтөын. Убри иазкны Дағомыс иөиқәшөөит Урыстөыла Апрезиденти иарөи.

«Қырттөыла акзаара шөөрҫахеит, уцхыраара сҫахуп, – иҳөазар акөһап ускан иара, – нас Кавказ уусқәа сара исырманшөалоит... Иугәаласыршөөр сҫахуп, Борис Николаи-иҫа, Аахыц Кавказ аурысқәа шөнапағы ианаажөгоз, агөашө шөзаазыртыз ақыртқәа шҳакөу!»...

Уи ала Апрезидент игөиөаниҫөит: «Уажө иаҫаххар, аркрагы ҳалшоит!»...

Ускан шьыбжьхьа ҳәа какалк ркхьан...

Уи ала Шевардназе игөы иртынчыргы ауан, аха Ацсны «былды» здырҳөахьаз ҳаға шьахөла идыруан ацсуаа рыртаслымра ус ишымариамыз. «Ашхырцәаҫҫра ацөы ҫысшьуөит, аха иаразнак исзымхөәөыр?!»

Ари азҫаара агөөанызаара инаҫөит.

Ақөыцма ааҫҫра ианҫало, жөантө иакөшаны иҫшыхөуөит.

Шевардназе инықөыршөны Америкатөи Апрезидент дизҫөит. Уи уақа еиҳа иөааиртит, хымпада.

«Ацсны аурысқәа исцөыргоит, усыцхраа, – иҳөөит иара. –

Сара ажәа устоит Қырттәыла җажәиҗәбатәи штатны ишыкасто ала. Ус анакәха, Аахытц Кавказ зегы шәнапәы иҗалоит...»

«О, җеи!» – иҗәазар акәхап Апрезидент.

Ргәыреаниҗеит, «зымҗа кыз» аерманцәеи Җарабах цөымҗны згәы иалаз азербайҗанцәагы. Җәара атахума, хаз-хазы еибамырдырзакәа: азәы акы, егы даеакы иаҗәауа.

Уигь азимырхеит.

«Җал-палк җалозар, заа иудыруазар сҗахуп», – иҗәан, Җыркәтәыла Апрезидентгы илымҗа интишьит. «Ушьтан епныҗәак ситар ацкыс, идыруазаит, дысҗаххаргы ауеит», – игәәхәзар акәхап.

Абаагәара еиҗш дзыкәгәыгуаз Кравчук иҗеицәахуаз арбану! Урт аҗәынҗарра дузза ахырбгаларағгы блала мацара еилибакаауан, избанзар, еилабааз аимпериа урт ртәылакәа «хәәены» иаман, ирҗахын ахаҗәитра рхазы, даәазә изы – мап!

«Аҗсны ансыҗәца, Җрымгы цеит җәа ипҗаза! – гәҗәала игәеаниҗеит. – Иахәа уи аҗыза ашәартә җҗагылоуп уареи сареи».

«Хәаас иҗоумцан, сҗыза! – иҗәазар акәхап Лионид Макариҗа. – Уаҗсҗәык иҗоу аҗәлар уиаҗара ишәартәхарым. Ирымукәа рыедыртапанчар, «хьи!» ззымдыруа җбаҗа баталион ахохолцәа узынасышьтуеит. Уаҗагы аҗахзам. Урт «җорылкак» рыхәлоуҗәаргы ирызхоит».

«Иреиҗу аҗыртуа кониак! – имҗәакәа дыҗам Едуард. – Җара-шьаракгы сеигзом».

Абасала, аҗама ағы еиҗш, иғы нарҗәы-аарҗәуа иусқәа еиҗәыреәеаноуп атанкқәа рышьтыбҗь гәытшьаагаха, аҗсреи азреи, абылреи арбгареи рымәхакны Аҗсныҗа ишҗәитҗаз. Җаҗҗәысгы иаиҗаз, «аихамҗа аблокада азызуз» аҗсуа екстремистцәа рҗыҗ рыҗәҗара акәын.

Абас ауп еиҗах җажәлар рлахынҗа Аҗсны анҗыц ишырызбаз. Ус иҗан җәытәнатә аахыс.

Абҗаратәи ашәышықәсқәа раан Византиааи аҗамцәеи Аҗсны еимаркуан.

XIX ашәышықәсазы аурыс җәынҗқари аҗырқәа султани Аҗсны еимаркын, аха нас еизааибагеит: «Аҗсуаа шәара

ишәымаз, Аңсны ҳара иҳамазааит». Абасала, ажы анаңхыци еикәыртхеит.

Асовет аамтазы, оҳ, гәышьа, уажәшьта ахақәйтра нагза ҳауит ҳәа рхылпа аңыс штаҳәуаз, Сталин Аңсны ңсағатәыс иңсадгьыл Қырғтәыла иаиңеит, уи ала ҳрыцҳара адакья ғыцгы аартын.

1937-38 шықәсқәа рымацара аагозар, уажәтәи аиба шырағы шықәсык итаҳаз акара ҳажәлар рңеицәа усқан иршьит. Урт ҳажәлар рхыпхьазарақны х-процентк инеиҳаны иартәоит. Астатистика излаҳәо ала, усқан аңсуаа ҳхыпхьазара 65 нызқьык ҳакәын иказ. Аибашьра ианналага, иаанхаз 15 нызқьык уи иағарыжьит. Урт рахьтә 5500-ык тахеит. Ус анакәха, 24 процент аңсуаа аибашьра ирышьтит, 8,4 процент тахеит. Нас нап адырkit иаанхаз ассимилиация рзура. Убри алагы Аңсни аңсуа жәлари рлахьынца цыхәаңцәала избан, дара ртәала.

Саңюланы исхәар сґахуп: абартқәа рдыруан азоуп аңсуа еибашьцәа, алымқәа реиңш, изеибашьуаз.

Убри азоуп уажәы, аибашьра ашьтаҳь, зыңсадгьыл ахь иңаз ақыртқәа еиґах Аңсныка рырхынҳәра мап заңыркуа.

Абас аамта-аамтала амчра еиқәаңәақәа Аңсни аңсуа жәлари рлахьынца рызбон Аңсны аңтың. Аңыхәтәан, хыхь ишысхәахьоу еиңш, ҳажәлар рлахьынца Дағомыс ирызбахт. Убасқан ауп ҳңеицәа хьзырхәагақәа рлахьынца анырызбозгы. Уи «Қырғтәыла акзаара» ахьын. Аха избан уи азы жәларык ңсағатәыс изыкалаз? Асовет Еидгыла анхы-бгала, уи ахьзгы ахьымзггы Урыстәыла афедерация ахы иаднаңеит. Ус анакәха, Қырғтәылеи Аңсни аймак анроу, абжьаказара уны, реймак аґың иқәызцашаз Урыстәыла акәын. Аха аибашьра ианалага, – «Уи дара рыюнуңкәтәи рус ауп, – ихәеит Урыстәылатәи Афедерация Апрезидент, – реймак дара еилдыргааит. Хара урт реймак ҳеалаҳгалазом. Ишпа нас ҳара ҳарңарцәа Аңсны итаҳархону?! Мап, уи алҳаршом ҳара!»

Сара исзеилымкааит уи иаанагоз: иаарту чархәаразу, иңхырааоңцәа дымәахыркьоу? Избанзар, Аңьынңьтәылатә еибашьра Дузза аан анемец фашистцәа Урыстәылоуп изықәлаз, урт реймак дара ирызбааит, ҳара ҳеалаагалазом ҳәа инаскьаны

имгылазеит аңсуаа. Урт рцеицәа аурыскәа ирывагыланы Москва
рыхчон, Урыстәыла рхы ақәырцон, Украина, Белоруссия...
рхақәйттәразы еибашьуан, ашьа картәон, иҥахон. Нас урт зегы
баша еибашьуазма?! Баша иҥахама?!.

Еилкаахеит уи ачархәарафы Шевардназе ҥахьатәи
иқьаҳиа, уажә Урыстәыла адәныкатәи аусқәа рминистр
Козерев ихараз шырацәаз. Ацыхәтәан Апрезидент ипозиция
иҥсахит. Уи ауп ҳаикәзырхазгы.

Абасала, хажәлар рцеицәа налагылеит рыҥхыз иала-
мшәоз аибашьра. Хажәлар нҥагылеит аҥышәара дузза.
Ҥаҥхьақа урт ирҥеипшы ахцәара, амлакра, ахьҥакра; жәа-
шықәсала ҥхзашала идыргылоз рынхамға архәашара,
ақьҥақәа рықәблаара, ақалақьқәа реилаҥыххаара. Нас
мышкызны аҥоурыхәцәа ирыуазар акәхап:

«Урт ашықәсқәа раан Аҥсны иқәыуан цыхәаҥцәарак
змамыз ахысбыжьқәеи игәытшьаагаз ахәса рмыткәмабжьи.
Ажәлар анааилагылоз цьабаа усы иҥаз: ма рцеицәа
фырхацәа ржуан, ма еиҥаргон. Ахәса ашәы рхыссы иршәын,
игәынқьуан зыҥсыбаа змоуз ахацәа. Аҥсадгьыл ахьчаоцәа
хацәнымырха еибашьуан. Ицьябон Аҥсны, ицьябон ажәлар,
аҥа игәағ ргәацәа еилашуан. Урт зегы шәипхьыз згымхаша
цьнышк иреиаз акәын».

Раҥхьатәи амшқәа раан уртқәа зегь раҥхьақа ирҥеипшыз
хлымзаахын. Аха уажәы урт ирызхәыцуадаз, ихьчатәын
Аҥсадгьыл, ихьчатәын ажәлар – урт рыобагы еипшы
ишәарҥан.

* * *

Ҥаҥыр зқәу аҥхьаа, сажәа сроуцәазар, саҥоумцан, арақа
сызлацәажәоз ажәлар змырҥацоз аибашьрақәа ирхылҥаааз
рхьаа ауп, ргәыршоуп, ргәаҥроуп. Урт сара ҥоурыхла акәзам
ишыздыруа, хаҥала сырхануп аибашьра хлымзаахқәа оба:
раҥхьатәи аналагаз жәы-шықәса схьцуан, ашьҥахьтәи аан –
хынғажәа. Ус шакәугы, ҥыхьатәи аахыс хынғажәи хәба
шықәса шцуагы, слымха иҥыуеит ҳабацәа ргәынқьбжьи
ҳанацәа рмыткәмабжьи, сыбла ихгылоуп ахацәа рғаҳафь-
мҥрей, ахәса ршәиқәацәеи. Иҥам иахьа ҳцеицәа рхы зқәырцаз

Ҳақсадгъыл дугъы, ахъымзг дамыг заадырхаз сталинизмгъы,
аха икоуп урт ҳцеицәа рфырхацара, урт рыхъз-рыпша.
Уажәтәи ҳаибашьра иагъа ахъаа ҳнаҗазаргъы, Ахацәа рхацәа
Рыпсадгъылцәкъа акәын ирыхъчоз. Убри азоуп урт хацәны-
мырха аға цәгъа изиҗагылаз, ианхъацтәызгъы ихъамцкәа рхы
зидыршьылоз, убри ауп ацыхәтәан аиааира дзыргазгъы.

Урт аибашьрақәа исыртәз анырреи ҳфырхацәа рызгәду-
реи ирхылҗеиааз соымтақәа абрака шәкәык аҗы еизызгеит.
Ацъынцтәылатә еибашьра Дузза иалахәыз, аиааирагъы згаз
асовет жәларқәа зегъы рзы уи аибашьра уажәшьта иҗоурыхуп,
ихашьтанеиуа абиҗарақәа ирдыруазароуп, иагъазгәдузароуп
уи аҗоурых ду аҗеиараҗы ҳажәлар рҗеицәагъы шалахәыз.
Аибашьра ахаҗа бнауаҗроуп, аха Ақсадгъыл ахъчаџцәа рзы
уи фырхацароуп. Убарҗ Афырхацәа ирхаҗарнакыз роуп абри
ашәкәаҗы зызбахә сымоу. Урт ҳара ҳрызгәдууп.

АҘЫНҘЫТӨЫЛАТӨ ЕИБАШЬРА ДУЗЗА
1941–1945 шш.

А Ж Ә А Б Ж Ъ Қ Ә А

АН

Абаллада

Агәашә антың ағал-пал еипшыз урурбыжықәак аагеит. Ари захаз Ан лцәа дынтзызаан, ашырхәа аңацха даадәылкәаны агәашә шыказ днаңшит. Агәашә антың, ара ду амцан, гәыңык ауаа, зшьара иқәкьаз шьоук реипш, еилауағыруан. Днаңшны икоу лзеилкаауам, лңацәа уака ирылоугы лыздыруам. Иаарццакны уахь лғыналхашәа луит, аха икалаз лхата ишыл-зымдыруазгы, цәалашәара бааңсык лоун, лшьамхқәа лыңа-кәало далагеит, агәашә ағынза дызнеиуам. «Анаңьалбеит закәытә рыңцхароузеи икалаз?!» – аңхарахәа еисуаз лгәы иаағылхәааит, уи дзыңәшәауа гәың-ғыңк шлымамгы. Лыңкәынцәа роуп зегь раңхьа дзызхьааз, аха уртгы ускак дрыңәшәартә икам, ихаңәоуп, амаңура иалоугы ыкоуп – зегь акака ирәуп. Акызатәык уажә уи дзыршәаз аңәалашәара бааңс илоузи уи шықәзыргәғәоз лаңықәшәеи ракәын. Урт ибаша-машоу наһанамызт: хымңада хлымзаахк кәлеит!

– Икалазеи, нан, икалазеи, цәғароу, бзиароу?! – агәашә ағынза анеира лңәыраңәаны лыбжы налыргеит Ан, исаҳарызеишь хәа лгәы шәазызо.

Гәыңык ауаа ааиларгәежыны инарыдкәаз арғыс, Ан лыбжы дамштыкәа деиқәңах дааннакылеит. Дааннакылеит акароуп, аха ибз ихәлашәазшәа, уаҳа ажәакгы ихәлымшәазо дышхынңыланы уа даанхеит: дңангы дызцом, даангы-лангы дзаангылом, дгылоуп ихы икәә. Ғеи шыкам уажә-шьатәкәа агәра ганы уажәы-уашытан иааиғыңшәарызеишь хәа Ан дышизыңшуаз, арғыс дааиңххәыцаан, али-аңси рыбжыара дныңашәкәа дцеит. Изымгәағыт быжығы ахаңәа ран ахлымзаах шыкалаз лаҳәара.

Ан лыбаакæа еифышәшәаны лцәа интапсеит.

– Шәуаами, абаакæа, ишәхәа, изакә рыцхароу икалаз? – даагъацәы-гъацәын, лыпсы лқышә икәкны еицагәгәа игылаз рахъ ләыналхеит, лкасы лыхцаа. Урт аусурахьтә шыбжьон аңсшәараз иаиуаз лгәылацәа ракәын.

– Аибашьра иалагеит, – ихәеит азәы, ашәацыхәаә иеипш ихы икәаеы. Даәа ажәақәакгы ихәеит, аха урт уажәшьта Ан илаҳазомызт. «Аибашьра! Аибашьра! Аибашьра!» – абри акәзан уи уажә илаҳазоз. Илаҳауан, асаркәал абжыы еипш, ллымҳа цнахыртә цыхәаңцәарак амазамкәа; илаҳауан, ахәхәабжь еипш, игәытшыааганы.

Ан баә-баәы дшеифышәшәоз даахынхәит, лыпсы лқышә икәкны. Лыбла ихгылон ахлымзаахеикәацәа хәа ззырхәауа. Аҳаирпланкәа игәытшыаагаха ажәәан цыркәон... Абзар-бзанкәа улымҳа цырхуан... Ихәаш-хәашон ақалақкәа... Ибылуан ақытәкәа... Итахон ажәлар. Хәхәаран, кәаран, ахәса рхәыцкәа шьтпаа ршьамхы реадыргон. Ахацәа абцъар кны хахәыртәиә ага иәагылан, рымч ақәымхауазаргы ихьамткәа рхы идыршылон. Убаскак еилашуан урт ргәаг.

Ан хләхәада уажәы-уажә лыбла иаахгылон азә дубар азә духаштуа лпацәа рыбыжьыкгы. Урт убри аибашьра амца шыра иалылбаауан... Анахьгы арахьгы еибашьран, ажәларкәа еибашьуан! Абри акәын Ан илызхымгоз, абри абнауаора акәын лхәәы илзаамгоз...

Ауха Ан ашьталараз дышьталт цабыргуп, аха лацәааи-хьшык калымтсеит. Уажәы-уажә лцәа дтәзызаауан, атуан амыюрны лыцкәынцәа ирыкәхарашәа лгәы иабон. Ацәара акәым, лиарта ләылзагәыламкит. Ацых агәы еионашахьан еипш, лпацәа рыцәа аңсымтәзы дәагылан, лшыацәкьарақәа дрыкәгылан, ашьшыхәа урт ахышьтаз ауадақәа руақы дныонашылеит. Хамтакы алашьцара далазыроуа дгылан. Лпацәа рыцәашьтыбжь, дазызыроуан. Урт рыцәа тынчмызт. Уажәы-уажәы ихәыпцәы-хәыпцәуан, ркаруаткәа чыжь-чыжьуан. Руазәгы пхызла дагыны акы ихәеит иажәақәа еилажәжәа, аха уи акгы лзеилмыргеит. Уи Батәкәа иакәын. Ан мацк днаскәаны еиҭа кыр дзыроит, аха уаха егымхәеит.

Аз еипш лышьтыбжь мыргазакәа днеит егыи ауадафы. Хамтакы дгылан уакагы, ауада алашьцара далазыроуа.

Хөыцдас итаҳәахаа ицәалоз лҗацәа аракагы рыцәа
тынчмызт, аҗхыз пылхатқәа ишрылаз удырратә иҗызуан,
иҳәыцәы-хәыцәуан.

Ус акә, егыс акә – урт ыцәан, лацәааихышь казымцаз Ан
лоуп.

Азәазәала, ыцәа-ыцәала Ан лҗацәа аибашьрахь
инаскьалгон.

– Акы бахцәымшәан, хан, аҗа иабцар дахаанза хара
иаҗаагоит, – илахәыхза ран лгәы дыргәгәон, – Аҗсадгьыл ахәқ
хара хәхьчоит.

Урт азәы днаскьалгацыҗхьаза цсык лхыцуан, дак лыл-
псаауан, аха уи лынлырҗшуамызт лара.

– Шәан шәара дшәыкәырбануп, хьымзг шәымган,
шәыызцәа ахьцо Аҗсадгьыл ахьчара шәцоит, – игәыдкыл-
хыдкыл, сасра ицошәа, рымәа иқәылцон. – Сара аоны сыкоуп,
нан, хьаас скашәымцан. Сымч зықәхо шәаб ихәштәароуп,
шәара шәхынхәаанза уи сара исыхьчоит ламысла.

Уаха лаҗырзы цәыкәбарк урт лҗацәа идмырбазакәа
инаскьалгеит Ан. Ускан акәым, цасым хәа, уи ашьтахьгы
лаҗырзык усгы илалмышьтит.

Ацыхәтәан аҗаацәа иреитцбаз Сасрыкәа иашьцәа зегь
ахьцаз аибашьра дцон. Аусхәартаҗы иархәеит уара
уаанкыларә азин хәмоуп хәа, аха иара имуит. «Хан шәнапы
дануп, сара сашьцәа ахьцаз сцоит», – ихәеит иара.

Ан уажәраанза лҗацәа азәы днаскьалгацыҗхьаза егырт
дахьынарыхәаҗшуа лгәы ргәгәауа дшааиуаз, уажә реи-
цбзагы днаскьаганы данаахынхәы, аҗсы гага еицш, лынаур
мацара еицыҗ-еицыҗуа аарла аонынза иааит. Ус акәын
уажәы лхы шылбоз, зылахь еиқәшьшыы игылаз аҗацха ашә
аартны дныәнашылеит. Уи уажәы иҗацәыз ашьхымзатра
акәын изеицшыз: иабакоу ацха саранцәла изчаҗоз ашьха?!
Иабакоу урт ауухәа ирхылцуаз абжы?! Еицәхьшәашәа, бжы
онымыюзауа, иууаза игылан аҗацха.

Акәардә даахан, амца ахы шеиҗакымызгы, ахәштәара
ааигәа днатәеит Ан дынкахәыцуа. Лгәы җацәны, лхы тууа
акәын уажә лхы шылбоз. Азатәра деивнагон, лыюны бахтаны
акәын лгәы ишабоз, агәҗыҗра дархагон. Лыбла иаахгылеит
дҗацан абри аоны раҗхьа данааәнанагалаз. Ускан иҗаацәара

мачын – ланхэеи, лабхэеи, лхацеи лареи ракэын иказ. Иаалгэалашэеит ускангы зны-зынла лымацара абас аоны данаанхалозгы шыказ, аха уи лызацэра гөкахаракгы гөфгыракгы ацмызт, избанзар, уажэы-уашьтан ланхэеи лабхэеи, ма лыпшэма, ашта ишталоз лдыруан. Уажэы?! Шака уахи-ени дыпшраны дыкоузеи уажэшьта?! Насгы закэытө цыхкэахараны, мышкэахараны икоузеи дара! Агэыграцэкыа лцэызырм, аха иалцшэахозеи уи агэыгра?

Ан абас дшынкахэыцуаз илеихашэа ихэлеит. Аштафэы ахэаракэа еибаркаауан, агэашэ афэынтэ ажэкэа рыгызбжыы аауан.

– Сыпсы шэамандаз шэара, – лхэан, лхэыцракэа даарылцын, деиханы дэагылеит ацыхэтэан. Ажэгэарафэы ажэкэеи ахэаракэеи неиулыжыын, ус иатахызшэа, уаха дырзымпшзакэа деицып-еицыпуа даахынхэит. Алука лышэоушэа акэын уи уажэ лшэафэа шеихылгоз. Адунеи ахэантара дшэцаз дааин лыхэштаара хышэашэа дныэ-хэатэеит, лхы лыкэае, дынкахэыцуа. Уи лхэыцра, уи лхэаа, уи лгэыроа лыхэштаарашка ииасыр, акэызтхака шны рхала амца ркуан. Убаскак дырбылуан ахэааи агэыроеи, убаскакгы илыкэыгэгеон урт рыхэантара.

Ус, иаалыркыашэа, лхэыцра ниалгеит ажэгэарафэы еиулыжыыз ажэкэеи ахэаракэеи рахь. Лабацэа рхаан мшацы аены акэын ус ианеиурыжыуаз.

– Иа анцэа сумыхэои, абри аибашьра ду икалаз лыпхала халырга! – иаалыркыашэа дааматанеит Ан. – Схэыцкэа унапы иануп, рызхара ирзымбац апстазаара иахумбаан.

Ан фырцбанк шытыхны, ишапу еипш, анцэа улпха хат хэа дымныхэацкэа! Мамзаргы ацыр-цырхэа ианаамацэыслак, ацыкыхэа ихысаанза, «Анцэа хрыцхашы!» лымхэацкэа! Илхэахэеит, насгы шакантэы! Аха кырсанцас ма мсылманцас уахэамак, цыаамак дыоналаны ахаан Анцэа ма Аллах димыхэацызт. Илыздыруамызт уи матанеиракгы. Уи кыабзны ирымамызт лаб игэаратафэы, иара убастэкыа нас зыоната дыонанагалазгы. Аха уажэы гэыроала дбылуа, лхэыцра хлымзаахкэа деивыргауа даналага, илызбеит Анцэа ду дихэарц, хаиха зымчу драшыапкырц. Убарт роуп уажэ гэыгыртас илымазоу. Анцэа иашыапкра, матанеирак усгы

илыздыруамызт, илызбеит лгәтцантә иаауа гәәк-ажәала
дматанеирц, дгыли жәәани ирхылапшхәу драшьапкырц. Ус
зегь зымчу хәа азәыр дыказар. Дыкоуп рхәон лабацәа, аха
уртгы ацәца кны ианныхәоз акәын. Ус акәу, егыс акәу, Ан
агәыгра лыман «Зегь зымчу» азә дшыкоу. Уажә илызбеит
лыцсы җтыкәкәаа диашьапкырц убри зегь зымчу.

Ан, абартцахь дындәылцын, лҗы лызәзәеит, мпахышы
цкәала илырбеит, нас лыматанеира лхы-лгәы итагзо
дааонашылан, лкасы лыжәахыр ахь днаханы, шлацк
зламшәацыз лыхцәы еикәатцәа лнапы налшыны, таацәак
заазахьаз ахәштәара апхьа лшьамхы ларсны даагылеит.
Ахаан икалымцацыз ахыикалцаз акәхап, лыгәгы атхарахәа
иааисит. Нас лыцсы мацк иааивганы лнапкәа дфарыхан,
лыбжы хәычы-хәычла иаахаракуа дналагеит:

– Сшамкәа сызшаз о, Анцәа ду, сухәоит, суашьапкуеит,
сыгра итшаз, сыкәа итацсаны исаазаз схәыцкәа еибга-
еизоыда сыла иаурбарц! – лхәан, лнапкәа дларыхан, лгәы
иаадкыланы днахырхәеит. – Ага иапхьа дара рабцар
еибагаит, – лхы дфохан инацылцеит, – акәраан ршәага
ацәаха мчы амазар аиха амч рмоуаит урт схәыцкәа ирәагыло
рагацәа. Харада-барада ихәкәлаз, Ан лхәк рыдгыл
артысаит, рыонкәа архәашаит, рзиаскәа хыцны иры-
цалаит! Сара сшамкәа сызшаз ухышьаргәытца сакәы-хшоуп,
сухәоит сажәра умырцәгьарц, сыцкәынцәа улацш хаа
рхызарц. Сара истәхуп урт ркәырбанс схы кастарц.

Абас хәаны, Ан дхырхәауан, ахәштәара агәы злачапаз
акфьрмыт дагәзны ләыюеитцылхын, лнапкәа еихышыны лгәы
иадкылан, дкәынд-кәындуан хамтакы: «Анцәа ду сухәоит,
исхәаз доухазааит, «амин» рыкәзааит! Ухышьаргәытца
сакәыхшоуп, исхәаз доухазааит».

Ан дгәәкуан, дбылуан, лыматанеирагы убри акәын
илзырхәауаз, аха уи лгәәкра алалхылгарц акәмызт, агәра
ганы дыкан иаалҗытшәауа зегь зымчу, зегь ирхылапшуа
ишиахауа, уимоу лара илахауам акәымзар, икалап, «амин!»
ихәазаргы, избанзар, уи лгәәкра, луазырра игәатцәә имнеирц,
дрыцхаимшьарц залшом.

Абасала уи лгәы ртынчны, схыркәәкәауа стәар схәыцкәа
пхызлагы ирбап лгәәхәуан, ашьталарахь лхы лырхеит. Ацх

агәы еионашахьан. Амацурта ауадаағы икәсасаз ацәардагәы кәахьчак нықәлыршәын, амартәк аалхчнылтцан, пхын хызак лықәыршәны, днышьтәлеит. Лпацәа рылымкаа лхы ахыл-бааит лиартаағы ашьталара. Иагылызбеит урт хынхәаанза уи лцәардагәы уаха илымқсахырц...

Абас ирылагеит цыхәацәарак змамыз Ан лызатәра амшкәеи атцхкәеи. Уажәраанза аоны-адәны, рус-рхәыс напырацәала иахьозтгы, уажә лара азәзатәык зегы дрыхзар акәхеит. Аибашьра ицоз рус ныжьны ицон... Ан уажәы уигы дазхәыцуан.

Ачымазаа гәәк леипш дыцәашәа-дыцәамшәа дхәапиаза ацәардагәы дахькәиаз ашара адәы ианаакәла, деиханы дфыкәтәеит. Быжьык ахәыцкәа заазахьаз иагәа цых қылехьан, атцхкәа анкәағызгы ианоузгы, аха уахатәи атцх еихаз цых лхылымгацызт, зегь реиха ишкәағызгы. Аееила-хәара дауадхалахуаз, ағәы зылсны икәз лывара дысза, деиханы доагылан, дышиашаз ашә аартны дындәылтцит. «Ари Быцьгәагы аибашьра дыргама, мшәан!» – есышьж дзышьцылаз рыбригадир ибжы ахылмаҳаз җашьаны лгәы иаатылхәаан, дназыроы-аазыроит Ан, аха бжы лмаҳаит. Нас лғы зык нақәтәаны, лырахә-лышәахә ртып инықәылтцан, шыжьхьа хәа какалк кны, инықәыршәны рыбригада атәтын ахьейтархауаз дцеит. «Ғңыхәак дацәшәаны акәым, «Зегь аибашьразы!» анырхәоз, быжьык аибашьцәа рыхәтаа уалны илықәызшәа лгәы иабон.

Ләызцәа җыцәа ракәын инеихьаз. Ан дшырбаз еипш, ицәашәаны инейдхәыт-хәытлеит:

- Банацәалбеит, ани иаауа дыббоу?
- Ассир, лара лакәцәкәоума бара?!
- Лхатәцәкәа!
- Закәытә гәузеи илымоу!
- Лыцкәынцәа рахәтыраз акәхап, сцәа шәмырқацозар шьта сабажәгауа лхәар, гәыбғанс илүтозеи?
- Ус лымхәеит бымбои!

Ан ләызцәа данаарыдгыла, уажәраанза еипш, дыччашәа кәцаны:

– Бзиа жәуааит! – лхәан, аңсшәә наралхәеит. – Быцьгәә иахьа ихабар збазом, дабацеи, мшәан?

– Уи ашьыжь анаашарккауаз, акихәә ғытұа дхалсны дцеит, аусхәартахь акәһап дахьцаз.

Ан дааипххәыцын:

– Иахьа ашьыжь ибжы ансмаха ихъзеишь сгәәхәын, – лхәеит уаха ацымцакәә.

Минутқәәк рхала-рцыхәала иааираны иказ зегь еизеит. Урт – ахәсақәеи, аґахмадцәеи, ашкол иоурыжьхьаз ахәыцқәеи ракәын. Иааилак зегьы, дсасны дрыднагалазшәә, ицьышьаны Ан лакәын изхәәпшуаз: «Аригь даама?! »

Лусурағьы, лцәәжәарағьы ичыданы лхы дацкпапшуан Ан. Ашьыжь ыцьа лапхьа иахьаазгьы, епныхәәк лоузар еипш ипхьазаны, лхы гәыбған алтон. Абригадир ашьыжь ғымтқәә дахьлывсыз дазрыцхашьаны шакәыз уажә ианеилылкаа кыр дархәыцит, дазхәыцит иара убас уи иеґбжы дазымпшкәә дахьааз ииашаны ишыкалцазгьы.

Хәылқазынза аус луан. Амра аңсы штәз дасу рыюныкақәә ицар ртаххеит – уағы рыюнусқәә рзыпшын, арахь калатқ азна афида нханы иқан . Ан лөызцәә еикәышахатны ирхәаз даназызырөы, маңк дааипххәыцын, ғаалтит:

– Ари инхаз ххәыцқәә рыхәґа акәны инхажьызшәә сгәы иабоит, шәгәы иацәымғымзар халганы хцап.

Азәгьы иамалымкзеит, зегь рыюнусқәә ргәы ишытц-хауазгьы. Уигьы акәым, Ан лгәы картарц, даара гәәхәәс ипхьазаны нап надыркын, ирласынгьы еиґаханы иаалгеит.

Хьаа-баак лымазамшәә, Ан лгәәлакара аабзиахеит.

– Ари уатцәы иґыцза иаахпылоит, – лхәеит лара, уажәраанза илхәәхьаз еиґамхәәкәә. Илықәшахатны ражәә неиларцсеит зегьы. Уртгьы ргәәлакара бзиан.

Ан цстазаарас илымаз дызлагыланы аус зцылуаз ракәын. Аюныка данаахынхәләк цыхәәпцәәрак змамыз лыюнусқәә лызатцәә лхадырштуан: лымхы лацатәын, лутра кататәын. Ашьыжь шаанза ма хәылқазы, мамзаргьы шыбжьон иаабжырқыаны лхы иахәара акы калтон. Уигьы акәым, амшцәгьа акы аллыршон, амза каччарагьы лхы иалырхәон. Урт дымтәә-дмыцәә иаакалцоз зегьы иаурбоз – ирбоз алтшәә акәын. Уи акәын иагыңаршьоз: “Дагьанбахъзеи абартқәә

зегы?!» Нас уцшыр афронт ахызала идэыкэылтзон: ацыкэреи акэйд, ашэхароа, акакан, араса, ацынцыхэа, алахароа, ацэароа, абхэароа, афы, ауатка... Зегы идэыкэылтзон адреск ала: «Афронт ахь. Ан лыкнытэ».

Саораҕагаланшьтахь, лускэа еипхьбаны лызацэреи лареи имшазоз атх ианаалаха шэы-цхык еихалазшэа лбо далагеит. Уи уахык акэымхеит, фаха ракэымхеит. Уи лызацэра ускан ауп еиха илыкэыгэҕэауа ианалагаз. Уахык, дынкахэыцуа ахэштаара дшыехэатэаз, ахацахэа даалгэалашэеит «иааг» ада зымдруаз хэыц гэартак ирылатэаз пхэыск жэабака уаса шлымаз. Уи лхатцагы айбашьра дыкан. Иныкэыршэны дцеит, ацыкэреи ахтынцаны аласа лымылхэхарц.

– Банацалбеит, азэыр бымазар айбашьра амца шыра иалагылоуп, иазыбуазеи аласа?! – ицалшьеит дзызнейз апхэыс.

Ан дааччан:

– Сыцкэынцэа хызрацара ицеит, ихынхэаанза рызнэоыча акэымжэи акабеи рзыззахырц ауп ран дрыкэыхшоуп! – лхэеит лара. Ан Саҕанеи Гэашья лгэалакара лыманы дахьцэажэоз апшэмапхэыс даара лгэы иахэеит, длыкэныхэеит лпацэа еибга-еизоыда Анцэа илзааишьтырц, дзызнейзгы лпырхэаит. Хамтаны илылтазшэа илхэхаз абзаласа деигэыргэеит Ан. Аласахақэа лгэйдкыланы илыманы дахьаауаз дкэынд-кэындуа илхэшьядуан, шака ласа кьаҕи қалқади рылцуаз. Убри инаркны атхқэа рыхгара еиха илзымариан. Пытк анылпа, иааидкыланы идэыкэылтцеит «ажэытэтэи» адрес ала, лпацэа зегы асалам шөкөкэа шыроуазгы. Уи ауха лгэалакара бзиан. Атх мыцхэы инамгацэакэа, лҕи лнапи зөзэаны, есуаха иаабжэамыжкэа ишыкалцалац еипш ахэштаара апхьа ашьшыхэа длышьамхнышгылан, лкасы лыжэоахыр иныкэыршэны ажэак, цыара иаабжэамыжзакэа аматанеира далагеит:

– Сшамкэа сызшаз, о, Анцэа ду, сухэоит, суашьапкуеит, сыцкэынцэа еибга-еизоыда сыла иаурбарц...

Уи ауха, абжэаапны ааста, тынч дыцэеит. Абжэаапны Ан лымшкэеи лытхкэеи, ашьамтлахэа рышьоушэа игэагэон. Афронт ахызала акы анылшьтлак акэын, еидарак даатцытцызшэа, «Ох, гэышьа!» хэа лыпсы анааивылгоз. Уаха уи

гəхарштҭра хəа акəзаргы гəылара днeиуамызт. Урт ҭымшира ипшьоу ныхəак eипш, даара деичаханы имəапылгон. Ачашə ҭлакьла илзуан ахəштəарафь апырғы ашыра əақəхəхəаны. Гəынхəцыстала илдыруан уи қапшьза ианзуа. Иаəхəыхны аишəа инықəцаны, иаакəыршан карандашьк иакароу быжь-цəымзак иқəығға иқəлыргылон, нас цыра-цыра спычкала ацəымзакəа зегьы хаз-хазы иалыркуан. Быжьык ақацəа ахьлымаз азакəмызт. Лаб ажьырныхəа аан быжь-цəымзак қацаны ажьирафь дныхəон. Ускан Шьашəы ихьз шихəо eипш, «Абыжьныхак, шəылпха хашəт!» хəагы иныхəапхьыз иалеитон. Уи цакыс иамаз шылзымдыруазгы, лхала аматанеира шылцаз eипш, ус иаалгəалашəан быжь-цəымзак қалцеит. Ашьтахь ауп лқацəа рыцыпхьаза шыказ дана-зхəыцыз. Уи eихагы агəахəа лнатеит. Ус акəу, егыс акəу, уажəшьта уи нацьнатə аахыс иапу цаск eипш акəын зегьы ҭымшира eипшны ишазгəалтəз. Ацəымзакəа хха-ххаза ианалырклак ашьтахь аəны иəналашауа икалон. Ан лкасы лхыхны, амрагыларахь лхы рханы абыжьныхак дрымца-хырхəон лхəыцкəа рыхьчарц, рылапш хаа рхызарц. Уи убаскак гəтыгьгаала дныхəон, дзымцахырхəоз ракəым, лхата лгəы иахəартə eипш. Ас eипш агəахəа анлоулак, лгəатцанза ахауа лбаашьтны лыпсы ааивылгон. Нас лгəылацəа ахəсақəа азəы-əыцья даарыпхьаны цəыцак-цəыцак аашьтыхны, зира амш азгəалтəз иқəныхəауан, ирықəныхəон егыртгы. Урт лгəылацəа аныхəəфə анырку ажəак лаəлыжьуамызт. Зегь хəшаха лгəатцанза инеиуан. Иаархəоз зегьы «амин» иақə-шəозар eипш ипхьазаны...

Ан лыпсы иапшəман лыцкəынцəа ҭысалам шəкəқəа кылшəшəаны ианаауаз. Ускан дпырны акəын апəшьтамоангаə дшипылоз. Уи аəны хəык ҭысалам шəкəқəа eицлоуит. Уи лыпхызгы иалашəаны дыкамызт.

«Хархəта рыдца чыда ахьынасыгзауа азы, ацəахəа хəқəырғыланы, аинрал аорден ситеит», – иəуан Цыр. Уи ажəабжь Ан деигəырғьeит, аха нас цкья даназхəыц лгəы нкыдпсаан атхарахəа иааисит. Аорден иоуртə адца чыда анынеигза, уи убриакарагы ишəартан. Аибашьра ахта итагылоу имариоу уск азы аорден аурыртахуа!

Ан лпацәа рысалам шәкәкәа лгәыдыргәғәала хамтакы илкын. Нас ашышьыкәа иныкәцаны, Гәдиса исалам шәкәы аакәылхит. Х-кәакыкны иреыз уи асалам шәкәгы аалыртын, анбанкәа еихшьало тынч-тынч дапхәауа дышнейуаз, цәахәак лылапш надхалан дааннакылеит. Знык иазмырхакәа, ынтәгы дапхәеит. «Уацәы афронт ахь хдоит, аха, сан, сара акы бысцәымшәан. Ашьоура хакны ихадуп. Уи хәпсадгыл ахақ ауп. Ханацәа шәхақ ауп. Уи шәхақ хәгәахьчоит, аиааирагы хнаргоит». Урт ацәахәакәа Ан хынтә дрыпхәеит. Дрыпхәацыпхәаза ажәа «уацәы» еиха лылапш надхалон. «Ианба «уацәы» хәа дзышьтоу? – лгәы иаатылхәааит. – Ицуазеи уи аахыс?» Лылапш нақәшәеит арыцхә ахьаныз, лнацәакәа цыс-цысуа акакала ихаркәало иаалыпхәазеит: «Оажәи акы мшы!» Уи аахыс хы-мчыбжәа цуеит! Ацыхәтәан, рапхәа дышшәаз еипш акәымкәа, мацк лгәы аалыртынчит, изхалыртынчыз еилкаатәкәаны ишлымамызгы.

Уи ныкәцаны, хыма-цсыма ахцатәи асалам шәкәы аакәылпааит, лнапкәа шцыс-цысыц ицыс-цысуан. Уи Кыгәа ишәкә акәын.

«Сылашара сан!...» – днапхәеит лгәы хыт-хытуа. Егырт асалам шәкәкәа реипш, уигы дазцаауан иан лгәабзиара, ақытағы ажәабжыс икоу, агәыла-азла ргәабзиара-рхабзиара, роызцәа аибашьра иргаз рышәкәымтагы дазцаауан. Урт ирласны лылапш рхылгеит, даарак ирццакны апхәара дшазказамызгы. «Сара бсазцаауазар, сгәы бзиоуп, ағәарахәа сыкоуп. Афронт ахь сахьцаз сыткәаны сырған, аха сыбналт. Хаха-хымш рышьтахь апартизанцәа срыкәшәеит. Срыцхәхәа акәым ешелонк аға ири иабцәари еилакәыбаса цәаханымка рымоа иныкәцаноуп сышрыхьаз. Гәрамгартас сыкны сытцаарагы иаламгеит, урт даара агәәанызаара шрымоугы».

Ан, лцәа дтыпсааит, арт ацәахәакәа еицах дрыпхәеит, аха нас «...аға ири иабцәари еилакәыбаса цәаханымка рымоа иныкәцаны» хәа данапхәа, дизгәдуны, мацк лгәы ааизлыр-тынчит.

Лгәырғәареи лшәазызареи еилазәауа, лпацәа рысалам шәкәкәа лгәы иадыргәғәала илгәыдкыланы, хыхь ажәәан ахь лхы ышьтыхны анцәа дааихәеит: «Анацәа ахақ хәа акыр

ҳамазар шәахьчааит, илапш хаа шәхызааит зхышьяргәыца
сакәыхшоу Анцәа ду!»

Ан даазкәылаз есааира агәра лгауа далагеит уи лыма-
танеира, Анцәа ду ихәара лычкәынцәа шахьчауа, илапш хаа
шырху.

Ус акәу, егыс акәу, иаауан, иаауан Ан лпацәа рысалам
шәкәкәа.

Асалам шәкәкәа рымацарагы ракәзамызт, уажәшьта
иналаршә-ааларшә рпатреткәагы лзаарышьтуа иалагеит.
Лгәы итамкәа, лхы итамкәа енак, уажәраанзатәикәа реипш
акәымкәа, пш-кәакыкны иказ салам шәкәык лоуит. Уи Гәдиса
икынтә акәын. Лгәы хыт-хытуа аконверт ашьшьыхәа
иаахлыртлан, уака ақәад аагыхны длагәылапшызар, лпа
исахьа днахәапшит. Даргәыргәеит дназхәапшыз апатрет, аха
уи лгәыргәара убаскак лшьара дықәнаркәеит – уахыки енаки
лара ишылтахыз тынч апатрет дзахәапшуамызт. Нас ауп лхы-
лгәафы инаганы хәыц-хәыц лылапш надырхалауа дана-
хәапшыз. Дрыхәапшуан илызгәакыоу лпа ихы-иёы, иблакәа,
ицымшь жәпакәа, уажәада илымбацыз ипаца пшзақәа.
Ацыхәтәантәи зынза лылапш лзақәыгомызт. Уи дахәа-
пшцыпхьаза иаб данарпысызтәи ипшрақәа ихылкаауан. Нас
ишәыз-ихаз рахь лылапш ниалгеит. Краамта дрыхәапшуан
игәышпы иаркыз ахамтақәеи ижәаахырқәа ирықәыз ачынқәеи.

Уи апатрет агәылацәа ирылсит, лусурафы избахьазгы
изымбацызгы инеимда-аимдо краамта иахәапшуан, ажәа
кәандақәеи аныхәапхьызкәеи ахқәаауа, нас Шьахәсна
лфынзагы ицеит, мцашьагы амамызт, избанзар, уи лкәыд
грақкәынқәеи, лапқыкәшәеи, лныхәапхьызи, зегы-зегь реиха
урт зегь еидыкылауаз лымшьтабзиареи, Ан лзы шьардаза
зцазкуаз акакәын. Нас, абартқәа рышьтахь, асасааирта азал
атзамц аф лхатцафьаза хамтас илитаз ауархал ахькы-
дыршәылаз, адапа хәыцы итасаны, апатрет наганы инкы-
дылцеит.

Уахыки енаки лшьара дықәызкьаз рапхьатәи уи апатрет
инашьталеит, уарла-шәарла акәзаргы, егырт лпацәа
рпатреткәагы. Уртгы, – рапхьазатәи еипш, гәыблыла
еимданы ирыхәапшны, ныхәапхьызла еикәатәы, ацәыргақәца
еипш, азал атзамц афы ртып аалырхуан.

Икан ианеицкьалозггы урт асалам шөкөкөө. Ускан лөызцөө рөы илынлырцшуамызт, аха аоныка даныхынхөлак, аоны дамкуа, адөы дамкуа дықөхон, азал ахь анеира хталкуан, уака даатгыла-аатгыланы апатреткөө гөыблыла дрыхөапшуан. Нас дненины лшөындыкөра ацапха аартны ахөа дөаханы атзамц инадылцалон. Уака итацөахын лысалам шөкөкөө – еихшаны, досу рышөкөкөө неикөца, атып цыда рзалхны быжь-чакөак еикөын. Урт зака-зака ыказггы лдыруан. Зысалам шөкөы еицкьаз ацыхөтөантөи лыцкөын исалам шөкөы аартны ацхьара дналагон. Уажөггы ус. Абри аамтаз еита иаалгөалашөахт – уи шакантөузеи! – ланшьа иажөакөа: «Ацхөызба асалам шөкөы дацхьартө, атакггы калцартө цара хөычык лымазар, уи разк дууп лара лзы, уахаггы абалтаху!» Убри аөыза аразкггы литөит лара. Убри хамта дуны илзынхөит уи ланшьа бзиахө икынтө. Аха ускан уи аеншьа, иахөшьапха Лыхныка дааганы алагартатө школ дантөитцоз, игөы иаанагозма игөытшьаагаз асалам шөкөкөө рыпхьареи ртак акацареи рзы ацара шылцоз. Ускан аразк ду хөа иипхьазоз, еигөацхөибашьаз агөкөа рымаза салам шөкөла реимадара акөын. Ус шакөызггы, Ан уажө урткөа данрызхөыцуа, иразкны илыпхьазон лцацөа рысалам шөкөкөө дахьрыпхьоз, ртакггы ахьыкалцоз...

Ацыхөтөантөи асалам шөкөы данацхьа, хамтакты Ан лылапш урт аазхылцыз асалам шөкөкөө инарыдырхало, лцацөа рацөажөара дналагеит: «Нан, Цыр, уан дукөыхшоуп, иудыруандаз усалам шөкөкөө шака сдыргөыргьахьоу! Нас зөумтуазөи уажөы? Уан дрыцхауп, ө-ажөак дырхумбаан, ажөа көанда лагөы аашьшьы. Сузыпшуп, уан уара узы дкөы-рбануп!»

Хамтакты, Цыр даниацөажөа ашьтахь, лылапш егы ачакөахь иниалгеит: «Арт Кьагөа исалам шөкөкөө роуп, – лнапы аархьылшьит. – Еикөцаб иахьеикөу зегь еикароуп, хыпхьазаралаггы еиөырго егыкам. Ус схөеит хөа, нан, Гөдиса, усалам шөкөкөө рхыпхьазара еита еитцоуп, уашьцөа рааста. Аа, маөак акара еитцоуп иахьеикөу! Ухацкы ицаша уан, асалам шөкөы аөыха умамзар акөхап. Уажө ааигөа исзаа-ушьтыз усалам шөкөы даара сеигөыргьөит, – лхөан, уртггы лнапы аархьылшьит. – Манча, алаф шухөац иухөоит. Уан

лгәы кәутцарц акәу, алафхәара агәы умацәкьоу? Ус схәеит хәа, зегы лафк наламцакәан салам шәкәык шәкәышам, шәан лгәы шәшәышырц акәхап, шәан шәара шәзы дкәырбанхааит. – Аа, Алымгы зны-зынла сыбжы тганы сирччоит, – даәа чакәак лнапы ахышәуа, даалахәыххейт Ан. – Зны ихәыцра игәалаиршәалап, зны саурыс бызшәа ахәашәа кәитцалап... Баҗакәа, уан уара узы дкәырбанхааит! Уара алаф аихагы сара соуп еснагь хәаас иумоу. Ахәшҗаара сахыәхәатәоу исыхып зугәахәуазей! Аха уаазкәылаз уаргы усалам шәкәы еитцахейт, уи кылшәаны ианаалак ауп сыңсы анҗало. Уи ухәоумырштын, уан дукәыхшоуп... Нан Сасрыкәа! – аҗыхә-тәантәи ачакәахь лнапы ағыналырхейт. – Уара аҗаацәа уреитцбуп, уан дааудпшылалап, аоны указ хәа ануархәа, мап укит, сашыцәа ахыцо саргы сҗоит ухәейт. Уи уахыымхәааит, угәы иалумырсын, аха, сара саагәоуҗаргы ауан. Фәык уашыцәа абҗар анырк – уи кәыншәатәзәмызт. Урт рхәтыҗан уара уаахавагылар еиха ихәкын... Аха, мамоу. Исхәаз авба сыцымзааит, анцәа иумхәан, мап шҗаскуа, уцара сазыразуп. Сыңхәыс хшыә иснархәейт акәымзар, ахәҗа ишихәтоу уныкәейт, уашыцәа айбашырахь амәа икәҗаны, уан лкалт уеавакны уаангылозма – уи ахәҗа иаҗәамыз акәын. Мшәан, уара ухаҗамхәхәзи ускан – жәибыжь шыкәса ухыҗхәан! Аха сара сзы шәхәыҗкәан. Ишәеихабзәз Цыр 28 ракәын ихыҗуаз...»

Быжыаы айшыцәа рысалам шәкәкәа ашәындыкәраҗы ичакәа-чакәаны иахыейкәыз лнапы аарыхышәуа драҗәажәауа дшааиуаз, реитцбаза иаамышыҗахь лылапш ниалгеит урт рывараҗы икәыршәыз асалам шәкәы ахь – акы заҗәык амацара! Уи лхәыҗкәа раб исалам шәкәы акәын – ираҗхәа-затәиз исалам шәкәы...

Аены шыыжынаҗы иутраҗ аҗәкәа икын. Дыңшызар, аколнхара ахантәаи, араион акынтәи акыҗа иадыз азәи еиҗны иаауейт.

– Бзиа ууит, Сит! – аҗсшәа иархәейт уаҗҗас.

Сит, «оухәоу!» хәа иҗәкәа ибжы надырханы, иҗәшхәа днакәыгәҗәаны иааникылан днарҗылан:

– Бзиа жәбейт, бзиала шәаабейт! – ихәан, аҗсшәа нарейхәейт.

– Хаилахара убоит, Сит, уара ахахаихәа умхы уталаны уцәагәоит! – иаепниҳәеит ахантәафы, дааракгы имыр-шхамкәа.

– Иахьа мейшоуп, – ихәеит Сит, – мейшала аеадагы аґсы адыршьоит, аха сара, аґкәынцәа рускәа рахь ишьтны, аамта ҳацәоит схәан, ажәла ґызгарц сызбеит.

– Уи шґеилкаатәу?! – иблакәа ааиртапанчеит араион аґынтә аґыта иадыз.

– Ишґеилкаатәыху, ґсааитакрада аус аауеит хәоуп исхәарц истәху, – ихәеит Сит. – Икаҳцари, таацәа гәартәк, ҳадгыл лахамцар акраҳәазцода?!

– Аколхоз аґы акруур, акруәанамцои, уи уәтәоушьозар! – инаиаепниҳәеит еитәх. Сит иааицәымґхеит, аха ихы аґшнымцацәакәа даахыхәмаршәа иуит:

– Исаґәасшьауа акрыказар, исаґәасшьап, аха абжьакәаа ирыкәгәыґны зґаца зсаз сиоызахар хәа сшәоит акәымзар.

Абри аґароуп еибырхәаз. Уи, ухәансхәанла акәымкәа, иґшәмагы ллымхала илаҳаит.

Адырәауха даныргоз, иблакәа ґырхаха иґшәма днал-зыпшын: «Аамта цәгәак хґашәеит, исґеипшу сыздыруам, аха аґкәынцәагы баргы ижәдыруаз харак схы ишавсымбауа». Абри уасиатны иґшәма илзынхеит аґароуп. Уи нахыс, икамыз азә иеипш, дыбжьаззаны дшыказ, хымзка аабжьысхәан еипш, абри асалам шәкәы заґәык кылшәаны иааит. «Сара сахьыкоу уажәы ихәлазом, – иоуан иара, – саатбжак аґара амра аеатцәахуеит аґароуп, аха илашьцаанза еитә иаацәыр-ґыхуеит. Ирхәоит иара убастцәкәа азынгы ишазом, шә-ґхык еихалоит хәа...»

Иґшәма деигәырґеит асалам шәкәы илоуз, аха макьа-назы имраргамакәа, абрака лшәындыкәра интаршә иґәахны, днатәан аґак изылоит, лыґкәынцәа идмыроыкәа. Лнацәақәа харкәало кыраамта уи аґак дазыпшын. Дыпшын мызкы, ґымз, хымз, шықәсык, уаха лысалам шәкәы аґак лмоуит, ахаґагы хынхәны илзымааит. Абасала, гәырґәәхәаша лзаазгаз лыпшәма исалам шәкәы шәацхәарагы лызнауа абрака лшәындыкәра иахьа уажәраанзагы иґоуп. Акызатцәык гәырґынчгас илымоу – илдыруеит лыпшәма аґыхәтәантәи иадрес...

Ан уажә абартқәа зегь акакала илгәаларшәаны, азәазәала драцәажәаны лшәындыкәра ашьшьыхәа ахәа лахыләан, ачарахәа ацапха наркны дындәылцын усура дцеит. Уи шыыбжәон хәа псааитәкра данааиуаз акәын.

Абасала, Ан лгәы нкыдпсаауа лыблақәа таа ашошьта-моангаф дшизыпшуаз, енак, мыш бзиахәк азы, акатахәа рәаархеит асалам шәкәқәа, ларгы «ох, гәышья» хәа лыпсы ааивылгеит, аарәара иқәнакыз ациаа ақәа кассы ианлеилак аешааитцнахуа еипш, лыбга фөйтцылхит, амра ашәахәа еипш, ллакта ааччеит: Ан лхәыцқәа лацәажәон, апионерцәа рлагьер афынтә ироуашәа, хәыцы кәзшьала, алафгы шырхәац ирхәон, ажәакала лгәы лыркәандауан. Ан лакәзар гәынхәцы-стала илдыруан лпацәа-аибашьцәа рыпстазаара устәкәа ишылафыхмыз, аха лхы агәра алыргон ус икацәкьюшәа. Нас днатәаны ртакгы калцон. Уи ләымта лыхшара рыда азәгы дзапхьомызт, аха лара лтәала еилырфацәкәа илыюуан. Амала урт зегьы ирхәоз акы акәын, рцакгы еизааигәазан.

«Нан схәычы! – абас далагон уи лысалам шәкәқәа рәы. – Усалам шәкәы сыкәшәеит. Уан уара улы кәырбанс дны-карцааит. Сапхәеит сеитапхәеит, игәыдыскылт-ихыдыскылт. Нан схәычы, иухьша, иудпшылаша уан илымазааит. Исыманы сцан Антицагы сылзапхәеит. Ари Манча инапала икымзи лхәан, иаасымхны игәыдылкылеит-ихыдылкылеит. Бригадирс данхамаз ашәкәанцара аан хажәқәа акы анимцазеит, лхәеит. Ианицар имыцхәуп хәа ихамхны иргон, лхәеит. Ари зәыз Манча иакәзам Алым иоуп анысхәа, роыцәагы рнапқәа срыкәыхшоуп, лхәеит. Шәан шәара шәзы кәырбанс дны-карцааит. Нас иныкәыршәны Шяхәсна ләы сцеит. Уи пхәыс кәышуп, акрылдыруеит, шәара зны-зынла алаф лылшәхлон, аха. Усалам шәкәы санылзапхәа, лапыкәшәа лоуит. Уажә усхыччозар акәхап, аха уаасзызырәы, уан дукәыхшоуп. Иахәазеи, сызкәыхшоу Шяхәсна, блапыкәшәа хәа санлы-зцаа, даара ибзиоуп иахәаз, лхәеит. Уи лапыкәшәа ахаан мцы амхәазацт. Ус ауп, нан, ус ауп. Уара уакәым саргы алаф лылсхлон, аха саазкәылаз агәра згеит апхызгы акы шадыруа, анашанагы, ацәалашәарагы, хәиха зымчугы дшыкоу, зегь иахылапшуа Анцәа дугы дшыкоу. Уи илапш хаа шәхызарц. Нас Шяхәсна акәыдгы лырқоит. Даара деигәырғеит.

Бхэыцкэа еибга-еизыда ибзымаауазар сышыны алакэа срыт лхэеит. Иуахауоу, схэыцы. Шьахэсна исцэалазуеи хэа ус ажэа баапс зхэауа дреиуазам. Уи ус ауп, аха айбашьра еибашьроуп, ухы уеицахала, дрыцхауп уан. Иухьша, иудыпшылаша, аа, абра схы иакэшэааит! – лхэан, лкарандашь ныкэыршэны, лхы днас-насит. Нас еиґа акарандашь аакэхны уи ахэоу нагзаны, инацылтцеит: – Асалам узына-рґиуеит...»

Абрака даалаганы лгэылацэа зегыи рыхьзкэа еикэылы-пхьазон, хэыцгы-дугыи азэы даабжэамыжызакэа. Ан лысалам шэкэкэа зегыи рэы икан урт лгэылацэа рыхьзкэа. Антицагыи дыкан, Шьахэсна лкэыдырцарагыи. Урт зегыи ыкан. Икамыз ргэыла Камшышь иакэгэышэан. Уи рацхьа-затэи лысалам шэкэкэа рэы акэын иахьыказ, аха шыкэсы-бжак ашьтахь агэатэкра ихьны данцсы инаркны ихьз антара дакэыцит. Уи – знык, уи – ыынтэ, уи – салам шэкэыцыпхьаза. Ари лпацэа игэартан, Камшышь далкаан изцаауа иалагеит, игэы бзиоу, дышпакоу хэа. Зны ицэалшьеит, аха нас ауп Ан лыгха анылдырыз. Уи иагыгхатэкэамызт: абас гэыю-фыюк рмоурац аханатэ кыр длакоакын, аха илзымгэагыт цсык ихьзала асалам шэзынасышьтэуеит хэа аора. Илзымгэагыт уи ашьтахьгыи ахэара, абык иеипш ирпхьазоз ргэыла бзиахэ ипсра гэгэала ргэы ишалсуаз дырны. Уи инаркны ргэылацэа рыхьз еикэыпхьазаны акэымкэа, «агэыла-азла зегыи асалам шэзынарґиуеит» хэа акэын ишылыуаз.

Абасала, асалам шэкэы анылыюлак ргэыла пхэызба Катушьа лахь лыбжыи лыргон. Катушьагыи илдыруан дзылтахыз, ахэаха лымтакэа дкылкэаны даауан. Нас тынч днатэаны, ацкэаора лыуашэа, еилфаца асалам шэкэы адрес антаны, лхаґа илыманы дцон амэа икэылцарц.

Ан асалам шэкэы анлоуази аґак анылыюлак ашьтахьи ауха тынч дыцэон. Уи уажэы, ахьча иеипш, акэахьча мацара зкэыршэу ацэардагэы дашьцылахэан, тынч лыцэарафэы уи лпырхагамызт, илпырхагаз агэтынчыбра акэын. Пхьыз маанак лбаргыи иазхон, уахык акэым, ыаха-хаха лыцэа аркэалон. Урт ианрыцлалак асалам шэкэкэа реипкэара, нас Ан, ахьаґарч еипш, деицаланы дхырсысуа лыхэшґаара дныехэатэон. Икан лыхэшґаара дышныехэасуа икэакэаза ианлыршауазгыи.

Агөйрөө иарооз, иарканзоз, згөй тнаблаауаз Ан шыкөсыла акөмыт дшажөуаз, уи дажөуан мызла, мышла, уи дажөуан лыкөша-мыкөша иказ агөйла-азла шлыхөаңшуаз; уи дызтуан ацөашыи еиңш, дканзон иөшөаз абгы иацөа еиңш, дышлон аароара икөнакыз ациаа еиңш...

Ан уахык ацхагөтан дцөйрханы дөйхөит. Лпа еицызба дыхбыцхаанза агөйхөпы дацан. Убаскан иөызхиркөах здыруада, өнак агөйхөпы шиөалцоз дацхахьазаарын. Уажөй ацхагөтан абри аоыза ахьаа цөгьа дарөйхөит. Ан лцөа ианьрит уи өеи ишазхөамыз. Ацөа даалцны цкьа данааи-пхьхөыц, дас илылаз зөгьы лылцсаан, цсылхазамкөа лцөардагөй дыкөйршөын кыраамта. Уи ашьтахь хаха-хымш дхырсысуан ахөштөараөы, лабыцөла ахөаөы ацөагөақөа анцауа. Дкахауа даналага, лцөардагөй ашка деихан, уакагы дыхөцөй-хөцөуан ачымазаө гөак иөиңш ашара дазцшуа – иудыруеи, уи гөйргьаөхөашак лзаанагаргы. Жөаха-жөымш Ан абас дгөакуан. Аскак ацыхкөа шцылеуазгы өынла дхырсысуа азөгьы димбацыт. Ус шакөызгы урткөа гөөалацөкьа илныцшит. Убасканцөкьа акөын уи, агөйла-азла деицгөартөртө, шыкөсыла акөымкөа, мышла, саатла данажөуаз.

Ажөамш рзы Сасрыкөа икьинтө асалам шөкөы лоуит.

«Сан сыхаара! – иоуан иара. – Уахыки өнаки рыла саны-хөйцыз лакөс иаасабхөахьаз зөгьы-зөгь сгөаласыршөөит. Ицьабымшьан исхөауа, избанзар, схаца алакө сақөшөөит. Аиеи, алакө! Уи лабөабоуп схөар ихабцазом, бара бакөым, схацагы ахатара сцөыуадаөуп уи лабөабоуп хөа. Убри акьинтөлакөк ахөсабала ибасхөөит уажөы, избанзар, схөйцра лакөкөа ирыөсырцшын – урт изларөиңшым өгызбөм. Цшыхөра адца соун, сцөит. «Абз» аагар акөын. Ус оуп ара хшашьтоу, ага имаза аилкааразы иуаа иреиуоу азөы дьткөаны иаагара. Дысцыхьашөөит азөы. Икьитбжьы мыргазакөа дысхөынчан, дсыман сшаауаз, уаашөөык ага ир ахьтөаз рааигөара сааихьан еиңш, сыңшызар мотоциклла азөы даауөит. Цлак ашьапы сыөнавакит. Сыткөа ыцха дышьтасцахьан. Данаасывала, ацыхьхөа инаигөйдцаны силгөит. Абри аамтаз уаашөөык ага ир, акөйцьмакөа реиңш, агу ааилдырган, акөкөахөа еицхыст. Ашьтахь ауп шакаө ыказ

шакеу уаже еихагы агера лгеит уаашеык ар акекеахеа
ишеицхысуаз лпа данрыцеца...

Асалдацэа рысалам шэкеы еицарсакеа аауан хрыжь-
хрыжь. Уи еиламырцхазакэа илдыруан урт рышэкеымтакеа
анааз, ирхэоз-ируаз. Урт ирыфуаз ажэак аабжыамыжьзакэа
люызцеа ирзеиталхэон. Уи цстазааран лара лзы. Аха нас азэы
исалам шэкеы ааипкыар акэын мышмышэла анылзыкалоз,
быжь-цхык анеихалоз. Ускан уи ахьапарч еипш деицалон,
ацеацеашь еипш дызтуан, ишлыхэапшуаз акачыра лфалон,
ажэцеа лыкэнылон. Ус цстазаарада лгэы нкыдпсаауа
дышпшуа, адоштанькегао ачарахеа агэашэ аартны дыхха-
ччо лашта данааталалак, Ан еицах лыпсы ааталаны, акекыра
ицэыцаханы апсеивгара зауз леипш, «ох, гэышья!» хэа лыпсы
ааивылгон. Ускан мацк лшыара даакэлон, аха илылпсааз
лдакеа рыпсы таломызт, лыхце ишлази акачыра илфалази
ус уа иаанхон, иаанхазон.

Ан ипылшэахьан лапыкэшэа, лынашана. Иагэа имаана-
заргы, амаза ацылдыраауан лыпхыз. Урт зегы, амца шыра
иалашэазшэа, зны дырбылуан, аэазных «ох гэышья!» хэа
лыпсы леивдыргон.

Иаауан, иаауан асалам шэкекеа. Еипкыеит хэа бао-баоы
деифышэашэауа дшыкоу акэымкеа, ажэцыс еипш, еитакты-
лшэаны иаауан дыззыпшу асалам шэкеы.

Уи аэны ажэоан цэцан, амра хаакэакэараза ипхон,
апсабара ссиршэа ипшзан, аштакееи адэкееи шэты какачла
икэцан. Урт ирхапыруан ашьхыц. Дгыли жэоани реипш,
Ангы иаацьюушьартэ лгэалакара бзианы ауп ашьыжь
дышфыхаз. Уи убаскак лгэалакара бзиан, хэыцдас ашырхэа
дныцкыаны, ашэ еимпаа, лшыапкэа хыркыакыа дыюны ашта
дыкэлартэ еипш. Аха лыемырцысыкэа леаашьталкит, лыпхыз
хаа, лыпхыз шана дазхэыцуа. Уи дшазхэыцуаз зны лапы-
кэшэа лоуит. Урт лынашанакеа еихагы ддыргэыргэон,
еихагы амцэыжэоакэа лыртауан, аха дшышьтац дыштан,
ацеардагэи уи икэыршэыз акэахьча кыакыеи лылсны
дшыказгы.

Ицарыхэцеаза ахэыс абжыы аагеит. Ари абжыы захаз
ангы, афы азна ашыац шыкоу удырратэ, абжыы гэаоаза «аа,

ара, сыками!» ахәеит. Аабатәи ахәысгы, ани иареи атхарцәхәа иаафыхазшәа, наҕ-ааҕ еикәфьртит. Ан лхәыцра урт рахь иниалгеит. Уи уажә иаалгәалашәеит цшы-шықәса уажә аҕхәа, лычкәынцәа зегь аибашьра инаскьаганы, дхырқәақәо ахәштәара дшыөхәатәаз, агәашә афь ахәарақәа рыкаабжы ажәқәа рығызбжы анлаҳаз, сыңсы шәамандаз лхәан, деиханы доагылт усқан. Уажәы уигы лгәалашәеит, уажәтәи лгәалакарагы даазхәыцит. Нас лхәта иааца-лшьартә, ашырхәа доацкьан, есышыжь ишылказшьаз еипш, лфь зык нақәтәаны, лныга аакныхны ажәгәарахь лфьналхеит. Ахәарақәа руагы ан ахь иноулышьтит. Убри аамтаз иаалгәалашәахт уи хаштра зкәымыз лызацәра рацхәтәи амш. Усқан ажәқәеи ахәарақәеи еиужьны даахынхәит деицып-еицыпуа, дагьазхәыцит лабацәа рхаан мшапы аены шакөыз ус ианеиурыжьуаз. Мшаены еипш уртқәа зегьы аалгәалалыршәеит. Нас дааипххәыцшәа егы ахәысгы ноулышьтын: – «Мшапыцәкьазааит иахәа шәара шәзы!» – лхәан, лныга ыркәалаауа даахынхәит Ан, иахәа ахәарақәа рзы изымшапхаз лхәта еилырганы ишылзымдыруазгы. Ус илтаххеит, лцәалашәара илнатаз агәалакара илгәанарпхеит. Уи абардыруаз ахәарақәа: анцәа ихәитәит хәа рылацәақәа еикәпсаны, рцыхәақәа рцыс-цысуа, ақәата-кәатахәа ахш ацәара иафьын, ашәақьа рҕачы.

Ан татынеитәхәара лөызцәа рфь дахьнеизгы зегьы дааицгәартаратәы лгәалакара бзиан. «Абзиара иатәхааит, ари иахәа иаабахьоу лакәзам!» – шьоукы неидахәыт-хәытлеит. Даеа шьоукых, ирмазаны акөымкәа, иртаххеит еилыркаарц абас иаалыркьан Ан дзыргәырғаз.

– Сара иахьанза сыңсы злаҕоу снашана алоуп, – лхәеит лара. – Уи ахаангы сызламжьац ала, агәра ганы сыкоуп иахәа даара хәеигәырғаша ажәабжьк шхәхауа.

Зегьы еикәызыроуа иааипххәыцит.

– Издыруада бычкәынцәа азәы дыбзаар?! – иаалыр-кьашәа ахәсақәа рахьтә азәы ҕаалтит дгәырғьацәа.

– Азәы?! Избан азәы?! – ҕаалтит даеазәы. – Җыца еицны ашта иааталар! Хөык!... Рыбжьоык! Аибашьра мцацәа, уаха ацыхәа цымцәазои!

Ан лылапш кыдырхаланы дааипххәыцааит.

– Урт зеггы еицны имаауазар акөһап, аха усггы иаауеит!
– агәра ганы даацәажәеит. – Пшыы-шықәса раахыс снашана
самжыацт. Аха уиггы акөым, иахьа даәакуп сзыргөйргьараны
икоу.

Инеиґацшы-ааиґацшит ахәсақәа. Урт зеггы ицъашьаны
зцаарак акөын рхы иартоз: «Лыцкөынцәа рыхынхәра аихә
иахьа дзыргөйргьараны икоузеи абри ацхәыс!?»

Абри аамтаз абригадир Быцгәа дхышәт-цышәтуа даауеит
аәара дынхахало, ибжыы ихәлашәаны акы ихәоит, аха
иихәауа еилырганы уаы иахауам, инап кьашьей дкөылпаауа
иаашьей зейпшроу ала, рцәа иалашәеит акы шыкалаз.

– Акы калеит! – зеггы еицәакны ирхәеит, аха изакөи уи
икалаз: шәацхәароу, гөйргәәґхәашоу уи иаанаго? Зегь
рыгәқәа хыт-хытуа изыцшуп иааира рымхарацәаны. Ааира
имхарацәоуп иарггы, иара иацхьа иажәа аазарц даакөым-
цзакәа акы ахәара даәуп. Ахәсақәа зыроуан иихәауа рахауам.
Ацәахәақәа алздоз ахацәа – Алиасггы Кәастаггы реагақәа
нарыцарсны рлымхәқәа кыдцаны изыроын – уртггы егьыр-
зеилкаауам. «Аибашьра... Аибашьра...» – ихәоит, даәа
ажәакггы ацицоит аха уи иацитцауа рзеилкаауам. Убри
ирзеилымкаауа аума хадара змоу? Мамзар...

– Ианацъалбеит, аибашьра иалагеит ихәахма?! –
дангәамцза ґааитит Алиас.

– Уара уи хгәы цызцәаз ауми, уажә ґыц ишцалагоз! –
иаәцнихәон Кәаста, еиґа илымхә кыдцаны дзыроит.
ґымцзакәа инапкәа лаирха-ааирхеит Алиас, уахь дшыпшыц
дыпшуа.

Ан зегь рацхьа илахаит «аибашьра» иацыз ажәа, аха
игәаґны илзымхәеит, ллымхә иахаз агәра лзымгеит. «Ус
акөымзар? Имцхар?» Абригадир дхышәт-цышәтуа ацәа-
ґәарста дхыланы дахьаауа даакөымцзакәа иихәац ихәоит,
азәы имахарггы азәы иахарц.

Ацыхәтәан, цытк данааскьа, ахәсақәа даәазәггы илахаит.
Уи инақөйрццакны даәазәггы илахахт. Аха уртггы ирахаз
иаршанхеит акароуп, – игәаґны ирзеитахәом. «Мшәан,
иихәауа цабыргыцәкьоума?!» – лхәеит акароуп азәы.
Ацыхәтәан Кәастаггы Алиасггы рлымхәґынза иаазеит.

– Шәанацъалбеит аибашьра иалгеит ахьихәауа шәмаха-

зои! – дыхәхәеит Кәаста. Алиас иеага импыцшәаны инкашәеит. Ахәсақәа гачамкны иңшын, рлымха иахауа агәра рзымгауа. Ус иңси-иңси еихымзауа Быңыгәагы даары-дххылеит гәыргәәхәаша иманы.

– Еилгеит аибашьра! – инапқәа дфарыхеит, аңхзы ифашызгы уаха икамкәкәа. Зегы шанханы изыңшуан. – Шәанаңьалбеит, исхәауа шәмаҳазои – аибашьра еилгеит! Уаха бңар тқьазом! Уаха шьа кәтәазом! Иахьатәи амш иахьаз хәаргы уажәшьта иахьыхынхәеит. Убарт брыла-хәзаит хан-хәхәшьаду!– ихәан, зегь раңхьагы инапқәа рңаңаны быжыок аибашьцәа ран даагәыдикылеит. Иташыю-кны иказ пхәысгы-хацагы, арыюшыга иаалтцызшәа, зегы аахәыцы-мыцын, нас иааилауатырит, рылағызрзқәа рәахәхәы. Ан лағызрыкгы лалмышьтит. Агәыроои агәакреи ирбылхьаз, ирчыңхьаз, уажә иаалыркьаны урт зегь лхазырштрыз агәыргьаратә жәабжь ду илаҳаз зынзак лшьара дықәнар-кьазаргы ауан, аха аракагы лхы лнапәы иааганы дгылан, илаҳаз ажәабжь дыткәаны дшамазгы. Реилауатырра анааикәтәа, зегы Ан лтынчра цыашьаны иналзыңшит. Лара уи атакс ажәак акароуп илхәаз:

– Уажәшьта сыңсыргы сшөымцәуан.

Ан лыхшара азәазәала лыбла иаахгылон. Лыбла ихгылон лара излалдыруаз ала акөымкәа, илзаарышьтуаз рпатретқәа рыла: ар рымәтәа рышөцаны, хамтала ргәышңы ычаны...

Убри аены Ан лңацәа ыңыа – реихабза Цыри агәыб-жьанытә Сасрыкәеи Берлин агәта Бранденбургтәи агәашәкәа рааигәаратқәкьа иааикәшәеит. Урт цшы-шықәса рыла иагьа цыашьахәы ирықәшәахьан, аха ари аыызатқөыкьа уаы дақәгәыгуамызт. Дара ракәым, иңьаршьеит рөызцәагы.

– Уаала, агыгшөыг тыора адамыға анахцап, – ихәан, Цыр аиааира абирак кәңшь зхашәыр-шәыруа ихыжәжәара-фьжәжәараза инаскьаганы игылаз Реихстаг ахь инапы неирхеит.

– Уаала! – ихәан Сасрыкәагы, иашьа ахәаха имтакәа, ашырхәа ифьнеихеит. Европатәи ажәларқәа ишьаартцөыраны рлахьынца ахьырзбоз, уажәы ахтыпқәеи аиааира згаз хәибашьцәа раавтографқәеи рыла еилыграаза иказ атзамц

инадгылеит. Лапшыла еимырдоит, аха рдамыға ахьяадыр-хаша тыпк ахьтацәу рылапш ицашәом. Напсыргәыцак иакароу акылгаштаа маң-саңқәак ыкоуп, аха уи дара иргәапхом.

– Адамыға аахархозар, иаахархацәкьяп – абра хыхь, зеггы иахьырбартоу! – ихәан, Цыр инацәа җаирххейт адырақәа иҗархыкны. Уака иааицхыгьежаашәа ахымтақәа анныккала икан, агәта кыс амазамкәа ицқан. – Уааи, Сасрыкәа, сшьамхы уқәгыланы сыжәахырқәа рахь ухал.

Аишьцәа жәйтәнәтә аахыс иртәышьтраны ирыман афашистцәа рысвастика рхазырштуаз адамыға. Уи реабакәеи ркамбашькәеи ирныртцауаз дамыған. Урт рыекәеи ркамбашькәеи геи-шьхеи иахьыкказаалак ирну адамығала зеггы ирдыруан, җашьара рықәзамызт. Аа, уажәы, уи адамыға җәҗәза зеггы рылапш надхалартә, Реихстаг атзамц иахьаныртцаз! Аишьцәа уажә инаскьаны уи иахьазыпшуаз идамығажьымзгны афашизм ианыртцаз акы еипш иахәапшуан. Ашьоура анаҗсгы уи гәкычган дара рзы...

Ан дшаахынхәыз еипштәкья иныкәыршәны Шьахәсна длызцеит, илахаз ажәабжь ссир лалхәарц. Уи ажәабжь ссир җыракыр ибжыхауа иаукахыз, Ан илдыруан лара лапхья ишнейуаз Шьахәсна ләынза, аха усгы дцеит, уи инаеыцганы, схаҗа сгәы иахәаша ажәак салхәауазар хәа.

Еилацәаны аңсшәа еибырхәейт җыҗья ахкәажәцәа. Ргәы ирнархәомызт, ирхәон, еитархәон ажәабжь ирахаз. Тынч ианаатәа, Шьахәсна иаулымдыруаз лысас дыззаатцәкьаз, – асаара ишьтассы илшөыз леипка тбаатыцә аҗыба лнапы нтшьны лқаса ааҗылган, амахәаң днаха-ааханы иааицлыртлан, иҗрақкәын-җрақкәынза акәйд аацәырганы иныкәылпсан, реихшара дналагеит. Ан, еснагь еипш, лгәы хытхытуа лыблақәа тырхаха исалхәарызеишь хәа дылзыпшын, акәйд цырақәаггы лылапш ицмыжьюа. Уи агәра лгахьан Шьахәсна акәйд анлырҗауа иаалҗыцшәшәауа зеггы шбырлашу.

Шьахәсна лкәйд ааихшаны ианныкәылпса, хамтакы лылапш нарыдлырхалейт. Абри аамтазы лыблақәа аапырпырын, лапықәшәакгы аалоуит. Ан лгәы атхарахәа еисуа Шьахәсна дылзыпшуан. Акәыдырҗаҗ даалахҗыххан,

дызхәапшуаз лылапш ааркәганы, лхы дәахан, ләырах-
кәажәны, Ан дналзыпшит.

– Сышыны алақәа срыт, быцкәынцәа зегы еибга-еизыда
ибзымаауазар! – лхәеит лара. – Сыбла иабауа сынашана
ишьақәнарғәәоит, ахаан слапықәшәа мцы амхәацт.

Ан дышхныпсыланы дтәан илхәауа-илуа дақәымшәауа.
Ажәа баапс лахау, абзиа лахау лзеилыргомызт уажәыцәкәа.

– Хы-мыш, хы-мчыбжәа, хы-мыз – абарт роуп ғәхәарас
ирымоу...

– Уи иаанагои? – ишеилылкаазгы деитәцааит Ан.

– Даәа хымыз рышьтахь, – лхәеит ақәыдырқау. –
Ажәакала шықәсыбжак ала рыбыжыоык башта иааталоит.

Шьахәсна ләы кәыдырқара инеиуа зегы ргәы қаца, рхы
қаца иаулышьтуан, арахь уңшыр рқытағы ашәацхәара зуаз
ашәкәы еиқәатәақәа уарла-шәарла ишаац иаалон. Урт
рахьтә икан ицәырыргоз, ицәыррымгозгы. Ан уртгы
лдыруан, аха, ус шакәызгы, ақәыдырқау Шьахәсна
иаалалхәоз зегы штәбыргхоз лхы агәра алыргон.

Ан аоныка дшыхынхәызгы лызгәамтеит. Абжәааңны
лыоноускәа ртып ианықәылталак нас дхырқәақәо ахәштаара
днәхәатәалон, аха уажәы тынч дызтәома, аоны-адәны
дазкуам, дгәәтеиуеит. Атх агәы еионашахьан еипш,
ашьталара ләаназылкуаз, есуаха ишыкалцалац еипш, ләы
лнапы зәзәаны дааит, таацәа гәартәк заазахьаз ипшьоу
ахәштаарағы длышьамхышгылан, лкасы лыжәаахыр
инықәыршәны, уажәыта асы бымбыл еипш икәашккараза
ишлахьаз лыхцәы лықәпсаны, лнапқәа дәарыхан, аматанеира
далагеит. Аха уажәы лыматанеира уажәраанзатәи излеип-
шымыз ыкан.

– Сшамкәа сызшаз, о, Анцәа ду, зхышьаргәытә сакәы-
хшоу, суеихырхәаны табуп хәа уасхәоит, иахьа уажәраанза
схәыцқәа улапш хаа ахьырху. Суашьапкуеит, убас улапш хаа
шырху раб иашта итоугаларц...

Ауха атх агәы еионашаанза дызмыцәзеит. Даныцәагы
лыцәа даара итынчмызт: аибашьра кәлеит рхәахт, ар хыцны
иаахуеит. Ан лгәы хытхытуа сыцкәынцәа азәыр збозар хәа
агәашә днадыххылеит. Убри аамтазы дыпшызар, аибашьра

ианналга иргаз реыз цыюцыюуа, ахәда кылхәа лыпшәма дақәтәахуп, ар рақхәа дгыланы даахуеит. Ан илдырхуеит асовет мчра дагоуп хәа уи дышдырзыз, арахь айбашьцәа рақхәа дгыланы даауеит! Уи шцәалшьоз, иара уаха дымәахымцкәа, даахәны дагылыхәампшкәа агәашә давсны ифәинеихеит. Аритцәкәа, лгәы иазымчхәкәа, инеиматәаны ацәуара далагеит. Убри аамтаз лыбжы дарфәихеит. Лыблақәа хымтзакәа иаалгәалалыршәеит лыпхыз. Уи лгәаламшәогы икамызт, пхызла акәымкәа, аргама илбазшәа акәын еилыхха ишыказ уи лыпхыз, убри акарагы илнырит. Уинахыс лыблақәа хоан акароуп, аха уаха даузыцәахуаз. Ацәардагәи акәахьча акәакәареи лылсцыпхәаза днахәы-аахәуа дшышь-таз ацхгы ааимыггеит. Аеыжәлара бзиоуп, гәышьтыхгоуп пхызла иубар хәа рхәауа лахахьан Ан, еихаразак ус лхәауа лахахьан зажәа агәра лгоз Шяхәснагы. Уажә дзызхәыцуаз лхатәа иакәын. Иабатәи гәышьтыхроу хы-мыз ахьымхәло, нас еиҭа хы-мыз, шә-цхы ахьеихало илахьынҭа рызбазар! Уажәы дөыжәланы ар драпызан даауеит! Пхызлагы акәзааит, аха иаанагозеи? Дзықәтәаз аеы лдырт – реоуп, аха изуҭада ар уи дзапызаз? Ихырҭаз ракәзар? Аха урт ар ракара ирацәан, цыхәапцәарак рымамызт... «Ускааыкцәкәа ицхырҭарыз?!» – дхәыцуан Ан уажәы.

Ан лыпхыз нарахәа-аарахәауа иагәа дазхәыцзаргы, маанас иатҭаз лзатцымдырааит. «Уи азәыр илдыруазар Шяхәсна лакәхоит», – лгәы иааҭылхәааит ацыхәтәан...

Шықәсыбжак лгәы хытхыҭуа Ан агәашә ахь дыпшуан. Имариоуп ахәара «лгәы хытхыҭуа агәашә ахь дыпшуан» хәа. Уи зны дхахәхон, дыхьшәашәон, зны дбылуан, дыццышәхон, – айбашьра еилгеит, цабьргуп, аха агәтынчра лымамызт. Айбашьра ианырга ацкыс деицәаны, Ан уажә абри дартынчуамызт. Ус иаалыркәаны лгәалакара бзиахон – мшәан, айбашьра еилымгеи, уажәшьта уаха иткьом абцар! Ари ауми зегы ирыцку! Абас данхәыцуаз Ан длахәыххон, лаацсарақәеи лхәаақәеи лыххәаны нак инкалыжызшәа, дласза даакалон. Аха уи хамҭакы акәын, нас еиҭа плакыҭа аатлашьҭон. Ачхара кәадан Ан лгәы! Гәыбғанс иоуҭозеи, пшы-шықәса рыла уи убаскак ацәамыгәа ахнагеит, илузар

Аңа дгыланы иан дылзыңшуеит игәы хьаауа. Уажәы-уажә ибла иаахгылоит уажәраанзатәи лсахьа. Рахәшьеихаб лакәушәа ырывагылаз дабакоу! Иабакоу кычырак знымыз лхы-лҕы ттәаареи шлацк зламшәацыз лыхцәы еикәәцәа-самсали! Ранду лакәушәа асапын шәах еиңш лыхцәы кәашза, лхы-лҕы канзаза деицаланы, иаңхьа дгылоуп тәкәажә хынчаңалеик.

Ан лакәзар, лңа дзыршанхаз акәмыт дзызхәыцуаз, уи игәышңы ртәны ахамтақәа иарку рахь акәын лхәыцра ахьыказ. Лара ибзианы илдыруан ацәыргыла ахыңараз ианаршьахьаз «ОСОАВИАХИМ» ашьанақәа ишреиуамыз. Убри акәын зегь реиҳаггы лңәа дызтыңсаауазггы...

Убри ашьтахь инеишьтаххы-неишьтыххы, Шьахәсна ишылхәаз еиңшцәкьа, аишьцәа зеггы хынхәит. Урт рахьтә ахы зкәымшәаз, ашьа казымтәаз азәггы дыкамыт. Урт ршьа кәтәан Кавказ инаркны Берлинынза. Зныкгы акәым, ынтә-хынтә ирхәхьазггы, аңсра ахықә инықәгыланы, амцхә ирцәцаз ашьа ацынхәра рылаңаны, аңсҕазаара иаздырхынхәызггы ықан. Уи ашьа зтәыз дабардыруаз, ирдыруаз акы акәын: Аңсадггыл ахьчаа ишьан. Аибашьразы уи ашьаггы хәшәын, уи еикәнархон аибашьцәа.

Аибашьцәа ашҕа ианааталалак, реицыбза Сасрыкәа иеиңш, ишанханы ран иналзыңшуан: амәан ңәара дрыкәшәар хымңада дрыцәәашьартә леахьылыңсахыз ңәаршьон.

Ацыхәтәанза, кыр дыхьшәаноуп дшыхынхәыз реиҳабза Ҙыр.

Убраанза гәтынчрак лымазамкәа уахггы-еынггы амәа дшаңшыц даңшуан Ан, рысалам шәкәқәа еиңкьарада ишаауазггы. Азәы дынхазарггы, егьырт сзыхынхәит хәа машәыршәаггы лгәы иҕалыршәауамызт.

Ҙыр даныхынхәы ауаа аңх агәы еиәнашауаны еиңш ауп, агәылацәа наскьаганы, аҕаацәа зегь анышьталаз. Ан ңыжь-ңыжь зыхгоз ржәйтә мөтәы кәаскьағьы лңацәа риартақәа кәңаны ишьталцеит. Нас дналбаан, аматуртәә иәазхьыңыз астал еилырганы, лчысмаҕәа ртың иқәылцеит. Уажәшьта Ангы ашьталарахь лхы лырхауан, аха уи хтыс дук еиңш акәын уажә дшазхәыцуаз.

Лыюны анааиллырга, дындәылтын аматурта ашә ныд-

цаны, аёёа зыхгоз амётёи мардуан абжыи мыргацёакёа, Ан ашьшыыхёа ржётё кёаскёа дёыхёнан, амза ёнаццо зышё-кёагы зёенцёыркёагы аартыз азал днёёнашылеит. Ускан лпацёа зегыи рыцёа цсымтаз акёын. Уака цшыёык айшыцёа каххаа ицёан. Лшыацёкёарацёа дрыкёгыланы ашьшыыхёа шыаёацёак нейылган, цшыи-шыкёса уажё апхёа ишыкалцаз еипш, реихабза Цыр днёихагылан, лхы ларкёны дёёацшуа даагылеит. Уи ипсып алагаёагара тынчын. Аибашыра амца шыра иалцны иааз иакёзамшёа, даараза драхатны дыцёан. Цшыи-шыкёса табииала изхызгаз аиарта ихы анылаитца, дышпацёарыз! Ан иаалгёалашёеит Цыр данысабиз, изхара асацлашь иёацаны дангаралцалак, абастцёкёа акёын дкаххаа дшыцёоз.

Уи дааихыцын, лышьтыбжы мыргацакёа, анаёстёи акаруат ахь лёыналхеит. Уи Кыагёа иакёын. Ан иаалгёалашёеит Кыагёа хёа ахьз анихьзырцауаз. Цыр иеипш, ари ахьзгыи иаб иоуп ихьзытёыз. «Нартёа рыхьз-рыпша дацсахааит», – ихёеит рацхьатёи иаан, ашьтахь: «Ижёла хьчатёхозар, Кыагёа иеипш, фырхатцала ихьчааит» ихёеит.

Убастцёкёа ицёа тынчын Гёдисагыи. «Аибашыцёа рахьтё азёгы дшёарыцаёзароуп, – ихёеит ускан иаб, дихыхёмаруа. – Геи шыёи изеипшзароуп, хрёи ёаёеи ишыта рёыгазароуп, акацёарацёа рёы итамхакёа еиёажьзароуп». «Дшёарыцаёхеит Гёдиса ицабыргны, – лгёи иаатылхёааит Ан, – аха шёарахмызт, «гыгшёыгын» уи инирцёоз». Абри аамтаз даахёыцымцит Гёдиса, дыкрымёрымуашёагы акы ихёеит еилгамкёа. «Убарт «агыгшёыгкёа» ракёхап уажё дзеипхызуа», – лгёи иаатылхёааит Ан.

Арымарахьтёи аёенцёыр апхёа игылаз акаруат аёы атзамц ахь иёы нархёны дышьтан Манча. Уигыи убри ахьз анихьзыртёуаз еипш, хёаа-баа имазамкёа драхатны дыцёан. Урт рыхьзкёа машёырны ирыхьзитёзомызт раб. Цкёа дазхёыцны акёын. «Ажёйтётёи Манча иеипш ажёлар иашёахё рхёааит», – ихёеит ускан иаб...

Ан даахынхёын, абарткёа зегыи лгёаларшёауа, азёазёала еица лылацш хаа нархылгеит.

Егырт анаёстёи ауадаё ишытан. Урт рыбжьара ашё кёакёаза иаартын. Иаартын урт рёенцёыргыи. Устёи амза

данааипххэыц: «Итабуп, нан, сцэардагэы, – лхэеит лара, зыпсы тоу азэы диацэажэауашэа. – Сара сгэакреи суазырреи уара уакара азэгы издыруам, уара азэк уоуп шахатс иамоу. Скартога иахьарнахыс исхысхуеит. Ахаан икамлааит, “рцацэа ирыхызааны анацэа рхы акартога ақөырцо!”

Абри ашьтахь Ан ашьшьықэа днахынхэын, амацурта ашэ адэахьала инаркны шыталара дцеит. Уи акэаскыа ахпатэи ауадаф акэын. Пшы-шықэса раахыс, мракы иналымтозар, уаха дызкымсыцыз лиарта ааитцылхын, ақхыаза акэны днагэылаиеит. Ацыс-хэы дылаиоушэа акэын уажэы Ан лхы шылбоз. Убри ауха, лцацэа реипштцёкыа атабиа даатыцны лиарта лхы нылалтазшэа, лгэы рахатны, лхы рахатны дкаххаа дыцэан Ан. Лиарта ахыккөымшөышөыз амацаразгыы акөмыт: аибашьра анеилга, абзарбзанкэа рыткэацра ацыхэа анцэа, адгыл штынчыз аипштцёкыа уи ауха Ан лгэы тынчын.

Адырфэены ныхэан аиааира згаз асалдацэа ран лгэаратафэы. Рыхызала иаушьтны илымаз ацө кажны илшыын ачара рзылуит, агэыла-азла, ауа-атынха дрыпхэеит. Уи аены Ан лашта тбаа, лашта цшза италоз ауаа рыла, гөырғыа бжыла есааира илахфыххон, есааира ицшахон. Урт зегы ашта ишааталаз еипш, еицах дгөйдкыла-дхыдкыланы илыдырныхэалон Ан лгөырғыара ду, еибга-еизыыда лцацэа ахылзыхынхөыз даргыы лыцгөырғыон.

Амацуцэа ахэы архиара иафын, егырт зегы – сасгы ацшөымагы – аштафэы ихыгьежыааза игылаз арацла амцан игылан. Урт рызхара ирызбомызт згөышпкэа орденлеи медаллеи иычаны цшралеи сахьалеи Нартаа угэалазыршөоз аишьцэа фырхацэа. Рбарагы акөым, рызхара израцэажөомызт, зцаара шөкы ыртауан, зцаара шөкы тырцауан.

– Шөыпсынцры духааит, дадраа! – ихэан, амацуртафэынтө дшаарыдгылаз еипштцёкыа, аеыюхэа илабашыа лаирсит атахмада Еснат, зегы ирбартө-ирахартө ажөак ихэарц шитаху удыратө. – Аибашьра амца шөалцны шөахызааз хшөеигөырғыоит, аха фбангы хшөеигөырғыоит абаскак хамтеи хьзи-цшеи шөыманы шөахызааз. Шөара шөеипш иказ аибашьцэа роуп аиааира згацёкыаз.

– Ииашоуп, ииашоуп! – зегы рыбжыкэа неиларцсан, рнапкэагы ааиныркэеит.

– Мап, аиааира хзыргаз шөара шөуп, –иҳеит Ыыр атакс.
 – Аиааира хәхәта хәычык алазар, уи зыбзоуроу абри ижөбауа
 хан лоуп! – изнапык ала дааигәыцаиҳәеит. – Лымацарагы
 лакәым, – анацәа зегы! Ус анакәха, – мацк дааипххәыцит
 Ыыр, – абарт иҳанаршьаз аҳамтақәагы аиааира хзыргаз хан
 лоуп изықәнаго! – иҳәан, акакала игәышпы иаркыз аҳамтақәа
 аамхны, иан лгәышпы инаиркит. Ари збаз-изахаз еигәырған
 рнапқәа лзеиныркәеит. Егьырт айшьцәагы неифәпшы-
 ааифәпшын иааибадырт. Нас инеишьтагыланы азәазәала
 зегы рҳамтақәа аамхны, уртгы ран лгәышпы инадыркит.
 Саатыбжак акара усгы иафын урт рҳамтақәа ран лгәышпы
 аркра. Ччаран, хәмарран, лафхәаран, напеинкәаран уака
 иказ. Аха аланарпшра ссир аныкалатәкәа нас ауп. Ан
 акәылзы лшәырцазшәа деикәычапа данаадыргыла, айшьцәа
 реитыбза Сасрыкәа дыюны дцан, иҳаракыз кәардә-пшьыр-
 кцак иманы дааин, ашта агәта инаргыланы, асаби иеипш, иан
 даашьтпааны дныкәиргылеит.

Ари аланарпшыра еигәырған, зегы агәыркхәа рнапқәа
 еиныркәеит. «Берлин агаразы амедал» инаркны «Ленин
 иорден» афынза икамызт хәынтқарра хамтак Ан лгәышпы
 иаркымыз. Уи уажә азәыр диацлабуазар, амаршал Жуков
 иакәхон.

Зны дыччеит, зны дцәеит Ан. Дыччон алаф анлылырхуаз,
 афронт акомандакацао данидыркылоз; дыччон илыкәшаны
 игылаз лпацәа дахьрыхәапшуаз; дцәуон лгәышпы шака хамта
 аркыз акара лпацәа тахараны ишахыпаз даназхәыцлак, урт
 ршьала ишыкәабоу абарт аҳамтақәа.

Тоурых бакак еипш Ан «апиедестал» дыкәгылан, аиааира
 згаз лсахьа лыманы. Уи уажәы гәаныла лкасы лхыхны
 ажәларқәа ашьаартәыра итазыргылаз дрыкәшәиуан, анацәа
 рҳақ рзымгарц, анацәа рыхьзала адоуха калтцон, абри афыз
 агыгшәыгра адунеи афы уаха икамларц.

Еизаз ажәлар, уажәада дрымбацшәа, Ан илзыпшуан,
 рыгәкәа хьухьуа, аатгәыргәауа.

1987 ш.

АХАЦӨА ЦОН ЕИБАШЬРА

Өынөажөи фба шықөса цит Ацынцтөылатө айбашьра Дуззаөы асовет жөлари урт Рарбцар Мчкөеи аиааира ргеижьтөи.

Адунеи иазымдыруаз еибашьра дуззан уи айбашьра: миллионла ауаа тахеит, зыцсы еикөхазгы миллионла айбашьра хлымзаах аөы ршьа катөеит, ахөра роуит, шөкыла, зкыла ақалаккөеи ақытакөеи еилакөыбаса икарыжыит. Иарбан статистикоу изыцхьазо айбашьра иахылөиааз ажөлар ргөакра? Икам өнатак, азөы, өыцья, инеихангы иахьаламзыз, ма рыжьрацөара рыла ргөы ахөра ахьанымлаз. Аамта зегьы еикөнаршшоит, ахөракөагы аргьоит рхөоит, цабыргуп, аха айбашьрацөкья згөы ахөра аннацаз, еихаразак анацөеи аөхөшьцөеи, рыцсы ахьынзатоу гьара ақөымкөа ишхьаау иаанхоит. Уи ус шакөу агөра згеит абарт ацөахөақөа рыюразы аөцөажөарақөа анымөапызгөз.

...30-төи ашыкөсқөа ралагамтаз Ацандара ақытан инхоз Инацха Мада итаацөа анхаөы ихы рыдиныхөалартө иказ таацөаран: ицацөа цшьөык, ицхацөа цшьөык, ицшөма, иара – зхөы иахатөоз жөаөык атаацөара.

Атаацөа дура акөмызт, ари агөарата уаөралагы, нхамөалагы, чеицьыкалагы иналукаашаз гөаратан. «Урт рыжөла иацсоуп», – рхөон ркытауаа рызгөдуны. Ацсны еицырдыруа жөлоуп Инацха, Тьркөтөыла инхо ацсуаагы еицырдыруөит – уаагы Инацхаа мацымкөан инхоит. Аха зегь реиха ари ажөла даараза, ижөытөу, ацсуа жөлар рхөамта ихькөыршөаны иаласөу, формала иуникалтөу зеипш ацсуа жөла уцыхьамшөо жөлоуп.

Инацха Мада игөартөаөы изызхаз ацөицөа, рыжөла иацсахартө, раамта иацөицөаны игылартө, иреигьу ацсуа

казшы бзиақеи рыжәла атрадициеи рылараазон. Иреиха-бзас Ас-ду ашықәсан (1911 шықәсазы) диит, иреитыбзас – 1925 шықәсазы. Ишаабо еипш Ұ-аамтакы ирылиааз таацә-ран урт айхәшьцәагы айшыцәагы. Асовет мчра анрыхъза, анхара-анцыра анаос, ашколгы ацара-дыррагы ргәашәкәа рзаатит.

1932 шықәсазы ари аоната ду иахагылаз раб Мада дрыпхейт. Хәара атахума, ирныруан атаацәа рхада дахьры-пхаз, аха урт ран Кәакәа, анрагы абрагы рзуны, аоната дахагылейт.

Сара, абарт ацәахәкәа зоуа, ибзиазаны дыздыруан анду Кәакәа. Шьтрала Зыхә-пхан. Ахәса быргцәа кәышкәа имачымкәа иаабахъейт, аха уи апхәыс леипш икәышыз, ахара ипшуаз, агәы гәгәа зызтаз, ачхарагы злаз иахъанзагы дсымбацт. Уи санлызхәыцуа абри аоыза агәаанагара соууейт: Сағаней Гәашы лхәфсахы ажәлар ианапыртцоз, Кәакәа леипш иказ ахәсақәа ирыбзоуруу рацәазар калап хәа. Убас иказ пхәысын, – дхатцампхәысын.

Алада уи лызбахә ицегь сазыхынхәышт, хымпада, аха уажәы хәиасып 30-тәи ашықәсқәа рахь.

Раб жәаха дестын адгыл иман: абахча, амхурста, ахкаара. Ипхәцәа иахыагы иргәалашәойт, идгылкәа хкааны, ибахча еилффаца еилыхны, икәатцара, ашыац аара иапырха-гамхартә, ахәхәага ахышыны, ипшзаза икеикеиуа ишыкаитцоз.

– Хаб ианаамтаз дыцсит, – лхәейт дыхәмаршәа атаацәа иреитыбыз Забулиа, аха уи лафмызт. – Аколнхара мыжда анеиқыркаауаз дахьзар, хымпада, ддырзуан – идгылкәа ихы рыкәйтцон.

Аколнхарақәа реиқаара... Ари апроблема иахы дәеакала иахәапшуейт, аха ускан официалтә пропагандагы административтә командагы, ажәлар, еихаразак әфар, агәра ддыргон, аколлективтә еицхыраарада ақыта шытызхуа дәеак шыкам. Ахәара мацара акәым, аус әггы иаарыдгылейт ачынуаа. Ускан айшыцәа реихабы Иса ақытантәи адәқан дыцагылан. Ақыта еихабыра неицәажәан, рхәблафы аколнхара иеқаара Иса инапы ианырцейт. Уи ақытафы хәтыр икәын, цара-дыррала дхәыдамызт. Атрадиция змоу анхамәа ахагылара мариоуп, аха ғыц иеқаара, еилкаауп иахынза-

уадау. Абарткәа ирызхәыцзар акәһап уи избахә анырхәоз.

Анхәы «имцхәны» имоу идгылгы ирахәгы аколнхара иеитар акәын. Ари зегь реиҳа иуадауыз зцааран. Аколнхара ахантәаы ари азцаарафь афьрпшы дирбеит. Иса зегь рапхәза ибахчагы, дызкәаарыхуаз идгылгы аколнхара иеитеит. Баак рыбганы баак зыргылаз хәа, еишәхышышы ибарақьатха игылаз абахчақәа хшьяаны, амандарина еитархәит. Уи аыза адца рыман хыхынтә. Ацсны антыцынтә иааны қыралә ажь шыртауаз, уажә уи ргәалашәарафәууп иахьяанхаз. Ажәуан иалалоз урт рбахчақәа рхатыпан, рыдгыл ианаалоу, ианымаалоу рзымдыруа, еитархәз ациаа, адгыл аәакәнагар аблахац гьежыр хәа ишәошәа, игача-гачаза иахыныцарцаз ишыцакьякьаз, ахацәа аибашьра ианырга, иахызаа ицеит. Уи ашьтахь ачаи еитархәит. Уигы рапхәтәи алахынтә алахынцәхеит. Ацыхәтәан аґатын иазаатгылеит...

Аибашьра калаанза аишьцәа иреитцбыз Заабет, рцауыс аус шиуаз дычмазауохан, ицстазаара далцит. Ахәынцарра анышьақәкьялак ажәлар роуп изныруа. Аґаацәарақәа рылоуп ажәларгы злашьақәгылоу. Рхы иақәгәыргьо иказ аґаацәара ду ааитцанаргәгәеит изыкәшәаз уи агәыхь. Иреитцәаз зегь рапхәка ирзыпшызаарын, аха издыруадаз акәымзар – ауауы днапшны иґеипшу абайдырхуа! Ирдырыргы ирымч-гәышьази!

Аишьцәа реиҳабы Мамед зегь рапхәза арра дыргеит. Уи аибашьра калаанза акәын. Иқәлацәа зегь реипш Мамед дынхәын, кәзшьала деилкьан, иеи икәадыри еснагь еикәын.

Мамед арра дшыказ Финтәи аибашьра кәлеит. Уи Финтәи апровакаторцәа ирыхкьейт хәа акәын уажәраанза хґоурых ишахәоз, аха уажәшьґа еилкаахеит Сталин ихәґа ипровакциала ишыказ уи аидыслара. Убрака далахәын Мамед Инапхәгы. Ишааиуаз ишәкәымґа еипкьейт. Ари хьяаны ирзыкәлеит иґаацәа. Иса аґаґахья кәитцейт хашья ишәкәымґа аасзыркуа иашьас дкастоит хәа. Ус енак Чамагәуа Дырсын хәа ркыґантәи арпыск аусхәарґа акынтә Мамед исалам шәкәы иманы ашґа даатәлеит. Иса иґаґахьягы наигзеит: иуызцәа, иқәлацәа ақәыршәаны, кампаниак изыкаґаны, ешьас дкаитцейт агәыргьяфәхәаша рзаазгаз, аха

иабакагөышыаз агөырғара нагза зыкамлагөышыеит. Мамед исалам шөкөы андөықөйтца ашьтахь дтахазаап.

Тышыкөагы, иашья еихабы Мамед иеипш, аекөа иңсы рылан, аеказара иңсыкөара акөын. Даалаган аеы бзиа ихөхаит, шыахөлацөкья ианаалоз акөадыр нақөцаны. Уи аибашьяра аламталаз акөын, ус иагыалагеит аибашьяра.

Өнак Иса ус ихөеит:

– Тышыкөа, аекөа аибашьярахь иргоит, уеы ргарц азөыр ааины икалозар, мап рцөумкын.

– Сара макьяна сақөымтөацт, оеы зыстауа дызустада! – дахыбааны даацөажөеит Тышыкөа.

– Уеы акөым, ххатакөагы ҳаргоит аибашьяра, – ихөеит Иса, иашья иган наиаирхашөа.

Ус иагыыкалеит, асия кәцаны аекөа рылырхуан, өнак иааины Тышыкөа иегы икөадыргы неикөцаны инарыртан иргеит.

Иса ишихөаз еипш, аекөа ракөындаз, даргы иаарыд-гылеит. Иса усгы аколнхара ахантөаөыс дыкан, закөанла аброн иртар акөын, аха ускан аброн зыртоз хазын, аңсуаа рзы закөан аныкамыз аамтан. Ус шакөызгы, аамтала руазөык даанхар ауртө икан.

Аишьцөа еимаркит.

– Сара сцоит аибашьяра, уара уаангыл, – ихөеит Иса, – аюната ацөмаа зкуа дыказар ауми!

– Мап, – ихөеит Тышыкөа, – уара аколнхарагы уеихабуп – аюнгы, сара сцоит, уара уаангыл.

Аишьцөа реимак рзымзбеит: «Уара аибашьяра уца, сара аюны саангылоит» рзымхөеит азөгы.

Аишьцөа рахьтө Иса иакөын атаацөара аңызцахьаз. Уи иңшөма Сақания-пха Татiana дышкөыпшаз диднагалан, өыцья рхылцхьан. Аихабы – Лиосик хы-шыкөса ихьцуан, егы Уасил (ихөычыхьз Хөыца хөагы иархөон) фы-мыз ихьцуан.

Өнак ала аишьцөа аибашьяра еиццон.

– Убри аены аибашьярахь изыпхьоз хгөылацөа рпарцөа жөаөык ракара хаштафь еизеит, – илгөалалыршөоит аишьцөа рахөшьеитцбы Уардиа. – Зегы аштафь хаилагылоуп, арпарцөа еилагөежьюа инхеит, игөагыны амөа изыкөлом. Абри аамтазы хан лыбжы җаҳаракны җаалтит:

– Ижәуазеи, нан! – лхәеит Лара. – Шәәызцәа ахьцо шәңоит, нас иарбан шәзылақәауа! Арахь ҳара хәас хкашәымцан, шәабацәа ргәаратәкәа шәыртагылоушәа ишәыпхәаза. – Иааршанхеит хан илхәази уи лхәашәеи. Усура шәца лхәошәа ауп ишылхәаз, иара усгы лкәашәа әәаитанакит.

– Лгәы пшааны, лылағырз?... – слазцааит сара.

– Ускан акәым, уи ашьтахьгы, цасым хәа, лычкәынцәа рыхьзала лағырзык лалмышьтит.

Уи сара иагыцәасымшьеит, хыхь ишысхәахьоу еипш, са дыздыруан уи ахацәмпхәыс.

Ран икалцәз адца ашьтахь арқарцәа ашырхәа агәашә шыказ рәынархеит. Мацк инаскәахьан еипш, Иса даатгылан ицыба иқаратра аатганы, иан лахь инаирххеит.

– Сан, исхәо баҳауоу, – ихәеит иара, – абри сқаратра бара ибыстоит, саанза ибымаз...

Уи цакыс иеитәз ан иаулзымдырхуаз.

– Ишутаху, уан дукәыхшоуп, – лхәан, иааимылхит ан.

Аибашьра иргоз ымш-хымш, инеихангы Гәдоутантә ирыздыкәымцәкәа инхон акынтә, рынаскәагаразы азәгы дрыццар рмузеит. Ацара-аарагы аумариаз, шыапыла акәын усгы ишцоз. Үымш рышьтахь, фатәкәак-жәтәкәак аашь-тыхны, аихәшьцәа илыкәыршәны ицеит Гәдоутәка. Акыртуа школ ағы акәын аибашьра ицоз ахьейдыркылоз. Иахьнеиз ирбеит-ираҳаит. Рахәшьцәа ргәы дыргәғәарц акәхап, уажәтәи ала хдыргәежьюеит, ҳаргазом рхәан, рыгәшәымшәа хәаны аоныка идәыкәырцеит.

Шыапыла имидагәидаха иқәланы ишаауаз, Абғархыкә иқалалон еипш, иңшызар, иналаршә-ааларшәны зхабар рымбоз аидара шытыхга машьынақәа аауеит. Ицаршьеит аихәшьцәа. Аскак амашьынақәа рацәаны, арака, Абғархыкә ақытан акәым, ақалақь ағы ирымбацызт. Ус амашьынақәа җарыхьзан ирывсны рәынархеит. Даргы аатгыланы акакала рыпхәазара иалагеит: 25 машьына рызна ауаа, урт рыоны-мәтәа, ргарақәа, рхәақәа, рлақәа, рыкәтқәа, еибарәыңуа ирыкәтәоуп. Еилкаан урт ахьыргоз, ари ақытағы акәыкә-баақәа реипш, анхарта җнқәа еицрыхәхәа идыргылаҳьан, уажәы иааганы ионартцон.

Ахацәа цон еибашьра, арахь хазы, җ-рык еибашьуан

Хабыць дцәгәон хәа, Сталин хадас дызмаз асовет жәлар иңсыда-инхада рхәартә хацәнымырха рыңсадгьыл ду ахьчара иафуп «Сталин изы! Аңсадгьыл азы!» хәа ар ртабиақәа иртыцны, хаха аға ижәланы, «акәац кәәкәарта» реафәрыжьюеит, арахь хазы «авожд» иабацәа рыңсадгьыл мазала иртбаауеит, агәылацәа рыңсадгьыл импыцахаланы, иуаажәлар ааганы иқәынирхоит. Гитлер Асовет еидгыла данақәлоз иуаажәлар ақәиргәыгуан адгьыл-тбаа-тыцқәа рахь рыңстазааратә дунеи ширтбаауаз. Сталингы ижәлар рзы уи акәын гәтакыс имаз: уажә азы Аңсны рымпыцархалон, нас Нхытц-Кавказ, акарачцәагы, ачеченцәагы, абалкар-цәагы ахцаны, урт рыдгьылқәа рыла Қырттәыла иртбаарц. Ацыхәтәнтәи игәтакгы иңсы ахьынзатәз инаигзеит, аха нас, ихаҭа ианихабга .урт ифашисттә планқәагы хыбгалеит акәымзар.

Ускан хажәлар фбангы агәәкра итагылан: аибашьра иахылфеиаауаз агәәкреи ақыртүа национализм хажәлар кәацалан иахьрымази. Ари тоурыхуп уажәшьта, аха макьаназы итцаам, анализгы зызум тоурыхуп. Иахьа уажәраанза ус еипш икоу ахәымгарақәа урылацәажәар калазомызт, иказымтозгы уи зпырхагаз ракәын.

Ажәакала, ускан Аңсны ахацәа алганы иргон, арахь хазы руаажәлар ааганы индырхон, нас 17-18 процент хаба-камлоз!...

Иацаҳцап илахьеикәцагоу хажәабжь. Аиҳәшьцәа Гәдоу-тантә рашьцәа баны ианыхынхә аухатқәа идәықәырцазаап, уи адырфәәноуп ианеилыркааз.

Абасала, зызбахә сымоу агәараҭа уажәраанза иамаз аңстазаара аеитанакит. Аишьцәа рыжәахыр еибытаны рыхгы ауаагы ирыхәауа иахьыказ агәараҭа, уажәы «О, аңшәма!» хәа азәы ибжы аагар, пхәыс бжымзар, хаҭа бжы умахауа иаакалеит. Ангы, аҭацагы, аонра имцацкәа иказ аиҳәшьцәа аитцбацәагы иқәықәма-шәықәмаха иаидхалеит. Урт ргәаҭа аҭаҭшра, рхьаа аилкаара зылшараны икадаз! Акы зацәык урт ргәы нызкылоны иказ, урт рашьцәа хьымзг рыдмызт, рөызцәа ахьцоз еибашьра ицеит, рыңсадгьыл ду рыхьчоит. Аңсадгьыл ахьчара уи зегьы ирыцкуп, хьзи-пшеи змоу усуп. Аха зегь реиха ирықәыгәғәоз, агәараҭаҭы ахацәа

нымхазарггы, ҳа ҳтәқәа рөызцәа ҳгәылацәа ахацәа ыками рхәап хәа указу, уахыггы таҳмадамзар хаца днымхазеит, иахынапш-аапшлак алаапк өеит, алаапк рхәар, «ҳай!» хәа рабцъар кны ашта иаақәххуаз арпыс еибагак дырбомызт. Ари зегь реиха ргәы казыжъуаз акакәын...

Хымшка аатцхәан еипш, таацәашәала, ран Кәакәа даацәажәан, ус лхәеит:

– Нан, исхәауа шәахауоу? – лхәеит Лара. – Ҳазтаху хрыцхаршьауа, ҳгәылацәа хьаас храуа хеыкаҳамцап. Шәашьцәа, ран дрыкәыхшоуп, шәырцәымшәан, рөызцәа ахьцоз ицеит еибашьра, еибга-еизоыда ишаауа агәра шәсыргоит. Бара, Татиана, – лхәан, лтаца лхы налықәылкит, – бара шьта абарт азғабцәа рахәшьеихаб боуп, ххәыцкәа ран боуп, уажәраанза еипш акәымкәа, уажәы ибыду ахьзи ахьымзғи даәакзоуп. Быст Иса иңаратра, – лхәан, лцъыба иаатыхны иналырххеит, – хьымзғ бымгааит, сара иситеит, цабыргуп, аха ба боуп ари зықәнагоу.

Ран дцәажәон, анаөстәи рыпстазаара, урт рхыкәы далацәажәон, ахацәа еибашьра ицазггы арака аоната апстазаара ишаццатәу, атцаси ақабзи шныкәгатәу ралхәон. «Асас дымшуп рхәоит, уи быжь-насыпк ицуп, данцо насыпк нижьуеит. Убри ақынтә асас састцас ипылатәуп, уи ихәггы еснагь ицәахызароуп. Уи аңсуа иламыс ауп, хысҳарак амтакәа ҳғәараҭа иныкәнаго қабзуп...»

Асовет мчра шыақәгылаанза аңсуаа зламчымхаз рацәан, аха афатәи ажәтәи рзы ирыцҳамызт, иаазрыхуазггы ахацәа ракәын, аҳәса ракәзар, аутра-асытра, аоны-ашта, ахәыцкәа раазара, афатә-ажәтә архиара, асас иныкәгара ухәа ракәын рнапы ианыз. Аңхәыс ианакәызаалакгы ахатца иус дацәы-хьчан. Аха уажәы аңстазаара иаалыркьан әәанеитанакы, аңхәыс усггы, ахатца усггы аҳәса ианрыдхала, гәғәалаза рыпстазаара ианырит, еихаразак лыцшәак змазамыз аколнхара картоғаны ианырзыкала. Ас еипш аҭагылазаашьа бааңс икалаз моральлаггы психологиалаггы иазыкацамызт анхацәа, уи иаразнак рыпстазаара ианыпшит, рызхара афатә-ажәтә рзаамрыхуа икалеит. Уи уажәраанзаггы изышьцы-ламыз акәын.

Зызбахә сымоу убри аҭаацәара реилацәажәара аан

Көакөа раҥхыаза рыхшыѡ ззылшьтуаз убри акөын – аколнхара реаахаршөаланы, афатөи-ажөтөи рзы ахыысҳара рмоуртө, анхара-анцыра шаҥаху.

Иахьабалак усгыы еипшын, ахаан икамлацыз калейт, шыыжыы инаркны хөлаанза аус зуаз аколнхацөа, өаөра-ҥагалан еихараөзак рцакөа ҥарын, рызхара ацыкөреи рзаамрыхуа иаанхон. Көакөа дызхагылаз ари агөарата уи аөыза амчымхара реацөырхьчеит, уимоу рөызцөа ахөса еибацөа ирыцхраауан. Убас, шыкөсык, еиха амлакра аныказ, 25 пүт ацыкөреи зхөыцкөа амла иакуаз ишаны ирыртөит. Рхаҥа уи имарианы иауаадрых: хаҥацас ацөкөа царкуан, икан аөкөа анцаркуазгыы, өынла аөага ркуан, уахынла агаз аркны аҥаҥын дрыпхуан.

Уи зыбзоураз – аҥаацөа рхөоу еикөшөон, еибахҥаҥыруан. Калаҥума, даөа еидароума, шөара шөызҥабцөоуп, ишөзеи-цөоуп хөа еиха ихьанҥаз Татiana дацалон. Абас еипш анхара-анцырагыы, аибахҥаҥырра-апатуеикөцарагыы рыман ари аҥаацөараөы. Абарткөа ирлыцшөаны ақыҥаөы, ахацөа ахыкөу еипш, зыцсы злоу аҥаацөа хөа ипхьазан. Ирхашөалоз абакахыз, аха ҥаҥынума, канцума планла ирыдыз акы реаҥадырхомызт, еизарацыпхьаза ацьа азгьөөцөа хөа анырзырымхөоз ыкамызт.

Анхаөы игөы рҥынчны дынхозароуп, аха уи абаказ, аибашьра гөыҥшьаагаха иахьөи уахөи ашыкь-ажөабжь ааөуөит, зны ргөы казыжьуа, зных ишьҥызхуа. Ақыҥан салам шөкөык кылшөан иаар, зегь рыхшыѡ уахь иниаргон: “Ииөуазөи? Хҥа хҥөкөа азөыр икөшөама?» – хөа еизцаауан агөыла-азла.

Аибашьра ашыкьымҥаз аҥаацөа рхада Көакөа ҥөҥөала дычмазаөөөит. Ачымазаө ҥөҥөагыы ацсразы даншөартам ыками, аха уажөы лыкөҥөыҥра аауадаөөхартө дычмазаөөөит. Уи рбоит аҥаацөагыы, чмазаөбара инөиуаз агөылацөагыы. Аха зегь реихагыы ачымазаө лхаҥагыы лхы дзақөымгөыҥратө лбазар акөхап, лҥацагыы лыпхҥацөагыы аапхьан инартөаны дрылабжьө далагөит, ируша, рхы шымөапыргаша ухөа рахөауа. Ацыхөтөан лыпхҥа еитцбы Забулиа лхы налыкөылкын:

– Бара исхөө бахәуоу? – даалырзырөит. – Аҥаацөа рылымкаа мацк быцьбарацөоуп. Анс-арс хөа цтөык кабцө

балагар, хымпада сыңсы иадыруеит, ишбанасмыжьюа дырны быказ.

Ари лафны илхөазшөуп иахьа ишгөнахкыло. Забулиа лхатагы алаф алхноуп ишсалхөаз, аха мап, лыпха агөра лпыргеит уи лыпсы ишадыруа, иагышланалмыжьюа. Лыпсра акөмызт хьаас илымаз, лышьтахька инлыжьюаз ракөын. Урт рыхьзи рыхьымзги лыпстазаара аткыс еиха ихьааны, игөыроаны лгөы ицхауан. Уи дфырпхөыстцөкьан, хымпада!

Абасала ан Ауасиат хөаны ацсра лөазыкалцон еипш, лпацөа реихабы Иса исалам шөкөы роуит. Сталинград амца анакыз акөын, убрантө акөын иахьынтөиоуазгы. Ари ашөкөы еицарса ахата иахөоз акөын ицашьахөыз. Уи иоуан:

«Сан дымзаафуп, издыруеит, – иоуан Иса. – Ахафымцөа лыдыжөгал, икашөцалак, ижөулак, хөшөи цсыхөа зламоу ала, деикөшөырха».

Аиашаз, уи цашьахөын. «Сан дымзаафызар калап» имхөазеит «шөлеицаха» имхөазеит. Иблала дибазшөа, дымзаафуп, икашөцалак лыпсы еикөшөырха, ихөеит. Ускангы, иахьагы еилкаамкөа иаанхагөышьеит ан лчымазара лпа излаидырыз. Арака икалеит дөаа цашьахөтөыкгы. Иса исалам шөкөы ачымазаф ианылзапхьа, убаскак илнырит, аца игыцөы-гыцөра ан лгөы убаскак иархытхьит, афыцөаара иафөу акөачаб, ахөша ацөутөар, иххаза ацсы штало еипш, ачымазаф лыблакөа аахтит. Сыпсыцөкьар сыпкөын игөы исырхьуеит лхөазар акөхап, аарла еисуаз ан лгөы анлыргөгөа, хөычы-хөыцла лыпсы тало далагеит. Абасала, ахөшөеицатца еипш, ан лыпсы еикөнархөит лпа исалам шөкөы.

Иса иан дызлеикөирхаз асалам шөкөы ипстацагахеит, аха атыхөтөан, уи ашьтахь иааз ашөкөы еикөатцөан. Ашөкөы еикөатцөа ааит Тьшыкөа ихьз алагы. Аха урт атаацөа рахь ицөыррымгазеит. Ран даныпслак ицөыраагап рхөеит аусхөартөы.

Ан лакөзар, еснагь лтацагы лыпхацөагы ргөы лыргөгөон:

– Сыпкөынцөа, ран дрыкөыхшоуп, цьара икөахагөышьеит, амала рыпсы штоу здыруеит, хымпада иахзаауеит, – лхөон лара. Ус лхөон таацөашөала ианааилатөоз, ус лхөон сасык данааилак, ргөы лыргөгөон лөызцөа анацөа ацөгьа-абзия

дажэноуп лыпстазаара дшалцыз. Аибашьра, агэакра иахьканы
лпацаа лпымлеит, аха ан урт салдатцааны илаазеит, салдатцас
рыпсадгьыл рхы ақөйртеит. Ақандараа рцеицаа аибашьрағы
итахаз мақом, урт ирыздырғылаз абакағы итыкка иануп
аишьцаа хык рыхьзқа:

Инақха Иса Мада-иқа,

Инақха Мамед Мада-иқа,

Инақха Тышькэа Мада-иқа.

Аиааира амш аены ақандараа Мидарадэ еизоит аныхэа
азгэартарц. Ари аныхэа иаггэыргэаратэ ныхэоуп, иаггэ-
хьейқатаратэ ныхэоуп. Ақандараа еикэша абака иадгыланы
фымт-псымшьт рцеицаа-фырхацаа ргэаладыршэоит, урт
ахааназ хаштрагы рықэзам.

Ахацаа цон еибашьра!

Урт ирыхьчон рыпсадгьыл ду... Аха арахь рышьтахька
рыпсадгьылтэка, рыпсадгьыл хычы Ақсны еимырцеон
ампытахалацэа, абцар тмыркыазакэа ирыткэон уи
зпынцэу ажэлар. Иахьарнахыс ари аныхэа аназгэахтауа
иаггэалахаршэалап атоурых иашатэка – макэана итцаам,
аха хэзхаанны иаадыруа атоурых цабырг. Уи шыоуки рзы
иааира дууп, шыоуки хзы итрагедиан. Уажэшьта уи иаахтны
атоурых иахэароуп.

Анду Кэакэа, иразкны, лмацацаа рыцэга лымбагэышьеит.
«Гэышьеит» хэа агэынамзара зацысцаз – лара лышьтахь,
лхапыц икылакны абыдара инмырпшзакэа илааазз Лиосик
иаалыркэаны ипстазаара далцгэышьеит. Уи агэыроа – хэаа
гэған, иабацаа рцабара иауызан. Аригы рыцхараны
ирхыргэгышьеит аныхэа ихы здиныхэалартэ иказ атаацаа.

Иахэа, азыхь ахэааиц иааиуеит хэа, хатыр змаз ари
агэараата арыгарахь иггэжыт, рхы иақгэыргэо икоуп. Хэыца
хэык ихшара, иара, ипшэма Отыр-пқа Алла – анцаа
ишихэара икоуп. Уимоу, рқа еихабы ила иабдухеит,
иандухеит. Жэпакы аца збахэоу ран Татианагы, уи
ланхэыпхацаа аонра икоу Уардиагы Забулиагы, акы
рмышызашэа, раб игэараата ргэы ақэбзианы икоуп иахэа.
Гэахэа дула сақэныхэар стахуп: науагза агэыргэара
агымхааит хзы-пшеи згым ари агэараата! Икамлааит уаха

ахацәа аибашьра ицо, урт рышьтахька шәақь тмыркъазакәа
рыцсадгьыл шьоуки ирымпыцархало.

Атоурых еиланакәахаз, атоурых еилнаргароуп.

1991 ш'

Р. С. «Икамлааит уаха ахацәа аибашьра ицо...»

Арт ажәақәа гәазыхәарак аҳасаб алоуп ишызфыз, аха
ускан издыруадаз ҳабацәа рхы зқәырцаз Асовет еидгыла
«ашәа шхәаз», ахацәа ракәзар, аимпериа ду ахьчара
акәымкәа, шықәсык ашьтахь «аимпериа мац» иағагыланы
рыцсадгьыл Ацсны ахьчара шрықәшәоз! Метаморфозу ари,
ма ицсабаратәу закәанеиқәыршәоу? Ацстазаарафь усгыи
егьысгыи калоит – урт акгыи цыашьатәзам.

Ацынцәтәылатә еибашьра Дузза ацхәа ҳажәлар ауаа
кәышқәа рылыршьаахьан, кьоу-шәоуқәак иаанхаз рфь
гәынамзarak ахәара азин рымамызт – абри ауп цсабаратә
закәанк иаднамкыло. Ускан аус зуаз абицара фә рхы тызкьоз
апропагандеи агитациеи ракәын: асовет система еицгу акгыи
шыкам, Сталин дышгениу, уи иааизбуа шынагзатәу.
Аибашьра ианалага, ҳажәлар лак инасуаз азәи даанмыжкәа
аибашьра иргеит, азәи зацәык дахьыказгыи дынрыжьюамызт.
Икан хатәгәацхарала ицозгыи. Рыбжааык уахь инхагәышьеит,
ихынхәыз ракәзар, иубаз еицәоу убеит ҳәа, афашизм ацкыс
еицәаз рыцсадгьыл афь иаалагылеит. Нахьхьи бцъар мцала
афашист еилациххаит, аха ара абцъаргыи ажәагыи аус
рзузомызт, ара фәхәфымтран иказ. Аибашьра иабаргузеи: уага
ажәалагыи бцъарлагыи уиғагылоит, уиабашьуеит, ухы
идушьылоит! Ажәлар агәакра ианақәшәалак урт рыгәтыхеи
рхәааи акоуп. Уи ус шакаыи аацшит рыцсадгьылцәкәа
ашәартә иантагыла. Жәашықәсала афәхәфымтра еиланар-
шуаз агәаг, атацкәым еицш, еиланартәоит, гәык акәын ускан
ирызтаз. Уи зегь зычхәхьаз милац гәын. Ахахә уршыргыи
ипжәоит, уи агәи ахахә ацкысгыи ачхәхьан, уажәгыи ицегь
ачхәуан, аха икалеит изқәымгәыгзоз. «Шәшьамхнышгыла,
мап анакәха шәынсыртәоит, зегьы!» – ҳәа алахәа еиқәатәа
рхакырит иаалыркәаны. Убаскан ауп ажәлар рычхара
анхыжжы. Хахәызар, ипжәон, аха урт ргәи ахахә ацкыс

иғәған, уи ахатыңан мшыншәа еилашын, ажәлар ршьапы иқәнарғылеит. Урт рыгәта инагылеит аимпериа ду зхы ақәызцахьаз рґацәеи рмаґацәеи. Аимпериа зтәышьтраз ракәзар, рышьтахь ааҳаиадырхан, «там пусть сами разберут-сґ!» – рхәеит. Иґабыргыґәкьаны, хажәлар фырхаґаґәкьоуп, «алахәа еиқәаґәа» рхақырын, ргәаґ еиҳағы еилашит, уажәы Урыстәылатәи Апрезидент ачархәара анахзиу, хажәлар еиҳағы рееиладыртәеит. Уи иаанагоз еилкаан: ахақәитра хара хзы иґсґазаароуп, атәра уи хшьа иалам, ҳаибашьлоит аиааира аагаанза! Убаскан ауп адгылаоґәағы анҳауз...

Аґсадгьыл ахьчаоґәа рыгәта инагылеит аимпериа ду зхы ақәызцахьаз Инаґхаа рґацәа Иса иґа Хәыґеи уи иґа Руслани.

Ғәымсґатәи афронт ағы акәын, аби аґеи злаз абата-лионкәа хаз-хазын. Ғнак Руслан аюныка даараны даныказ аамґазы дмаазеит. Иаб иахь дґазар ргәахәын, аха уахьғы дыкамызт. Ихабарк рзымдыруа ишеиқәкьашоз, исалам шәкәы кылкьаны иааит. «Сара Амрагыларахьтәи афронт ағы сыкоуп, – иоуан иара. – Саб усґәымшәан, харак имышьтыкәа уареи сареи Кәыдры аґхағы хәиқәшәоит».

Икалаз уи акәзаап. Абжьуаа рарґарґәа ґыґоык Амрагы-ларахьтәи афронт ахь иґон, урт рахьтә икан Руслан иоызґәағы, избеит иарғы дрыґны дґарґ.

Зны дырхәит, данырхәшәтә ашьтахь, еиґа аибашьра дґеит. Аґыхәтәан, уажәраанза ишихәахьаз еиґш, Кәыдры аґхағы иаби иареи еиқәшәоит. Иґабыргыґәкьаны, иґашья-хәын урт реиқәшәара! Уи кәлеит анкьатәи аибашьра аан, ґ-фронтк ирылахәыз аибашьґәа Ельба ианеиґылоз угәаланар-шәартә еиґш. Уажәы урт роызґәа лафны ус рхырхәауеит. Абасала, аби аґеи аиааира рыманы ихынхәит аюныка.

Лаґара мза 2005 шықәса.

ИПШЬОУ АТӨЫЛАӨ

Миха ашкол ахь ицара аамта ааигөахон. Иыыза дааиаанза избеит ицатөхөкөа илапш нархганы, иааигөалаиршөарц. Алитература ала нап аиркит. Зны дааипхьхөыцын, нас, ашөкөы хмыртзакөа ажөеинраала ғырхөала ахөара дналагеит:

«Ахаца ихаца Афырхаца,
Апсны ахыз ғызгаз апсуа хаца,
Ахаца ғыөө арғыс бзиа,
Уи Валодиа Харазиа!...»

Абас апккахөа инагзаны ғырхөала ихөеит. Арцаөы лапхьа даагыланы ихөазар еипш, игөы иахөеит дахьаөамхаз. Ихмыртзакөа иикыз уи ашөкөы нап иныкөитцан, «Атоурых» хөа зныз арцага шөкөы аакөихит. Избеит уи зны дапхьаны, нас еитеихөарц. Ирццакны илапш нахганы иааигөалаиршөан, ихысга нацөа ныбжьакны иааипцапсаны аипахөара дналагеит. Абри аамтазы дыззыпшыз иыыза Хмыч дгыатцөы-гыатцөуа агөашө ахьынтө ибжы аагеит:

– Миха-а! Миха-а! Аибашьра еилгеит! Хара хтөкөа аиааира ргеит, хара хтөкөа!

Абригы ихөеит, агьөөхөа агөашө нкыдыжьланы агөара даатыхит. Миха ашө еимпаа дындөылкьан, абарца дныкөххит. Хмыч ибжы захаз Миха иангы ашырхөа даадөылкьеит.

– Ишца, уара, ишца?! – илахаз агөра лзымго диазцааит.

– Аибашьра еилгеит! Аибашьра еилгеит! Хара хтөкөа аиааира ргеит! – ихөан, ашырхөа дныкөцөиааны дшааиз еипш агөашө дынткьеит. – Аибашьра еилгеит! Аибашьра еилгеит! Хара хтөкөа аиааира ргеит! – агөыргьаөхөаша ацута иахьыгзо агөарбжьара дыбжьуаа днеиуан Хмыч.

Миха, иҗалаз иһағы изаамго, асоф дықәғылан, иһыза иахь дыпшуа.

«Ишқа, мшәан, аибашьра шәеилгеи?! – игәы иааҗиһәаит. – Аибашьра еилгеит, хара хтәкәа аиааит иһәеит, аха нас ишқа, уаха зынза иһеибашьзои?!»

Аибашьра шеилго, хара аиааира шааго атәы лассы-лассы иһиахалозғы, уажә Михаил иһағы изаагомызт иаалырһаны иаһаз ажәабжь.

Актәи акласс далгахьан, аңхын аңсшьара дшыҗаз ауп аибашьра ишалагаз. Уи ахтыс иажәабжь бааңсны рашта ианааҗаағы, Михаил икәша-мыкәша иҗаз пәхәысғы-хаҗағы убаскак ирнырит, аибашьра закеу шизымдыруазғы, ицәа дтанарзызартә еипш.

Аибашьра зегы ирықәығәғәеит, зегь рзы ипышәа бааңсуп, аха ахәықкәа рыхдыррағы даеакалаза ирныңшуеит. Михаил иакәзар, убри аены иблақәа аахтызшәа, уи инаркны иибои иахауеи еиҗа игәникыло, иаалырһаны дкәышхазшәа игәы иабо далагеит. Абасала, уи аамта кьағла «изҗаит», аибашьреи уи иахылҗаауеи идыруа дкалеит. Ибоит аңсҗазаара лахәых алакта шарцәғьаз; гәаҗран-дәаҗран, еилыхаран. Уажәраанза иқәпраа ицоз аамта, уажәы, алу иаңоушәа, иһантыңьза аарла акәын ишыгәагәоз. Уи мызкы акәымхеит, ыы-мыз ракәымхеит, шықәсыкғы акәымхеит, инымцәазоз пшыы-шықәса дузза аамта убри аибашьра иарцысыз азыблара иалан: инхартә-инцыртә иҗаз ахацәа ааидыхәхәаланы аибашьра иргеит, иаанхеит ахәсақәеи аҗахмадцәеи, ахәықкәеи. Урт уахғы-еынғы аус рур акәхеит аколнхарағы – рхазғы аибашьра ицаз рызғы. Уи җааыгәа-латәи аусура хырхартас иамаз акакәын: «Зегы афронт азы!» Абасала рааңсара зегы уахь акәын иахьцоз, дара рзы иаанхоз псымшьтыгак акәын.

Ахәықкәа адуцәа ирывагыланы аус руан, урт уажәы адуцәа реипш акәын ишхәыцуазғы. Пшыы-шықәса рыла Михаил убаскак убри аибашьра аамта, аамта хьанта дашь-цылеит, аңсҗазаара ус мацара ицоз җыишон. Убри азоуп уажә аибашьра еилгеит хәа аниаха изҗәеишьазғы.

Иааигәалашәеит пшыы-шықәса уажә аңхьа аибашьра иалагеит хәа раңхьаза ианиахаз ажәабжь хлымзаах. Уигы

пхызк еипш ауп уажә ишигәалашәо. «Аибашьра! Германия! Гитлер!» – абарт әжәәкәа роуп еиха игәникилартә игәалашәо. Акиносахьа еипш ибла иаахгылеит рапхьатәи амшкәа раан, ағзаахәа ар рашәа хәо, машьынак азна арпарацәа рқыта ааныжьны аибашьра ианцози, урт наскьазгоз ахәсақәа ршәазызареи, рылағырзи. Уи аздырхандаз, ахацәа зегьы налган иргаанза ицо-иаауа ибжъан уи «аполуторка».

«Аусура, аусура!» – убри акәын еснагь ирахауаз. Ихәычызгы идузгы – аусура! Ахәыцкәа ахәмарра рхаштит. Уи ахатыңан аҫатын афеида ақәыпсара, нас ағыхра, арыпхра. Егъараан Миха дҫахәхәа дшыцәоу ашарпазы акаә-акаәхәа асаркьал абжы дарғыхахьан. Уи убаскак игәы ҫнашьааит, ишааиуаз, кыр данжыцәха асаркьал асра ианақәыцгы, убри аамҫа иақәыршәаны дцәырҳаны дғыхо далагеит.

– Ех, шәара асабицәагы, шәызхара ацәаха шәымҫакәа, шарпазы шәыцхаркьо, закәытә аамҫоузеишь хазҫахаз! – хәаны, зны-зынла даагәынқлон Миха иабду Дамеигы, аха имҫгәышьоузеи, дгәынқуан акароуп. Миха иаб араион ағы еиғыркааз абаталион далан, насгы аштаб ағы аус иуан, инабжаршәны акәын аоныка дшаауаз...

Аибашьра иалагеижьҫеи шықәсык акара цхьан. Аҫа даапкзаны Кавказ ашьхақәа рғынза даазахьан. Ҫнак абригадир Кәынҫал даарылагьежьны адҫа кәиҫеит аҫатын арашәара иаақәыцны, аҫабиакәа рыжра иалагарц. Избан хәа ианиазцаа, аусхәартәғы исыдырҫеит, ихәеит.

– Уртгы рхы иҫырымхәаазар акәхап! – ихәеит Дамеи. – Аха аҫабиа абаажуа, ишҫаажуа?

– Уи сара ишәсырбоит, – ихәеит Кәынҫал, адҫа изҫаз рхата иархәахьазар акәхарын.

Адҫа – дҫан, инагзатәын. Ахабла зегьы ашьыжь еизеит. Абна ацәхып ағы зәырҫағаны игылаз ахьаца ду амҫан, иманшәалаз ҫыпк аалырхын, ажра иналагеит. Краамҫа ғымҫҫымшьҫ аҫабиа ажра иағын. Хәыда-ҫсада аусура иахьа ирбазма, иржуан адгьыл рыбригадир ишихәаз еипш, хыхьчагак ахәсабала акәымкәа, иахьрыдырҫаз аҫынтә – ус иаҫахуп хәа.

– Амцхәгы ишәмырҫаулан, ҫара жәык ҫахаргы ихазҫыгазом, – ихәеит Дамеи. Уи иихәаз азәгы акы

ахимхәәазеит. «Арахә рзоума, ауаа рзакәзами изаажуа?!» – игәы иааѳихәәаит Миха, аха уигы дыпхашьан ибжы тганы, дырзымцаазеит. Иржуан аѳабиа апхәыс, ахаѳа, ахәыѳқәагы, досу имчыз ала – инеитак-ааитакуа, имыѳцакзакәа.

Санчаратәи акаѳәарахьтә ахысбыжықәа ааѳуан цыхәаѳ-ѳәарак рымзамкәа. Урт ахысбыжықәа азәгы хыроа рзимуит, аха ѳ-рык еибашьуан, – Хабыѳь дѳәаѳәон хәа, ус иаѳахуп хәа дара рус иаѳын.

– Зегь дарароуп урт арахь изхыѳран икам, – аѳыхәтәан апсшьараз ианаатәа, Санчаратә иааиуаз ахысбыжықәа рахь реиѳәажәара нииаигеит Хабыгә зыхызыз абырг. – Апсны иѳшьоу тәылоуп, ус иаазѳаххалак арт хашьхакәа аѳәарахәа дхыѳрны дзаауам.

Хабыгә иихәаз аарнырит зегьы.

– Хныхакәа рылпха хамазает, – Хабыгә иихәаз инаѳѳеит Шьрыѳ. – Дыдрыпшь ара икоуп, Псхәы иѳоу Инал-Кәба акәзар, ахьзала азатә хгәара иқәгылоуп, хныхахә ауп, алпха хамазает! Наѳ инаскьаганы – Илыр-ныха, арахь иласкьаганы – Лзаа-ныха! Лых-ныха! Амрагыларахь ала Лашькьындар, Қьеч-ныха рылпха хамазает! Арт рдоуха баагәароуп Апсны азы. Арт роуп Апсны иахылапшу, зегьы иаххылапшу, рылпха хамазает!

– Рылпха, ргәыпха хамазает! Рдоуха хыхьчаает!

– Рылапш хаа хәгымзаает! Иахымдыруа хәґарымѳает! – рхәан, зегьы рныхәаѳхьызқәа неиларыѳсеит.

Хамѳакыѳымѳ-ѳсымшьѳ итәан, нас Хабыгә иихәаз ажәакәа нахырхәаан, рқьасақәа ааѳәырганы аѳаѳын рхәра иалагеит. Рапхьа изырхәыз Абзагә аихымѳеи, ашьанѳеи, аѳәымсеи ааѳәыриган, амѳа арқра иеыназикит, егырт уи иааизыпшит. Аѳәымса еыѳ хәыѳык аамхны ашьанѳа инақәѳан еидкыланы иааникылан, аихымѳа аеыѳ-аеыѳхәа ѳынѳәка илахыишьит, аѳыпхь аѳрыддуа. Уи акәхеит, кәиѳк аѳәымса иналашәан, аѳѳы хааза алѳа ѳахышәшәеит, Абзагәгы, аѳырхәа иѳаѳынѳаѳа инадкыланы апақ-апақхәа днаха-нахан, иааиркит. Зегь уи акәын иззыпшыз, амѳа ааимырдан, аѳаѳын иахо иаатәеит, алѳа хырчыла. Ахәсақәа настхашәа игылаз ахьаѳа амѳан реаатѳаркит.

Амш киххаа еилган, арха апшахәантә ихааза зны-зынла

апшахь асуан. Анхацәа краамта итәаны рыпсы ршьон, аибашьра инаххәааны, ажәйтә-әфәтә ирылацәажәон. Зегь реиха Миха уамашәа иибоз урт ргәы атынчра акәын: Европа згәытцхәаны Псхәынза иааз афашист мпыцахалаџцәа, хашьхақәа изырхыцуам, Апсны ипшьоу тәылоуп, урт арака егьрымчым хәа ргәы ртынчны ататын иахо итәоуп. Иржуаз атабаи акәзар, ахыхьчарта аиха азы татәар арахә ирыжәлап хәа еиха еигәыгуан.

Ицабыргытцәкыаны, абыргцәа ргәы иамжәеит, хашьхақәа изырхымтцит хәацәа. Амала, урт рхаирпланқәа, цабыргуп, иналаршә-ааларшәны Апсныка ихытлон. Ихытлон урт пшыхәра, зны-зынлагыи хгәы тыркьарц бомбақәакгыи нкарыжълон. Хар, урт рцәаара шырбаз еипштцәкыа, агәыз-гәызхәа бзарбзанла иреихсуа иалагон. Урт харакзан акынтә рыпсыртатцәкыа ақәыршәара уадаџын, аха абзарбзан хқәа анткәацлак, изеихсуаз ахаирплан инавак-аавакны икәаш-кәашза алџа џхачлон. Икалап ускан абзарбзан хы акәырчаха-қәа, алыхәтә еипш, авара кылххаа иқәырцозар, аха избодаз акәымзар! Абас ашәара гәгәа иантәашәалак, уу-уу-уу-хәа абжыи цәгәа гәытшьаагаха ихьацны идәықәлон икәаратцәо.

Абас ага ихаирплан анхалалак, ирхәоит, ақалақьқәа рәы ахытәахыртәхь ицоз рацәаџын хәа, аха арака, ақытәәы, аеага зкыз анхацәа аатгыланы иазыпшуан, ататын зрыпхуаз амағазакәа ирытцбгыжәааны рылахь рнапы адкыланы ажәаан иатцапшуан. Арахь иржыз атабаи тыпшша икан, азәгыи хытәахра уахь инеизомызт. Урт зегь рзы ланарпшыран ажәаан афәы ирбоз – уаха акгыи: ахаирплан ишәартәу акы аиха ус ицәашәауа акәын ишазыпшуаз, еихсуазгыи ишырза-қәмыршәоз рбон. Уи ргәы иалан, аха егьрымчымызт, анахьгыи арахьгыи хәмарразшәа акәын ишырыпхьазоз, дара зеигәы-гуаз Апсны иахылапшу рдоуха хәхьчоит хәа акәын.

Икан ага ихаирплани хара хтәи ажәаан афәы ианеибашьлозгыи. О-о, уи ицәатарзызаган, аха аланарпшыратцәкыа убаскан акәын ианыказ! Ус ипшызар, енак, мшы бзиахәк азы, ипшьоу хашьхақәа рықәцәан хаирпланқәак рыбжыи цәгәа-хазеит. Ишыкарцалац еипш, амағазәфәы ататын зрыпхуаз зегьы џытцбгыжәааит, икалаз рзымдыруа. Урт зегь рапхьа дгылан Михагыи. Ипшызар, ашьхақәа рықәцәәы џ-хаирпланк

еибашьюеит! Еибашьюеит, аха ишпеибашьюеи! Хаха еижёу-
ланы акёымкёа, иаға ишьтаһыала ма иварала дивагьежыны,
ипсырта иарбаны игёйдиторц дишьтоуп. Егьи иакёзар, уигьи
идыруеит иаға игёу итоу, ихатагьи дашьтоуп уи «ипара»
апшаара. Абасала урт еивагьежыны еибашьюаз ахаирпланкёа
рыбжьи убаскак ибаапсын, рышьтыбжьи убаскак игёған,
ашьхақёагьи дырхыцхыцуан, ирыхёапшуазгьи рыгёқёа
тнарзыаауан.

– Хара хтёу аиааиуа Анцёа икаца! – рхёон шьюуки.
Егьыртгьи еицеакны «амин» рхёон. Ахёсақёа ракёзар,
ахаирпланкёа анааифаххлак, «дида, дида, дида!» хёа
ржьишқёа тырыжёжён. Ус ицо-иаауа пшьынтёка-хёынтёка
еивагьежыны еифахысхьан еипш, руаки аабалыбаған, апста
ихытны ақыта шыказ ахы рханы аёыланахеит. Зегь рыгёқёа
нтазыааит. Егьи аахынхёын, агёу ртынчны, амрагылара
шыкоу ахы рханы аёыланахеит, уаха егьхампшит.

– Абри иаауа, хирла иаауам, хара иахтёымкёа Анцёа
икаца! – ихёеит Дамеи.

– Хара ихақёло хир игараны дыказам, хымпада абри аға
иитёу хаирплануп! – ргёу ааиргёгёеит Хабыгё. Зегьи
шёазызо, рхы пхаркыргьи цёгья ирымбо иаакалеит, аха
ахаирплан ласкацыпхьаза илақёуа, абжьи есаaira игёғёахо,
аколнхацёа ахыглаз инарывакшёа ианаархала, афашисттё
дыргақёа, амат еикёатцёақёа реипш, еиларшан амцёежёақёа
ирныз рылапш надхалан, ишьхныпсыланы ишахёапшуаз,
илархарёын аёыланахеит. Ус ишлеиуаз Кёаскьамта хёа
иахьашьтоу дёеиужьк аёу агёарахёа аенықёнажыт, алюагьи
олатёалеит.

– Хара ихақёло хаир игараны дыказам сымхёази! – ихёеит
Хабыгё, иихёаз ахьыкалаз игёу иахёаны.

«Хағацёа шацахауаз, хара хтёқёа шааиаиуаз, Хабыгёгьи
идыруан, – урт ахтысқёа игёаларшёо, игёу даатахёыцит
Миха. – Аибашья еилгеит, – шака нбан ыкоу ипхьазошёа
арт ажёақёа еиха даарызхёыцит. – Хара хтёқёа аиааит... Аға
дацахеит... Иара дагыцкёо, иара дагыатцахо, ассир уи ами!
Аха... аха, мшёан, нас уаха зынза имеибашьзои? Иацахаз,
дацахеит шырхёо, дгёааны деитатцкьар?! Икахауа изхара
қёпара калом, рхёеит... Аха, мап, уи ишьамхы нарстёкьаны

«таслым» аниҳа, иаанаго «былды» идырҳеит ауп. «Былды» зҳааз, ажәлар рғғы ҳапыр имазам, дыцкьеит ҳа азәгы дидгылазом».

Хмыч али-апси рыбжьара агәарбжьара дыбжьууаны ацуа даарылагьежын, ажәабжь ссир реиҳеит. Уи заҳаз зегы ршьапы икәгылан, ргәы ртынчны аоны изтәауа иказма, рлабашьяқәа аакыдхны ашыр-сырхәа рәаархеит. Миха иакәзар, игәалашәарақәеи иареи еиқәкьашо иыза иааира дзыпшын. Ус агәарбжьарахь ргәылацәа рыбжьы ааиаҳаит.

– Сара исымхәахьази, ҳара иҳақәло хир изгом ҳәа! – иҳәан, Хабыгә, уажәраанза ииҳәалоз шцабыргхаз ргәалаиршәеит. – Ацинацәкьа ахьыкоу агәарацәеи ала мурақәа нанашьтуам, избанзар, уи уа иапшәымоуп, аони агәареи ахьчоит, уи уа алым ацкысгы иғәғәоуп!

– Анцәа ду имхәахьеи, мшәан, досу ицсадгыл иара изы и-Шьамуп ҳәа! – Хабыгә ииҳәаз шьақәирғәғәуеит Шьрыфгы. – Уи и-Шьам тәыла имухырц унеиуеит, аха иуоу иара? Ухы җены иухеицап!...

Агәылацәа, агәашә ианаавала, Дамеи иахьгы рыбжьы аадыргеит. Уигы урт рааира дзыпшын, илабашья аакыдхны днарышьтәлеит. Адуцәа ахьцоз инарышьтәлеит ашкол хәыцқәагы – урт усгы амәа икәгылан. Зегы аусхәартахь рхы хан, уака агәыроагы агәыргъарагы ирымшын уи аены.

1970 ш.

СХӨЫЦРА АДАУАҢШЬ

*Ацъынцътәылатә еибашьра дузза ахтә изхнымхәыз
Хәәптәи арқыс Бебиа Кәынтал игәалашәара иазыскуеит.*

Икоуп атып, иалкаан хтыск угәалазыршәо. Уи атып ағы унеицыпхәза, мшаены еипш еилгаза, ицкәза убла иаахгылоит уи ахтыс. Ус еипш икоу агәалашәара ашықәсқәа рышәшыра иазыцәахуам, ауао игәынкыларә иазырхә-шыуам.

Саргы абрака, абри Абакахәағы сааицыпхәза, абри абхәаса еилачы сәацапшны ашәарах моа еипш ипаза инашты амәахәастә снаныпшылацыпхәза, даасгәалашәоит уи зымәахәастәны издыруаз арқыс...

Уи аены амашына аaira сазыпшны сгылан, аха уи шагхозгы сызгәаҗомызт, сыхгы-сыгәгы уи игәалашәара иазыштыны, пхыз хаак саләушәа, схөыцра сыәнастәит.

Ашыжытәи ахтыс хәлаанза иухаштыртә изызхәхәз амш кеи-кеи ахәларахы ахы архәхәан, цәштын еипш илықәгыла-хәз амра ашоура хәын, агаәахтә ихәынкәаны ахәхәахәа пшахык аауан. Хөычы-хөычла аҗакар хәуа, ахәхәахәа исуаз уи аҗшахы убаскак агәахәа снаҗон, ахәы тбаа ду, ахәы харақы сықәгыланә икказа геи-шьхеи сылапш нархыжыуа адунеи сахықәпшуаз убаскакгы аҗстазаара агәбылра снаркуан, абри аҗсабара цыашыахәы, аҗсабара блахкыгағы ииз, изызхәз, аха зызхара абаха змазамкәа иниасыз арқыс игәалашәара ихыухыуа сгәаҗанза инеины сизнархөыцыртә еипш.

Схөыцра ааипиркәеит амәаду архәарағы зхы снықәпшыз ауао. Уи шыаҗак еихигацыпхәза, адгыл дытыпцны даауашәа, дцөырцуа, дцөырццыпхәза ишытәны иаауагы цөырцуа – уаа

гәартәк еицрыхәхәа ифыхәнән рәархеит. Уажәшьтә иаузымдыруз са сыззыңшыз автобус амған ишпхастахаз, километрак иазынаңшуа җадара мацаран икыдланы иаалоз автобус хыхь Абакахәәфы ихәнаанза ус ахьлон.

Ианаасывала снареихырхәан аңсшәа нарасхәеит.

– Автобус уазыңшызар акәһап?.. – ихәан, раңхәа игыланы иааиуаз Алмасхан, имҗхны иикыз имакарқәқәеи ичаз хылңеи изнапык ахь ииаго, са сахь даамҗахьцит. Снапы анаасымих, амашына аңхастахара аҗоурых ахәара дналагеит. Ишьта-ланы иааиуаз азә лыда зегьы нахавсны наҗ аусхәартахь игаз амҗаду инаныланы рәынархеит. Уи азәк днымҗахьцын мраташәарахь ала игаз «ашәарах рымҗахәаста» даныланы ләыналхеит, лаңхәаҗа ирнааны илхагылаз ахаргь аңша аңасуа.

– Амашына мыжда, – ихәеит Алмасхан, даахәны атәартәф дтәауа, – ибжәмхакәа ианаауа акы иаңсаң хәказам, ианааиңкәалак ауп амиллион ишаңсоу анаадыруа, абри аҗадара сзыхәномызт, сшьамхы иагхазеит... Утәа, узгылоу-зеи, лаңтәи акыр аар бзиоуп, имааргьы, аңкәынңәа машына-ла иааны иҗоуп, ахәылңаз иңоит, ургап.

Иңыба иааҗигаң аразнтәи таңынтра кәаңс аңарахәа иааиртын, еивцарыңх итаң асигарет сара сахь иааирххеит.

– Итабуп, сахазом, – схәеит, маңк сәеихаңгылашәа.

– Анңәа илңха уоут, угәи цңаза уҗами. Сара сшьамхы аасыңызхцәкәыз абри шакәу здыргәышьоит, аха исызкәжәуам акәымзар. – Иаңхәа икәә аңыба жәйтә мыштықәк ааңыган, иаахарцәины иааихихын, бамба чыдала иааңсахны сигаретк нахеиңеит. – Ари гәам-самқәак ннакылоит, аха иара аләа ахаҗоуми еиңәазоу.

– Нас ишузеиңәоу анудыр, ишңаузкамыжәуеи, умч ақәымхаңцәкәоу?! – иааңашәашәа снаиазцааит. Аңәың ааихьшыны ихы ырнаашәа амца асыркуеит хәа дафын Алмасхан, исхәаз игәи иааңаххшәа:

– Қоҳ, атаңынажәцәкәа аңкыс сзымиааихуазар, нас икасцахи! – ихәан, аңәың хыблаах ыршәны инкаиршәит.

– Нас? – схәашәа аасцәымҗхан, алаф ахь иниазгеит. – Угәи ахыбылуазар акәһап?

Ааигьы имхәеит, – маңгьы. Акы дшазхәыңуа удырратә, ихы

икъыжъ дтѳан. Хтѳан ус хамтакы: уажѳы-уажѳ алѳа хѳѳаза иноушьтѳа Алмасхан итѳтын дахон, сара стѳан иихѳарызеишь хѳа сыпшуа, арахъ хазы сзыдтѳалоу иеихагы сымѳа акѳын сзызхѳыцуаз.

Ахаргъ зхаргыланы инымѳахытѳыз апхѳыс, инаскѳаганы ахаатѳа згѳытѳак игылаз ахацѳа днацѳысны днеиуан.

– Ауаѳ илахъынтѳа аницымныкѳалак, апстѳазаара шака еижѳагоузеи, анацѳалбеит! – ихѳан, даарак илахѳыхым ак шигѳалашѳаз удырратѳ даакѳпсычхаит Алмасхан. Иаацѳасшьеит уи ихѳашѳагы иказшьагы. Баша ишимхѳазгѳы саазхѳыцит. Ахаргъ зхагыланы инеиуаз апхѳыс нахъхы архѳара днавалон – изаза-мазо илхагылаз лхаргъ акѳкѳымпылра сылапш накѳшѳеит, иагъныцшѳеит.

– Ари атып цшза иагъа рыцѳара ирхаануп, акы угѳаланаршѳазар акѳап? – исеихѳарызеишь хѳа сгѳы хытхытѳа инаиатаскит.

– Арыцѳара... уи ауп ауаѳ ихамыштѳо. – Еитѳа хамтакы ѳымтѳзакѳа, хрыжъ-хрыжъ итѳтын днаѳыхо, дтѳан. Уажѳшьтѳа агѳра згеит уи игѳытшѳаагоу тѳоурыхк шсеихѳѳо. Иара Алмасхан ихѳта айбашъра дѳахъылагы ѳунцѳкалагы ахѳара зыннацѳахъаз дреиуан. «Хымцѳада, убри иахъяз аѳоуп, – сгѳы иааснаѳеит. – Уара ухаанны дузымдыруазар акѳап Нахар. Убри иахѳтыр аѳоуп атѳтын иахъанза сзахо, мап анакѳа, анкѳагы икасыжъхъазаарын. Ахақъымцѳагы шакантѳ исабжъыргѳахъоузеи!»

Нахар избахѳ анихѳа, ашырхѳа схы сѳахан, исахъз цѳашъаны снаизыпшит. Абра сааицыпхъаза исгѳалашѳало арпѳы иакѳын Нахар, сыбла аахызоар, мшаѳны еипш, сапхъа даагылоит. Ускан, саныхѳыцыз, алакѳкѳа рѳы адауы дзеипшроу, иѳура, итѳбаара, амч илажъу хѳа исахъа атыхра ианалагалак, Нахар иакѳын схѳыцраѳ иааиуаз: ахтѳыстѳа сныкѳагыланы снап хѳыцкѳа неитѳысхыр, ижѳѳахыр кѳакъақѳа ирхъымзо, дхаккала, ацыкѳыкѳа дычѳо сапхъа даагылон. Сара сахъыхѳыцыз акѳмыт – ус дыкатѳкѳан иара. Амч анакѳа, ауардын ацѳкѳа ацѳахѳаны ишнеиуа, аларгыла инапы лтарсны данаахалак, иатѳахѳѳоу иагъа игѳѳазаргѳы, ирхыцхыцуа иааникѳылон. Игѳы тѳбаарагы убастѳкѳа акѳын ишыказ: уи даниуаз аразра иѳиит, агара дгарѳит аразра шицыз, уинахыс

ңсыс ихалеит, ғәйс изтәлеит, ғазшыас иоуит аразра – ибләқәа еснағь иарччон, ихы-иғы еснағь иарлашон, иахья ашыыжь ипылоз хәлаанза игәләһазаара бзиахон...

Аибашьра аналагамтаз инаркны бригадирс дхаман Наҳар. Аамта хьантағәишьян, аколнхацәа рџабаа рацәазан. Ус шакәызгы, ғәамтра издырзомызт Наҳар: ацға роуны ижәахыр ихшыыз ишәкәтра аайдхало, «Аллио! Уажәгы усура шәымцазаци?!» – хәа ибжы нарганы, аңықәңықәхәа дыччо, ихәмарбжы иччабжы рыла хәәарабжәара бжыр-тәауа данаабжәалалак, зегь аалахәыххон, уимоу иагыт-харшьон усура имцацкәа иһаз...

– Дыздыруан сара Наҳар, ибзиатәһангы дыздыруан, – схәеит сара. – Аибашьра даныргозгы ибзианы исгәалашәоит: абраһа днаскәазгоз зегь еизеит. Иыызцәа аусхәарта ағынтә раара иазытшыны игылан.

– Убарт иыызцәа саргы срылан, – ихәеит Алмасхан, – аха сугәаламшәозар акәһап.

– Мап, усгәалашәом, шәшеицыргазгы уажәада исмаҳа-цызт. Нас, нас? Уи анаһос илахынтәһазеи? Уаҳа ансгы-арсгы уи иғынтә акы аасмаҳацт.

– Хәицырга моу, ацыхәтәанынзагы хәицын. Еицыргаз храцәаһын, аха урт азәазәала, ыңыа-ыңыала, ғәыт-ғәытла зегь хәицыргеит. Атцыхәтәан аешелон хәтаны Бақәантәи хәндәықәыртоз хыңыагы хәкәын еибадыруаны еицыз. Хәон уахыки-әнаки, ыаха-ыымш, хаха-хымш – хәхьцо хәа акы ауаадырхуаз. «Ғәыр-ғәыр-ғәыр, ғәыр-ғәыр-ғәыр»-хәа иаақәымтзакәа аихамәа иқәмацәысуаз агәежықәа уажәшьта даул бжыушәа акәын ишхәхәуаз. Убасқак хәшьцылеит. Астанциа дуқәа рғы «цәыссы»-хәа атормозқәа аңсың ноушьтуа, ианаанғаслак, аддыхәа хәнтибахәаны, аперрон хнықәххуан. Иахәабалак ар, иахәабалак аилыхара. Иара адунеигы хәаак ауамаху. Урал ххытны нақ хәндәықәлоуп уи хәаак шаматәһамыз агәра анызга. Сәызагы уи дазхәыцуазаарын – Аңсны хәалтны цыаракыр хәуцахәыхыз!

– Алмасхан, – ихәеит Наҳар әнак, ацәардағы кәаса дықәианы, цыхәапцәарак змамыз адәысакарақәеи абна еиужьрақәеи дырзытшуа, – уажә исгәалашәаз удыруоу?

– Иухээр изымдыруеи! – алаф наилсхит, ххөычрахьтө акы игөөлөшөөзар акөхап аасгөахөын.

– Алаапк.

– Иабатөи лаапку?! – схы ооахан, ицъашьаны снаизыпшит.

– Ала анаапклак, ахы ахынахаз идөықөлоит, инагөйдцаны иршьаанзагы ицалоит, иаапыхъашөөлак ирыцхауа, ихөы-мго... Гитлер иоуп зызбахө сымоу. Ихы еилагәтөкьеит акөымзар, адунеи иабжаку атөыла дузза згап хөа игөы излаанагазаеи!

– Афронт ханацөыхараха, бжыгөгөала уцөажөо уалагеит, – еиҫа алаф наилсхит.

– Афронт иахъа хәцөыхароуп, аха уәцөы хәзааигөахар әуеит, уи акөым – иахаанхәрыда урт зегь рцыхөтөа? Убри ауп ахи атыхөеи.

– Хәра хәхаанымхои! – схөеит сара, хырцашъа змам акы еипш ишьақөыргөгөаны. – Уи агөра ганы сыкоуп.

– Ех убри атыхөтөа баны знык Ацсны анықөпшра хәзозар, нас «кых» схөомызт.

– Уи анакөхо сыздыруам, аха ишықало здыруеит. Ахәқ хөагы акы ыками! Хәнацөа рхәқ хәцәнакып, ма – Хәцсадгыл Ацсны ахәқ.

– Ахәқ хөа акы ыказар Гитлер өажөипшьба саат рыла дыхөны, дцөины даақөхон.

– Иласхом акөымзар, уи шихъзарыз.

– Мышкы-зны! Мышкы-зны ихы иагөйдитцаргы әуеит, аха сара иахъа акөын ианыстахыз.

Аешелон шцац ицон. Ус, ашацкыра иаацалон еипш, ахухөа станция хөычык аөы иаанөасит. Аешелон хәнаатыц, аибашъра ахҫа хәнтагылазшөа хгөы иабөит, улапш зхымзоз адөысакарақөеи цыхөапцөарак змамыз абна еиужьрақөеи рхөааөы игылаз уи астанция акөша-мыкөша арратө лагерын изөипшыз. Арака резервк ахәсабала дивизиа ыыцк аиөкаара иаөызаарын, хөшелон ала иагыхәдыртөааит. Уи аөыза арөезервқөа усқан реиөкаара иаөызаарын Амрагыларахьтөи араионқөа ркны. Хәра хәзлаз адивизиагы урт ируакзаарын, аха уртқөа хәра иабаадыруаз акөымзар.

Убри инаркны төамөахөк-цөамөахөк хәмазамкөа аибашъра

аеазыкацара хналагейт. Хара напы кәымшәышәла хааза-мызт, аха уеизгы рацхьацәкьа иаахалымшо ххәо иахцәуа-дафын, ирацәафын излымшозгы, аха нас ирласны хашь-цылеит. Иага умхәан, хара шьхала хаазамзи, хгәамч бзиан, еихаразакгы – Нахар. Уи абаюцыда злаз арпысын. «Агеи» хареи махәәала хайдисларақәа раан, Нахар убаскак дрылагьежьюан, агацәацәкьа дырәагылоушәа, рабцъарқәа рымпыцырууааны акәын ыцъа-ыцъала ишеивейтцоз. Агранат аршәраә акәзар, адивизиаә уаф димаҭәамхеит. Еихаразак снаиперҭас акәын ацәкьара ишақәиршәоз. Уи адаггы ҭейтцшла иаразнак улапш иҭашәоз арпыс, уажә зеггы деицгәарҭейт.

– Сибратә дауапшьушәоуп дшыкоу! – ихынехәаны ирхәон дара Сибратәикәа.

– Мап, Донтәи казакушәоуп дшыкацәкьоу! – иамаркуан даәа шыоукгы. Урт зуҭазгы зузымдырхуаз. Икан Тарас Бульба ихылцшьҭра дадызкылозгы. Урт дназдыркылоз зегь изеипшны аеыгә-еыгәхәа дыччон Нахар. Сара урт реимак сгәы иааҭаххын:

– Шәәашьейт, аоызцәа, ари еицырдыруа Нарҭаа дырхыл-цшьҭроуп, Нарҭаа! – соыза сизгәдуны сыбжы насыргеит. Кавказынтә иказ рацәафын. Урт хара хаипш Нарҭаа рзааигәазаарын, иргәапхеит урт исхәаз. Уи инаркны ииашан изхәозгы, иззымхәозгы зегь «Нарт» хәа ишьҭан. Шықәсык инеиханы хазыкарҭон уака. Убасгы хазыкарҭейт, абахә хагәыдырҭар ипжәаны хҭартә. Ус, шарҭазык хдыргылан, хархәҭа афронт ахь ишдәықәырҭоз атәы зхәоз Априказ чыда иахзапхьейт.

Мчыбжык хешелон «гәыр-гәыр» ахга абнатоурақәеи адәеиужьрақәеи иргәылҭәраа, атунелқәа ирхәыццуаа, аләа еикәара еиҭыртланы хцәшәа иақәпсаны иқәууаа иаауан. Афронт ханазааигәаха, аешелон хааҭыҭын ҭсарак аҭы хапхьара кахҭейт. Егьырҭ архәҭақәаггы урт рыкәша-мыкәша реидкыларәа иаҭын.

Нахари сареи усгы хнейцрымшәакәа хшеицыз хаицын. Уи ауахы, ҭсак ашьапаҭы ҭсамахәла хиартә кахҭан, хагәқәа ҭарханы, ииасны иҭоз аҭҭа ыыҭ-ыыҭқәеи уажәы-уажә иаарцәыҭцшуаз амза шеишеи халапш нарыдырхало,

хабжы ныцк, краамта хаицеажеон. Хцеажеарагы ххейц-
рагы усгы Ацсныка акэын иахьхаз, еихаразак абрака,
Абакахеаеы. Сара арра саныргоуп атадын ахара саналагаз,
Нахар иоуп уигы сзырцаз.

– Аригы чыск иафозоуп, улымкаа схи ахызбаауеит,
уаргы иаауеыцк, – хэа иаасыдикылон. Рацхьа афопцэка
сзычхауамызт, аха нас хейчы-хейчла сашыцыло салагеит.
Ус шакэызгы, шыри сахандаз хэа саамеилахэцызт, ианахо
сахон акэымзар. Убри ауа, хаицеажеа хэхьейваиаз, хгэы
зырхытхытшаз ахтыска хэхьрылацеажеоз акэу здырхуада,
шыри, татынк сахандаз аасгэахэт. Ари Нахар ианиасхэа,
итатынтра ицыба иаатиган, сара сахь аеааирхеит.

– Ахаца атадын дахозароуп, уст статынтра, салон-
гэалашэалап, – ихэан, далцзаны иаасиркит. Сара иаасцэым-
гхеит «салоугэалашэалап» ахыхэаз, ихьу-хьууа цэаны-
пракгы сааилнашьааит.

– Цасым, ус шцоухэо! – инаиаефнысхэеит схацагы
сыхьшэашэаза.

– Мап, ус иумазарц стаххан ауп, – мацк иаахьаиршшеит,
аха уи сыхьшэашэара азмыркэандеит.

Ацснэнтэ ааигэа ихэуз атадын акэын, уи афэы мацара
иахгэаланаршэоз рацэан, фымткэа акака хрыхеит. Хэахон,
доус ххейцракэа хрылан.

– Сан уажэаанылоуп данышьтало, – атынчра ааилеигеит,
амацэаз еипш игьежыхэцэаза ажэоан хьыцэцараеы икыдыз
амза дахэацшуа. – Ускан ажэоан доацацшны, аецэақэа
лылацш нархьжьуа, сылгэалалмыршэар лузом. Икалап
уажэгы хмацурта дахьаадэылцыз даатгылан амза дахэа-
цшуазар, «Нан, срыцхауп, хаиха зымчу сшэыхэоит» хэа
дхэйтхэытуа.

– Икалап ус акэзаргы...

– Акэаскьахь лэыналхеит уажэы, аха абар еица амардуан
апхьа даатгыланы дахьазыцшуа! «Улацш хаа ихыз, нан,
сышрыцхау убоит!...» Уи уажэ илыздырзом саргы амза
сшахэацшуа. Уицэка лдыруазар, уаха лацэааихьшь
калцараны дыказамызт. Лымацарагы лакэым, сахэшьагы,
амза ишахьзыаауа, акэапахэа илташэаанза рыба мыркэыс-
закэа иахэацшлон. Аха сан уи абалдыруа!.. Аа, абар, луада

аңенңыр даадгылан, лхы аадөылырхөхөаны еиҥа амза дахьааҥшыз!..

Сыыза сиҥырхагамхакөа тынч сизызыроуан, иажөақөа сгөаҥанза инаҥаны срызхөыцуа.

– Уажөшьҥа ҳарҥы ҳаҥөап, – ихөеит Наҳар аҥыхөтөан, «санҥы дыҥөеит» аанарго.

– Ҳаҥөап, ашара ҳзыбзиахааит, – схөеит сарҥы, уаҳа илафынҥы-иҥафынҥы иааихөаз акы ахымхөаакөа.

Аҥх кыр инеихьан. Амөа иаркаран иҥаз, знык ҳалаҥөа анынеихакөыс, ҳанаҥөа ихаздырхиаз, амырхөага фөы хаа згөылыршоу ҳиарҥа бымбыл ҳаҥөылаиазшөа, есс, ҳанҥахөа-хаа ҳҥеит.

Аҥх ашарахь ахы архон еиҥш, дҥөырҳаны дөыхазаап Наҳар. Еснаҥ агөыю-фөыю змоу асалдаҥ, еҥа скараха сыҥөазарҥы, сыыза иеанааирҥыс, аҥҳарҥөхөа саафөыхеит, аха сыөсмырҥысзеит. Ҥлак ашөара илеихьаз амза иөаҥҥө сиөаҥшуан. Гөалак змазам азө иеиҥш, иөырҥынҥзаны, ибла ҥөазқөа ҥшашаза, зны ихөө, өөазныхҥы иаахтуа, диан дхөыцуа. Ус илаҥөақөа неиқөиҥсан, дыҥөазу, дыҥөамзу узымдыруа, инарҥаулазаны акы дшазхөыцуаз удырратө, диан ҳамҥакы. Нас иаалырҥьаны ашырхөа дөықөтөан, иблақөа ыршаҥь-шаҥьө ажөөан днаҥаҥшит. Ашаөҥө халан ишеишеиуа кыр иөеихьан. Ажөөан иҥар-ҥшарза өҥөақөак кыдҥсалан. Аҥх ашарккарахь ахы архон. Уаҳа фөымҥзакөа ашьшьыхөа ишьҥахьҥа иөынхиршөҥын, уажөраанза дышиаз еиҥш, инапқөа ихы иаҥаҥаны тынч днықөиөит. Еимҥа-еимҥарак аҥара ус диан, нас сара сахь ихы ааирхөын:

– Алмасхан, уҥөоума? – ибжьы ныҥҥакшөа иааирҥеит, сыҥөоу ҥышьа, аҥөа сахьалихуа шиҥахым удырратө.

– Изақөи, Наҳар, акрухөама? – ашырхөа схы сөаөеит.

– Харак имышьҥыкөа ҳдырҥылозар акөап, ҳаиҥөажөап ҳөа акөын, нас аха смоузарҥы аөеит.

Иаасҥөымыҥөеит сыыза иҥөажөашьа, иаҥа иөырҥынҥны ихөазарҥы, уи ибжьы ианыюуан избахьаз Наҳар шиакөмыз.

– Иөыцу иаххөаран икоузеи, Наҳар, ҥҳаҥөанынза ҳаиҥөа-жөон, – уаҳа гөыю-фөыюк смоуазшөа, инаиаҥаскит. Наҳар

исхәару-исымхәару хәа дазхәыцуазар акәхарын, хамтакы илапш кыдырхаланы ажәан дацапшуан. Аңсара еиужьра ицаиаз ар каххаа ицәан. Аҗыхара иаҗыз аңсаа ракеын. Нахар иеипш заа иҗыхахьаз кармацыск абжы-хаа царыхәцәаза излацәыцалашоз амрагыларахьтә ала иаауан. Ашәа ахәон иргәыкзаны, дгыли жәәни амца анырклак, хымәаск иапыхьашәаанза ашәа ахәаларц атахушәа.

– Алмасхан, уара сызлаузымдыруа егыкам, даәакала сеилумкаан, – дналагеит Нахар игәагыны, зхәара ицәыцәгыоу акы шихәо удьрратә.

– Ишпоухәо, Нахар, уареи сареи иахьа хаибамбеит! – Еиҗа хамтакы җимтзеит. Саргы сыблақәа тырхаха сизыпшуеит, исеихәарызеишь хәа.

– Уара аоныка ухынхәеуеит, Алмасхан, – ихәеит иеыр-тынчны. – Сара... сзымхынхәыр калап.

Афымца сысызшәа, урт иажәақәа снейлыршьаан, сгәы ирццакны аисра иналагеит.

– Ус шдоухәо, Нахар?! – смышьхәылтц ныццакшаны, ашырхәа снахәын, ссыза снейзыпшит. Уи инап дүкәа ихы иаццаны, ддауапшьа иеипцых дахьиаз, игәытшьаагаз ажәа зхәаз иакәзамызшәа, тынч иңсып ахьлеига-әеигоз, игәышп кьақьа ашышьыхәа ишьтыцуан, еиқәтәон. «Анцәа игәапханы иишаз абри ауаю, игәы тбаа ду аисра иакәыпцырцу?! Уи анцәа иумхәан!» – еимгеимцарак ала сгәы иаатысхәаан инацыс-цеит: – Изакаразаалак акы уацәымшәан, Нахар, ак хәхьраны хәказам!

– Ушәаргы уабацо, иахьа ма уаха жәылара хәоит, абра иааигәазоуп ага дахьыкоугы.

– Мап, Нахар, иуатәам ажәа умхәан! Ага дааигәаны дыкоуп хәа ус ухы ишпәтоуршәазо?!

– Аибашьра анахьгы арахьгы еибашьроуп. Аибашьы зегы дырзыпшызароуп... Ус акә егыс акә, сыгәра га, баша схы итысхәауам – уара ушыхынхәуа здыруеит, Алмасхан.

– Мап, Нахар, сымала схынхәуа анцәа иумхәан! Уареи сареи хаицықәцит, хшеицу рдыруеит...

– Уи уара иухареи, шәарыцара хшыказ уаухынхәых... Сара исхәаз хырпашьа змам акы еипш ипхьазатәым, амала сажәа

аныхсыртла, усзызыроуы инагзаны. Хақсадгғыл амца анаку, асабицәеи урт ранацәеи ршья анкатәо аамтазы, сара, айбашьы-салдат, исхәо шсаәам здыруеит, авба сывам-зааит, аха икоуцари, хааааирггы хтахуп, ақстазаараггы хтахуп – урт аобаггы зеггы иахлахынцахом. Хәарада, айбашьра – еибашьроуп, ааааира азыхәан ақстбараггы атахуп – айбашьра азакәан убри алоуп ишалаго. Дарбан нас ари ззымдыруа, җырдагәа коуцарггы – ууасиат ажәа узымхәеит ауп... Сара абыржәы сан ллакта антапшра иафисхуеит, Ақсны азбжак ахьубартоу Абакахәәы сықә-гыланы, сылапшхәаа ахьынзаназаазо геи-шьхеи сылапш нархыжьуа, сгәатанза Ақснитәи ахауа албаадара. Шака истаху удыруандаз, Алмасхан, убри ахәыпшзаәы оөинеи-тыхны: «Иауиу! Ааааира ганы хаузыхынхәит, х-Ақсадгғыл Ақсны!» – хәа сыбжы неитыхны инасыргар. Убри ак, убри акзатәык ауп, уаха адунеи аәы даәақы сахәазомызт, аха уицәкыа слахьындамхозар акәхап акәымзар.

– Мап уи хымпада иулахьындахоит, Нахар! – еразнак иажәа снапыөлеит.

– Амин, анцәа иуцихәааит, аха иамур?.. Убаскан Абакахәәы уаныохәыншәалак, абхәаса амтан ашьацра унылаианы, – иугәаламшәои ххәыцра? – убас убылгәо, унахәы-аахәуа хамтақы сугәаларшәа. Мшыцәгьак иатәызар, убрака хаицрыцуашәа ипхьазаны, сымоахь упшуа, уаат-гыланы сугәаларшәа. Сажәа еитахәатәыс иустом, ус гәаларшәагас иуцысцар стахуп.

Иажәа далгаанза сизызыроуан ооыза. Сизызыроуан, ажәак ихәацыпхьаза дак сылпсаауа. Ацыхәтәан мацк игәы аласырғәғәарц инаиаепнысхәеит:

– Нахар, иухәо сахауеит, аха иуатәасымшьеит уцәа-жәашья. Ус акәхап сарггы сшыкоу, аха...

– Айбашьраә ауаа штахо сазхәыцны исымхәеит, Алмасхан, – сажәа даапыөлеит, – ақхыз акы адыруеит, анашана акы адыруеит... Урт зегь ирзаауазеи, уажәшьта амоа хақәлозар акәхап, абри уңыба итазааит, – мыцхәы имырхьяацәакәа, иңыба иахьтихызггы сызгәамтакәа, иааирххеит иблокнот ацәа қапшьза.

Сара ари сыпхызггы иалашәомызт, сшыцкьазггы сгәала-

мшәо, ашырхәә сәыкәтәән, сәыза снаизыпшит.

– Нахар, иагә ухәаргы, усцәкә суқәгәыгуамызт! – схәеит сара. – Хара хабәцәә зхы ықәцаны иңсыз реихә, хыла итахоз еихән, аха азәгы пхызк ибан, ма нашанак иоун хәә игәы трысны смаҳацызт...

Гәалак змазамыз азә иеипш, игәытбаа ду разза аңықә-ңықәхәә дааччеит Нахар. Иубартә иқан сәыпңыхәә ихәақәә зегь шиханарштыз.

– Сузеилымкааит, Алмасхан, – ашьшыхәә дөыкәтәеит иаргы. – Еибашьра сцом, схы пхәаскуеит хәә сгылам. Сеибашьуазар акәһап абри еисуанаты! – иаргәә нап кәкәә ду адыжәхәә игәы ахкыдыз инадижьлеит. – Аха ари аисра ианакәытпак, уара егьумчым, саргы хымзгы сывам. Исхәаз хәатәымзаргы, исхәеит. Аригы зеипш кәмло егьыкам хәә акәын, аха.. – иажәә намызакәә, иблокнот цәә кәпшь нархәны иңыба интәеит. Саргы исхәаз саххәит, аха уажәшьта ублокнот сытгы сзымхәеит. Имариамызт ус ахәара, иансыдигала имхра шымариамызт еипш. Ус шакәызгы, исзеилкаауамызт сәыза иблокнот уиакара дзахзыауаз. Арахь дрескәәк анымзар уаха иңсы зыгроу уака иану хәә егьсыздыруам.

Абри аамтаз ар хшьапы хәкәдыргылеит. Мчыбжыкгы цуамызт, хәр аныкшара кәцаны, афронт цкә-игәых, уахыки-әнаки рыла ыноажәи жәба километр инаскәеижьтеи. Аға даапкын, имч зегь уахь инеирхеит. Уи уажә иңхызгы иалашәомызт, хышә километр иахәцәыхароу, абрака, хәр убри аыза аныкшара еиҭакарцоит хәә. Урт зегь заа кәышрала избаз планын – шықәсык аахыс нак Амрагыларахь инаскәаганы арезервқәә разыкәцара изафызгы убри азакәын...

Артиллерия агәәк-сәкхәә ағынадырхеит, хамәә ылхуа. «Катиуша» акәзар уи аамтаз дыды-мацәысны аға изыка-лахьан, уи ахьнеиз зегь архәашон, зегь-зегь реихә аға игәы кыднаршәон. Ус шакәызгы, хәр иреагылоз аға имч гәгәән. Рапхәә хназыдгылаз ақалақ харымтацәкьарц иәкәыркит, аха хәргы аанәасра гәтакыс ихәамамызт: хәшиашаз ақалақ хәлаләит. Уажәшьта хәиәагылатәкьаны хәибашьуан: зны хымцала, аәазныхгы псәлеи шәәкшхәәлеи. Асаат

иахәаңшуадаз акөымзар, саатыбжак нибартәаран арака иказ. Хбаталион анап ианыз аквартал хнапағы иаагеит. Уи аибакәакәара хаибга-хазыда ҳахьалцыз уамашәа имба-закәа, Наҳар амца иәтәаны, сшааибаз еиңш ибжыи аасықәиргеит:

– Аибашьра закәытәкьаз дҳарбеит, алақәа! Икылатәан ахысраәоуп арт «ахьхацәоу!»

Сара еразнак иаасгәалашәеит ҳаицәажәара. Уи уажә Наҳар ихахьгы икам сҳәартә, ари аидысларағы ҳиааирала аибашьра ацыхәа цтәазшәа, изнапык ала ишәақь агәта кны, аткәацәа дрылаңшуа дгылан.

Ақалақь егырт акварталқәа рахьтә – иааигәаны, ихараны, ана-ара ахысбыжьқәа ааоуан.

Сара еиҗах, еиҗах иҗьасшьон Наҳар игәымшәара: аибашьрей аиааирей дрылаазазшәа акәын, шәарак изым-дырзо дшеибашьуаз. Уи иҗеитҗи игәымшәарей рымацара аға инапқәа иварыжьуан. Уигьы акәым, сара иҗьасшьон даеакгы. Гәыгроуп ауааы дзырейбашьуа, илымшашагы илзыршо, аха иабаказ уи агәыгра! Пхьизу, нашаноу ииба-заалак, агәра ганы дыкан аоныка дышзымхынхәуаз. Абри ашьҗахь фырхацарыла аибашьра акәым, ишәақь злеимпыт-мыорызеи уи ахатца?

Ауха иҳахьаз рыла ҳархәта инагзаны ихартәаан. Наҳари сарей аңшыхәцәа рывзвод ағы ҳаикәшәеит. Ашара х-саатк шагыз пшыхәра хрышьтит. Хара ҳашьҗахь хаз баталионк ҳашьҗанеиуан. Дтас иҳамазгы акакәын: хә-километрак набжыаны ихыз ацҳа гәатәтын – ирхьчома, амина ацоума, мамзаргы ипыржәахьоума. Хар рхы ахьхаз арғарахь ала иказ ақалақь хәыцы ахь акәын, аха уахык ала аға уа иеиргәғәар илшон, убри акынтә избан ақалақь иахыкәшарц – хара ҳызцоз ацҳала. Уи армарахь ала инаскьагазаны акәын ишыказ, уахь қалақьгы ыкамызт, хырғәғәартагы амамызт, убри ацҳада. Хар рхы ақалақь ахь излаҳаз ала, хара ҳақәгәыгуамызт уи ацҳала ишәартәахәп хәа. Аха ус икамлеит.

Километрак акара ҳанынаскьа, нас азиас аңшахәа ҳавалеит. Аңынңьыхәақәа реиңш аңслышқәа рымахә лашьҗны азиас ихықәгылаз рышәшьыра ҳеыцакны ҳцон. Амза

усгы иатэын, агэыр каршэзар иаашьтухратэ илашан. Уи аламтала амшкэа бзиан акэымзар, азиас ахаҭа арха зырчра иҭысны акэын ишаауаз. Ари ацҭа знык ҳақәсны арғарахь ала ҳәанынахха, нас аҭа иварала дыцәкыараны дҳазкыдгылон, мамзаргы зынза ҳаихыкәшаны дҭахуазаргы ҳамәа аатуан. Уажәыцәкыа ари аганахь ашәартә ыкамызт – егы аганахь акэын уажәы уа амца акырц ахьалшоз. Ус шакәызгы, шыәацыпхьаза агәәанызаара аҭахын – минак ҳнағрагылар, ма бцарк аҭа ҳанҭагылар алшон.

Ацх ашарахь ахы археит, ацҭагы ҳазааигәахо ҳалагеит. Хкомандир адҭа ҳаиҭеит, мгәацәрхәазала ҳдәықәларц. Ацҭа ҳазааигәаны ҳапшызар, уаҭы ихьчазом. Иаазбеит, ахшыраә ҳеыпхьакны, иаашарккаанза ҳапшыхәларц, нас, амина аҭоу иаҭаму гәаҭаны, ҳашьҭахька адырра кәхцарц.

Минуткәак рышьҭахь аз нырцә гаҭацас еиқәацәа-еиқәа-цәаза шыоуки адәышкәағьазра инықәабааит. Урт ацҭа шыказ иааиуан. Хәәхәрцсит зынза, ишааиуаз ацҭа иаакәлеит. Уи шәкка метра иаун. Уажәшьҭа еилырганы иаабо ҳалагеит: фыок ыкоуп, автоматкәа рыкәнуп. Агранатакәагы рымамкәа икамызт, аха уртцәкыа еилхаргартә иахбарҭамызт. Ацҭа иахьаакәсыз икәынд-шәындуа ҳамҭакы игылан, аҭаҭын иахеит. Хара ҳзы уажәшьҭа еилкаан урт шыпшыхәцәаз, аха иабатәи пшыхәцәоу? Аҭа дахьыкоу аилкаара амацара акәу, хара ҳаипш, ижәылараны иказ ар рымәа ылырхуазу? Ацыхәтәантәи ишәартәз акы акэын. Ускан урт аҭшыхәцәагы хрылгон, рабцар ахаҭагы рамразакәа. Аха ус акәымзар? Иаазбеит ҳәахмыраргамарц. Рыткәара усгы иалшомызт, уи зегы ишрейгьызгы.

Ацҭа рыәнадцаны аҭаҭын ианаха, ашьшьыхәа инахынхәын, икәынд-шәындуа излааз ала рәынархеит. Хара иаабаз-иҳаҳаз иаразнак нак ҳашьҭахька адырра кәхцеит. Адҭа ҳауит ацҭа амина аҭацаны ҳахылапшырц. Ус иагы-кәхцеит: амина иацырдаз ашашәа еиҭыртланы уаҭы ҳахымбашаз аҭабиакәа жны ҳәәпхьахкит. Хәпшуп. Ихашьҭан иаауаз абаталион акәзар, адҭа чыда шәоуаанза шәыпшыз хәа адырра ироуз иазыпшны итәоуп. Хара уажә еилгәцәкыан егьхаздыруам: ҳар астәи иаауоу, имаауоу. Заа избаз аадыруеит, аха уи аархәра минутк ауп иаҭаху, аҭагылазаашьа

зеипшроу еипш. Абри аамтаз дгьылгы жѳангы амца ркит:
хар хаха жѳылара ицазаап.

Ашьтахъ ауп икалаз анеилахкааз. Ага игѳы итацѳкѳаз хара
аилкаара хажымзеит, ацшыхѳѳа аухашѳтын иѳеланы ицеит,
аха аштаб аѳы ианааилацѳажѳа еразнак ирдырит агагы
хагѳтакты аѳызатѳкѳа игѳы иштѳеикыз, ацшыхѳѳа ишбаша
пшыхѳѳаамыз, хара хайпш, ижѳылоз ар рымѳа шырпшыхѳуаз.
Ахаирплан-пшыхѳѳы идѳыкѳырцазгы уи шыаѳнарѳѳѳеит.
Нас ауп хар, хара хажъ рхы мырхакѳа, хаха аныкшара
аныкарца. Хара хажъ ижѳылоз, ацхаѳ ихазнымкылар,
инызкылашаз атанктѳ полки полкк аршыакеи машѳынала
идѳыкѳырцеит. Хапшызар, азнырцѳ адѳышкѳаѳаз ыкѳыртѳаа
ага итанкѳа еикѳыцѳашъ иѳеланы иаауеит. Хара хтѳѳа
макѳана рхабаргы ыкам. Ацха амина ацашѳца хѳа адырра
анхау, иахахѳѳаара хзымдыруа хнеифапшы-ааифапшын,
уажѳоуп ианеилахкаа уи зызхѳаз.

Хѳырхианы хатѳеит. Заа иѳаажѳар аткыс, акы-ѳба ракара
хапсы иахтарц аазбеит. Ус шакѳызгы ирццакны хамыхар
амуит. Ахѳара мариоуп, аха уазхѳыци: хыпхѳазара змам
атанкѳа гѳыр-гѳырхѳа иѳеланы иаауеит, рыбзарбзанкѳа хара
ихаѳкны... Хахеит! Абар алакѳ: ашашѳа, акы иакзамшѳа,
иласза иаауеит! Иахѳагы исыздыруам икалаз: хынѳажѳа,
хынѳажѳеижѳаба метр иказ ашашѳа азбжак иазынапшуа
ипцѳаны иаахампытѳахеит. Аипххѳыцаараз секундѳак роуп
иахзынхаз.

– Аѳыза алеитенант, азин сышѳт!.. – ихѳан, уи азингы
дазымпшкѳа, Нахар ахшѳтхѳа, арпѳы фархъ иеипш, атабиа
дыѳтууаан днатрысит. Сара снеилпсаа сцеит, избоит аргама,
псыхѳа змам адца анагзара ихы иадцаны, ѳѳыза ахымца
дшапыло. Еитѳаасгѳалашѳеит иацы ашыжѳтѳи хайцѳажѳара.
Уи аахыс шаѳантѳгы исгѳалашѳахѳоузеи, аха уажѳераанза
сгѳалашѳара инацрымшѳо агѳыѳра ацызтгы, уажѳ сыхшыѳ
мцасуеит, имцасуеит, аха изаѳаразаалак гѳыѳрак ѳѳара
иампытѳашѳом.

Ацха ыкѳыртѳаа иааиуаз атанкѳа, уи абжеихарак
еиѳыршахѳан. Ацха иѳымлацыз реааныркылт. Иказ рбазар
акѳап. Руакы атып аѳы аѳѳѳира иалагеит ахысра аѳшазы-
рхиауа удырратѳ. Убри аамтаз Нахар ашашѳа шытѳаа дахеит,

нырцә зәазырхәыз атанкгы ахы изиашаны иаангылеит. Афымца сысызшә, дас исылаз зеггы сылпсаан, ак зымбо-исмахауа слашыцакны схәыцәы-хәыцәуа аҗабиа сааҗахеит. Сыхшыю аусура иакәыцит, слымхақәа «цууы» рыхгоит, икалаз хәа схы егыңаком. Схы атың ағы ианааи, смахәар схапыцқәа аларцсны искизаарын, абар-абар сжымаха тызжәартә, аха уи хәаак снаҗо сыкамызт – убаскак идысын сцәеижь, сдысын сшынеибакәу. Сыбла дхымцзо дыхгылан Нахар, иац ашыжь «...абри еисуанацы!» хәа инап кәакәа ду шнадижылаз еиңш игәы дасны икын. Убри аамҗазынцәкьоуп атанкқәа зықәланы иаауаз ацха агәҗа анеикәжәаз, апу-лемиотгы тыр-тыр-тырхәа абжы ангоз. Атанкқәагы агәгәахәа ицаны азы иалахаит. Нахаргы ишыҗахька днеизкәыңын, афымца зысыз аң ду еиңш, агәарахәа дылкахаит. Сара амца скит, амғы скит: иңсы җаны ирласны ацхыраара иҗатәызар? Уашыҗан ихышәахар? Аха иабакоу сөысзырцысуам, иалшоит схаҗагы сөыза иғынза сзымнеир. Иалшоит схәахт! Сөыза иғынза акөым, аҗабиа схы сызтырхәхәом, еразнак сааихырцәоит. Арахь хаз хаңсы заны хакоуп, сәаасырцысыр сөызцәа рызгы ишәартәуп.

Нырцә инхаз атанкқәа бзарбзанла, пулемиотла ахысра иалагеит, ус баша аарцәка ахы рханы ихысуеит акароуп. Нас ахысра иакәыңын, краамҗа иңшуа игылан. Хара хтәқәа рышка уажәы-уажә адырра кахҗоит, аҗагылазаашыа зеиңшроу раххәоит.

Алемсаа ацха акаҗара нап амыркыкәа, иаҗаххар уи казҗашаз еразнак ирҗыхамшәози, аха, – краамҗа игылан, нас инахынхәын, гәыр-гәыр рыхга, рышыҗахька иныкәхәаша ицеит.

Сара сөеихан, сшыамхқәа кәаркәаруа аҗабиа сыютыңын, схыңхыңуа сөынасхеит... Снеихаххызар, тынч иңсы ишыарц дныкәиазшә, иац ашыжь инап дуқәа ихы иаҗаҗан сыварағ дышиаз еиңш, иеитцых дышыҗан, иарҗа напала игәы иадыз икәағ еизыхәхәа икны. Игәышң кәакәа акәзар, иңсың алаҗаагара ихала иаанкылан, уажәы-уашыҗан инауишыҗып ухәартә, иҗынчын. Сылаҗырз сөины исыхәлаҗәон, сшыамхы нарсны игәы схы ныкәсыжын, иан дшылымҗәуара, иахәшыа дшылымҗәуара, сгәы җәәазаны сеиҗақызкызуа краамҗа

Ейта хамтакы иаатынчрахеит. Сара зцаарак схы итагые-
жьюан – избеит еилыскаарц.

– Иангышыази, нас, уи аблокнот? – сиазцааит ацы-
хөтөөны.

– Ианицахуази, царала дмачын, ус адрескөөк анын ауп, –
ихөөит Алмасхан, ихөйцрақөа даарылтын, – аха дзыхзы-
заауаз дааакызаарын: аблокнот иагөйлан пхөйзбак лпатрет.
Сара ицъасшьаз: иареи сареи хайыццөан, аха машөы-
ршөагы уи апхөйзба лызбахө ихөо смахыцызт. Ашьтахь ауп
саназхөйц, лассы-лассы уи иоуаз рахьтө салам шөкөкөөк
шысцөйцөахуаз. Апхөйзба хара дхөхөшьапхан, убри азы
акөзаарын, убама!..

Алмасхан иажөабжь абра инцөөит, саргы акөац сыр-
гылон, зызбахө ихөаз апхөйзба лоуп акөымзар. Уи лыхьз
имхөазеит Алмасхан, аха сара иаразнакы дыздырит.

Аибашьра ианалага шыкөсык акара бжысхьан. Ёнак
ашкол ахьтө сшаауаз Абакахөафы сөыхөыншөон еицш,
сыпшызар, абхөаса хыгыжьаа амцан Нахари Шьазинеи
гылоуп – ус лыхьзын лара. Игылан тынч, иагыейцөажөомыт.
Рылацш сшаатцашөаз еицш ашыр-сырхөа иаасзыцшит. Сара
Шьазина лыбла тыкацшьаакөа сназхыпшылаз иаразнак сцөа
сынтанарзызааит. Ларма напөафы икөашза чабрак лым-
пыцыхөхөон. Нахар дызцөйпхашьоз уаө данимба акөхап,
ашьшьыхөа илацш наскөйгеит, аха уи еицш илакта ахаангы
исымбацыт – ицлашьцааза, ахаан дмычцацт ухөарын.
Ахөйцкөа ханибалак еснагь хара хөынза зөылазыркөуаз
иахөыза гөакьахоз Нахар дабакахыз, даөазөзан! Убри
өейтөкра акөхап, ак сцөа саатанарзызаан, харак сыдушөа,
сеицып-еицыпуа снарывсны өөынасхеит...

Ауха ацацөа ханааилатөа, хабригадир Нахар избөхө
аацөырыргеит. Усканоуп сара икалатөкьаз анеилыскааз:
адырөаены Нахар аибашьра дыргозаарын! Сара избаз-исахаз
азөы иауиасхөахуаз, – сцөа иалашөейт ишхөатөымыз – ус
ихьухьууа сгөы итан акароуп.

Убри инаркны Шьазина даазбацыпхьаза Нахар сыбла
даахгылон. Лара Шьазина лакөзар еснагь ашөы лшөушөа

акөын лылахъ шеикөыз. Арахъ лхата лыпшра-лсахъа – анцөахша, наза-аазаак, дкалаза, лыхцөы дашъахауа – соуп зхөо илапш налыдымхаларц залшомызт. Аха иабакоу урт «соуп» зхөо?! «Ашъа зланы иказ, илапханагылаз зегъы аибашъра иргеит, дзыццода?!» – рхөон, хатца дымцар камлошөа, уи лызбахө анырхөалоз. Аха нас икылшөшөа-мылшөшөа ихынхөкөоз рахъ икан арпарцөа шыахөкөа. Урт рахътөгы илызеыжөцызгы калеит, аха азө иахъ лхы лмырхеит.

Абри ажөак лымамкөа, цъара азөы дизымпшыкөа дыкам, – хөагъы рхөо сахахъан, аха сара, «абаапс, ухацями, хаумраргаман» хөа сархөазшөа, еырдагөа катцаны, акы аасыхөылшөомызт...

Исгөалашөоит:..аибашъра еилгеит хөа анаахалаө, зегъы еиханы аусхөартыхъ ицон. Хцон харгы – ахөыцкөа. Абакахөафь ханнеи, хөпшызар, Шьазина лымацара зацөык, касеикөала лхы-лөы тахөхөаны, лыблакөа траа амөаду дапшуа дгылоуп. Даахзыпшын, лылапш аасыдпырхалеит. Мшаены еипш лыблакөа тыкапшыааза икан. Урт инархы-збаалт: «Иугөалашөо?...» – хөа дсазцаауашөа.

«Избан?!» – уаха дзызхөыцрыз сзымдыруа, сышьхын-псылан саанхеит.

Арака пшы-мөак еихагылоуп: агантө иаауа, аусхөартыхъ игоу, хара хазлааз. Апшьбатөи Нахар имөа акөын. Уажөгы икоуп уи амөахөаста. Амраташөарахъ ала игоу уи амөахөаста уанылан уөыноухар, иөыгө-өыгөза ахаатцөа згөыцк игылоу ахацца унацысны, аргыарахъ ала мацк иларкөны уахьынтало, иан атакөажөи Шьазина леипш амөа иапшуа инхаз иахөшьеи еибакөеибаха иахъеидтөалоу унанагоит... Шакаө ада-уапшькөа гылараны икадаз абри агөарацөафь? Аха уртгыы өынөажөи хца рзын нахъхы Урыстөыла азиас ахыкө афь рлахьынтца збан...

Алмасхан еица иразны татынтра аатиган, ацарахөа иаартны сигаретк аахихит. Уи ататынтра уажө дөаа блак ала акөын сшахөапшуаз, – иара Алмасхан ататын дахон, акгы дазхөыцуазар акөхарын, сара исахаз ажөабжь ада сзыз-хөыцраны икахзи, аха уажөы-уажөы сыбла даахгылон

Шъазина – айбашъра амѡа даѡшуа, гѡыѡра маѡарала
зѡѡыѡшра зхызгаз. Иахъа зхахѡы ѡѡашза ишлахъѡу, зхы-зѡы
акаѡыра анылахъѡу уи аѡѡѡыс ѡшза, иѡалап есышыѡѡа
Аиааира амш ѡѡны абраѡа даѡны гѡѡныла Наѡар диѡылозар,
мамзаргы данымѡѡсуа даѡѡыланы дылгѡалалыршѡѡар?
Иѡалап... Иѡалап... Иѡѡшхъада уи лгѡы, издырран иѡада уи
амаза?

1977 ш.

АБЛОКАДА АШЪТАХЪ

Ленинградтәи аблокада зхызгаз
аҥақым Мқанба Алёқсандра
Ҥақыбеи-ипҫа илыҳызнызоылоит.

Ваниа Леонтиев азауад ахынтө дхынхэит дгәырґацәә, абжәапны еипш акәымкәә, дхынхэит уи дпырзаны.

– Сан, иббома сулафахэы! – ашә еимґаа дшааонаххыз еипш, иґыба еикәыреы иаатиґааз иґарақәа наирххеит. – Хышә маат соуит.

Вания иан Елизавета дыммазаны дыштан, деихо аарла
лиарта доыкетан:

– Анцѐа ду илапш хаа ухызаант, нан, сычкѐын, – лхѐан, «уааи, угѐыдыскылап» аанаго, лнапкѐа аантцылхит. Абри аамтѐази Ваниа акѐапахѐа иан иеыналгѐыдыршѐыланы, шыкѐсык аахыс димбацшѐа, дырѐгѐѐаны даагѐыдикылеит. Ан, лычкѐын дылгѐыдкыланы дахылыкыз, икѐакѐа лшыышыуан, дкѐынд-шѐындуа акы лхѐон, аха уи илхѐоз Ваниа еилырганы иахауамызт, дагѐазиызырѐуамызт. Абри аамтѐази ицѐа ианырит иан дыхѐтшыызшѐа лыхыцхыцра. Ахышѐтхѐа ихы дѐоахазар, лылагырызкѐа, аймхѐыц еипш, еикѐахѐало, илѐи-бахѐа илеиуеит, итѐыс-тѐысуаз лкѐышѐа нылкыларц, уажѐы-уажѐа лхапыц лѐкѐлыргѐѐоит. Ацкѐын игѐы нкыдѐсаант...

Ваниа жәабакa шықаса ихьцун иаб дантахоз. Лениградтәи аблокада аан акәын. Иани иаби абзарбзан қатарта зауад ағы аус руан. Ваниа издыруамызт урт аусура ахьинтә ианыхынхәуаз, аамтақ алхны акәымкәа, уахыки-енаки рыла знык ишыхынхәуаз дырны, игәы «ртынчны» дыкан. Ани аби ракәзар, рхәычы даршыцыланы дышрымазгы, агәтынчра абарымахыз. Уажәы-уажәы игәытшаагаха асирена арцәаа-

хәә ахәхәәра иалагон, апрожекторкәә леивыга-леивыго
ажәәан иацарыццо, аға иҳаирпланкәә рыцшаара иналагон.
Урт шаарпыхьашәалак еицш, агәакь-сақьхәә азениткакәә
рәыаадырхон. Ажәәан ағы иткәәцуеит абзарбзанхкәә, адгьыл
ағы иткәәцуеит абомбақәә. Аға иҳаирпланкәә амца
анрыцралалак, ахы зықәшәаз агыгшәыг еицш ионыхәәан,
амцабзи аләә қәәбиқәәреи аҳауа иаларцәиуа, хланцы италон.
Адгьыл ағы былроуп, ццышәроуп икоу.

Ваниа хәыцы ихыза изблак нцәыцырхәхәаны аңенцыыр ахь
дахыцш, ааңынтәи адыдра еицш, зны алашара ааиәаццон,
– нас аткәәцбжы. Адгьылцысра калазшәә аоны аәәа алгон,
аңенцыыркәә ахьхәа рыхгон. Ускан уи игәы тазызо, иани иаби
ракәын ихьухьууа игәы итаз, урт рзауад ахьыкоу араион акны
акәын еснагь амца ахьакуаз. Азауад ағы акәзар, асирена
абжы анаагалак, агәыркьхәә русура ааныжыны, ахыхьчартә
атабиакәә рахь еихон, шьоукгы иахьыодәылкьоз, җыцха
рәыакаржыуан. Ваниа иани иаби атабиакәә рахь ицоз
ирылан. Урт рхы неидкылан иахьынатәозгы Ваниа хәыцы
иакәын изыцхәыцуаз, уи иакәын рыба ихгылаз, аха ицәырган
избахә рхәазомызт. Атабиахь хыцәахра ианыцлозгы,
рхыхьчара аткысгы ргәы ицхоз рхәыцы иакәын, дара рхы
агәхьаамкрала уи деитымхар хәә ишәон. Урт ахыхьчартә
атабиакәә рахь еихон Петергофынтә аға иартиллериала
абзарбзан мца аныргәыдырцауазгы. Ари – есымша, ари –
есыуаха, ари – ессаат. Иашыцылеит ауаа, ус хәыц-хәыцы
ахыхьчартә табиакәә рахь ацара иакәыцуа иалагеит. Нас
дара рзауад иакәкны ишдәықәыртцауа рдыруазаргы
рыәдырцысуамызт, досу ртыцкәә рәы русура иакәыцны
ишгылац игылан. Амала абомбақәә” шә-и-и-и, си-и-ии»-хәә
атрышә ианаслак, изымчхакәә зыонапык рыла зхы кны
илеихәткәыкәлоз ыкан. Урт рказшәа иахәоз акы акәын:
«Абраауп хара хәцсрагы, хабзарагы!» Урт ирбон, ессаат
ахыцәахра иахьынзашьтоу иахьканы шака бзарбзан хы
ртыжьра еицхоз...

Аусуцәа рнапкәә азхомызт. Уаҳа злымшазоз, бжеихан,
аҳақым ила еилкааны акәын рыцсы ааитакразы аоныка
ишдәықәыртцоз. Икан иахьгылаз еизкәәанза ирызгәә-
мтозгы. Еихаразак аоныка ахымхәәцәә змаз. Урт амфадара

акөын изгоз: рхәыцқәа рзы ироуаз рыхәта ача абарызхоз, дара ироуаз ахәыцгы абжа еикәырчча урт инарфарыкәшәон.

Ваниа хәычы иангы иабгы ус акөын ишыкартоз, аха урт азәы иакөын ирымаз акынтә, усцәкыа икахауа афынза имнеицызт ахлымзаах анырзыкалоз...

Уи атрагедиа калараны ианыказ ауа, зны асиренакәа цәааит, нас ахаирпланкәа рыбжи, азениткакәеи, абомбакәа рыткәацбжи еиладыдит, еиламацәысит. Асцәкыа иакәгы-гуамызт. Уажәшәта ахыхчартә аґабиахь ицарц зтахызгы иґәаґны дыздәылцуа икамызт, азауад ахыбра иахьчарашәа ргәы иабон. Аґа ихаирпланкәа зегы азауад акөын изгәы-дырттоз. Азауад инавак-аавакны, ахы-ацыхәа аґәақ-сақхәа пжәаран изфыз. Адгыл хыцхыцуан, азауад аґәа алгон. Ус бомбак рхаґәтафьцәкыа ацәаабж геит, адунеигы аахәит...

Аашарккон.

– Ацех фыц иаахәит!..

– Ацех фыц иаахәит! – зыпсы нхаз, икалаз адырра картон. Елизавета адабла лысызшәа, лцәа фалхыца-фалхыцан, дас илылаз зегы лылцсаан, лшәамхкәа дрызнымкыло, дқач-қачо даанхәит. Уи ацех фыц ааигәа акөын ианаадыртыз, сурак ахасабала азауад илаґацшыны. Уи кәзтоз дрылан лыцшәа Гришагы, нас уа аусура даґалагеит...

Даннеиз, дышнеиз хәа егылгәалашәом Елизавета. Зхылпақәа зыхны еилагылаз аусуцәа днарылс-аарылсуа днеизар, иубода: лыцшәа аус ахыуаз ацех атыцан анышә ыцырханы зегь еилартәины еилажьуп, ахәшәбылфәы ыцышәшәо. Секундқәак рацхәа лыцшәа Гриша иыызцәагы иаргы абрака игыланы аус руан, уажәы аґлам илбаа-надазшәа, рымта-рышьтагы убом.

Елизавета лыхшыю еизыркәкәаны, абартқәа дрызхәыцыр лтахын, аха лхәы илзаагомызт ахлымзаах еикәатцәа икалаз. Уи уажәы-уажә лыхдырра ааилахәашыны дшаалашьца-куазгы, даґкамхәит, лыбжыгы уаы имахәит. Люызцәа ыцыа лыжәа нақ-аақ ианыркылан, дрыман идәылцит...

Ашә абжы анаага, ацацха аатаргьежыны Ваниа дхахаза ашә ааимицааит. – Иан лхы лыкәә ашә дылагылоуп! Ажәак ихәлымшәо, дхашхатәарахазшәа даашанхәит ахәычы. Убасқан Елизавета илзымчхакәа лгәы пжәаны дыюна-қызқызын, лыцкөын даалгәыцалыхәхәит. Ваниа хәычы

уажешьтоуп ианидыр ахлымзаах еикэатэа шыкалаз. Иацы иани иаби усура ицеит, зхабар ыкамкэа ибжыязыз аибашьы иеипш, ибаотэка рмоуит иаб бзиахэ.

Адунеи иазымдыруаз ахлымзаахтэка итагылан ленинградаа. Европа еилакэыбаса икажын, егырт аконтиненткэа рахь ипшуаз афашист мпытахалаотэа ирылымшеит имлашьуаз, ахьта иагоз Ленинград рнапэы аагара, ақалақ ахьчаотэа рымч ахжэара. Ус шакэызгы, урт ирылшеит Октябртэи ареволюциатэ мцабыз рақха ахы ахьцнахыз Ленин қалақ адунеи иакэытханы, «млала аныртэара» зыхьыз афашисттэ мацэаз атакра.

Аурыс зынра. Ақалақ ағы иеыцэаит афымца лашара, илашьцеит ақалақ, азауадкэеи афабрикакэеи аангылеит, атроллеибускэа зза-ззаза амэа ианхалеит, илашьцоуп аонатакэа, азымоангага аусура иакэыцит, аонырпхагакэа цааршэеит. Ахьта, амла, азба, ачымазара ғккэа аюбатэи афронт ракэеит ленинградаа рзы. Абцаркра зылшоз аусуцэа – абцар ркын; егырт ақалақ усқэа рахь, бригада-бригада ишаны, жэанызкыыла идэықтан: ашэ ахьамтуаз, аонкэа рышэкэа пены, апсцэа еидкыланы, Пискариовтэи апсыжыртахь изгоз хазын. Ипсуаз реикэырхара шакао ағыдаз. Ирласны ишьақэыргылан афымца аусура. Азауадкэеи афабрикакэеи аусура иаларган. Зегь қэпон ахьыпшымраз, зегь қэпон ауаы ипстазаараз.

Елизавета ларгэажэа данлывыпсаа, лхэыцы гөакрыла, ипсы ацигар бгыц илақэаны акэын дшылаазоз. Атдыхэтэан Ладогатэи азиа ала «Апстазаара амэа» анаадырт, гөылагы-шьамхылагы ленинградаа ицегь реыргэғэаны, ршьапы иқэгыло иалагеит. Ус, афашист мацэаз жьакцагы рхыроны инкажыны, Ленингради «адгыл дуи» реимардеит. Ари ныхэа дуззан еилапыххаа еилажыыз ақалақ азгы, миллионк инеиханы излыпсааз, ишьадаз, имчыдаз, ицэышза иказ ленинградаа рзгы.

Еилгеит аибашьра, Асовет жэлар зегь реипш, ленинградаагы «ох, гөышьа!» рхэеит. «Ох, гөышьа!» лхэа-гөышьеит Елизаветагы, аха иабаказ, хнырхэышьа змамыз лымчкэа капсахьан, лгөабзиара уашэшэырахьан. Арахь, аибашьра еилгазаргы, апстазаара хьантан. Урткэа зегы

анылзеизыкөкө, лшыапы дықөыркөейт Елизавета. Ан
гөакрыла илаазаз Ваниа хөыңы дихаанхейт. Уи инапы
даныңшыло, лиарта дылахейт... Дөөа хқака шықөса лшыапы
дзықөгылозар... уажөыцөкөа уаха өақы дақөомызт.

Икаицахуазеи Ваниа, иан дылзымцаазакөа, ахөылпазтөи
ашкол ахь диасны, азауад ағы аусура далагейт. Длазцаар
ишылымуаз идыруан, арахь ада цсыхөа шыкамызгы ибон.
Иабанзаитцөахуаз! Ианлеихөа дцөуейт-дхьит, аха нас
леанлырнаалагөышьейт, урт реицш өөырнааларақөа иахьа
илбазма. Уажөы Елизавета лөаңшылара иахөон: «Уара
асаби, азауад ағы уусура закөызеи!» Аха, Елизавета лгөы
нызкылоз, Ваниа иаб ихы зкөйтцаз, лара лыцстазаара зегь
здылцаз азауад ағы акөын аусура дахьалагаз. Абри
даназхөыцлак, дизгөдууан, дхацахазшөа лгөы иабон
лхөыңы...

– Сан, хьаас скабымцан, – лхы-лөы ианибаалоз ажөала
иалхөазшөа даалылабжөейт иан. – Сынтөа жөохө шықөса
схыцуейт, аха хөаңхьа жөаф схыцуейт, нас – жөибыжь.
Исызхөуейт, сан, ицегьгы. Уаанза баргы бшыапы бықөы-
мгылои!

Хы-мыш раахыс акапей рымамызт, ацара рыцсахуан.
Апенсиягы роуан, аха уи зларыхөауазеи! Ачымазаө лзы
ахөшөкөагы ацара цсахноуп Ваниа ишааигоз. Абри аамтаз
ауп ианиоуз рацхьатөи аулафахөгы...

Ашырхөа дөацкьан даөонагьежыт арцыс.

– Сан, ацьырмакьахь сцөит, ибзаазгарц ибтахи? Исфандаз
хөа бзеилахөауазеи?

– Сара акымзарак стахым, – лхөейт ан. – Рацхьатөи
уулафахөы ала уара ухазы акы хөха, сара амла сагар хөа
ушөоу? Убас катца схөыңы, убас, рацхьатөи уулафахөы ухы
иадумцар ицасым рхөойт.

«Рацхьатөи сулафахөы сан ачымазаө илыдыцар
цасымзар – цасымзааит, убри адагы «гөнахара» касы-
мцааит» ихөарцы игөы иаатцыххын, аха өымткөа ашышьыхөа
дыөдөылцит, лгөы иахөаны илфаша фатөыс испыхьашөари
хөа дхөыцуа. Арахь хазгы еихихасаблоит, өгы сула-
фахөаөынза ихазхарушь хөа.

Ацара... Ваниа иңыба инапы ахьтаку ацца ахиргоит,

деигәйргьоит. Шака иеитеикуазеи ауады аңара аниоулак!
Уажәраанза капеик зхатә ңыала измоуцыз, уажәи хышә маат
иңыба итоуп. Иаразнакгы шака хәйцра изнарцысызеи уи
аңара! Зеггы-зегь реиха, уажәраанза акапеи змамыз, уажә
хышә маат кәнишьоит, ирыгу раңәахеит, иалиршараны
икоузеи уи? «Саахынхәыр еиха аусура ахыңәгьоу ашка
сиасып, уа аулафахәгы уи акара аңәуп», – избеит иаразнак.
Аңсыңәгьара! Аха, мап! Уажәыңәкьа Ваниа ихазы акымзарак
иңахзам, – иан ачымазаф лзоуп.

Дцеит аңьармыкьағы. Иихәхара издыруам. Акыр зтиуа
дынрылс-аарылсуа дрылоуп, илаңш иааңашәауа дрызхә-
ыцуа.

– Уаангыли, арпыс, уаангыли, сара схала иалсыңшаауеит,
чымазааык лзы истахуп! – лхәеит пхәыск иварағыңәкьа.
Ваниа ахышәтхәа днаңшызар, мыңмыңьуп. Иаразнакгы
иааигәалашәеит зны ртынхак иан илзаалгаз амыңмыңь шака
деилаҳаны илфаз.

– Кылабжак сыт, мап кылак! Сара иалсыңшаауеит,
сара... Сан лзоуп изыстаху, дымзааууп, – ихәан, аттахәа
алпшаара дналагеит Ваниагы, уажәи-уажә амыңмыңь зтиуаз
дәаитәңшуа. Уи икәра шмаңызгы, зхы-зғы ажәңәа зыкәны-
лахьаз арпысын. Ваниа хәыңы имыңмыңь ахьа-лиңшаауаз
мап иңәимкыкәа, акапанга акы наңәитцо, акы ааңәихуа,
диңхраауан. Аңыхәтәан Ваниа, ахьәежә еиңш «ахаңыңкәа»
ыңпхаауа, мыңмыңь кәазк аалхны хыхь ианаңәитца, акапанга
иаразнак акыгәхәа илыкәңшеит. Уи шыраңәаңәаз гәәтаны,
аңшәма иааңәихын, Ваниа игәы шахьыблаауаз, ахәтыңан
дәәак наңәитцеит. Ваниа зны уи амыңмыңь кәаз ахь инапы
наңрыс-наңрысын ирхынхәырц, аха изамамкыкәа, иәаани-
кылт. Иикапаныз ишәыра илтаңсаны, уаҳа сан илзысхәҳа-
ришь хәа дхәыцуа, иңыба инапы лтишьзар – иңарақәа убар
иаахә! Иханытә ишьапанынза днеилпсаан, аңаад еиңш
дкәашза даакалеит Ваниа. Ахәхәхәтәы, икалаз иңәа
иалашәан диаңцааит:

– Икалеи, арпыс? Иухьи?

Ваниа икалаз наиахәаны, игәы шырхьыблаауаз имы-
ңмыңькәа ашьшьыхәа инаирхынхәит. Аха ахәхәхәтәы Ваниа
инапкәагы ишәырагы ааидкыланы, нак днагәтасит:

– Ига, ига, уан ачымазаа илызга.

Ваниа, иаҳаз изхамцо, ахәҳәхәтәы дөаитцапшит.

– Ишца, апара сымазамай! Исцөызит исымаз зеггы.

– Убри азоуп сарггы изусто, – ихәеит арпыс. – Ига.

Ваниа зны мап кзаны имгарц игәы иааҗеикын, аха иан ачымазаа ибла данаахгыла, табуп хәа дхырхәо, ашышыхәа дхынхәны иҗынеихеит. Уи уажәггы ихәҗы изаагом икалаз шыкалаз. Изыз иҗарақәа хәааигару, амыцмыцыз изтаз дизхәыцру издыруам. Издыруам, аоны дахьнеиуа иан илеихәараггы.

Ацъармыкыа агәашә дынтыцуан еипш, даатгылеит. Дгылан уи хамтакы дхәыц-хәыцуа, нас ашырхәа даахынхәит...

– Шөызустада шөара, ауаа қыа? – диазцааит Ваниа, дхынхәны амыцмыцыз зтиуаз иҗы даннеи.

– Сара сызустоуу?! – дааччеит уи, ихәашыа аацъашыашәа.

– Сара сыстудентуп... Аиеи, сыстудентуп. Аибашыра аан абрака аблокада зхызгаз салдатуп... Ари сан Ацснынтә, апара ацынхөрас, исзаалтин...

Ваниа еиҗа уи арпыс лапшыла дааимидан, табуп хәа наиахәаны, ашышыхәа днахынхәит. Уи дхәыцуа днеиуан. Рапхәатәи азауад аҗы аусура, рапхәатәи аулафахәы, рапхәатәи агәырҗара, рапхәатәи... агәыткәара. Урт зеггы аибашыра иарҗеиаз рапхәатәин. Ваниа хәычы иҗстазаараггы иапхәака акөын иахыыказ.

1968 ш.

А О Ч Е Р К Қ Ә А

АХАЦА-ИХАЦА – АФЫРХАЦА

1986 шықса март мазы Германиатәи Адемократиатәи Республикасы имоапысуан Ақсны Амшқәа. Убри аделегация далан Ражден Барцыцгы. Ақсны Амшқәа Леипциг ақалақ асовет наукеи акультуреи рхан ағы акәын иахьаадыртуаз. Хоык рышьтахь ажәа иртон Ражден.

Асовет Еидгыла Афырхаца Ражден Барцыц ажәа имоуп хәа ахантәауы ианрылеихәа, иааңоушьартә агәақхәа рнапы изеиньркъеит. «40 шықса уажә ақхьа абцар кны афашисттә Германия сағагыланы сеибашьюан, – ихәеит иара иқәгы-ларағы, – аха иахьа сгәы аартны сасра сааит анемец дгыл ағы». Урт ажәақәа рышьтахь еихагы иғәғәаны, насгы краамта рнапы еиньркъон. Артқәа цьасшьеит даара, иңоушьартәгы икалеит.

Раждени сареи убарт амшқәа раан ауп ҳаизааигәаны ҳанеибадырыз.

Аибашьра – еибашьроуп, ахацара уа акара иабатаху! Аха ахьз-ақша зегь лахьынцас ирымам. Аибашьра дуззағы зегы збодаз-изахауадаз! Уао илымшоз афырхацара зылшаны, аха ирызгәамтазакәа иавахазгы егьао ыкоуп, мамзаргы хатала уамазак илымшазаргы, гәыңоык дрыдкыланы иреихазоу ахьз-ақша занаршьогы дубап. Ражден Барцыц иакәзар, уртгы егыртгы дузрыдкылом: уи хаталатәи агәымшәареи афырхацарацәкьей ааирцшит, аган давамхакәа, дагы-гәартейт, иқәнагоз ахәшьарагы иоуит. Ари лахьынца бзиоуп.

Ускан, ГДР-ка ҳныкәара аан, сизааигәан даныздыр, уи ус шакәыз агәра згеит, ифырхацара атәы иалкааны акгы шысзымдырузгы. Убаскан исоуит агәахәара Ражден

аибашьра аантөи ифырхатцара тыстаарц, иара изкны
цөахәақәакгы зжырц, аха мышкы иахыңо шөымш иахыңоит
хәа, сыгәтакы сзынамыгзакәа сааиуан. Ацыхәтәан, аусқәа
зегь ғәхәарак-ғәхәарак рымами! Аңынңытөылатө еибашьра
Дузза еилгеижьтөи 45 шықәса ацра иазкны исызбеит сыгәтакы
насыгзарц.

Сыгәтакы анагзара сеаназыск уи акөын схөыцра иалаз, а
еихаразак Ражден иахь Гаграка амәа санықөыз. Дмитри Гәлиа
ицәахәа – «Ахатца-ихатца – Афырхатца» – сочерк иахьзыстөырц
сызбеит. Урт зызыкызгы Асовет Еидгыла Афырхатца иакөын.
Урт ажәа лыпшаахқәа срызхөыццыңхәаза цакылагы
формалагы даараза ицаулоу, зымөхак тбаау, зтоурыхгы дуу
ажәақәаны избо салагеит. Хажәлар рфырхатцара абарт
ажәақәа ракара изныңшуа мацзар калап. Ицабыргыцәкыаны,
урт, кабинетк ағы ажәа сахьарк азказак икалам ицыцны
ақәад ианпыккалаз ажәақәам. Урт иит аибашьра амца
ашырағы, аңыр еиңш изрыжөны, ахыртәага еиңш иртәаны.
Изыкызгы Аңсадгьыл ахьчаөцәа, ахацәа-рхацәа ракөын.
Урт дара рзы ари ажәа ордөнын, хьтөы иатцәаны ажәлар
иранаршьаз иреихәзоу хамтан.

Абас еиңш, хажәлар ртоурыхтө фырхатцарақәагы урт
цәашьахөшәа изныңшыз ажәа лыпшаахқәагы сыткөаны
сышрымаз, Ражден иусхәартә ашө сынхьцит, аха аңшөма
иңың ағы дыкамызт.

– Ашьыжь уеикәумыршөар, нас ибара удаөуп, – лхөеит
уака аус зуаз пхөыск.

– Атурбаза иагу-иабзоу рацәахеит, арахь асезон ғыц
аартрагы аины иаахадгылеит.

Саатк акара цхьан еиңш дааит Ражден.

– Адиректор иңың ағы дтөаны акоманда кайцозароуп! –
сааихыхәмарит, аңсшөа анааибәххәа.

– Доус инап иану ианаамтоу икайцозар, ус акөымзи, аха
хара хәхдырра уаанзатәкыа ихаракымхацт, – гөынамзarak
шимоу удырратө атак кайцеит. – Ачарақәа, аңсрақәа-
абзарақәа, урт хархашөалаанза аамта цшым.

67 шықәса дыртагылоуп, арахь ааңсарак зыхьзу издырзом.
Анхәа бзиа иеиңш, зегь еилффацазароуп, зегь ртың ағы
иказароуп...

Иааираны икоу Аиааира амш идныхәало, ҳаицәажәара
сыззааиз азцаарахыи иниазгеит.

Ражден инарцауланы даақәпсычқан, ҳамтакы дааип-
хьхәыцит.

– Дәахылагыи җуцқалагыи ахәра уныццхәоу аибашьра
аамта ахьугәаласыршәаз акәхап? – схәеит сара, сажәа
рхәәны.

– Агәәкра еснагь икан, – инапы ааикьеит. – Аибашьра
ақхьагыи иказамзи? Аибашьра ашьтахь еиғызма?

– Ус акәгәышьоуп, аха ускан урт ушқарзыказ, еиҳаразак
уанеибашьуаз?

Даапышәырччеит Ражден.

– Акы, ускан сычкәныи, иказ-иныи еилыскаауа сыкамызт,
җбагыи, са сыдагыи азәыр еиликаауа иказма – убас еипш
хзыршәауаз апропаганда ыкан. Уи апропаганда иағагылоз
ажәак азәы иааиҗыцшәар, нас уи «ажәлар драған». Абас
аамта баапсын убри аибашьра ақхьатәи ашықәсқәа.

Ускан Ражден дқәыцшза иарпысра дынтагылон, дахьиз
Гагра ақалақь ағы ажәабатәи акласс далган, уаха ицара
иацымцакәа, амшын ағы азы иаго реиқәырхәаыс аус иуан.
1942 шықәсазы 19 шықәса дшыртәгылаз аибашьра дыргеит.

Барцыц Ражден ихьз хажәлар рзы ихьзырхәаганы ақалара
Новороссииски Қрымтәи аибашьрақәа ирыдхәалоуп. Аха уа
днанагаанзагыи Ражден ахәшәбылфәы «дафьохьан». Қарт
акомандирцәа еицбацәа рышкол хы-мыз дақхьахьан еипш,
арзаҳал алатан аибашьра дцеит. Аға Нхыц-Кавказынза
даазахьан, Орҷьоникизе, Моздок, Беслан ухәа рыкәша-
мыкәша деибашьуан. Уақа дагырхәит, акантузиагыи иоуит.
Махачкала госпитальк ағы дышьтан, нас Қартқа диаргоит
декабр мзазы. Апрель азы агоспиталь дантыц, Пұтка
дрышьтуеит. Уақа мызкы акатер дақәтәан, нас Геленҷыкка
дрышьтуеит. Уақа Новороссииски Қрыми алемсаа рнапәғы
икан.

Хар рхьатра аанкылан, уажәы аеазықатцарақәа ирғын
аконтржәыларахь. Амцхә ихьркәаны уажә еицырдыруа 18-
тәи ар адца рыман Новороссииск амшын ала адесант
рыртәара. Ускан убарт адесант моапызгоз акатерқәа руақәғы
командирс дыкан Барцыц Ражден.

– Новороссиисктәи «Адгьыл мац» иазкны ирхәахьоу даараза ирацәоуп, – схәеит сара ари аибашьра аепизод сазаатгыланы. – Икалап ихыркацәаны ихәазаргы. Еилкаауп ускан изыхдырказгы: Л. Брежнев икульт акацара акәын уртқәа зегьы зызкыз. Аха уара хаҗала узлалахәыз ала, угәаанагара шҗакоу: иабакоу ацабырг, иабакоу ахыркара?

«Адгьыл мац» ағы адесант ртәаны Новороссииск ахы ақәйттәра 18-тәи ар рыгәҗакы рзынамгзеит, иаңсамызт уи аоперация нап аркра, – иаахцәаны аҗак каицеит Ражден.

– Ус еипш агәаанагара анбауоуи?

– Ускан ауми, уаҗа ианбасоуаз! Уи ашьҗахь даәа гәаанагарак зсоураны сыҗази: цоа змамыз ар җахеит, арахь рхықәкы хада рзынамыгзеит. Сара сызлахәыз ауп, сыблала избаз ауп.

– Ус шакәугьы, ар еибашьит, афырхацара аадырҗшит...

– Уи даәа зцаароуп. Акомандакацара рыгәҗакы бзиан, аха заа ирзеилымкааит ирғагылараны иҗаз аҗа имч зеипшраз. Урт ускан арратә стратегия рзаамырҗшит. Зегь зылшоз, зегь зларызоз ар ағарыжьуан. Ар адҗа ахьроуа ицон, уи закәанын. Иҗахоз җахон, злахьынца бзиаз деиқәхон, иҗахоз рхаҗыңан еиҗадәықәырҗахуан... Узхәыц җҗагылазаашьа зеипшраз. Новороссииск алемсаа рнапағы икоуп. Җара амшын агәы ххыланы хңеиуеит. Аҗа иҗың ылхны дтәоуп, җара җацәҗьароуп: ххы хнапала ихамцәахуазар еыҗәахышья җамазам. Зхала амаҗ иағало аҗья хәипшын. Агағантә амацарагы акәым, хәирпланлагы абомбақәа халажьра иағын. Уртгы ракәым, зны-зынла амшын ахаҗа абҗьар амца аҗкыс еицәаны ианахьыкалозгы ыкан. Новороссииск аңшеи афырҗыни ирҗыңны икоуп, еиҳаразак азынра. Абасала, агағагы, аҗәәангы, амшын ахаҗагы шаҗғагылаз хәеҗығәан агаға хазхьҗны, хәаларҗсны, аҗа хәиғагылон. Ар ааргон Анапантә, Таманынтә, Одессантә. Акызатәык хәҗсы иаңшәманы иҗаз аҗҗ лашьцара акәын. Уахынла акәын агағахь хәннеиуаз, аха ускангы ма амза лашара хҗырхагахон, ма апрожекторқәа рыла хрыҗшыхәуан, нас акәын дгьыли жәәани амца аныркуаз. Абасала еиҗахәашья змам афырхацара аадырҗшит ар, иҗахазгы даараза ирацәоуп. Зегьы-зегь реиҳа угәы узырхьша убарҗ зегь ахьлыҗшәадахаз ауп.

Мшаены еиңш ихы игәы иалырсны акәын Ражден уртқәа шигәалаиршәоз. Часак ицейиыызшоз иыызцәа ивыршыаауази, адесант икатер ағы иҗахози, нас идҗа нагзаны даныхынхәуа арапагәрағы ашыаза-гәаза икәшыз зәзәаны, ирыцқаны акгы камлазашәа еиҗах адесант шыҗыхны, раҗхәаҗа ирҗеиңшу дара ирзымдыруа, арахь иара идыруа ианигози... абартқәа игәалаиршәацыпхәаза шаҗантәы шаҗа да илҗсаахьоузеи! Аха гәаламыршәашьасгы иҗоузеи! Излоухашҗуеи, мамзарггы хашҗшыас ирымоузеи уртқәа зеггы?!

– Ражден, убартқәа рахьтә еиҗа игәнукылаз, насггы убри аибашьра хлымзаах ағы узлалыркааз хҗыск угәалоуршәар сҗахуп, – уртқәа зеггы рхәара шицәуадауу, хәашьаггы шрымам сазхәыцны, хҗыск дазаатгыларц сихәеит аҗыхәтәан.

– 18-тәи ар анапхгара ирызбеит Новороссииск ианры-қәымҗеи, Керчка рхы дырхарц, – зегь реиҗаза ихлымзаахыз аибашьратә хҗыск ахәара дналагеит Ражден. – Амшын Еиқәа аганахь ала Ельтиген хәа иахьашьҗоу адесант дыртәеит. Уахынлан, раҗхәатәи адесант аплацдарм анырк, нас катерла, тендерла ар, аҗааҗаны хаманы хәихеит. Ари збаз алемсаа неины илаҳажәлеит, җык-бзык ала еиҗахәашьа амам уаҗа иҗалаз. Аибаҗәаҗарацәҗа җалеит, иҗсыда-инхада рхәартә. Ельтиген «Амца зыцроу адгьыл» хәа азырхәеит. Цоак змамыз акатерқәаггы атендерқәаггы җахеит уаҗа. Урт җахон абомбақәа ирықәрыжьуази агаҗантә абзарбзанқәа иргәы-дыртҗози рыла, урт җахон амшын ацәқәырҗа ианкыднаҗалак, мамзарггы амина аҗаҗәаны. Абасала җахным аилашыра иалазыз ар рхыпхәазара цоак амазам. Адгьыл ағынза инеины еиқәхаз уаҗа рнаҗхыцқәа аларҗсны икны еибашьуан иахьынзарылшоз, аха рымчқәаггы кәадахо иалагеит, арахь адесант зхрыжьуам, аҗхыраара ироуаз аҗыхәа җҗәеит. Азовтәи амшын аганахь ала хазы 56-тәи ар адесант дыртәахьан. Ауха ианылашьца ирызбеит убарт рыеры-мардарц. Уаҗа 50-җа километр рыбжьан. Амҗахь еиҗа аибашьра иақәшәеит. Хәык ркын, аҗхыраара рыртарц «Адгьыл ду» ахь рациона адырра җартан, аҗхыраараггы роуит, аха иамуит, рымч мхеит. Нас Азовтәи амшын аганахь ала Керчтәи азыбжьахала хәбжьысны, иахьынзаҳалшо уаҗа аеырғәғәаразы аҗхыраара рахҗтарц аазбеит. 1943 ш. декабр

8 – 9 ауа 15 тонна аңапханы сыманы хдесант ахтөз снейт. Ашархь ахы архон 100 – 200 метра анахьгы арахьгы хдесант алемсаа рыкөшаны икоуп. Ағбақәа еилапыххаа иахьеилажыыз абағәазағь снарылсны стендер ңара инбжасыргылан хазхьцит, айдара ақәаххуа хзыкамлейт. Хара фык хакан, абңар кны хөызцәа хәерымаданы ахырғәғартә хын, илеихашәа ихәлаанза аға хәйәгыланы хәибашьуан. Ауа хтендер иақөыз аңапханы ақәхны, уаашөык инареиханы ахәцәа ақәцаны, санаауаз еиңш, еилажыыз ағбақәа снарылс-аарылсны нағ амшын агәы схылаанза срызгәамтәзейт. Сангәартә исеихсуа иалагейт... 1980 шықәсазы Москва арратә шәкәтыжьртәғь итыцыз «Кьерч ақалақь фырхатә» зыхьзу М. Акулов ишәкәғь ари ахтыс иазкны хәпхөит:

«Амоан афашистцәа еихсын, актәи астатиа астаршина Р. Барцыц итендер иғәғаны иңейт. Астаршина шьтахьла адесант ахтөу днәин, итендер уа илапш иахьыцәамшөз иңәыцаргыланы, амоторист аобатәи астатиа астаршина Т. Буров дицырхырааны, иахькылжәаз иқәдыршөит. Адырәауа, ахәцәа аашьтыхны, рхала абазахь ихынхөит».

– Абазағь хәхьнеиз иңаршьейт, атендер тәхөит хәа акәын ишаадыруаз, – иажәа наигзон Ражден. – Адырәауа еиґа ссахит, аха уажәы адесант раагаразоуп, избанзар, анаөстәи аибашьра уажәшьта лыцшәа аманы изыкаломызт. Ускангы сманшәалахөит. Уажәшьта инхаз маңын, урт раагаразы адырәауа санца, сыңшызар, агаға саназааигәаха, хсалдаґ-цәа ағәқәеи ақьдқәеи еидхәаланы, убас ирқыхьашөз ирықәтәаны, амшын ихуп. Алемсаа рееибыґаны ианжөыла, иршьуаз ршьит, иаанхаз амшын реартәзаап. Уажә икалаз анеилыскаа, убартә азәазәала еидкыланы схынхөит шьтахьла.

Абасала уи адесант «Адгьыл маң» ағь азхьцра иазкыз аоперация аґыхәа пґөейт, лыцшәак амоузақәа.

Илахьеиқәґагаз Ражден иажәабжь даналга ашьтахьгы краамґа сыбла ихгьлан уи аңьаханым еибәкәәкәара. Зегь реиха угәы узырхьуа, лыцшәак змауз аоперацияғь аибәкәә-кәара ду ахьыкалаз ауп. Хәара аґахума, урт роызцәа хьдарыла ар наганы иахьәғьарьжьуаз раңәан азоуп Аңьынңь-тәылатә еибашьрағь аґыхәтәантәи аамґаз излеилкаахаз ала

27-миллион инареиханы ҳар зтаҳазғы. Гитлер быжь-шықәса деибашьуан, даҭахеит, 9-миллиондык роуп ицәтаҳаз...

Аибашьра раҭхьатәи ашықәсқәа раан еиха ирацәаҭны итахеит, ҳар аҭышәа ахьрымамыз азы. Уи аҭыза агәаанагара лассы-лассы иҳаҳалоит. Ус ауп иагьшықалаз, аха аҭы-хәтәантәи ашықәс азғы итаҳаз даараза ирацәан. Убас Раждени сареи ҳазлахәыз аделегация Германия ианықаз Одер изыхгылоу Франфурт азааигәара Зеелловтәи аҳаракыра ҳәа иахьашьтоу ар рхырғәғәартәк аҭы хнеит. Убри ахырғәғәартә агаразы ҳар ажәырцазаап. Аҭа ихырғәғәартәкны иеҭапах дтәоуп, араҳь ҳар адәышкәағьаз иқәланы инеиуеит, ухы зваука цлашьапык ықәгылам. Цшьы-шықәсатәи аибашьра аҭышәа змаз ҳар адҭа рыртәит пхьака ҳәа. 30-нызқьдык ҳар убрака итахеит. Аҭбатәи адунеитә еибашьра иалахәыз аҳәынҭқаррақәа 4-5 шықәса рыла ускак ар зыцәтамхаз ыкоуп...

Алыцшәа аиу-иамаиу – ар еибашьит, афырхатара аазырпшыз рацәаҭзоуп. Ражден дызлахәыз аибашьраҭы итаҳаз рхыпхьазара усгы цоак амамызт. Урт гәатәтәын, иалкаатәу далкаатәын, – доус иқәнагоу ала рыхәгы шыатәын. Аха уи имариаз усмызт.

Ражден дызлаз афлот акомандақатара адесанттә операцияҭы иалкаахаз зегьы «Абирак Қаҭшь» аорден ранашьахарц ркандидатура ықәдыргылеит. Абри аамтазы 18-тәи ар ркомандақатара атендер № 15 акомандир ижәла, ихатара, иказшьарба, ҳзаашьыцхә ҳәа адырра карцеит...

1944 шықәсазы Керчтәи адесанттә операцияҭы иааирпшыз агәымшәарей афырхатарей рзы СССР Иреихазоу Асовет Президиум Аусқала Асовет Еидгыла Афырхатә ҳәа гәыпдык ахатыр хьызқәа рыхцан. Урт 18-тәи ар иатәыз аршьакауаа ракәын, убарт рхыпхьазараҭы дыкан мшын-уаҭызатәык, уи Барцыц Ражден Михаил-иҭа иакәын.

Барцыц Ражден иеибашьратә биография уи ала ихыркәшамхеит. 1944 шықәса ианвар мазы Азовтәи амшын ахықәан Тархан Кут ҳәа иахьашьтоу еиҭах адесант дыртәарц иапшьырган, аха амшын баапсшәа ицәгьан, уа 600-дык шрықәтәаз акатерқәа рацәаны итахеит. Пытдыкгы зхыцны итәан, аха уи аоперациягы лыцшәадахеит. Нас еиҭах,

ианвар анцѣамтазы Керч абағѣазаѣы адесант дыртѣахт, аха уагы егырылымшеит: агѣѣанызаара змаз алемсаа, адесант рыѣдыргѣѣаанза ирыжѣланы иқѣырцеит. Убартқѣа рышьтахь Ражден икатер нарыдкыланы акатерқѣа жѣпакы агаѣа аминақѣа рытгарахы ииаргеит. Уи аибашьра атқысгы еицѣан: ирацѣан уака аминақѣа рыцацжѣаны итахоз акатерқѣа.

– Аибашьра аан ауаа рлахынцақѣа еиуеицшым. Ирхѣоит аибашьра ашымтацѣѣа аишыцѣа, аби аѣеи анеиқѣашѣоз ыкан қѣа. Уахынза еибашьуаз Ацснытѣ азѣыр дуқѣашѣоу? – сиязцааит сара.

– Исықѣашѣеит, – ихѣеит Ражден. – Сумгаитгы снанагеит аамтакѣаѣла, афронт ахь саныршьтуаз аламталазы. Уака дсықѣашѣеит Лолуа Никѣала қѣа Гагратѣик, иареи сареи хѣаибадыруан, ашьтахь краамтагы хѣаицеибашьуан, ацы-хѣтѣан дырхѣит, хѣака шықѣса цуеит ицстазаара дал-циижѣеи. Еицырдыруа афотокорреспондент Семен Коротковгы дсықѣашѣеит Керчтѣеи азыбжѣахалаѣы. Краамта спатрет тѣхуан, алафқѣа схиқѣаауан. Ацсныка даныхынхѣы аракагы кырқѣа хѣаиқѣашѣеит...

Раждени сареи хѣаицѣаажѣара аибашьра анеилгаз ахь ииазгеит. Уи усгы дымшынуауын. Европатѣеи атѣылақѣа ахақѣеитра рзаазгоз Берлинка амѣа иқѣелоз дрылазамызт.

– Еиск сыкан аибашьра анеилга, – игѣалаиршѣон Ражден. – Хѣаак амамызт хѣгѣырғѣара. Уи иамеигѣырғѣоз дзустадаз, еиҳаразак абцѣар кны еибашьуаз, аиааира згаз, зыпсгы еиқѣахаз. Хѣара хѣакѣым, икалап еибашьуаз хѣацацѣа-асал-датцѣагы гѣырғѣозар: Гѣитлер иавантиура иацѣынханы рыпсы ахѣеиқѣахаз дара рзы игѣырғѣаран, хымпада. Цыхѣа-цѣѣарак амазамкѣа ахысра хѣалагеит, уажѣы-уажѣы «ура» хѣа иацырғѣызуа. Ашѣахѣара, акѣашара, доус дызламараз, доус иидыруаз ала.

– Уажѣшьта аѣныка акѣын шѣхы ахѣкыдыз, – схѣеит сара, – ирласны ухынхѣу аѣныка?

– 1946 рзы схынхѣит. Ускан адмирал Кузнецов иакѣын афлот командақѣааыс иказ. Убри ихызала саб ашѣкѣы иѣит: сѣа зацѣ иѣуп, ламысла деибашьит, уажѣшьта сшѣыхѣоит

аоныка дысзоушөышьтырц хәа. Саб ишәкәы зыхьзала иөыз икәшөазаап. Өнак аштаб аёы исыпхьан, исазцааит аоныка уцар утахума хәа.

– Ироухәеи, нас?

– Спышөырччеит, атак ацынхәрас. Ус изцааигы узхөо-мызт, ирацөаөын ар рахьтө ицар зтахымызгы.

– Еихаразак уара уеипш ахьз-апша змаз?

– Урт рымацарагы ракөым, ирацөаөын царта змамыз: сара сани саби ыкан, аха икамзи аибашьра зегь зцөалазыз! Ажөакала схынхөит аоныка.

– Аибашьра ду уалтны ар рыматөа ааушөыхны уоны матөа ааушөцаны тынч цстазаара уналагылеит. Ари ахөара мариоуп, аха ауаөы ипсихологияөы ас еипш аеицakra даараза акрацанакуазар акөхап?

– Уи уиакара исцөадаөмхөит, ирласны сашьцылеит, аха сызмышьцылаз амшгара акөын.

– Уи шца, аибашьра ашьтахь амшгаха узтодаз?! – ицъашьаны сиязцааит сара.

– Усурта смоут. Сара акалакь аёы сиит, уа ханхоит, ханхара ныжьны акытахь хзымцеит, арахь акалакь аёы усурта смоут. Хы-шыкөса накьак усда-хөысда слеиөеиуан.

– Уара, Асовет Еидгыла Афьрхаца, апсуаа хамацара хаума, Апсны зегь азгы ихьзырхөагаз, аиааира ашьтахь уцсадгыл аёы умцхөхөит!

– Ахьз-апша хакөыцып, аха афронт ахьтө сыхнымхөи, ахөшөблы афөы зпынтца итамсыз роуп зкьышө сыкөызтцоз. Уажөтөи аөар уи абардыруа, ироухөаргы ихартазом. Иахьагы амилат зцаара тышөынтөалара амам, хгөы-намзаракөа рацөоуп, аха усканцөкьа иказ еицaxөашьа амам. Убригы ххahьмырштыкөа иаадыруазароуп, уигы цоурьхуп, цоурьх еикөатцөоуп.

Сара уи аамта салапшны ишыздыруагы, краамта ицъашьаны дтысцаауан.

– Нас ацыхөтөан аусура уабалагеи? – сиязцааит сара, хы-шыкөса дыззыпшыз изакөытө матцуроу еилыскаарц.

– Сара амацура иашьтаз среиуамызт, аусура акөын истахыз, – ихөөит Ражден. – Ада цсихөа анысмоу амашьына

– Сара сшазыкоу? Аханатә иаҭахызма жәларык реи-
ошара? Аибашьра зыртысыз афашизм ауп. Ниурбергтәи
апроцесс ағы ишырызбаз ала уи шыҭанкыла икәгатәын,
иагыкәыргеит, нас анемец жәлар ирхароузеи? Ҳара
амҭаңыркәа ҭашрызхәауа еиңш ами еиоыршаз ажәлар
шеизхәауа! Ус шакәугы ари азцаара ахы иаужьтәым,
избанзар, Германия иахылҭеиаахьоу рацәоуп, уи аоыза уаҭа
ишыкамло агарантиа калароуп.

– Ҳаиасып Аңсныка. Ушҭаихәаңшуа иахьа анхаоы?
Ушҭаихәаңшуа аусуоы? Ушҭарыхәаңшуа аҕар?

– Ажәакала, аңсҭазаара ушҭаихәаңшуа ҭәа усазцаауеит?
– сызцаарақәа зегыи еидкыланы дсазцааит. – Анхаоы –
дынхаоуп: арахә-ашәахә, ионы-игәара, иутра-сытра, иашҭа
ңшза, ица, икәтцара, ичеиңыка... Ахәынҭқар хәыңы ҭәа
ззырхәауа иакәзароуп! Уртқәа анхаоы дрылхәдатәны,
инапгы ишыапгы аңәахәаз ыкан, аха иахьа еиңш анхаоы
ахақәитра иманы хәаан дҭамлацт. Ари еилкаатәуп, патугы
ақәцатәуп. Аусуоы? Аусуоы изанаат ахныкәгара амацара
акәым изызку, уи дҭазоуп, аквалификация ҭарак змоу
кәзоуп... Аңсны аҕар роума узцаарақәа рахьтә инхаз? Аңсны
аҕар ирзухәаша рыбзиара рацәоуп, аха ирзеиҭасшьарц
сҭахуп: агәыцқара! Ауаоы ихгы, игәгы, иламысгы
дшыцкәыноу нахыс ихьчозароуп, арыжәтә иеацәихьчозароуп.
Иңшра-исахьа ыканы, арҭыс замана хықәкык имазамкәа
дҭахәбғало данызбалак, сгәы ихшәоит. Иахьа уанааи
агәынамзара исымаз зыхьаз абри ауп. «Уамак калама-енак
аусура сагхар?!» Иками ас зхәауа? Урт рзы исхәар сҭахуп:
Арҭыс ухацкы! Уоызцәа зегыи амилат иреиуоу Аңсны иааны
ахныкәгара мацараз аус руазар, уара урт рацкыс оынтә
уеиҭыны аус ууроуп: акы ухады, егы уңсадгыли ууаажәлари
рзы. Убри уара иуламысны укалароуп. Ускан ҭара гәынамзара
ҭаузом, ухаҭа уакәзар, ухадыгы ужәлар рзгы ухәартаны
укалоит. Ахьз-аңша зыхьзугы уи ауп.

Сусураҕы оыңыа ргәы еизынхауа еизашшуа икамлацт,
иагәалсыршом. Урт еснаг сылаңш рхуп, аюбатәи сҭаацәа
роуп. Убриалагы сыңсуарагы амац зует.

«...Аюбатәи, сҭаацәа» – ихәеит Ражден. Ицабы-
ргыцәканы, ауаоы иңсҭазаара ағырак ахьихиго аусураҕоуп.

Уака шака иускәа еиҥкаау акара ихата ихы-игәы алакань,
иусура ахата алыцшәа аманы икалоит. Аха Ражден ихата
дтаацәароуп, ихатәы цстазаара бзиа имоуп. Уи ус шакәу
иареи сареи хайдтәаланы хайцәажәаанзагы агәра згахьан.
Икабинет ағы сизыцшны сәнтәаз ионыка ателефон сасит,
ипҭа икәылхын, лаб сышишьтаз анласхәа, лан длазцааит саб
дахьцаз бдыруама хәа. Арт зеггы зхысхәаауа, телефонла
хайцәажәарагы ани апҭаи реицәажәарагы агәра снаргеит
Ражден Барцыц апсуа таацәара шимоу, акытағы инхошәа
акәын рцәажәашьа шыказ. Исхәарц истаху еилкаауп хәа
сыкоуп: иахьа акалакь ағы ииз, иаазаз хапсуаразы ишәарту
ахьысхара змоу ыкоуп. Уи Ражден итаацәа рғы иахьызымбаз
агәахәара снаҥеит. Уажә хайцәажәара анххаркәшоз сия-
зцааит итаацәаратә цстазаара.

– Оыцья апҭацәеи сҥеи ыкоуп, – ихәеит иара. – Сыпҭацәа
рахьтәоыцья амотацәа сымоуп. Сыпҭа еихабы Гагра апартия
акалакьтә комитет ағы аус луеит, акәша аихабы их-
тыпуаоыс. Аицбы дхақымуп. Сҭа алумаат зауад ағы нцныр
хадас аус иуеит, уи макьана дтаацәаразам.

– Уи сгәы иамыхәеит, – иажәа снапылан, иҭа иахь
аепныхәа ныкастцеит.

– Уара уеихагы сара сгәы иахәом, аха ус хәауеит, – ихәан,
дааччеит. – Абрака макьана сгәахәара мназат.

Сгәы иахәазгы иасхәеит: итаацәа ажәала акәымкәа,
иахьапсуа таацәарацәкьоу.

– Хапсадгыл ағы хбызшәа мхьысхахароуп, – сажәа
хсыркәшеит ацыхәтәаны.

– Абызшәа атәы анцәыруга, даара ххы-хгәы хартә-
хәыцроуп хбызшәа алахьынцазы, – ихәеит иара. – Доухала
дҭаруп, дрыцхауп хәа исыпхьазоит, ус ауп ишыкоу, зыжәлар
рбызшәа ззымдыруа. Ауаоы дхаазозар, иҭсы ахьынзатоу
дохуала дҭарны, дрыцханы акәымкәа, зегь рыла иаазоу,
иҭышәынтәалоу уаоы дхаазароуп. Хабацәа асовет мчразы
изеибашьуаз, хара ашьа катәаны хзеибашьуаз убри азы
акәымзи! Шьала ихахьчеит уи хзин. Ус анакәха, ари иҭшьоу
усуп. Иҭшьоу аус аныкәгара, ахьчара – уи хара хзы
иҭоубазароуп. Абызшәақәа шака истаху идырцааит рхәычы,
аха урт рғы хбызшәа мыцхәымхааит. Амыцхәхара акәым, уи

рапхъа игылазароуп. Сыпха аиҳабы пшь-бызшәак лдыруеит: аурысшәа, англыз бызшәа, афранцуз бызшәа, аха урт рапхъа аңсшәа гылоуп.

– Арт ажәәкәа сгәы итұхәауеит, уаҳа акгы ацыстом, – схәеит сара. – Аңсуаа зегы абас ихәыцлароуп, убасгы кәрцароуп, нас ауп есеицагыло абицара ҳаңсуара иацеи-цааны ианыҳаазо...

Аибашьра! Абарт ацәәхәәкәа анызоуаз абри ажәаггы саатгылан сазхәыцит! Аибашьра! Иахәозеи ари ажәа? Ишпаланагалеи уи хбызшәа? Ариггы агәәкра, ашьақатәара, ахлымзаах еиқәатәа иалцноуп хбызшәа ишаланагалаз. Уи атқакы иара ажәа ахатәа иахәоит: аи-ба-шьра – аибәкәәкәара, ақәибахра. Абцар шьтыхны еиғагылаз ус ауп ирңеиңшу. Ари аоыза бызшәак ағы икоуп хәа сыкам, абызшәәкәа зегь здыруада акәымзар. Ари ажәа – аи-ба-шьра – ауаоы агәәанызаара инаңоит: Ұ-мчык анеиғаҳа аибашьреи ақәеибахреи рңеиңшуп. Атцыхәтәаны шьоуқы миааикәа, аха уи акәым, ажәа ахатәа иахәо аибарңсроуп. Анахыггы араҳыггы ауаа анықәеибахлак, атцыхәтәан руазәк диааит хәа итаҳаз иабарыхәауа?

Абас иказ еибашьран Ражден дызлахәыз. Адунеи ағы 50-миллион тахеит хәа акәын ирхәоз, уажәы 60-65 миллион рхәо иалагеит, уатәы урт ахыпхъазарақәа ирыцлозар акәхап. Аибашьра ахатәа атоурых ағы иаанхеит, адгыл ахәрақәа гъеит, Германия хәынтқарракны аидгылара иағуп. Зегь риашоуп, еиқәыршшоуп, зегь ртың ағы иааит, аха миллионла итаҳаз уртқәа абарыхәо? Зхы еиқәшәам ашизофреникқәа ахәынтқарра рнапағы ианаарга, Адунеи хыла-гәыла еиларцеит: тынч инхоз-инцуаз ажәларқәа неиғарыжын, иқәибахит. Еимарки? Уи иахъа агәра угартә азәгы атак изықатом. Алемса усуҕи анхаҕи Асовет Еидгылағы иҳамаркраны-иаҳәаркраны икази? Акгы! Хтәы-ҳамаа еилам, ххәаа еивам. Еиғаҳаз аоҳәынтқаррак рхатәкәа ашьажәцәа роуп, миллионлагы ауаа тадырхеит. Икалаша анықалалак аара зду, издым хәа аус аилыргара – уиггы аңсы имыхәауа, абза дзырлашәуа политикоуп, иреицаку тоурыхуп, уаҳа акгы.

Ражден Барцыц абри аибашьра хлымзаах ағы иоуз ахыз-

апша ахатә ҫоурых амоуп. Аибашьрағы аға имчра ааха гәҫәә азтаз, аҫацәә рацәәны инзыртәәз иоуп ахәынтқарратә хамтақәә занаршьауа, «Афырхатца» хәә ахатыртә хьзы-ңша зхырцауа. Ражден Барцыц урт рхыңхьазарағы дыҫазам. «Асовет Еидгыла Афырхатца» хәә уи ахатыртә хьзы ихцан, аҫацәә ахьыниртәәз азы акәымкәә, иыызцәә ахьейқәирхаз азы. Уи шәәыла ахәцәәгы, ихьацуаз адесантцәәгы ейқәирхейт, ихатә ахы дағагыланы, иңсы ҫины. Уи «гәнаҳара» зцым фырхатцароуп. Ражден убарт иыызцәә рейқәырхара аана шаҫантәы ихатә дтахараны дахыңаз хыңхьазара амазам. Иңьоушьаша еснагь дейқәхон машәыршәә. Уи лахьынцәцәкьазар ҫалап.

Ус анакәха, Ражден Михаил-ица дызлахәыз аибашьра дузза Аиааира амш идныхәало, изейҫахшьап еснагь алахьынцә бзиа, еснагь аиааира атынч цстазаарағы.

1990 ш.

ИЛАЦШ РЫЗХОУП ДГЬЫЛИ ЖӨӨНИ

Лассы-лассы уи дызбалон Акәа амшын ахыкә ағы. Еихаразак шыжыи хәылқазы, сылацшгыи наидхалон: ауки, иҕацшыларә ҕәҕәаны, ицъбараны, иуафьбжара дшын-тысхьоугы, абахәацшь дафьзаны. Иҕеитцш амацарагыи убаскак анырра канәон. Ус исахаит уи Ацъынцътәылатә еибашьра дшалахәыз, дшыцырфьыз. Убри ашьтахь ҕагыи-бадырит. Җаицәажәон краамта. Мап, иара иакәын иҳарцәажәоз. Зны-зынла иахтоз азцаарала, уи иажәабжь хроууан, иҳартбаауан, иҳартцаулон. Абасала уи ауха Дмитри Осиа иҳаиҳәеит ажәабжь ду – инеицыху фырхатцаратә повестк асиужет.

Уажәы, Дмитри Камшьышь-ица Осиа ицстазаара моа хәыцрала сылацш ахгауа санизхәыцуа, уцстазаарафьы зегь реиҳа иугәалашәо иарбан хтысу ҕәа сиязцаар, «Аргәын Виктор ҳаирпланла Кәланьрхәаа данахҕацьруаз» иҳәашәа сгәы иабоит.

Ускан, жәибыжь шыкәса ирҕагылаз арцыс ката, ихы раҳаны аҳаирплан дахьазыцшуаз, ацскы иара икызшәа, Кәланьрхәаа зегьы иара изыцшуазшәа игәы ицпрауан; «дида-дида!» – ҕәа аҳәсақәа еилаҕызны ржымаха иаасны ианыркуаз, «абарт зыцәшәои, мшәан?!» – ааигәахәуан.

Аҳаирплан зны цәәанцәыка ихалон, нас, ақыршы шдырхәмаруаз зылацш ицашәаз ахьшьыцба еицш, хланцы икәкәаза италон. Игәытшьаагаха уи иахылцуаз абжьы бааи хани архыцхыцуан, аха арцыс дышгылац дгылан, игәы хытхытуа дшазыцшыц дазыцшуан. Уи дазхәыцзомызт аҳаирплан шеихалыху, брук кәадахаргыи ишаныруа, ажәәан ағы уи иахьша шырацәоу. Иара изы, уи аихатә цсаатә, ажәәан цстазаарас изоуз – зыцсы тоу шыауардынын.

Убри инаркны Дмитри ихгы-иггы ажәәан ахь акәын
иахыказ. Аха уи ихгы-иггы зызцаз Аргәын Виктор ихәта
игәагы иеимхәацызт. Уи лассы-лассы дара рәы дшааи-
лозгы (иҗаца лашәа иакәын). Виктор ахәыцкәа данырбалак
иаразнак икәшан дыркуан, хандухалак хәргы аҳаирплан
ақәтәара хҗахуп, уара уеицш хдырхарц хҗахуп хәа. Дмитри
иҗахзамызт урт иеракареитәырц, еихаразак, ихы-иггы
иалнахыз, уахынла ипхыз иалаз азанаат, макафамхәараа
ргәахәарафынза илаиркәырц.

1939 шықәсазы, абжыратәи ашкол даналгоз аламҗалазы
иаарылаөит авиаучилишьче ахь афар рыдыркылоит хәа. Урт
дәыкәырцон Вольсктәи (Саратовтәи аобласт) атехникатә
училишьче ахь. Ари Дмитри ииҗахыцкәа аз акәмызт, арака
атехникцәа ракәын иазыкарцоз, аха дхынхәыргы ипхеи-
шьеит, аконкурс шдузгы, апышәарақәа бзианы ирыҗан
дҗалеит.

Дмитри Осиа аучилишьче ибзианы далгеит, дагдәы-
кәырцеит ахара абомба казыжыа авиаполк ахь техникс. Аҗара
бзианы дахьалгаз иабзоураны, аамҗак ала акурсант-цәагы
азыкеитцон. Аха, ус шакеызгы, Дмитри иггы назомызт: уи
гәыцхас имаз ишакәхалак аҳаирплан дақәтәан апырра
акәмызт, Виктор иеицш, иаргы аҗскы кны ихала апырра акәын.
Уи уахгы-еынгы иггы ишыцхац иҗхон.

Иалагеит Аҗынцәтәылатә еибашыра Дузза. Балтика
иаркны Амшын Еикәа афынза хәқалақкәа агәгәахәа абомбақәа
рылажыа, амца қоуқәади, аләа еишыыли хтәыла иахарцәо,
аҗсреи агәакреи рыманы рәаархеит афашист мпыҗахалаөцәа.
Дмитри Осиа еиҗа дзызхыуаз аҳаирплан аҗскы акра акәын. Аха
уи уажәы ажәәан агәы казказраф аҳаирплан хышыцбашәа
исырхәмарындаз хәа акәмызт, Хәҗсадгыл ашәартә ишҗагылаз
збоз иөызцәа зеггы реицш, уи игәаҗ еилашуан, иҗахын аҗа
хәымга даанкылан еилапы-ххааразы аҳаирплан аҗскы икырц.

Дмитри Осиа акадрқәа рыкәша аиҳабы ишә даалагылт. Уии
иареи еибадыруан, аҗсшәа рыбжыан.

– Аоыза амаиор, сшәыхәөит апыроцәа разыкаҗарахь
сшәышҗырц, – ихәеит иара, иацәажәара азин анимих ашыҗахь.

– Иузбижәтәи акырцуюу? – акадрқәа рыкәша аиҳабы
еилырхуаз ашәкәқәа ихы оарыкәганы диазцааит. Аха Дмитри

изеилымкааит уи изцаара иацацѣахыз: ииашацѣкѣаны
диазцаауазу, дцѣылхны акѣзу.

– Убри сыгѣтакы ауп аханатѣ аучилишьчѣ ахь схы
зырхазгы, – атак кѣаитѣит Дмитри.

– Уеилыскаауеит, афыза Осиа, уеилыскаауеит, сара
схаѣагы ашѣкѣы аластахѣеит, ихауцауоу?

– Ишѣархѣеи, нас?

– Иухѣаз хѣахѣит, аха макѣана уара уахыѣкоугы уѣахуп,
рхѣеит. Убри ауп саргы иуасхѣо. Анс акѣ, арс акѣ, авиаполк
азвено аѣы техникс уѣоуп, есымша абомбакѣа ганы ага ихы
иакѣшѣыжѣуеит. Сара? Сара арака хыѣѣахырѣас иалсхыз
ѣуышап, аѣаадкѣа сыргѣылатѣоуп, азѣы дсызгѣаар, «ашѣаб
хѣынаѣ!» – хѣа аѣѣаѣѣыга ажѣа насахѣаны дѣозаргы акѣхап.
Ари ушѣахѣаѣшуеи уара, аа?

– Сѣар кѣалауоу? – ишыапкѣа ааидикшалеит Дмитри.

Дмитри Осиа дызлаз авиаполк шеибашыѣ еибашыуан.
Урѣ уахгы-еынгы ага ихырѣгѣѣарѣакѣа абомбакѣа рыкѣ-
рыжыуан, афронт ахь зхы хаз аешелонкѣа хыла-гѣыла
еиларѣон, ираѣѣан урѣ ага ирѣоз аѣхастѣа. Дмитри хѣѣала
инапы ианыѣѣкѣаз азвено атехникатѣ ѣагылазаашыа акѣын.
Уи аѣынѣ ргѣы ѣынчын хѣѣыроѣѣа. Машѣырдака шѣынѣ
аѣырразы аѣаратѣ хамѣа хнызкѣ инадыркны хѣнызкѣ рѣынза
хѣынѣ ирѣахѣан. Хазы «Аѣѣѣа кѣѣшъ» аордени медалки
ианаршыахѣан. Инапы ианыз аус инѣкаангы идыруан,
ѣакѣхыкѣералагы дазнеиуан. Ус шакѣызгы, игѣѣагы–игѣѣагы
акѣын, уи ихашѣны хѣа кѣамлазаѣызт.

Дмитри Осиа иахѣит ѣнак авиаклубкѣа рѣы аѣырратѣ
школкѣа ирылгахыоу еидкылан аѣырра иазыѣкарѣоит хѣа.
Зынгы даалакѣакын, аха нас иныкѣыршѣны дѣеит.

– Сара Акѣатѣи авиаклуб аѣы сѣырхѣан, аѣыршыа
здыруеит, – ихѣан, асиа иѣанѣѣеит. Уи мѣгѣышѣан, ихала
аѣскы кны дымѣырзаѣызт, убри акѣын дзырлакѣоауазгы.
Уажѣ уи дзыкѣгѣыѣуаз – аучилишьчѣ аѣы аѣѣѣѣа ибзианы
дахысхѣан, насгы ибон аѣыроы ахѣаирплан аѣскы кны
дшыѣыруаз, дышхѣѣѣуаз, иширтѣоз. Уи убаскак ихы-игѣы
азишѣѣхѣан, убаскакгы ибѣа ашыѣылахѣан, аѣыроы иѣыѣ
ааникылар, ихала дыѣрып хѣа агѣра гѣѣѣкѣаны дыѣан.

Дмитри игѣы иѣѣраауан асиа дахѣаныз. Анаѣѣѣѣи

дазхэыцыргыы итахымызт.

Ииасит апыррахь. Азэазэала ипырны ианы итэон иыызцэа. Уи аайдгылт иаргы. Аинструктор, зегы ишырхэоз еипш, апырра апрограма иахэаны, идигеит еитеихэарц. Уи аитахэара уадаомызт: пш-кэаккны иказ ахэаа итаршэны, дхагэжэны даины иртэар акэын, еитахэаны актэи апырфы итып ааникылт, аобатэи апырфы итып афы днатэеит амаиор – апырра азыкацаратэ отриад акомандир.

Амотор аусура иналаирган, иахынзахэтэз аус ауан. Нас инаирцысит. Ашьтыпраарта моахэаста ианыршэлан ахы-кэалаа еипш дышнеиуаз, адгыл аеыоакэытхан есаира ихало аеыоанахеит.

– Ибзиоуп, – ихэеит амаиор, илакытца ыцлашьцаагы аалашеит, аха минуткэак мцыцкэа, апрограмафы иарбаз ахэаа иеизтамгзакэа, «ицэымоахыцуа» иалагеит. Акомандир иауимдыруаз икалаз: Осиа дыоикэкаан, ахаирплан инапэфы иааганы, даахагэжэны инаиртэан, Дмитри нак дытцаны ддэыкэигеит, ажэа «пшзақэагы» наишьтахэаны.

Иамуит еита. Дмитри гэалакара хэа акы имазамкэа, дхынхэны даауан, «исыкэфеиом, ахаирплан апскы акра слахынтцамзар акэхап», – хэа игэы дтакэындкэындуа. Еихаразак абри аламталаз, лассы-лассы дигэалашэо далагеит ажэоан агэыбылра изыркыз, рапхэаза уи ацэанырра игэатцафы изыреыхаз Виктор Аргэын. Уи илахынтца хэа усканцэкэа егыздыруамызт. Ашьтахь, шыкэсык акара цхэан еипш ауп ианеиликааз Виктор дыштахаз...

Аға Аоадатэи Кавказ ала дахыкэшаны дандэыкэла, Дмитри ихэаакэа ракара рыцлеит. Аибашьра иалахэыз иашьцэа хэаас ишимаз, уажэы ишэартахеит иан, иаб, иахэшьцэа, иашьцэа еитцацэа аоны инхаз (Дмитри дызлаз атаацэа дуун: быжыы аишьцэа хэы аихэшьцэа, ран, раб), ишэартахеит иуа-итынха, ижэлар, ицсадгыл Апсны. Уи ибзиатэкэаны идыруан афашист магэшьхэа ахэахысыз апстазаара зеипшрахоз. Аамталагы акэзааит. Ускан аамтала икаларц зылшоз рацэан. Аха Волга ахыкэаэтэи зеипш адунеи иазымдыруаз аибашьра хлымзаах ашьтахь, Дмитри агэра игеит афашистцэа Кавказ афгы ирпеипшхараны иказ. Уажэы хар ргэалаказаара зынзаск даэакзан. Уи ргэалаказаара

шьтызхыз ируакын, Амрагыларахь ииагаз арратә ааглыхра ашьапы икәыргыланы, абцъар ғыц трыжьуа иахьалагаз. Авиацияағы акөзар, есаaira атехника ғыц аланагалон, акы атқыс акы еиғыны ахаирпланқәа рзаауан. Урт зегы ғыц ицатәын, ғыц апыроцәа азыкацатәын. Ускан ауп ианыназа Дмитри игәтакы. Уи даанахәоит апыроцәа ахьазыкартоз аучильишьче. Дмитри Осиа инеипынкылан кыр шықәса дызғыгәхәаны бзиа иибоз апырра ихы-ипсы ағазаны убаскак атара ицон, аучильишьче даналга, апырра дзыртоз аинструктор ихата дидсахратә ибзиазаны далгеит. Ацыхәтәан уи аинструктор ихата дидхьан ус иеихәеит:

– Аоыза алеитенант, аучилишьче уажәы иалхаргаз рахьтә зегь реиха апырра уазказаны уаабеит...

– Итабуп уи еипш ахәшьара ахьсышәто, – иажәа днапыөлеит Осиа, – сара уи гәтакыс исымеижьтәи акырцуан.

– Угәра згоит, угәра згоит, – еитеихәеит аинструктор. – Уажәы иззбеит схагыпан уара уаансыжыырц. Сара афронт ахь сцарц сҭахуп, ара атыл ағы сахьынзаказ иазхоуп.

Дмитри аханатәгы ицәа иалашәахьан уи аинструктор баша дшимыпхьаз, аха итыпцәкьа идигалап хәа дыкамызт.

– Итабуп агәрагара исышәғаз азы, аха сағашәымтан, уи ак сзақәшахатхом, – ихәеит Дмитри, даахәыц-хәыцын. – Егырахь иахьаашәтаху мап шәцәыскуам.

– Сара шә-гәахәарак сымазам. Абри ак ауп уажәыпцәкьа сзыхәо! – ашырхәа дҭатқьан, ишьтахь инапқәа катаны, ипсеибакыра хиөырц ашыр-шырхәа даалеиөеит. – Сара абра стәоуп. Ара сыштәоу аибашьрагы еилгозар акәхап!.. Сеибашьыр сҭахуп сара, иуахауоу, сеибашьыр! – даатгылан, иблақәа кылцаны днеизыпшит, даара агәыгра шимаз, аха иаалырқьан уи игәыгра наиппыцышша ишцаз удырратәы.

– Саргы сеибашьыр сҭахуп, – ихәеит Дмитри, ишиказшьаз еипш, иөыртынчзаны.

Мызкгы цуамызт Дмитри аоны даағыххны дхынхәижьтәи. Арака еиликааит иашьцәа хөык аибашьрағы ишҭахаз. Иашьа еихабы Володиа иакөзар (уи аибашьра калаанзагы дфицарын, кавалеристын, Халхинголтәи аибашьра далахәын, уака дагырхәхьан), хә-орденки амедалқәа жәпаки занаршьахьаз афицар деилагыххаа, аарла ипсы иманы аоны

дааны дыкан, дааракгы диқәгәйратәи дибомызт. Икалап, Дмитри уажә айбашьрахь ейҳаразак урт ршьа иңхьозар?..

Абри аамтазы ахара ипыруа авиация ейфьркаауан. Дмитри Осиа уахь дацанакит. Урт азыкартцон аға итыл ағы уахынла абомба акажьра.

Уажәраанза айбашьцәа лозунг хадас ирымаз аға хәымга х-Аңсадгыл иқәцра акәызтгы, уажәи уи итыюра итақәа-кәарала иңсахын. Убри аобатәи алозунг анагзара аан ауп, Дмитри игәтакы нагзаны, аҳаирплан аңскы аанкылан, цшәымак иаҳасабала данлақәтәазгы. Уи Рига ааигәара Новолилекиа хәа иахьашьтоу акәын. Уа акәын равиаполк ахьылаз. Убраантә Кенигсберг инаркны Берлинынза афронт ахәаа ынызқи хәышә, хнызқь километр рёынза иахысны, аға имчрақәа еилаңыххааны, ихаға хыла-гәыла деилацаны иаауан.

– Раңхьатәи адца Пруссия, Пилавтәи абағәаза аилаңы-ххаара акәын, – уажәи акакала игәалаиршәон Дмитри. – Командирс дхаман Асовет Еидгыла ынтәтәи Афырхатца Осипов хәа шәара зымдыруаз, алым иафызаз азәи. Абағәазафәи ихгылаз ағбақәа «ртың иқәцан» ханыхынхә, дырфегьых игәи назомызт, амған илаңш иаацашәоз хланцы дцаны пулемиотла дрылахысуан. Уи ашьтахь ейҳаразак Берлинка акәын адца ахьхауаз.

– Афронт ахәаа шәхыцны, хнызқь километра рёынза шәон. Ишәартазамзи?! – хәыццас иңашьашәа сиязцааит.

Дңышәырччеит Дмитри, сцаашьа цъеишьазар акәхап.

– Хҳаирпланқәа ишакәзам рыбжыи гәгәан: аға ицәа шкьалаз удырратә ихы хирдыруан... Ейҳаразак ишәартан афронт ахәаа ханхьцуаз: хәңхьа иаагылон «амцабзтә тзамц». Уи ахыцра шәартан ханцоз ейңш ханыхынхәуазгы. Аха усқан хтехника ейҳа игәгәахьан, ацәцашьа хәақәхаршәон.

– Иахьатәи абицара, айбашьра иалахәмыз шәеицба-цәагы хналацаны, айбашьра шәкәылеи киносахьалеи ауп ишаадыруа, – хәицәажәара иеналаирхәт сыыза Гьаргь Гәыблиа. – Уака аказшьа рацәа еилацаноуп ахәсахьа шапырцо, иаххәап, Васили Тиоркин иахәсахьа ейңш. Ус акәымкәа, ухаға, есминут, ессекунд уңсҭазаара шәартаны,

Берлин абомбақәа алажъны уанаауаз утагылазаашъа
зеицшрази, узызхәыцуази?

Ижәахырқәа доарыхеит Дмитри:

– Аибашъра аан узызхәыцуа уажәы уахыччаргы аеит.

– Уеизгы? – дтаҳдаауан ҳаицфакны.

– Уахъ уанцо, азениткақәа агәақъ-сақъхәа угәйдцара
ианалагалак, – ихәеит Дмитри, мацк даахәыц-хәыцшәа, –
уажәы-уашътан иуцеицшхо узымдыруа уцшуп, угәы тынчым,
убомбақәа ганы агәгәахәа аға ихы илақәужъаанза акы ухъыр
хәа ушәоит. Нас, уи удца нагзаны – аға иғбақәа зааркәрылан,
изауадқәеи иеихамоақәеи еилапыххааны, иеродромқәа
ашъац рықәиартә «ицәағәаны» уаныхынхәлак, – еиҗа угәы
тынчым: удца шынаугзаз унеины ахәара уахъымзар хәа
ушәоит. Усканцәкәа абарт аогәтыхак анырра иурто еиҗа
иғәғәоуп, уцстазаара ахаҗа зтагылоу ааста. Ацсра азәгы
иҗахзам, ада цсыхәа аныкамлалак икауцдари акәымзар. Убри
«ада цсыхәа змам» лассы-лассы иуцгылоит акынтә,
аибашъраҗы уигы ирласны уашъцылоит. «Уашъцылоит»
ахъзми, аибашъра–еибашъроуп, шаҗааы уоызцәа тахахъада!
Уи уаргы ишудгыло удыруеит, аха иувсыргы аеит.
«Иауеит» схәеит, аха уи агәыҗра ауааы ианицым ыказам: уи
еснаг угәы арғәғәоит, оызара узнауеит. Убри агәыҗра иумоу,
аға ицәымҗра анацлалак, ускан узпыло ацсрагы уазна-
рхәыцзом. Ускан ауп ацсра ахаҗагы анхъацуа. Насгы, ацсра
убла хтны уацымлакәа, аиааирагы узгазом. Ус ауп аибашъра
азакәан шыкоу: аға думшъыр, иара уишъуеит. Лассы-лассы
исгәалашәон, аоны сааеххны санцоз, сани саби снаскәаго,
ирхәоз ражәақәа.

– Ухы уеицәхә, нан, срыцхауп, – лхәеит сан, – лкасы аҗацә
ала лылаҗырзқәа цәахуа.

– Анцәа дихъчап, дхацоуп, – ихәеит саб, игәы рғәғәауа.
Урт аибашъра хынтә згәы кылнаблаахъаз усканцәкәа
ртагылазаашъа зеицшраз, уи аоыза зхызгахъоу иакәымзар,
уааы издыруам. Сара лассы-лассы исгәалашәон урт
ражәақәа, лассы-лассы сыбла иаахгылон рхаҗа. Берлин
абомбақәа шалахажъуаз соыза алеитенант еиҗабы Фио-
ктистов иҗаирплан амца акын, сышихәацшуаз дтахеит. Убри
аминут азыцәкәа исгәалашәаз сани саби роуп...

Минутк акара иаатынчрахеит. Доус хәыцрак-хәыцрак

хрылан. Сара срызхэыцуан хыык зпацаа тахахъаз, апшьбатэи зыпстазаара абжа афронт аёы иныжыны, зыпсра зманы ихынхэыз, ахэбатэи афронт ахь днаскъазгоз ани аби. Соызагыи урт дышрызхэыцуаз удырратэи, ацэца аакэхны джагылеит:

– Дмитри, ура урхылцит инагаз ауаа, – ихэеит иара. – Уаб Камшьышь анхаю бзиа, ажэлар рёи хатыр змаз уадын, ипстазаара далцхьагэишьеит, аха Елена агъеюхэа дыкоуп...

– Дахцэажэит акэымзар, – даахыхэмаршэа, иажэа днапыюлеит Дмитри, – пшьыноажэи хэба шыкэса лхыцуеит...

Дмитри иарпысра шыкэсхэа анигэалаиршэа, дызнысыз аибашьра моа еица илапш нахганы, алкаа кайцозшэа:

– Ихалшоз кхцон, хара хиааир акэын, – ихэеит иара атцыхэтэан, хара хзы акэымкэа, ус ихазы ихэазшэа, ибжыныцак. Арт ажэакхэа цфа уаарызхэыцыр, шака итбааузеи, ицоулоузеи урт ирыцатэаху рцакы! Урт ибзиатцэжыаны ирныпшуеит иара Дмитри Осиа ихатара, ирныпшуеит иабатэа, урт рабатэа рказшьа – ронуткатэи рдоухатэ гэамчи адэахьтэи, акы иалаказам уаю хархык иеипш, ртынчреи рыхзырымгареи.

Дмитри Осиа Польша дшыказ аибашьра еилгеит. Хэаак змазамыз агэыргареи, адунеи ахаан хаштра зкэымыз агэыроэи еилацэон, еилазоон алахёыхреи алагырзи, аччареи агэынкфреи. Фмиллионюык злыршьааз, ишьадаз, ипштэидаз аполитик жэлар, рыпсадгыл ахы иакэитызтэи, итахаз ршьа зуз Ар Капшь иреиуаз харуаа ахьырбалак, зегь реиха ирзааигэазоу уаас ишьаны, рыхэда иахьынхаланы, рыхара ирызгэидкылауамызт, рыхара ирызхыдкылауамызт.

Дмитри Осиа урт дахьрылапшуаз, Ар Капшь фицарк иахасабала, игэи тгэыргэауан, игэи тгэыргэауан иара, зхэи иатэжэаны изфауа апсуа нхаю кыи ица, абри еипш атоурыхтэ хтыс дузза дахьалахэыз. Ус шакэызгыи, уи дфицарымзар, дапсуа хацэамзар, игэи пжэаны илагыргз ифашы дцэуартэ, игэи чыланы ицон, илагыргз юеины ихэцэ икылатэон, адунеи иазымдыруаз ахлымзаах еикэатцэа зхызгаз асовет жэлар данрызхэыцлак, иашьцэа анигэалашэалак.

«Избан? Избан, пхэыск илхылцыз хэымгак ихкыаны, адунеи абри еипш арыцхара дузза ахнагараны изыкалаз?!» – жэантэ, шэынтэ, зкынтэ абри азцаара ихаёи иааиуан, аха атак изыкацэомызт. Атак изыкацэомызт, иара убас, абри ала

ажеларкәә ррыцхара назаа ацыхәә ццәазу, еиҥакалахыр алшауазу.

Убаскан даасгәалашәеит, аучилишьче даналгаз, сара афронт ахь сцар сҥахуп, уара сҥыңан уаангыл хәә иазхәаз аинструктар. Уи ихәатәы аахеитцар, уажәгы уа дыҥазаауазар акәхарын. Дмитри игәы назоар иназартә ишәа кәапеи-лацәкәа итеит. Уи шахатра руеит жәааа хамҥа игәы зыҥычо. Урт рахьынтә хәба орденкәоуп.

Аибашьра ашьҥахь ирацәаазоуп хәруаа зыҥныҥа иоу-рыжьыз, аха Дмитри Осиа аҳаирплан аҥскы шикыз даанхеит. Уи аҥышәа змоу цырҥык иаҳасабала, хәрбцъар мчкәа хәирплан ҥыцк анроулак, уи ахь диаргон, ирласны инапәҥы иахәааигоз азы. Уимоу, Дмитри ҥынтә аибашьра аан зеипш дақәымшәацыз ашәартә бааҥсы дақәшәеит, аха игәы-мшәареи иеилыххареи рыбзоурала, амашәыр бааҥсы аҥиркәкәааит.

Аа, уи шыҥалаз.

1951 шықәсазы хҥәылаҥы раҥхәаза акәны даара аҥақхы-қәра ду змаз бцъарк цыршәон. Осиа командирс дызмаз аҳаирплан быжь-тоннак иҥаз абомба аманы ихалоит. Абри аамҥазы, Дмитри игәеитәит абак абензин кылҥорны ацара ишаҥу. Априбор инарбоит минуткәак рыла абак шҥацәуа. Иҥалаз уи акәзаап: хадара змоу абаки аобатәи азапастә баки рышлангкәа ахьеимадоу, ақәыҥәҥәара анаиу, ахамут ахкәазаап.

Еразнак адгьыл ахь адырра кәицеит, аха уахьынтә икоуцаша хәә дҥа имоуит. Саатла зызбара мариам, секундла ирзызбауа иҥазма. Уи аҥыза аҥагылазаашьақәа раан, адгьыл аҥынтә аҥкыс, аҥскы зку аҥырҥы ихәҥа иакәхоит азбара зықәшәо. Аха уажәы иизбои! Минуткәак рыла дымтәар, абензин нҥәоит, дтәар, иақәу абомба пжәар аҥеит. Цабыргуп, уи зырткәацуаз аивза ахыхуп, аха иара злаҥыцу, иагьызла-мазәоу ала уи аҥыдарақәа хәә егьыздыруам.

– Агенератор ырцә! – иеырҥынчзаны, аха иаразнак иҥыза ишҥа адҥа кәицеит Осиа. Акаҥәара иаҥыз абензин амца акыр алшон, аха афымца мчы андырцәа, априборкәа аусура иакәыҥит. Приборда дызлаҥыруеи, еихарак уахынла? Ус

ииулак, гөйнхөцыстала дгьежыны даины, атөарахыи ихы ирхеит. Аха уажөшьта приборда төашыа ыказам.

– Агенератор аус ару! – еиҗа иеыртынны адҗа каицеит Осиа.

– Аоыза акомандир, афымца шөартөуп, – ихөеит аборт нҗыныр. – Ыаракыр еидкысло иказар, ахаирплан амца акуеит.

Уи шшөартөу дазхөыцхөеит Осиагы, аха даөа моакгы ыканы хөа ыказам. Алашара адыркыр, амца акыр хөа ишөартөуп; иадмыркыр, иманшөаланы төашыа амазам. Ускан ахаирплан хымҗада иҗөеит, ишөартөуп абомбагы...

– Адҗа иуоуз наҗа! – ишөартөу хөа егыказамшөа, еиҗанаидицеит. Аборт нҗыныр инапы шыҗыс-җысуаз акнопка днагөҗасит, аөыпхөа алашарагы аакит. Рыгөкөа аатгөы-рҗааит. Аха уи еимгеимҗарак акөын: җыалк иахыҗөит, аха раҗхыака даөа җыалк иазыпшуп. Раҗхыака хөа, саатк аубжыаху; оыноажөака секунд роуп инхаз. Инҗөеит уртҗыхөаҗҗөара змам асекундкөагы, ахаирплангы амөахөаҗа җаҗа илыҗөсын, ахыкөалаа еиҗш «аҗөра аҗөыршөны» аөынанахеит... Иахыҗөит аобатөи раҗыалгы. Рымалагы ауракөху!..

Ахатҗара иахыабалак иаҗахуп, аха еиҗаразак уи аҗахуп ажөан аөы – «иукуа-иушьтуа» акы ахыкам, уөызҗөагы уаргы шөлахында уара азөзаҗөык унапы ианану. Ауааҗс-ыра рыҗсҗазаара амаҗарагы ауакөху! Ускан зөҗь реиҗа имариоуп ахеиҗөырхара. Аха адҗа иуду? Насгы, иабатөи дҗөу – аиҗабыратө! Москва пшуп! Ускан аҗакҗхыкөра иуду иобахоит, ихҗахоит. Уигы акөым, уҗсҗазаара ахөыц ишахынхалоугы уазхөыцзом. Усканҗөкыа уи «уиакара зҗазымкуа» зҗаароуп.

– Ашөара бааҗс уанақөшөалак, акгы камлазашөа «җынч» аҗагылазашыа азхөыҗра, – ихөеит Дмитри, ускантөи иҗагылазашыа игөаларшөа, – убри акзәҗөык ауп җөыцс узхынхало, уагыөиҗөырхо.

Җаиҗөажөара иахыатөи аҗсҗазаарахы ииаагахыаны еиҗш, дааонашылт арҗыск. Иааишыала иудырратөи икан аҗ-шөмаҗөа дышреиуаз. Данааиуаз ихы ларкөны акөхап дшыоналаз угөахөратөи, акипарис ката еиҗш, дкат-като, улаҗш ааидхаларатөи дыкоуп.

– Ари Дмитри иҗөиҗаб Лиониа иоуп, – ихөан, хайбаирдырит оыза Гьарҗь.

Лионид дыңыныруп, Қарттәи аполитехникәтә институт далгахъеит. Уажәы аррамәтура дахысуеит.

Сара акраамтә срызхәыцуан уи арқыс иқәлацәа – аибашьра ашьтахъ ииз абицара.

Астатистика иадыруеит, афашисттә Германия иарцысыз аибашьра иахъаны, адунеи ағы шақа миллионны ауааңсыра тахаз, уи шақа пхасҗа канацаз. Аха иарбан статистикоу издыруа ауааңсыра иираны иказ шақао риира еицакъаз? Аибашьрағы итахоз ускантәи абицара рымацара ракәмызт, аибашьрағы итахон аибашьра ашьтахътәи абицарагы...

Дмитри Осиа иашьцәа итахаз Снатиагы, Мишагы, Сократгы таацәарамызт, урт ирхылцраны иказгы аибашьрағы ирыцтахеит...

Дмитри Осиа ахаирплан аңскы икын 1957 шықәсанза, нас дхынхәуеит иңсадгыл ахъ – Аңсныка. Аха аракагы, жәаа шықәса иңстазаара здитцахъаз хара дацәымгылакәа, аусура далагоит Акәатәи ахаиртә флот ағы, аңырразы аначальник ихатыпуааыс. Бзиа ибоит уи иусурагы: илаңш ахуп иарцысра гәы зыткәаз, аромантикатә мцәыжәаа изтаз ажәаан. «Ахаиртә флот ағы иалкаау» хәа ахатыртә шыана ианашьоу ухәару, Аңснәтәи АССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум Аграмота ухәару, ирацәоуп уи иус дшазыкоу зырцабыргуа. 1968 шықәсазы Москвака инаңхъан хтәылағы аерофлоткәа аңхъагылара змоу русзуоцәа. Ускан ажурнал «Гражданская авиация» №7 ацәа актәи адакыағы илакза-факзаны Дмитри Осиа исахъа анырцеит. Иналукааша иусуразы аграждантә авиация аминистр ианеишьеит анапхаца саат.

Ахаиргбақәа цоит жәаангәыла, Аңснәтәи агаға ааныжыны Ахаиргбақәа жәаангәыла ихынхәны Аңснәтәи агаға иазаа-иуеит. Урт жәанызкыфыла рымац руеит асовет жәлар, еихаразак зыңсшьара аамтә х-Аңсны цшза агаға изхызго. Дмитри Осиа урт ахаиргбақәа зегы адгыл акынтә «рңскы» икуп: амфалыңха рзеиғәишьо, амфә иқәйтцоит, цшәымацас бзиаала шәаабейт хәа идикылоит.

Уажәгы уи ихәыцра рызкуп, илаңш рызхоуп дгыли жәаани.

1975 ш.

АХАЦАРА

Аңсуа бызшәа злабеиоу даараза ирацәоуп, уи беиоуп аибашърей Аңсадгъыл ахъчареи ирхылфеиааз ажәақәа рылагъы. Урт иреиуоуп ажәа «ахацара». Уи зхылфеиааз ажәа «ахацә» акәзар, ҟ-цакык амоуп: азеиңш цәки ацәк чыдеи. Ажәа «ахацара» зхылфеиаазгъы убри ацәк чыда змоу ахәта ауп. «Ахацә» ма «Аңсуа хацә» анырхәауа, еилкәа-еилгәыцә икоу ауафы еиғамс, ауаф еибага иоуп зызбахә рымоу. Аха уи инахылфеианы «Ахацә-ихацә» анырхәа, Аңсадгъыл ахъчара аума, даеакума ахацарае иалкаахаз убла даахгылоит.

Ус еиңш икоу ахацара жәйтәнәтә аахыс хәжәлар ирылан, убри азоуп урт ирықәнагоз ажәа абызшәа изарфеиазгъы. Уи ағгъы иаанымгылакәа, «Ахацә-ихацә – Афырхацә!» рхәеит. Аибашъра аан ауп, абжәааңны ус еиңш икоу ажәа лңшаах зфеиазом. Ус анакәха ас еиңш икоу ажәа цъбара зырфеиауа аамта цъбароуп – ахацара аамта. Ихъзуп-иңшоуп ус еиңш икоу ахацә ажәлар данрылыркаауа. Дыкан дузгәамтаргъы ауеит, избанзар, Аңынцътәылатә еибашъра Дузза аагозар, нахъхыи Урыстәыла агәафы ахацара аазырңшыз избәхә Аңснынза изымаазар ауан. Ус шакаф бжәахада! Деибганы дхынхәызаргъы, хәтала иара дахъеибашъуаз, дшеибашъуаз имхәар, нас издырран икада? Ускан уааигәа дыказаргъы, иуздырзом уи ихацара. Убри акынтә афырхацәа цшаалатәуп, ицәыргалатәуп хәа ирхәауа еснагъ актуалра аманы икоуп. Уи ус шакәыз еиҟах агәра згеит ааигәаза. 35 шықәса цуеит Назыбеи Омаркәаф-иҟа дыздыруеиҟәтеи, издыруан Аңынцътәылатә еибашъра Дузза дшалахәыз, дшыңыроыз, аха исыздыруамызт хъзи-ңшалеи иоычаз уи ибиография. Аха иңбашъахәу уи ифырхацара атәы схәаанза, зны дышә-сырдырп уи ауаф.

Омаркыа-ица Назыбеи диит лацара мза 1919 шыкэсазы Ешыра ақытан, Шыцкэара ахаблааы. Ус анакэха уи иахыа 87 шыкэса ихыцуеит.

– Хажэлацэка Гэагэаа ауп, – ихэеит иара, рыжэла атоурых саназцаа. – Амхацыйрра иагаз иреиуан, уаантэ хабацэа Батымка икэнагалан, уака инхон. Хажэлантэкаа Омар зыхызыз ыцэа ыказаарын, руазэы сабду иакэын, дуао кыааын акынтэ, «Омаркыа» хэа ишытан. Ихшара рызбахэ анрымоу «Омаркыа ицацэа» рхэалон хажэла ахатыпан, ишааи-шааиуаз ус иагэаанхеит.

Ацсуа жэлэр рэы, ицабыргны, ус иказ рацэан, ажэлакэа бицарала реишара шыказ, нас ашэкэынцара аныкала, рыжэла ахатыпан абхызыла ажэлэр рэы ишырхэауаз итароыз рацэаоуп, дааа жэлак зыртазгы ыкоуп. Ажэлэр рцарадара рхы иархэаны, ирацэан аилагаракэа иказ. Омаркыа-ицацэа ракэзар, ажэытэтэи рыжэла усгы ирцэызхэан, уажэы урысшэала «Омеркечипа», нас «Омеркечба» хэа ироуа иалагеит, ус икоуп иахыагы. Аха ажэлэр рэы Омаркыа-ицацэа хэа ишырхэац ирхэоит псахрада. Хатыр злоу жэланы ирпхэзоит.

Назыбеи иабду Омар Ацсныка даныхынхэы, Аладахтэи Ешыра ақытан, ахы ахтынцаны адгыл ихэхан, анхара далагеит. Кырала идгыл икэаарыхуаз ауаа иман, ататын аарыхны ахэаанырцэка итиуан, дтуцэарын. Ацсны асовет мчра анышыакэгыла, урт рыдгылкэа рэы ацитрус совнхара кэртцеит, анхацэа ахыкэынхазгы рацэоуп. Ускан усгы утэы-стэы ухэар калазоымыт.

Назыбеи иаб Гэыгэ цшыоык ацацэа иман, иара аюбатэи иакэын. Гагратэи ашкол интернат аэы быж-класск данрылга, диасуеит Нестор Лакоба ихыз зху Акэатэи ифырпшыгоу ацсуа школ ахь, дагыалгоит 1939 шыкэсазы. Ускан уи 20 шыкэса дыртагылан, игэы тганы даазан, иабацэа ргэагы иман. Ус икоуп аэара. Аэара иацуп аромантика, ускан арпыс ихылца ацыс тахэуеит, игэы цыруеит, пхызлагы дпыруашэа ибоит. Уигы акэым, ахатара игэы азыхэоит, Нартаа реицш, хызрацара сцандаз игэахэуа далагоит. Абри игэалакара иабзоураны, Назыбеи Омаркыа-ица днаагоит Майкэаптэи апыроцэа рыклуб /аероклуб/ аэы. Уака иара иоызцэа

аромантикцәа еизан, еиндаҗлоз рацәаөхөит. Аҗснынтә 15-
оык ицаз рахьтә хоык аанахөөит: Кәарҗиа Циҗико, Базба Ыыр,
нас иара, Омаркәа-иҗа Назыбеи. Пшы-мыз рышьтахь уи
ианаалга, Краснодартәи аҗыроцәа рҗараиурҗа (авиа-
училишьче) ахь иршьтит. Уаҗа рҗара хдыркәшон еиҗш,
иалагоит Аҗынҗытәылатә еибашьра дузза. Вологдака
дрышьтуөит, нас – Ленинградҗа. Ускан аҗалаҗ афашистцәа
акәшаны иҗаркхьан, моа заҗәык акәын иҗаз, уи Ладожтәи азиа
ала акәын. Уи инаркны Назыбеи дызлаз авиаполк /ПВО/
ажәоан рыхьчон, аҗа иҗаирпланкәа рҗәаара шырбалак еиҗш,
иоышьтпрааны ирҗагылан ирабашьуан.

– Аибашьра – еибашьроуп, аха ажәоан аҗы җаирпланла
аибашьра зынзаск даәакзоуп, – схәөит сара, – аха изеи-
пшроузеи ускан аҗыроы игәы, дҗахар хәа дымшәазои?

Дааччеит Назыбеи Гәыгә-иҗа.

– Аибашьра – еибашьроуп: ажәоан аҗы уҗахар аүөит,
аҗабиаҗы уҗахоит, – ихәөит иара. – Аибашьраҗы акәылзтәы
танкҗы уазыхьчазом. Избанзар, аибашьра – еибашьроуп. Ус
шакәугы, раҗхьаҗәҗа аҗа «уишьцылаанза» иуҗәуадаоуп.
Агаза иоуп имшәо! Аха урҗ зегы урызхәыцуа уалагар, аоны
утәазар акәхоит. Аибашьра иалашоҗыз урҗкәа рызхәыҗа
имазам. Аха агәы-гәуп, аибашьраҗы – еибашьроуп. Ажәлар
«аибашьра» рхәөит – анахьҗы арахьҗы аибашьра!
Аибашьоы идыруөит аибашьра закәу, мораллаҗы дазы-
җаҗоуп. Уи иҗсы җиноуп аҗа дшиҗагылоу. Раҗхьаза оынтә-
хынтә аҗа иҗагыланы иабашьра уадаоуп: мыҗхәы угәы
хыҗхыҗуөит. Ажәоан аҗы аминуткәа роуп аамҗас иумоу, аха
аҗыхәтәан аҗа иҗархараҗҗы ахыхьчараҗҗы секундкәоуп
аамҗас иумоу. Уи аамҗа ухы иаурхәарҗ азы агәы аҗахуп. Ари
имариоу усзам: уара иуҗахуп, аха уи аоыза агәаҗ умазамзар?
Агәаҗ – уи иуҗиз акоуп. Аха нас ирласны уашьҗылоит: ускан
аҗа уаниҗыло угәы хыҗхыҗзом. Уи инаркны аҗа иҗархароуп
уызыхәыцуа, убаскан ауп асекундкәаҗы ишахәҗоу ухы
ианаурхәауа. Ус иҗоуп аҗыроы иҗсихология.

Аҗыроцәа абҗаапнытәи рускәа иреиуан ахәынҗқарратә
усзуоцәа рымоаҗгара. Назыбеи Гәыгә-иҗа ихәөит А. Жданови
Л. Бериеи рыхьчара дшалахәыз.

– Ленинградтәи обком актәи амазаныкәгао, аполитбиуро

алахэыла А. Жданов официалтэ визитла Финлиандиака дцон. 1942 шыкэсазы акэын. Уи ацыхэала Бериа Москвантэ дпырны дааит. Урт реицэажэара ашьтахь, хполк акомандир адца хайтеит Финлиандиа ахэаа афынза А. Жданов ина-скыагара. Аеродром афы хайшны хашгылаз машыынала дааин, даатылцит. Хкомандир дидылан адырра иитеит ихайрплангы уи моапызгогы хианы ишыкоу, нас ацсшэа аайбырхэеит. Хара, аруаю ишихэтоу еипш, хеыриашаны хгылароуп, иаргы ибоит днаскызго шхакэу, азэазэала хнапы хамхны, дыххаччо ацсшэа хайхэеит. Ипатрет ала даадыруан, аха уажэы лабэаба даабейт: кыафк, иааиланы, ауаю кыа, ауаю аамсташэа – ус ауп сгэынкыларэфы дшаанхаз. Нас амма хакэпейт. А. Жданов дызтаз ахайрплан хайхэа игылан, хара оыцэа хывагылан, азэы ашьтахь дгылан. Финлиандиа ахэаа ханазааигэаха, хайшызар, х-хайрпланк пырны иаауеит. Урт дара ртэылахь дыммоапызгараны иказ ракэын. Ханей-зааигэаха, хамцэыжэоакэа рцысны хайбадырын, арахь хаахынхэит, дара хтыпкэа аанкыланы А. Жданов инаи-шьтагылеит. Уи дхын-хэаанза Бериа дыпшын, нас ихата днаскыаагон. Урт цшрала ишейпшымыз еипш, кызшьалагы еипшымызт. Ацсшэа хажэара акэым, абарт уаауп хэагы даахэны дхажэампшит, ыцха дышьтапшуа акэын дышны-кэауаз, арахь дзыхьчо хара хауп, ипсы хнапы иануп...

Аибашьра – еибашьран, итахон ахайрпланкэа, итахон апыроцэа. Азцаара аакэгылеит Американтэ аибашыга ахайрпланкэа хэханы раагара, уи азы хайпыроцэа цаны иааргар акэын. Ари такпхыкэра дуун акынтэ, апышэа змоу рахьтэ ирейгы алпшаатэын. 45-оык рышьтрэны иахыказ рхатыцан, 40-оык роуп иалрыпшааз. Урт дрылан Назыбей Омаркыаф-ипагы. Уи 1943 шыкэсазы акэын. Зегы Москва иааргейт. Арака аихабыра рыдца шынарыгзаша, ишцаша, ишааша атэы пархэауан. Уи адца цыда убаскак итакпхыкэран, Ирейхазоу акомандакатаю И. Сталин хатала днэин, азэазэала рнапы рымхуа ацсшэа реихэан, дрылабжэеит. Ахы зыхтнырцаз урт ахайрпланкэа ирейчаханы иааргарц. Абасала, урт аихабыра рыдца анагзараз амма икэпейт. Апыроцэа рнаос аспециалистцэагы ыкан. Иахынеиз мызкы иазынапшуа атехника рцон, ипыршэон апыррафы, иргэампхаз мап ацэыркуан, еигыыз алрыпшаауан.

аха уоыза иакөзар? Аибашьра – еибашьроуп, урт рыюбагь еснагь еицуп, агөымшөөарагы аибашьра азказарагы роуп ускан апыжөөара зго. Ажөөан ағы, ишысхөөахьюу еипш, аибашьра аамтас иазоужьту минуткөөуп, урт рахьтө пшьба-хөба секунд роуп ухы иаурхөө. Схы сырехөөшөө иумпхьазан, аха агеи сареи ханааифаххуаз убарт асекундкөө ибзианы схы иасырхөөн, сыпсы еикөзырхозгы убри акөын. Аибашьра уаналашьюклак угөы еитапозом, ускан унервкөө убаскак иғөгөөахит, иаамузаргы, хаха уижөланы, уеидушылартө агөағыра уоуеит. Хағацөө убри агөағыра ихамаз иацөшөөн: ханеизааигөөахалак дара хапхьа зымөө ицон. Уи хара ххы ианахархөөз ыкан, иварала итархара еиха иманшөөалан. Аибашьра иунартцо рацөөуп, хаифагыланы ханеибашьуа акөым, адгыл ағынтө ианхаихсуагы абзарбзан хы ацөцашьагы хапшауан: ажьа еипш укөөарацаны ухы ухьчоит. Аха зны сааигөө иткөөацыз абзарбзан хы акөырчаха сыкөшөөит. Сыхөра гөгөөн, аха ичханы схаирплан егыамырхкөө исыртөөит. Мызкы иазынапшуа сырхөшөтөуан, нас еита сөызцөө рахь схынхөит.

Назыбеи Гөыгө-ипа даатгыл-аатгыло ихигаз ахтыскөө игөөаларшөө, тынч-тынч дцөөажөөн. Иара изы урт гөөаларшөөаран, сара сзы ғыц аартыран, слымха кыдцаны сизызыроуан, арахь хазы ахпәтөи ахтыс сазыпшын.

– Финлиандиоуп уи ахьыкалаз, – ихөөит ахпәтөи ахтыс ахь даниасуаз. – Моннергеим ихыргөгөөарта хөө иахьашьтаз афронт хөонашон. Устөи ахаирпланкөө хпырхагамызт, аха артиллериа ала таха хартөмызт, еихаразак уахынла. Урт ахьгылаз еилкааны адца хартон, ртып икөөахцарц. Харгы лассы-лассы абомба ласкөө «аахьыцтракны» хцон, «рөы еихахьырц». Ус зны сахьцаз схаирплан ацыхөө абзарбзан хы ақөшөөн, ихнажөөит, уажөшьта иахьыстаху идөыкөстцо ыкамызт акынтө, сыпар акөхеит. Уаю дахьнымхоз абнарағы стөөит. Шьамхахьы асы кажьуп, уабацо-уабаауа, узбодузахауада?! Сыпшызар, ахалап шкөөакөө рышөцаны ашөөаала ажьжө-сыжөхөө иаакылкөөит ыыца ахацөө. Изустцөада: немеццөоума? финцөоума? Хара иахтөума? Акгы сыздырзом. Сыпшуп, икало збап хөө. Урысшөөала ианаа-цөөажөө, сыпсы аатәлеит. Агөөанызаара ирымаз зөипшраз ала, «арт

партизанцөазар калап» аасгөахөт. Минуткөак рышьтахь ашөаоакөа кылыркьаны иаарган, нак-аак ысывагыланы срыманы ицеит. Ауаа ахьынхо ханнеи, онык ағы снаргеит. Төкөажөк лымацара дынхон, фин бызшөала акы налархөан, нас урысшөала иаацөажөеит: «Хара хпартизанцөоуп, ушьтахька умөа ылаххаанза ара указ». Урт Ленинградтөи аобласт ағы инхоз финцөан. Пшы-мыш рышьтахь иааин сыргеит. Еиҥа ашөаоала акөын сшыргоз. Сара иңсыены саланыкөон азы, дара нак-аак ысывагылан сымөаңыргон. Сгөыргөит ҳа ҳтөкөа санрыкөшөа. Аха сгөыргьара баша-заарын, уара учархөаоуп, уабаказ уажөраанза ҳөа сытцаара иалагеит. Уи өнак акөым, оы-мыш ракөым, хы-мыш ракөым! Аңыхөтөан сызпыхьашөаз апартизанцөагы аларгалеит уи «сус» аҥцаара. Ажөакала, аҥла иалыорны амаҥ зыңҳаз сиөызахарц акгы сыгымхеит. Даргы ирдыруан икалаз шыкалаз, аха «рмацуратө уалпшыагы» нарыгзон.

Иахьа урткөа ңахшьоит, ҳара иахьа аиубилеи аным-өаңааго уи ҳақөызбарым, аха усқан Ар Каңшь /ус акөын Асовет Ар рзы ишырхөауаз/ ө-мцакы ирыбжьагылан: аға иганахь алеи акомандирцөа рганахь алагы. Аға уиөагыланы ушеибашьуа уҥахар, ихьзын-иңшан, ифырхацаран, аха укомандир лаңшыҥашөарак ааиоуны, ауставгы агөхьаа мкыкөа, ихы иааҥашөаз узиур, ҥакпхькөрак азөгы дақөир-шөомызт. Избанзар, уи ус ажөала хыхьынтө азин иман. Аибашьра иалашөкны иказ рзы, уи имариаз усын. Иңьоу-шьаша, усқан акөым, иахьагы уи ииашан ҳөа зхөауа ыкоуп. Убарт роуп азакөандара кызцаз, иахьа Сталин ибакақөа ықөыргылатөуп ҳөа азцаара шыҥызхуагы дара роуп.

– Ауаажөларратө ңсҥазаара иадкыланы иугозар, аибашьра ахаҥа закөандароуп, аха аибашьоы, аңсадгыл ахьчаө закөандарыла изныкөара, уи чархөароуп, аға игөырңса уқөшөеит ауп иаанаго, – схөеит сара, сгөы иалырсны. – Сара исаҳахьеит ус еиңш закөандарыла иҥахазгы шыкоу, иагышмаңоым.

– Икан, ишҥакамыз?! – сажөа днаңьөлеит Назыбеи Гөыгө-иңа. – Исхөап уажөшьҥа, 60 шықөса рышьтахь изысы-мхөарызеи, схаҥа салаңшны избахьан ус еиңш иказ азакөандара, насгы икам иахьа уи зырөиаз асистемагы, уи

иахагылаз апызагы. Ар реы икан ѿ-мчрак: акомандири акомиссари. Акомандир адца антижью акомиссаргы инапы анызар акэын. Уигы акэым, аполитикатэ зцаарафы акомиссар апыжэара иман, уи акомандир дизымцаазакэа ихы иааашэаз кайцон: айбашыѿ дтэктэума, дышэума, ихала избуан, акомандир иакэзар дшэаны ус зыкоуцазеи хэа хэашыа имазамыт, избанзар, акомиссар дзызцаауаз, бгас имаз аихабыра хазын, уи Бериа дызхагылаз аусбарта акэын. Ус анакэха, еилкаауп урт зузтэаз. Ари ухэансхэаным, хатала сызлапшыз ауп. Иахыа хэлаанза Ленинград аблокада ацэахэа хыхыкэшо акалакы хыхычоит, ага ахэаа дыххажьюам, нас уаха аблиндаж афы ацсшыараз ханышыталалак иаакылсны, ирейгыыз апыроцэа, ейхаразак уи аены ага ихаирпланк тазырхаз, даахалганы дыргон. Икан урт ахыыршыуаз атыпгы: устцаара икамкэа, усызбара ыкамкэа, инейгэйдцаны дыршыуан. Хэара атахума, хыхынтэ уи азэгы ирыдицэомызт, аха азин рыман ус акацара. Избан хэагы уаѿ дразцаазэомызт, зегь ауейпшыз, ахэымга иакэын ус кэзцоз, уи ала ихата дыгэрагахон, ачын иоуан, акариерахы имѿа ааиртуан – ус ауми хыхы икэтэаз ахэымгацэа уахы ишхалаз! Сара ахаан дысхаштуам убас злахында дырцэгыаз соыза гэакык. Уи аены ага ихаирпланкэа ѿба таирхеит, ауа ханышытала даахалганы дырган, инейгэйдцаны дыршыт. Ус шакаѿы! Иуасымхэеи, ирейгыыз харпарцэа ракэын ихалганы иргоз! Хаирпланк антэахархалак хшэаны аблиндаж афы ханзымпхыоз ыкан, хайцахышэашэа ахаирплан хтэааны ианаххаагоз ыкан. Атцыхэтэан Сталин ихатагы еиликаазар акэхап, аха икарташаз кэртахыан. Америкака ирышытуаз 45-ѿык апыроцэа кэзацэа рзалымпшааит. «Шэара шэоуп иал-рыпшааз, сара уаха азэгы дсымазам!» – ихэеит иеыркэымшэышэны, хара даныхдылоз. Урт шпэакамыз, икан зыкыѿыла, аха Бериа икомиссарцэа рыпсы иартахыан акэымзар. Убаскан ауп урт акомиссарцэа аныкэыргазгы.

Ацстазаара адэахыала аткыс аонутка иагэылапшыны избахыаз, иагыыздыруаз, уи ахаара аиха, ашара знырхыаз ажэытэ фицар, «апарда» мацк иаартны, уи ахэымгара сналаирпшит. Сара исахаз аацыасшыеит, аха изца-шыатэузеи: Бериа Москвака данаарга, рапхыа нап зларкыз

ар роуми! Ускан аполковникцәа инадыркны Асовет Еидгыла амаршалцәа рғынза 70-80 процент Ар Қапшь ирхагылаз ндырцәеит! Гитлер ари анибоуп данхақәлаз. Аха уи ала азакәандара ацыхәа пымцәакәа, Бериа ицыхәакцәа изғыц иағын. Аа уи иалцшәахаз: Гитлер бжы-шықәса деибашыуан, дацәхеит, 9 миллионк ар ицәтәхеит, Сталин цшы-шықәса деибашыуан, даааит 28 миллион тәхеит. Хынтә рыла еиханы! Ишқакалеи ас?! Хақла иаххәозар, ажәлар ры-цсадгыл рыхчеит, аиааирагы ргеит, ажәлар раґацәа шырхагылазгы. Ари трагедиа дуззан...

– Аибашырағы жәйтәнатә аахыс ахатара аґхәа идыр-гылон, ахатара – хатцароуп, аха аибашыфы иику абцъари дзыкәтәу атехникеи ырыцаркуа рацәоуп, – хаицәажәара аибашыра апроблемахь иааизгеит. – Уи аус ағы аґеи шәареи шөымчкәа шґаказ? Шәхаирпланкәа иреиґзи?

Дааиґххәыцит хамґакы, сызцаара аґак аґацара шицәуа-дауу удырратә.

– Уи азцаара ирхәахәеит, ырыохәеит, урт зегь сара иабаздыруеи, аха сзыкәтәаз ахаирплан зеицшрази сзаба-шыуаз аґа ихаирплани зымдыруази! Ирпшқашәа исхәозар, раґхәатәи ыы-шықәса аґа ихаирпланкәа аґыжәара рыман. Сара раґхәа МИГ хәа изышьтаз сақәтәан, нас ысырґеит тыпк змаз аистребитель. Ашьтахь сақәтәан Америкәнтә иаахғаз Аерокобр – Р-39. Уи сзыкәтәахәаз зегьы иреиґын. Иуни-версализ еибашыга хаирпланын: ахауағы аґа иабашыраан иманшәалан, хаирпланк моаґґатәызар – уаґагы иман-шәалан, иаґаххаргы цшы-бомбак ааґыцакны иахәа-тахыз иганы икарыжыуан. Ажәакала, аґа ихаирпланкәа рацкыс хараза еиґын. Хара хконструкторцәагы тынч итәамызт: ғыцк хзаацыпхәаза уаанзатәи ацкыс еиґын. Ус хшааи-шааиуаз хара аґыжәара ааґо халагеит. Аґыжәара ааґон хыпхәа-заралагы. Икан убри аыза ахтыс. Ғнак жәа-километрак ихаракны иаахәлеит аґа ихаирплан-цшыхәы. Уаанза ахалара ускан иуадауын, аґа дзыкәґыґызгы уи ауп. Аполк акомандир сызаки сареи адґа хаиґеит итып дықәахґарц. Хадґа наґзаны ханыхынхәы, аґа ихаирплан адгыл ағы алоа еиқәацәа ахылббы абылра иағын. Абасала, ажәоан ағы хара аинициатива анаага, уажәраанза аицш, ажәыларакәа мап

рыцекны, аґацәа реааныркылеит. Аистребитель иакәтәоу апырәы, егырт апырәцәа дызлареипшым, аґхәа иргыланы уи махашьахала дыґәґәазароуп, иґәґәазароуп уи имахәәґәә. Иаґа диґагыланы иґсыда-инхада хәа даниабашьуа уи дзеипшроу анкьатәи аибашьәы иоуп: изнапык ала ахәа кны, егыи инапала ахыхьчага акәылзы кны еибашьуаз. Аґа уивагыежны, иґсырта ґшааны иґархара уанашьтало, ухәирплан арцәира-архынхәра убаскак иуадаәуп, укапан аґкыс еихәу аштанга шьтухуазар аґара иґьабаауп, аха «ишьтухроуп», ианузышьтымх, уаґахоит. Ус анакәха, уаґа иаґкыс уиааирц азы, аштанга шьтызхуа аспортсмен иеипш, уазыґаґазароуп. Уи апырәы ида азәгыи издыруам. Аха хара хәґкәынцәамзи, хәзыґаґан, хмахәәа ґәґәан, хамч аґәхон уи иацыз ауадаәра. 186-нтә аґа иабашьраз схалахьан, аґа ихәирпланқәа ґшьба ласышьтхьан хәтала. Ғәыґ-ґәыґла хәиґагыланы хәнеибашьуазгыи ыґан. Ускан фба еицґа-хәрхеит. Иґан аґәыґ иґахәрхоз аныбжьазуазгыи, ма акомандир ихьзала ианґарыәуаз... Аибашьра әеанеиәнаша, хтехника еиґын, аґышәагыи хәуит, ускан еихә ххы хәґәґәыґуан, хәибашьрагыи алыґшәа еиґын, уи аґыжәара шхәмаз аґыхәанзагыи инахәґеит. Насгыи хыґхьазаралагыи хара кырза хәнеихәха, ажәәан зтәыз хара хәкәын. Уи мораллагыи ибґаґцәаган аґа изы.

– Еснагы Ленинград акәызма шәахьеибашьуаз? – сиязцааит сара.

– Ленинградтәи аблокада анґаажәагыи хәрхәта уа иааныркылеит, хшеибашьыцгыи хәибашьуан. Аґыхәтәантәи аибашьраан 1945 март 5 рзы аґа ихәирпланқәа ихәжәлоз тахәрхеит, уи ала иххәркәшеит Ленинград ахьчара. Уаантә әуп Америкаґа хшырышьтызгыи... Исґәалашәеит даәа хтыск. Американтә хшаауаз Свердловск хтәеит, ауха уа хәанхон. Аруаа рзы ресторанк ыґан, ахәылґаз уахь хґеит. Убраґа сґәы иґамкәа, иґәы иґамкәа машәыршәа хәиґәшәеит апырәы Азиз Аәзбеи сареи. Хґәыдеибакылт-ххыдеибакылт, иара сьәеи-шьоит, сара дґьасшьоит. Қыґак хшалґыз, ханыхәыцқәаз аахыс хшеибадыруа анаххәа, хґызцәа иґьаршьеит. Азиз уаґа ахәирпланқәа ґызжәоз специалист дуны дыґан. Афронт ахь дґаны деибашьырц иґахын, аха убри иґазараз даанкылан

дрыман, доурышьтуамызт. Ауа хаидтөалан акрахфеит, акраажөит, аиааира аагарц аныхәәфа шытаххит. Апси апсуа желари рныхәәфа ххит. Ицьеишьеит хкомандировка атөы аниасхәа, дагысыхәеит хкомандир иасхәарц, ххыц дхәццарц шитаху. Уи дақөсыршахатын, аха Азиз икомандир мап икын доуимышьтит. Агәра хиргеит архәтәфәи уи дзыцсахуаз азәгы дышимамыз. Ахаирпланкәа рпышәарафәи Азиз дқаза дуун. Аибашыра ашытахы, 60-төи ашықөсқәа ралагамтаз авертолиот арпыррафәи адунеи афәи арөкорд фыц шыақөиргылеит. Уи ашытахы машәырла дтахагөишьеит.

Сара дызбахыан Азиз Аюызба. Санстудентыз акөын, адунеитөи арөкорд фыц анышыақөиргыла, мызқөак рышытахы хәинститут афәи ипылара ыкан. Исгәалашөит Азиз ишыақөиргылаз арөкорд ирмарианы ишахзеитөиэхөоз. Уи аипылара мөақигон, ажәа бзиагы ихихәаит хәртәә ду Аргөын Хазарат Шыахан-ипа.

Сара сизызырюан Назыбеи Гөыгө-ипа, иагыцъасшон, ажәоан афәи аға иғагыланы иабашыуаз, хәтала аға ихаирпланкәа иакымкәа, иобамкәа итазырхахыаз, Асовет Еихабыра рыдта цыда анагзара иалахөыз апырөи иахыа уажәраанза хәжәлар дахырызымдыруаз. Уи ианашыоуп аорденкәа: «Краснаиа Звезда», «Отечественнаиа Воина» III-төи аөазарақәа, хыпхызара рацәала амедалкәа. Иацмызт апсуа пырөцәа Ацынцътөылатө еибашыра Дузза иалахөыз, ахәтарагы аазырпшхыаз. Иахгәалахаршөап иахыа уртгы: Қыазым Агырба, Виктор Аргөын, Мери Аюз-пха, Дмитри Осиа, Азиз Аюзба, Михаил Ацба, Шамил Палба, Шамил Акөсба ухәа ирацәаоны. Аха Назыбеи Омаркәаф-ипа урт рсиафәи дықазам, уи иааирпшыз ахәтарала асиа агәтәцөкыа данызарц шихәтоугы. Аха уи иахыа хәжәлар дрыздырзом. Ажәлар ракөым, иқытауаа Ешыраагы ирыздырзом уи ифырхәтара. Аибашыра дшалахөыз, дышпырөыз ауп ирдыруа. Саргы ус акөын дшыздыруаз. Ацынцътөылатө еибашыра Дузза иалахөыз азөи иахәсаб алоуп сиөцәажәарц зыстаххаз. Аха сызқөымгөыгуаз ажәабжә ансаха, ицъашыаны сиязцааит, абри еипш афырхәтаратө биография шөыманы, арахы азәгы изымдыруа, ас ишқакалеи хәа.

Даапышәырччеит Назыбеи Гәыгә-иңа, уи акара зцазымкуа
уск халацәажәозшәа.

– Азәгы дысзымцааит, нас схала ицәырганы исхәарызма,
сшеибашьуаз ауаа идшәырха хәа, – ихәеит иара. –
Хаибашьит, аиааира аагеит – убри акәын аус злаз. Псуак
иахасабалагы суалпшыа насыгзеит, схы смырпхашьеит.
Анцәа иңысшьоит, сеибганы схынхәит. Сара сзы ихадаз
абарт ракәын. Ус схәеит хәа, агазеткәагы сырныртцахьан
Қарт аус анызуаз, аха уакагы сусура акәша-мыкәша акәын
ирыуаз. Аибашьра сшалахәыз атәы рхәеит, аха сахьеи-
башьуаз-егьуаз азәгы итимцааит...

Аиеи, Қартгы аус иуан. Уи шыкалаз ус ауп. Назыбеи
Омаркәа-иңа аибашьра ашьтахь, 1946 шықәсазы, апод-
полковник ичын иманы, пхәтәара дцеит. Иқытәа дахьааиз
атоннелькәа рыкацара иағын, арака аусура далагеит. Уи
иусура иашьашәалаз ашьхаратә институтгы дталан,
латәарада ацара ицон. Изанаатцәкәа маркшеидеруп. Ешыра
амраташәарахьтәи атоннель ахи ацыхәеи реимадара апрокет
кацаны аусура напхгара азиуан. Абасала ацарагы ицеит,
апрактикагы бзианы иоуит.

– Иңьоушьаргы, аибашьра аантәи сзанаат арака
исыхәеит, – ихәеит Назыбеи Гәыгә-иңа. – Ахаирплан ағы
аштурман изанаатәи атоннель акацараағы амаркшеидер
изанаатәи аоуп. Ус икоуп амшын ағы: алоцман иоуп аґба
моапызго. Сара уажәы сымшынуафхаргы лоцманроуп
занаатс иалысхуа, – иажәа алаф ахь инияигеит Назыбеи
Гәыгә-иңа.

Абасала, адгьыл ағтәи изанаатгы бзианы иахьидыруаз
иабзоураноуп Қартка дшагаз, Ақсны атоннелькәа рыкацара
аныхдыркәша, уака аметро акацара нап адыркуан, апышәа
змаз ауаа ртахын. Уи кацаны иалгаанза, 17 шықәса уака аус
иуан, нас иңсадгьыл ахь дхынхәит.

Ари хаицәажәарағ Назыбеи Гәыгә-иңа ацыхәтәан
исеихәеит аңашьахәы. Сара сзы ицабыргыцәкәаны, уи
аибашьра атоурых ағы исмахацыз цыашьахәын. Уи ахтыс
калеит Ленинград аблокада аан.

– Өнак анемеццәа адырра ҳартәит, қбаад бғыцк
каҳаршәуеит, азин ҳашәт хәа, – уи ажәабжь цәыригеит хәтала

иалахэыз азэ иахасабала. – Азин анроу, ипырны иаин, аконверт кадыршэит. Иаахыртны хэпхьазар, зны харччеит, нас харшанхеит, аха иахэоз агэра угартэ икан: хэгацэа адуель ахь ихапхьон! Аиеи, аиеи, адуель ахатэцэка! Аибашьра ахата дуельми, аха уажэтэи афашисттэ идеология иацэтэымыз рыцхаратэ казшыан – уи ауп агэеанызаара хэзтазгы, уигы акэым, ари ахтыс ацензура ицэахны изамазгы убри азакэын. Ицэоушьаша, адуель ахь дара хатала ихапхьон: ухьз, ужэла, ухаирплан аномер – зегь рхэон. Мап укыр, уацахеит ауп иаанагоз. Аклассикатэ дуель шыказ еипш!

– Шэара зегь хатала шэабардыуаз?! – ицэашыаны сиязцааит.

– Хаибадыруан, ибзиатэкааны хаибадыруан! – ихэеит иара дпышэырччо. – Дарей хареи лассы-лассы ажэоан афы хаикэшэалон, уа еиха уеибадыруеит, адгьыл афы ааста. Аикэшахатра излахэоз ала, рапхьатэи аибашьра ахыкалоз хара хажэоан афы акэын. Хэ-минутк еибашьуан, азэгы дзымиааир, доус ртыпкэа рахь ихынхэуан, нас дара рганахь акэын иахьеибашьуаз. Схата исыкэшэеит уи адыза аапхьара, исабашьраны иказ анемец пыры хатала дсыпхьеит адуель ахь. Асекундант дсыцыртан, хэатцпрааны хынаххэит, иаргы исекундант дицны даауеит. Ажэйтэтэи апкара шыказ еипшцэка! Ханеизааигэаха, хамцэыжэоакэа рцысны апсшэа ааибакхэан, хнеивыпрааны хаахынхэын, хаижэылеит. Хаижэылеит абжэаапны ханеибашьуаз еипшцэка! Хаирпланла аибашьра ус ауп ишыкоу: хаха уижэланы дутархазом. Ханааифаххлак, иацымцакэа, иагмыжкэа, ианаамтоу уивагьежны ишытахька уисроуп – нас уара дутэуп! Аха уи иаргы имдыруеи: ишытахь уеимырахкэа, уара ушытахька аиасра иеазикуеит. Абас хшеикэцэиашоз аамта цан, хсекундантцэа адырра хэртеит, адуель аанкылоуп хэа. Нас ххынхэны хтыпкэа рахь хааит. Абатэи хаиндатлара мюапысуан дара рганахь ала. Хэ-минутк хара хзы хэсаатк ыкан! Аха угы еиндатларан, избанзар, арака аказара акэын аус злаз, абцар иахьыз ааста. Казарала хаикаран, уи ауп хэитахазгы.

Исахаз ажэабжэ саршанхеит, тоурыхла издыуаз адуель, аибашьра аан ицэырганы, насгы уи атрадиция икэныкэаны иахьеибашьуаз.

Адуель ахаҭа зхылҕаааа ахьзи ахьымзҕи роуп, уи хаҭароуп хәа иҭхьазан. Афашистцәа ракәзар, ахаҭара ааста урт игыгшәыгкәаны акәын ишаадыруаз, рхымҭааҭгашьалагы ус акәын ишыказ. Ус анакәха, хара хтәкәа злакәшахатхазеи хәа сиязцааит сара.

– Цабыргуп уи аибашьра азақәан иацанакзомызт, – ихәеит Назыбеи Гәыгә-иҭа, аха уигыи еибашьрамзи, аформа хазын акәымзар. Насгыи уи ахтыс аибашьра иадхәалазамызт, абжыааҭынтәи усын, еиндәтларак ахасабала акәын ишы-мҭаааагоз. Ажәакала, дарей хареи хҭибашәон: аиба-шьраәгыи, ахаҭараәгыи, азанаат азказараәгыи. Ус акәын, аха ускан аҭа ихаирплан узтархар, аибашьраә иҭаурхазар еиҭш иҭхьазаны, ухьзала иҭарыҭуан, уцҭраарагыи аибашьра иахырҭхьазалон, «боевой вылет» хәа иҭхьазаны. – Сара аибашьра ахы инаркны салахәын, шакантә сыцҭраахьаз здыруада, уи зкыла икан, аха, ишысхәахьоу еиҭш, адца соуны аҭа иабашьразы 186-нтә схалахьан. Урт рахьтә икан азәазәала ханхалоз, икан хьы-хьыла уи азвено ахьзын. Икан хҭа-ҭшьба звено ханеицхалоз – уи аескадрилия ахьзын.

– Урт зегыи шәеимадан?

– Хәара аҭахума! Азвено аҭы акомандир дыкоуп, аескадрилияәгыи – уи иоуп зегь акоманда рызто.

– Шәара хәтала командирс шәкарцахьазу? – сиязцааит Назыбеи.

– Аиеи, командирсгыи скарцахьан: азвено аҭгыи, аескадрилияәгыи. Уи иҭакҭхькәра дууп. Ухала уаныкоу иубаргуи, аха хҭа-ҭшьба звено анапхгара рыҭара мариазам. Аха аибашьра ахаҭа иунарцоит аибашьышьагыи, акоманда акаҭашьагыи. Ауаҭы иҭсҭазаараәы зегь реиха аибашьра игәымбылцьбароу ҭышәоуп. Башамашагыи акәым, ускан ауаҭы аҭсреи абзареи дрыбжыагыланы ауп аҭышәара дшахысуа. Ауаҭы зкышыкәсала аибашьрей амыкәма-барақәеи дрылаазоуп, убри акынтә уи ҭсихологиала дазыкацоуп: аҭсҭазаара ауадаҭра дҭанаргылар, ма аҭсра абла лассы-лассы дҭанарҭшуазаргыи – ирласны дры-шьцылоит. Ус икоуп ауаҭы иҭсабара. Уи сыҭсҭазаара аҭышәа иснарбаз ауп. Шака ирласны уашьцыло акара, иулы-мшашагыи улшоит, ухгыи ухьчоит. Алахьынца ыкоуп

рымхәои, – уигы агәра згоит. Згәы цаз инасыпгы цоит рхәоит, айбашьрағы угәы анца, умацьанахоит, уабцьаргы еибагазом. Аңыроы иакара уи азәгы издырзом. Шәаиға-ххит, иаххәап, уағеи уареи, маңзак угәы анааиҗаңа... Уи атәы уасхәахьейт, еиҗасхәом. Аңсҗазаара кыр сакьейт, зныкымкәа-фынтәымкәа аңсрагы абла сҗаңшхьейт, аха урҗ зегы срыҗәңон, ус сгәалашәарағы иаанхейт акароуп – уи анҗәа иҗысшьоит! Санышьҗыпраауаз: «Сыңсадгыл сыхьҗоит, уара уоуп сзыкәгыҗа, усхылаңшып», – сыхәон анҗәа...

60 шыкәса уажә аңхәа иказ айбашьра аан хаҗала дызлаңшыз иибаз, дызлахәыз ахҗысхәа, мшаены еиңш, еилыхха ихәон акы аңкыс акы җашьахәны. Сара иҗашьаны сизызыроуан, иҗасшьон иихәоз, дҗасшьон изхәозгы. Хых ишысхәахьоу еиңш, 35 шыкәса җуейт ари ауаф дыздыруеиҗҗей, аха исыздыруамызт хьзи-ңшеила иыҗоу уи ибиография, машәыршәоуп ишыздырызгы. Иҗабыргы-җкәаны, афырхаҗа уааигәара дыказаргы, ихы уирдырзом, уи дгәҗатәуп, дҗәыргатәуп. Ус икан айбашьра дузза ашьҗахь, ус икоуп уажәтәи хайбашьра ашьҗахьгы. Урҗ рфырхаҗара хажәлар рфырхаҗаратә җоурых ауп, ус анакәха, урҗ ңшаалатәуп, изыргалатәуп, уи хара ихуалңшьазароуп, дара рыңсадгыл ахьчарағы руалңшьа шынарыҗаз еиңш.

Назыбей Омаркәа-иҗа аҗааңәара далалейт Ленинградтәи аблокада аан. Уи иңшәма Валентина Новгородова дара рырхәҗағы медехәшьас аус луан, лаби лашьей уака айбашьрағы иҗахәхан. Урҗ рыңсҗазаара анеиларҗа инаркны, Назыбей иңшәма иңсы даңшәманы дизиҗалейт. Айбашьра аан еиңш, айбашьра ашьҗахьгы. Иара усгы җыңк ағы ңсахрада анхара лахьынҗас имамызт: имыкәмабараз айбашьра ашьҗахь Аңсныка даныхынхәы, зны Шыңкәара дынхон, нас – Афон-Ғың, Қарт, еиҗах Шыңкәара. Адҗа ахьиоу, данеибашьуаз еиңш, иеааибыҗаны амәа дныкәлон. Уи мызктәи командировкамызт, аха ахаҗа изы имариоуп, ыҗыа ахәыңкәа змоу аңхәыс лзы лассы-лассы анхара җыңкәа рыңсахра имариоу усмызт. Аха Валентина Дмитри-иңҗа данкәыңшыз аахыс дзышьҗылаз дныкәныкәаны, лыңшәма еснагь гәыла-ңсыла ызара изылуан. Мап, уи дыонҗхәысны,

ихәыцқә раазара мацара акәмызт, лыпшәма дахьцозаалак-
дахьаауазаалак даргъажәаны дивагылан, иңсы дапшәманы.
Уи ус шакөыз здыруан, аха еиҥах агәра згеит иареи сареи
ҳаиҥцәажәара аан. Лыпшәма хтыск даналацәажәоз,
ицәбжәахоз, ма ибжәижәуаз амач-саң иажә днапьюланы,
лара ихалыртәауан, лыпшәма ицеибашьуаз иыызцәа
азәазәала илдыруан, рыхьзи рыжәлеи хәаны дрыхцәажәон,
хыхь ҳазлацәажәоз азақәандарақәа, мшаены еиңш, лхы-лгәы
иалырсны акәын ишылхәоз. Валентина Дмитри-иңҥа даара
илҥахын Аиааира амшныхәа апылара, аха уи лахьынцас
илмоугәышьеит: абри ҳаиҥцәажәара акьыпхь иазсырхиахьан
еиңш, иаалырҥьаны лыпсҥазаара далцит. Ари гәалсра дун
илзааигәан дыздыруаз зегьы хзы. Лыпшәма иакәгәышьоуп
зегь реиҥа изқәығәғәаз, аха аибашьреи агәакреи издыр-
жәхьоу, уи адәахьала уиакара инимырпшит: «Икоуцари, азәы
апхьа дцоит, азәы ашьҥахь дцоит», – ихәеит акароуп. Иңшәма
лылымкаа аныхәа апылара ихы ахибаауазаргы, Назыбеи
Гәыгә-иңҥа ҳиқәныхәап ихәҥа гәғәа злоу Аиааира амш ду игәы
бзиа, ихы бзиа дапылартә, изеиғьахьап анаҥсгы агәа-
бзиара гәғәа, уи инаццаны ақәра ду, ақәра наза.

Мшаңы мза 2005 ш.

АҢСНЫ АҢЫНҢЫТӨЫЛАТӨ ЕИБАШЬРА
1992 – 1993 шш.

А Ж Ə А Б Ж Ы Қ Ə А

«АУАҒЫ ИАҚƏШƏШЬА ИХАЦАШЬОУП»

Аңыныңтөйлатө еибашьра Дузза ашықәсқәа раан акөын. Исгәалашөит, ҳдиректор Наталиа Михаил-иңға Бигәаа, есшәахьа ҳаурукқәа ҳшаарылгалак, дыццакы-ццакуа, газетқәак лопцракны, ажәлар реизарахь лғыналхалон. Уигьы дук ихарамызт, ҳашкол анаос еиҕаарак амамкәа, ашьака рацәа ацағға, амарда зыекыдылашәа игылаз аусхәартәҕы акөын. Уака ажәлар (шамахамзар, зегь быргцәан) рлымҳа кыдцаны, аибашьрағтәи ажәабжь ҕыцқәа ирзызыроуан, нас, шьюкы мақаруа, шьюкы ныхәа-ныпхьо, ауухәа иааилалон. Ус, реизарахь иниасуан.

Сара иахьағы сыбла дыхгылоуп ҳдиректор Наталиа Михаил-иңға. Уи аҕеә-аҕеәхәа данцәажәоз, лыбжьыҕацаза игоз ианыңшуан аға ицәымҕрей аҕыштыхрей. Убри азакөын уи ажәлар рғы лнеира гәыхытхытрала изазыңшыз, еихаразак – радиок иазымзыроуаз, газетк изамыңхьоз абыргцәа. Уи ажәабжьхәағы лхата ашәы лхыссы илшөын: ааигәакөын лашьеиҳаб иңсзы зхәоз ашәкәеиқәатцәа анырзааз.

Убасқан лассы-лассы Наталиа Михаил-иңға илазцаало саҳахьан: «Володия икынтә ааигәа шәкәы шәоухьоума?» – хәа. Лашьцәа дәәзәҕы аибашьра дыказаарын, уи иакөын зызбахә рымаз.

Аибашьра анеилга ашьтахь дхынхәит Володия зыхьыз. Ускан ауп саргы раҕхьаза данызбаз. Абар, уи аахыс ҕажәиңшыба шықәса цуеит, аха иахьағы исхаштзом уи арҕыс шака илахь еиқәыз, деибганы дахьыхынхәыз азы аҕыргьара ихы-иҕы ианубааломызт. Иашьа илымкаа ихы ахибаауеит ихынхәра хәа рхәо акырынтәҕы исаҳахьан. Иашьа имацара ауиакәхыз.

Сара иахьа уажәраанза ишыздыруаз, Володия аибашьра

дцаны дааит, икалап бцъарк аға иқекны иахьтдыркъоз дақөымшөазаргы ҳәа акөын. Уи сизымхөыцзацызт еибашыоык иаҳасабала. Сышхөыцуаз уафы гөыбылфок, қыак, анхара бзиа избо, аґаацөара ссир апызцаз азөы иаҳасабала мацара акөын.

Хґақа шықөса уажөапхәа Володиа дычмазаоухан, Москвақа дыргеит. Уақа уи Ацынцътөылатө еибашыра дахьалахөызи аибашырафөы илшаз афырхатцарақөеи рахатыр азы, дыштарцеит Ленин иорден змоу Москватөи актөи аме-дицинатө институт И. М. Сеченов ихыз зху афөы.

Ишьапы дықөгылт. Москвақа даныргоз дызбаз иқытауаа ари анраҳа ихарымцеит. Абжәаапны еипш, Володиа дөапхәа-фаччо рыба данабоуп, лакөс ианыршыа... Аибашыра амца иалцхәаз дырфөгьых дацөырыхьчеит уи изыннажьыз аґаанцьгы.

Сара убри инаркны сгөы итаскит Володиа аибашырафөы илшаз афырхатцарақөа еилыскаарц.

Володиа фы-шықөса ихыцуан Ацсны Асовет мчра анышыақөгылоз. Иазҳауан, игьацон афөыц аамта, уи дацеизҳауа, есаaira дарпысхон Володиагы.

Дөырпшьтөи быжьклассктөи ашкол даналга, ацара изацымцакөа, иқытафөы даанхеит. Ускан Дөырпшь иахәа еипш иаукахыз. Аколнхарақөа еиөыркааижьтөи шықөсқөак ракөын ицуаз! Иззеилымкаауаз рацөафөын аколнхарақөа рапхәақа ироураны иказ анарха. Ачаи акөзар, знапы иакуази иамкуази еикараны, убарт ашықөсқөа раан акөын ианыларцоз, избанзар, ацара змамыз анхацөа ракөым, анапхгацөатцөкәа рыпхыз иаламшөозаргы каларын, убри ачаи иабзоураны, рқыта абас атөыла зегьы ирдыруа знымзар-зны икалап ҳәа. Ускан Володиа дназлаз афөар ирылшоз рацөан. Урт роуп ашкол афөы ацара зцоз, урт роуп афөатө цстазаара фнапыкла изкыз, ақытагы иалазырцөоз, урт роуп ацстазаара ануа-дафозгы ажөлар зырлахөыхуаз, ргөы шытызхуаз. Аныхөақөа раан урт реыбґаказара дарбан иамеигөырғөоз! Урт рымацарагы ракөым, х-Ацсадгыл ахөаақөа зыхьчоз асовет фөар рыгөта игылан ари ақыта иалцыз арпарцөагы. Убас, иқөра анацанак, 1939 шықөсазы, ақытантөи акомфөареидгыла

амазаныкәгауыс дшыказ, Володия Бигәаа арра дыргеит. Убри нахыс җажәа шықәса ирҗагылаз арҗыс қәыпш иҗсҗазаараеҗы иҗалоит аетап җыц: акадртә арратә маҗура, аибашьра, инеипынкыланы быжь-шықәса җ-Аҗсадгьыл ахьчара...

Володия дызлиааз аҗаацәа-җаацәа дуун: пшыо-еишыцәеи хәеиешыцәеи. Раб заа дрыпҗеит. Аха уи дара ннамкылеит аҗара аҗцаразы: җыцәа аиҳәшыцәа рҗаоҗәоуп, аишыцәа азәы диуриступ, еҗи даҗрономуп. Реиҳабза, Заабет, Аҗәатәи арҗаоратә институт аобатәи аҗыжьраан афизика-математикатә факультет даара ибзиоуп җәа далҗеит. Уи ипатрет иахьа Аҗснытәи ахәынҗқарратә музеи аҗы икыдуп.

Володия, ар рахьынтәи сшаахынхәлак, сҗара иацысҗоит җәа игәы иҗакны инацәақәа шхаиркәалоз, ихынхәра аҗыхәтәнтәи амзақәа рҗы иааихьан еипш, аҗа хәымга җ-Аҗсадгьыл дақәлеит. Иалаҗеит Аҗынҗытәылатә еибашьра Дузза. Абҗар шыҗазҗахьаз ишыҗырхуан, изымкыцыз иркуан, ихьчатәын Аҗсадгьыл, ихьчатәын ахақәитра, ихьчатәын җаҗсҗазаара ахаҗа.

Аҗынҗытәылатә еибашьра Дузза ахы инаркны аҗыхәанза забҗар кны иаҗәылсыз дреиуоуп Володия Бигәаа. Уи дзықәшәаз, дызлапшыз еиҗахәашьаҗы амам, уи җәа-җьазахкрим, аха урт рахьтә хҗыск, җ-хҗыск җарзызыроуп. Ажәа иахҗап иара Володия иахҗа.

Баша ирхәом «Ауауы иақәшәашьа иаҗаашьоуп» җәа. Усҗәкьоуп ишыкоу аибашьраҗы. Уҗеит аибашьра, аха афьрхаҗара зҗап җәа заа избаны уауҗахуа, аҗа иҗәмҗра, игәаҗ уҗәыҗкааны уамоуп. Уи ауп аҗсра уаҗызҗалогы, уи ауп акыр улшарҗы иулзыршо. Сеидроу, исықәшахәҗымхо дыҗазарҗы, аха аҗа иҗәымҗра еиҳау ауауы дзыреибашьуа мчы ыкоуп җәа сыҗам. Уазхәыц: қалақьк, ма қыҗак ахы иақәитәхтәит. Иаабозеи, иҳаҳауазеи уа хәхьнеиуа? Ахәса, ахацәа – ауаа иахьырбаша, иахьраҳаша рыхқәа хьыхәхәа икнаҳауп... Ашьа зланы иҗаз, еиҳарак аҗыпҗацәа, тәра Германиаҗа иахҗаны ирҗеит. Миллионҗыла аҗаацәа еиҗәхдыркәеит, иразкы-дартәит. Шәышықәса абиҗарақәа рхы-рыҗсы ақәҗа иды-рҗылаз ақалақьқәа иҗәыббылза, еилапыххаа, ахәшәбылҗоы рылшәшәо еилажьуп; псра зқәым ажәлар рдоухәтә культура

аазырпшуа абакақа ртөы зхаахуада!.. Урт шырацаахшыоз, наф хнаскыацыпхыаза ауаа хәәны агазтә камерақәеи иахырбылуаз акрематорикәеи цөырцуа иалагеит... Арт, адунеи иазымдыруз, миллионныла ауаа нзыртөоз фабрика хлымзаах еикәатқан. Абартқаа зеггы тәымк дааины, уара уоны, уқсадгыл ағы уанақәиршәалак, еихаразакгы урт урылапшны ублала ианубалак, нас изеипшрахараны икоузеи уцөымгра, угәағ?!

Исгәалашәоит, хыхь еикәысыпхыазаз ахлымзаахқаа зегг шысзымдырузгы, Аодахьтәи Кавказ ала аға ддөықәланы, Ақсны ашәартә гәгәа иантәиргыла, сгәалакара зеипшраз. Сара сеипш акәхап Кавказынтә ицаз зеггы ргәалакара шыказ. «Дышьтәуп аға, алажә еипш инеигәйдцаны! Даанкылатәуп, дырхынхәтәуп аға!» Абарт роуп ухы итагыежьюа. Аибашьра ушалагылоуггы, ақсра уаназымхәыцзо ыкоуп. Мамзар, ишпа! Аға дазааигәахеит уахьиз, уахьаазаз, узлыцыз әжәлар ахьықәынхо, уқсадгыл. Ишизымгара агәра ганы укоу? Ақсны еипшызма уи игәыпцихәахьаз! Аамтала акәхон, аха иара уи шқоубаз! Уоны, угәара, угәыла, утынха... Урт зеггы зықәшәараны икоу уара заа иубахьейт. Уажәшьта угәағ еиламшын!..

1943 шықәсазы акәын. Хар рышьтахька инрыжьхьан Волга ахықәи Кавказ ашьхақәеи рәтәи аибашьра дуззақәа. Урт ирытцаркуаз рацәан: аибашьра ағышәа, агәалакара харагы, набыцрак зқәымыз аиааираз агәыгра.

Маи мзазы, аға ахыргәгәартә пжәаны, Курскка ихы рханы джәылеит хәа адырра хауит. Адца катцан аға иаанкылапаразы. Убри аамтазы аштаб ахь исыпхьейт. Ускан ссержантын, аполк акны аимадара акәша сеихабын. Сахьнеиз исархәейт аға итыл ағы, еимадарак рымазамкәа, баталионк шынхаз. Абаталион хы-мыш цуан уахь икоуижьтәи, рхабар хәа акгы рыздырзомызт. Адцагы акәымкәа, исазцааит ишәылшарыма афронт ахәаа шәхыцны, абаталион ахьыкоу ицшааны, хаимажәдарц хәа...

Хьыцит ахәаа, аха иупшаауада: ацәхәыра, абна, ацәхәыра, абна... Икоуп хәа хгәы ахьауаз ала хашнеиуаз, ихаразаны гәыпчык ар рцәара аабейт, аха иалудыраауеи

изустцөу урт: хара хтөкөа ракөу, ҳағацөа ракөу? Арахь
аланарпшыгалагы ҳайкөшөам.

Сөызцөа ус расхөеит:

– Сара снаскьаны еилыскаауеит, ицөгьахар – шөхы
шөахөа!

Абжакы схөазауа, абжакы сөырхөаны санырзааигөаха,
иаузымдырхуаз, хара хтөкөа ракөын, даргы сгөатаны,
сызустөу рзымдыруа исзыпшуазаарын. Сөызцөа рахь снапы
кьаны, сьют дара рахь...

Иаразнак ҳархөтеи дарөи ааимаадеит. Абаталион
акомандир ихөеит иказ-ирыз, ртагылазаашьа зеипшраз.
Анаос икацатөыз азгы иоуит адца...

Абри аамтазы, ҳаимадарала аға ҳақба икызаарын,
аминомиот ҳгөйдитеит. Сара ателефон атрубка слымха
иахьадкылаз, ҳааигөа ахкөа ипжөаз акы акөырчаха өаахан,
ипыххаа ицеит. Уамашөа иубаша, схы-өөы арцахө-цахөра
ачыдарахаз, уаха егьсмыхьзеит. Аха анаос лыпхала
сзалымцит акөымзар, еиҗа эғааирхаз анаапжөа, суатөа
ашшара иакөшөан, иаахнажөеит...

Абаталион атып рыпсахыр акөын, сара усгы схы сахөо
сыкьамызт, сыхөра ғахөаны сөыз Косоуров (Москватөын
иара) симаны амөа дыкөлеит.

Апсра азөгьы итахзам, аха ауаөы убас еипш атагы-
лазаашьа данакөшөо калоит, ихала апсра дакөша-ҳатхартө...
Ҳаргы убри аөыз агөакра хташөеит. Ашьа гөгөаны
исыцөеит, амла ҳакит, азба ҳакит, ҳкарахеит. Абарткөа
анеицыла, уртгы ирчыданы, схьаа аныгөгөаха, арахь схы
сзамыхөауа, сеидараны сөыз саниоу, иапсышөоуп ҳөа
акөымкөа, иасхөеит:

– Аға дааигөаны дыкоуп, ҳақба усгы ихьеит, илапш
ҳаатцашөар, ҳөыцьегь хтаирхоит, еигьуп, ус акы хташөаанза,
снжьны ухы угар.

Ус еиҗа ишеиғьу агөра ирганы иасхөеит, аха сөыз
Косоуров дысзымзыроит.

– Аибашьра – еибашьроуп, – ихөеит иара, – нас ҳаиөы-
зцөазар, дцак еицынаҳагзозар, аға итыл ағы ҳамала ҳаказар,
избан хаз-хазы апсра ҳзапылара?! Еиҳаразак ҳадца
наҳагзахьеит, ҳашьтахькагы адырра рахтахьеит, иаур –
иауит, иамургьы, аөстаа ихөаша, иамуит!..

Ауаы агәәкра данакәшәалак, амбатә илшозаап! Ускан уи
сәыза илшаз, уажә саназхәыцлак, пхызушәа сгәы иабоит.
Симаны ахәаа данхыц, заа адырра злаказала, ахаирплан «У-
2» хзыцшын. Саашьткәыцәаан ахаирплан сынтарцан,
сдәыкәырцеит Воронежка...

Сара иахьагы адәы сықәзаара зыбзоуроу сәыза гәеицамк
Косоуров иоуп, аха уи инаркны хәицәхкәеит, хәицәхкәзеит
иареи сареи. Аибашьра ашьтахь, иахьа уажәраанзагы, кыр
сәысшәеит, аха ихабар хәа егьсмаҳаит...

Абри зызбахә схәаз адца анагаразы исанашьан Аецәа
Кацшь аорден.

...Ар Кацшь, Волга ахықәан Гитлер ир анеилапырххаа
нахыс, аға аңсеивгаха имто ажәылара иафын. Курсктәи
аибашьра ашьтахь алашәгы еилыкка ибо далагеит зышьтра
ихыршәланы идәықәлаз аға ир уаҳа бғааитцыхшьак рыма-
замкәа ишыкалаз. Уажәы аға хтәыла иқәцара мацара акәмызт
гәтакыс иказ – хихьзаны инырцәара, уаҳа ибға изейцымхуа
иеилапыххаара акәын. Хауаажәлар инирцәоз рзы, х-
Аңсадгьыл аңхаста ду иеиңаз азы ашьоура згәы итымхоз
азәгы дыкамызт. Нақ хнаскәацыпхьаза есааира ицәырцуан
уи игыгшыгра, игәылшьапра, ихлымзаахра. Урт зегьы гәағ
еиларшыган. Арахь хазгы аға иконцлагерқәа иртәжьыз
Европатәи ажәларқәа иреиуаз ауаа ргәынқьбжы хәҳауан...
Убартқәа ирчыданы, шамахамзар, дыкамызт еибашьык
изааигәаз амца қюуқад азәы дызцәаламзыцыз, ма ихабар
имаҳауа азәы дыззаламыз. Урт ирымаз агәағ еихаразак сара
ибзианы издыруан.

Сыхәны Воронеж санышьтазгы, сашьеихаб Заабетгы
саргы асалам шәкәқәа шәабжысыц иҳабжысуан. Уи ускан
Москватәи Арратә академия дтан, иара уа сшыказ далгеит
даараза ибзианы. Дшаалгаз еиңштәкьа Ленинградтәи
аблокада аңжәаразы ицоз ар дрылан еибашьра дцеит. Уи
инаркны уаҳа ихабар хәа акы смаҳазеит. Еилкаан ееи
шыкамыз. Зашьа дызтахым дызустада, аха сара уи азәы
диластәомызт. Схафы исзаагомызт, мамзаргы исыз-
идкыломызт уи акы ихьт хәа, аха иабақоу дыбжьазт, ихабар
хәа акы саҳазом...

Сыхәра шғаз еиңш, схынхәит сызлаз ар-хәтахь. Аракагы

сөызцәә гәакьацәагы, Косоуров инаиркны, еихараоык уао дсымбазеит. Убартқәа зегьы анейцыла, сгәы шака исыхьыз уажә ахәара сәәуадаауп, егьсызхәом. Ус акәын зегь шыказ.

Сышхынхәыз еиңштәкьа ахәара аныкаста аңшыхәрахь сиаргеит, ишдыру еиңш, ари иагышәартәуп, хадара злоу хәагы иңхьазәуп аибашьрафь. Сара арака скарцеит аңшыхәцәа рывзвод акомандирс.

Смоленсктәи аобласт Сурож-Смоленски хәа изышьтаз қалақь хәычык әлемсаа реаларқсны иркын. Хәрхәта знык-оынтә жәылара ицеит, аха иамуит. Уажәшьта иаґахын аға имчқәа зейңшроуи ихыргәғәартәқәа ахьыкоуи реилкаара.

Авзвод афь иказ 30-оык аңшыхәцәа хцеит. Хәпба анырк, аңшыхәрахь хәукахыз, аиґахьсра хәлагеит, хәргьы уи акәын хәззыңшыз, хәвзвод зегьы зцазгы уи азакәын: хәааибәхтан, хьатцрак қамцәкәа аға раңхьатәи итраншеиа аагеит. Знык аекыдкыларта анхау, нас хәәхәргәғәеит, аухантәарак хәртиллериа ґааихак қамцәкәа иахьхыкны хьсран изфьыз. Ашарахь ахы анарха инаркны, зыңсы еиқәхаз әлемсаа ақалақь ааныжьны ацара иалагеит. Хәргьы ацыхәтәан иаанхаз хрылахьсуа ақалақь хәаләлеит. Хәра хәшьтахь ауп хәр аннеи. 30-оык рахьтә 7-оык хәуп инхаз, егырт ґахеит, убарт быжьоык хәуп ақалақь хәычы раңхьа иалалазгы. Саргы еиґа абрака сырхәит.

...Великие Луки хәа иахьашьтоу ааигәара акәын. Қытак афь, еидыслара ґәғәак ашьтахь, хәр мхьатцыр амуит, избанзар, уи қәлеит хґәыґәанзамкәа, аға иаха изла-изыманшәалаз ала. Абри аамтаз сара сахьыказ хәдыр-қарашәа икан, ґәархьртан. Ахьсра анеихсыґь ашьтахь, сыңсы ааивгашәа сыкәша-мыкәша снаңшы-ааңшит, аха уао дсымбеит. Мақьана зегь реырқсны иказаап қасцеит. Ус аамта кыр аныбжьыс, инаскьагашәа, ихьынааза еиґыржәжәа икажьыз аґәа-чақәа сәавакуа снаскьаны, адырқара сынхьы-ңшы сыңшызар, абар ассир ахьызбо: әлемсаа, аға усгы хәра дхьатцит хәа, равтоматқәа кны реейцых, иқәланы иаауеит. Аґәа-чақәа сәавасырқсит. Автомат ауп бцьарс иску, гранатақәакгы сьмоуп, аха урт зхәартәи! Абри аамтаз,

дыштырхит, фынтә агоспиталь ағы дыхәшәтәны ишәпы дықәыргыланы, абцъар иркны, ирхәта дырхырыгзеит.

Убарт айбашырақәа раан иааирцшыз агәымшәареи афырхацареи рзы айхабыра рәынтә ианашьан аорденкәеи амедалкәеи фба.

Уажәы, абаскак зхызгаз, Кавказтәи ашьхақәа инадыркны Одернза зшьа абжак кәтәоу, пыхьатәи агвардиа асержант айхабы, иахьа иколнхаоу Володия Бигәаа иашта хнықәпшып.

Ииашахәцәараза, итбаатыцәу уи иашта итылашаауеит акәаскьа ҳарак ғаз-ғазуа. Акәаскьа – кәаскьоуп, сасаа-иртоуп, иахьатәи аамта иакәнагахаша ҟнымәтәала аоуцқа хиоуп. Уи иааосуа еиқәычаца дәәа хыбра лакәык авагылоуп. Адәахьала уахьахәацшуа мацара излазухәарызеи уи мацуртоуп хәа! Уа иқәгылоуп арадиодкылага, ателевизор, архьшәашәага қәагылоуп, ағацарағы – аеыкәабарта. Иара убас х-метрак ракара анышә жны, азын иахьыпхарроу, ақхын иахьыхьшәашәароу бетонла ичаңаны икацоуп иоцара. Ашта иаакәыршаны шәырла еижәхашьшыла икоуп. Иарбан шәырхку арака иумбо! Урт зегьы, ақсуа цәа-цла хаккалақәа алаҳамцозар, Володия иоуп еихазхаз, изаааз. Урт зегьы анхаоы иқхзы иалцыз малуп – ауаоы игәы зыртәуа, ибла зыргәырғьо амал.

Ари агәаратағы икоуп хәы змазам дәәа мал дуззакгы. Цәыш-пқа Зинеи иареи ирхылцыз ахьыбәар, рқацәеи рыпқацәеи роуп. Урт ари агәарата ақшзареи, агәамчи, анхареи иамоу ирышьацоуп.

Ишаабо еицш, Дәырцшьтәи арцыс Володия Бигәаа ишьа баша икамтәеит. Уи иоыцәеи иареи икартәаз ршьа цқәа ауп, х-Ақсадгьыл зегь ағы еицш, Европа зегьы ағгы миллион тзыла, Володия итаацәа реицш, рхы иакәгәырғьо, аразкы рыманы иахьа иказцаз.

Р. С. Бигәаа Володия изку абарт ацәахәақәа анызоуаз, иара дызлахәыз айбашыра еилгеижьтәи 24 шықәса тхьан. Уи аахыс 36 шықәса цуеит. Ари аамтазы ахтыс дуззақәа қалахьейт: 28 миллиондык рхы зқәырцаз аимпериа дузза, хыык ахацәа рхы аайдкылан, анаоустәи алахьында збаны, ашампан оы ржәит, иныхтәаланы. Уаҳа азәггы ихы хәыцкгы

алымшөейт, цыскгы «көйрт» амхөейт. Ицъашьахөуп аиашаз, Адунейтөи айбашьра дуззафь аиааира згаз ахөйнтқарра дузза, ас ирмариазаны иахьеилахаз. Имариахейт, избанзар, милат рацөала еилаз уи ахөйнтқарра ахыб ала еиды-ргөагөаланы акөын ишейбытаз. Уи аидыргөагөала консти-туциала ишьақөйргөгөан, хыхь ирзбоз цака иказ рзы изакөанын, ажөлар азөгы дразцаазомызт, гөынамзарак зхөаз Сибрака акөын имоа ахьхаз. Ажөлар мацқөа рлахьынца цьныш закөанла избан: иааргөампхар, иаидыхөхөаланы цьаханымка идөықөйртцон. Абасала, ари адгьыл афь ахөйнтқарратө цьаханым зырфеиаз ацьныш ихаца ацыхөтөан анарцөейтөи ацьаханым даназца, уи ишьтанеиуаз кыр айткрақөа картцейт, аха амилат зцаара иаламкьыскөа ус иаанрыжыит. Ус иаанхейт «демократический централизм» зыхьзыз антидемократиатө закөангы: хыхь аихабыра рефь ирзбоз цака иказ рзы изакөанын. Еитах фөахөымтран! Уи аимпериа гөгөан бцарла, адөахьала азөы дзаламкьысуа икан, аонутқала акөын иахьуашөшөыраз: армагырма еибытаз ари ахөйнтқарра зықөгылаз ауасхыр хөарөахьан, убри азоуп ирмариазаны, абуражө еипш, изеилахазгы. Уи ахыбгалара згөы иалоу рацөоуп, еихаразак ашьа катөаны уи еикөзырхаз ажөйтөтөи айбашьцөа. Игөы иалоуп Володиа Бигөаагы – уигьы ишьа абжа Урыстөыла икейтөахьан. Аха ахақ – хакуп: уи ахөйнтқарра гөнахала еитакөакөан, шьазагөазала итөын. Цабыргуп, ацыхөтөантөи ажөа-шықөсақөа рыла икатцаз абзиарақөагы рацөан, убри амацара иахаанугьы ргөы ахьыбылуейт, аха уртқөа зегьы уажөшьта итөурыхуп, атөурых обиективла ахөшьара анацап, иаххөап уи иахөогьы. Хара апсуаа хзы уи зыбжа шкөакөаз, зыбжа еикөатцөаз хөйнтқарран...

Володиа дөаа еибашьракгы ихигейт – убригьы акөын Апсназы ицьынцътөылатө еибашьраз. Ицшьоу Апсадгьыл ахьчара Володиа ица еитцбы ихы ақөйцейт. Ажөйтө еибашьра уигьы дацгөейт, зегь реиха игөыфкаагаз ацөи итахара ибга азырхөазейт Володиа. Уи дтаацөарамызт, азөгы дитны-мхазейт, аха аб гөынкылагас имоу: ица ипсадгьыл ахақөйтра ихы ақөйцейт!

Аңынңытәылатә еибашьра Дузза 60 шықәса ахыцра
аиубилеи Володиа Бигәаа даңылеит ихатә ныхәак еиңш. Ус
ауп иагышыкоу: уи иңстазаараағы иреиғыз фы-шықәса аиңеит
уи ахақәитреи ахьчареи. Иахьа уи ҳзеиңш ңсадғыл ыкам,
цабыргуп, аха усқан уи хьчатәын, иагырыхьчеит! Урт рыгәта
игылан ҳажәлар рцеицәа, ахьз-аңшағы ргеит. Ҳцеицәа-
фырхацәа дыруазәкын Володиа Михаил-иңа Бигәаагы. Урт
рфырхацәара иахьа иңоурыхуп, аха уи аңоурых ду ағы аңсуаа
рцеицәа «Ахацәа-рхацәа – Афырхацәа!» ахьырзырхәаз иахьа
ҳара ҳазгәдууп, ҳагырылаәхәоит.

2005 ш.

АФЫРХАЦЕИ АФЫРХАЦАРЕИ

Абрака зызбахә сҳәарц сгәы иҫоу ахаҭа иҫсы ҭам иахьа, аха уи ауаф иахьаггы, анафсггы ихьз ххәартә, ихьз ззымдыруа дырдырра иаҭсаз азә иакәын. Уимоу, сара агәра ганы сыкоуп, уи ибзиазаны дыздыруан хәа иказггы ишырзымдыруаз уи дзакәыҭәкьаз.

Сара уи дыздыруан 1945 шықәса раахыс. Хәара аҭахума, дыздыруан ус ихьзи ижәлеи рыла.

Исгәалашәоит, аибашьра еилгахьан, еафратагаларан изаамҭаз. Ёнак Хәәптәи аусхәартә иааҭалеит ыҭыҭа ахаҭәа еиҭны. Урт аҭыҭа рахьтә хара ашколқкәынцәа руазә дхаздырзомызт. Мшаены еиҭш иахьаггы дызбозшәа сгәы иабоит: деикәҭаб костюм маҭәала деилахәаны, пакы, ауку, иҭыымшықәеи ибла ҭыҭқәеи аакәашны. Ари дызбаз аусхәартәаи хартәоҭәеи зегь еиханы иҭылан, иеигәырғаны аҭсшәа иархәон: шыоуку ыызак, қәлак иахәсабала, даәа шыоукых – иҭхашьа-ҭхатә, ибла ахҭшылара рзымгәағыа.

– Ари Гәәжәба Хәҭьарат иоуп, – ихәеит хәызцәа руазәы, ибжыы ныҭакшәа. Сара еразнакы иаасгәалашәеит ҭмчыбжьака рышьҭахь ар рахьынтә дхынхәит хәа избахә шрымаз. Иагьааҭыасшьеит ар рымаҭәала дахьеилахәамыз, медал заҭәык иадамхарггы иаҭхьа иахьаркымыз, избанзар, уажәраанза ар рахьынтә ихынхәуаз ус акәын хара ишаабалоз. Хара ихәхәхьан Гәәжәба Хәҭьарат дфицаруп хәа, нас аибашьра ахы инаркны иагәылсыз ауафы хамҭак имамкәа ишҭақәлеи?!

Хәҭьарат Гәәжәба аибашьраз дауихыз, афицарраггы занаатс иалызхыз дреиуазамызт. Уи аибашьра калаанза аҭара ду змаз нҭынырын, геологын. Аҭара иҭон Москва, нас Новочеркаска диасын, 1938 шықәсазы арака аиндустриалтә

институт далгеит. Абри ашьтахь, Аңсныка аиҳабыра
дызлаарыпхъаз ала, Хаңырат Гәажәба аңсуа институт ағы
акәша еиҳабыс аусура далагеит. Уи акәша (Аңсны ааглы-
хратә мчкәа рцара) анадьркы ашьтахь, Казахстанка усура
дианган, агеолог-пшааратә контора аначальникс дкарцоит.
Убрантә – Туркмениятәи агеологиатә усбартахь. Аибашьра
далахәын. Аибашьра ашьтахь аус иуан: Ткәарчалтәи ашахта
№ 2 ағы геолог хадас, Туркмениятәи агеологиатә усбартағы,
Баскунчактәи (Астрахантәи аоблост) агеолог-пшааратә
партия аначальникс. Аңыхәтәан – Ткәарчал ашахта № 4 ағы
геолог хадас. Абрака аус шиуаз иматтура анагзара аан, 1956
шықәсазы машәырла дтахеит. Инеикәыпхъазаны иаххәозар,
абри ауп уи ипстазааратә моа. Аха издырраны икада ари
апстазаара моа шака пстазаара ңашьахәы, шака фырхатара
атцәаху?! Уи уажәшьта дыршыа змам акы акәхап, избанзар,
официалтә документкәак ирчыдахаз, инартбааны уи
ипстазаара аазырпшуа уаха егънимыжыит. Уимоу, изааигәаны
дыздыруаз Хаңырат Гәажәба дшырдыруаз атара ду змаз
интеллигентны, згәы тбааз уаоны, ахзыргара патударас,
хыларкәрас изыпхъазоз азә иакәноуп. Уи Аңсны аңтыптәи
ипстазаара дуи ифырхатареи азәггы издырзом.

Ақыарей ахзырымгарей иагыакуп, иагыюбоуп. Аа, уи
зырцабыргуа ғырпшык.

Хаңырат Гәажәба аибашьра ашьтахь Ткәарчалтәи ашахта
№ 2 акны геолог хадас аус шиуаз, игәамбзиара иахканы,
Акәака диасуеит. Арака ақалақ совет ағы нңыныр хадас
аусура далагараны дшыказ, данышыақәдыргәгәоз аены
еиликааит пхәыскгы уи атып лыртарц арзахал шалалцахъаз.
Уи еицырдыруа Пицундатәи акурорт зырғылаз аңыныр
Тамара Гыц-пха лакәын. Хаңырат ари лызбахә шааиахаз
еипш, уаха лакоакрагы камтазакәа, иматтура ашыа-
кәыргәгәара мап ацәкны, апхәыс амоа литоит, еа матурак
дшақәымгәыгуазгы. Уи ашьтахь абас зыкастцазеи хәагы
ихы дахашшаауа азәггы имахаит.

Аамта бааңсын, аңсуаа аматтура анрырымтоз акәын,
Хаңырат краамта усда-хәысда длеиюеиуан, нас Туркменияка
усура дцеит, ипсадгыл ааныжыны.

Ахзырымгарагы иара убастәкәа акәын дшазыказ.

Ҳаҷъарат Ғаажәба иавтобиографияәы иоуан: «1941 ииун мза инаркны 1945 шықәсанза аибашьраҕны афронтқәа срылахәын». Аибашьра иадхәаланы уаҳа ажәакгы хәазам. Ихәазам уи дышфицарызгы, фронтқәас дызлахәызгы. Уи иаңхьо игәы иаанамгарц залшом, Ҳаҷъарат Ғаажәба аибашьра дцан дааит, уаҳа хәшәбылфәыкгы имаҳаит хәа.

Шықәсқәак рышьтахь еицырдыруа асовет шәкәыиәы Сергеи Смирнов Москва Алитераторцәа Рцентр Онаәы (ЦДЛ) иқәгыларак сазызырәуан. Уи абас ихәеит (ацитата аазгоит сгәалашәарала): «Ихәысыз аибашьраәы легендак иаыызаз афырхацара зылшаны, иахьагы еилкаамкәа, ицәыргамкәа инханы икоу ауаа рацәоуп. Урт цәашьыркыла иңшаатәуп, рыхьз-рыпша адунеи иарбалатәуп. Аха, рыцхарас икалаз, урт рыпшаара имариоу усым. Ирацәаоуп хара ашәкәкәа хьызоуа: «аибашьра аан абригы абригы афронт аәы ҳаибашьуан, абригы-абригы афырхацара ааҳарцшит, ҳаиҗашәхәа, ихәххәаны ижәы» хәа. Урт ракәым ифырхацәоу, афырхацәкәа дыңшаатәуп, уи уааигәара дыказаргы, ихы уирдырзом. Дүңшааргы, иацәажәашьа уеақәуршәароуп. Иацәажәашьа уеанақәумыршәа: «Сара ареклама сҗахзам, сыхьз-сыңша ашьҗыхра акәзам сзеибашьуаз, сыңсадгьыл ахьчаразоуп» – хәа уеихәоит.

Еицырдыруа «Брест абаа» зәыз ашәкәыиәа ду абарт иажәақәа санырзызырәуаз, иаразнак сыбла даахгылеит Ҳаҷъарат Ғаажәба, иаасгәалашәеит усқан уи ихәеит хәа исаҳаз. Изааигәаз иқәлак диазцаазаап, ууорденқәеи умедалқәеи зныкәумгои хәа. Ҳаҷъарат даахьхәмаршәа иаҗаикзаап: «Шака сеибашьыз жәбо-о?!» сҳәарцу?! Ус сҳәеит хәа, уртгы ианаамтоу ицәыргалатәуп».

Уажәааигәа иззбеит, Ҳаҷъарат Ғаажәба иҗаацәа срызцаны, ихатәы архив салаңшырц. Ус иагыкаҗеит.

Аамҗа иарәежьхьоу ашәкәкәа срылаңшуа сшааиуаз, арратә мхәыр раарханы, документқәак саарықәшәеит. Урт зегы лозунгс ирымоуп: «Смерть немецким оккупантам!» Раңхьатәи саңхьоит: «Алеитенант Ғаажәба Ҳаҷъарат Харитон-иңа 1944 шықәса февраль 18 рзы Иреихазоу акомандақацаа хада иприказ ала Корсун-Шевченкотәи аҗа игәың аилаңыххараәы иааирцшыз агәымшәареи афырхацареи рзы аңышәара иҗоуп».

Ари абыза ацьшыара итан: азиас Днестр аррей ақалақь
Бельци анапағы аагарей, убри ала ахэынтқарратө хэаа
ахыцрей рзы; аға иңсадгьыл Силезиа ажэыларазы, Азиас
Одер аррей азнырцэтэи аға ихырғөғэарта аилапыххаарей рзы
ухэа зегьы жэеиза цышыара ыкоуп Иреихау акомандақацаө
икынтө.

Абрака еикэахапхьазаз адокументқөа шахатра руеит,
Украина инаркны Германианза уи фырхацарыла дшеи-
башьуаз. Хаталатэи урт ацьшыарақөа рнаосгы, уи иатэашьан
СССР аорденқөеи амедалқөеи рацөаны. Аха издырраны
икада урт зегьы ирыцацөаху агөымшөарей афырхацарей
аңсуа фицар қөыңш иааирпшыз!

Аңынңытөылатө еибашьра Дузза аан х-Аңсадгьыл
аиааира азыргаз афырхацөа рыхьз кашөара ақөым. Урт
рыгөта дгылоуп аңсуа фицар Гөажөба Хөцьаратгы.

ХӨЦЬАРАТ ГӨАЖӨБА

Хөаң ақытан диит Хөцьарат Гөажөба (1905–1956).
Иңстазаара зегьы адгьыл ихөыцацөаху амал аңшаара
иахтницеит. Абри ажөеинраала иара ихьзынөылоуп.

Ашөа

Иеңш ахатца шөа дабажөбо,
Агеолог-нңыыр Гөажөба:
Иашоуп даламызт дңыруа ажөоан,
Мамзаргы дцөмызт ацөкөырң дажөлан.

Адгьыл акөын имаз хөыцрас,
Адгьыл дықөын, адгьыл дхөыцан,
Адгьыл амал ду ихөыцаз
Дашьтан, иңшаа ириңон ажөлар.

Хөцьарат фырхаца Гөажөба
Тынч ихөы ифо азөы данбажөба,

Агеолог-нцъныр Гѣажѣба:
Мыщцѣгаказы ма даутѣахра,

Еснагъ даѣан абахѣ, ахра,
Ашьха дыкъын, ашьха цѣхѣыра,
Даван ма азышьтра къцѣыра,
Мамзаргъы дылан ацслымз шыра.

Акы цшаамкѣа шака дмаахра,
Хѣцъаратъ фырхатца Гѣажѣба.
Акы даццамкѣа данбажѣба
Агеолог-нцъныр Гѣажѣба:
Ацыркант дацан, алом дацан.

Априбор амаден цшаага,
Уигъы дацан, уигъы нага,
Цъа икылицѣон ацакъ цагъа,
Уа акы ицшаауан, нас деитѣцуан,

Хѣцъаратъ фырхатца Гѣажѣба
Дзышьтамыз, иимцшааз акы абажѣба
Агеолог-анцъныр Гѣажѣба:
Амшын еимгѣхѣо аѣба хызар,

Адгъыл иакѣшауа амѣанызаѣ
Амашына га уѣахызар,
Ахѣирплан акѣ ажѣоан иалоу...
Зегъ агеолог ибзоуроуп.

Излеибаркзоу иицшааз алоуп,
Хѣцъаратгъы ицъа уа иалоуп,
Хѣцъаратъ фырхатца Гѣажѣба!

Вл. Анѣѣаб.

ИПСНЫ ИГЫЛАЗ АПСАДГЫЛ АХЬЧАО

Ацынцтөылатө еибацшыра Дузза адунеиафтөи атоурых ианылеит зеипш камлац еибашьраны, трагедиа дуззаны. Уи аибашьрафы ашья казтөаз, аха зыпсы зманы ихынхөыз иахьягы ажөлар ирзырхөоит «Амца шоура иалцны иааз», мамзаргы «Ипсны игылаз». Ус акөын рлахынца шыка-цөкьазгы. Урт рыпсы тины акөын ахы иафагыланы рыпса-дгыл шырхчоз. Аха Хөацтөи арпыс Адикө Константин (Котик) ажөала акөымкөа, ипсны игылацөкьаз дреиуоуп.

Сара иахья еипш исгөалашөоит рыбжы ныцакны ианырхөоз: «Адикө Дамеи деикөыбгеит ица аицыбгы ишөкөеикөатцөа ааит» хөа. Уаанза Дамеи ица аихабы Гриша акалакь Харьков дтахеит хөа ашөкөы аахьян. Уажөы Котик дтахеит хөа ашөкөы-шөацхөаө иаазгы, игөагыны ирыз-цөырымгакөа, аусхөартөафы ицөахны ишрымаз, еицах акыта иаарылаөит, ашөкөеикөатцөа иааз мыцхеит, Котик ипсы тоуп хөа, Бақөантө ашөкөы ааишьтит, дырхөызаарын, агоспиталь афы дышьтоуп, рхөеит. Ари гөыргьара дуун изахаз зеггы рзы. Уиггы акөым, акытафы уажөраанза зышөкөеикөатцөа аахьяз рызгы агөыгра канатөит: «Иудыруазеи, аракагы залымдарак калазар?»

Убри ашыкөсан Котик ихацагы дааит: изшьапык ихөомызт, алаба ицырхыраан акөын дышныкөоз.

Ари калеит 1943 шыкөсазы Кавказ ахьчараз аибашьра ианафыз ашыкьымтазы. Абар уи аахыс 30 шыкөса цуеит, аха ари ахтыс шаkantөы исгөалашөахьоузеи ицьяшьаны. Саргы сакөым, уака зеггы ицьяршьон, иагыцьяшьатөыцөкьан уи, избанзар, ашөкөы-шөацхөаө иааз, иөызак ила акөымкөа, архөта акомандир инапала иөын, уи зыршахатуаз амхөыр өаөаза иаархан. Уака иахөон: «Аибашьөы Адикө Константин

Дамеи-ица, атоуба икайцаз дамеижьакәа, агәымшәарей афырхатарей аарцшы, Ицсадгьыл ихьчон, ихгьы ақәйцеит. Джуп Кабарда-Балкариатәи АССР, астанция Раздольный».

Аиааира аныхәа аламталаз сыкан Адикә Котик иҕы. Хәара атахума, сара еилыскаарц истахыз хыхь зызбахә сываз ахтыс цыашьахә шыкалаз акәын. Аха ажәа ахы мхәакәа, ацыхәа узхәом, Котик игәалаиршәеит аибашьра ианалагазтәи амш.

Дәырцшәтәи абжъаратә школ ажәабатәи акласс иалгамта акәын. Аибашьрахь ацара ишықәс атанакуамызт, даапшыр акәхеит. Адыршықәсан акомәарейдгыла раацхьарала, Қарт авиадесанттә училищычә шеиҕыркаауаз рылархәеит. Уи шааиахаз еипшцәкьа, акомәарейдгыла Гәдоутатәи араиком ахьзала арзаҳал алаитцан, урт рыцхьараарала дцоит. Аучилищычә аҕы урт азыкарцон аҕа итыл ахь десант хасабла рыртәара иазкны. Аха уи рцара алгамтаз иалагоит Волга ахықәаҕтәи аибашьра дузза. Котик Адикә дызлаз архәта, ашьакар рахь ииаганы, идәықәырцоит Сталинград ахьчаразы. Ара уи дызлаз аротәҕы акомәарейдгыла мазаныкәаҕыс далырхуеит. Мызки бжаки арака деибашьуан. Аҕа Волга нырцәынза даазан, уа иеирцсит, аарцә хара хтәқәа ахырғәҕарта ркит.

Уахык асержант Адикәеи капитанки адца роуит, аҕа имчқәа реилкаараз, «абз» аагара. Ари имариаз усмызт: улацш зхьымзоз Волга азиас нырцәка акәын рымға ахьхаз. Ус шакәызгьы уи адца хьызла-цшала инарыгзеит: акарул инарцәымға дықәцаны, ыцъа афашистцәа хәынцаны иааргеит. Урт «рыбз» даара «ихәшәызар» акәхарын, убри аоперацияҕы илиршаз ахатаразы ианаршьеит амедал, уигьы акәым, 15 мшгьы цсшьара ддәықәырцеит Астраханка.

Афашистцәа Сталинград шырзымгоз анырба, ртактика рыцсахуашә катцаны, рымчра абжакы Кавказка идырхоит, уи ала асовет командакатара рымчқәа уахь ииаргарц, уи рхы иархәаны Сталинград ргарц. Ус акә, егьыс акә, Кавказ ашәарта итагылеит: ихьчатәхеит Кавказгьы Сталинградгьы. Абри аамтазы Котикгьы ицсшьара намыгзакәа ирхәтахь ддырхынхәит, дагьдәықәлоит адца ахьроуз Кавказтәи афронт ахь. Астраханынтә Махачкала изхьцны, Моздок аҕа иҕа-гылоит. Маи мза инаркны август абжарака уа деибашьуан.

Ақалақь Моздок хынтө аға импыцаихалоит, хынтө импы-
цыржөаауеит. Убарт зегьы дрылахэын Адикө Котик, убракоуп
уи «дыцсны дахьыглазгы».

Астанция Раздольный хөа иахьашьтоу, ицсыда-инхада
рхөо, аибашьра баацс калеит. Уака Котик гөгөала дырхөит.
Аибашьра анааихсыгь ахөцөа еидызкылоз уи данырба ицсы
тоуп хөа рзымдырзеит: итаһаз рахь дыцхьазаны, ашөкөы
данырцеит, ицьыба чыда итаз иадрес анцаны. Урт рышьтахь
ихдырра атып ағы ианааи, дыцшызар, иуатөа ашшара
хжөаны, ишьапы фархөны иважьуп. Ари ахтыс Котик
ианихөауаз ухөы-ужьы гыларын.

– Атабиа стыцны цытк сөахөазан, сланарцшыгала аға
иганахь сышцшуаз, азөы иөшааирцысыз збеит, – игөа-
лаиршөоит иара. – Уи сара сгөазтаз снаиперзаарын, иаразнак
дыздырит: сара сахь даахөны априцел ақөыргылара дағын.
150-ка метра хабжьан. Сыварала акөын, ишитахыз соура-
зоуроу сибартан. Еимгеимцарак акара ацсра абла стацшуа
саанхеит, аха нас салдатцас сааибаган, афашист снаипер
иапызгеит, адунеигьы аалашьцеит...

Инервкөа анеибархха, еиґа ихөрағы ашьа дөыкөлеит, аха
имч еизыркөкөаны ииулак ашьацара ааникылеит. Уи ашьтахь,
ахөцөа шрылыргахьаз анидыр, дхөазаны ддөыкөлеит, азө
дызбозар, азөы сибозар хөа, аха дхөазаны мацара даба-
нзацо?! Хаха-хымш рышьтахь ауп асанитарцөа данырпы-
хьашөаз. Ускан ашөкөы-шөацьхөаф Ацсныка идөыкөы-
рцахьан, икалап иқытағынза иназахьазаргы. Убри ашьтахь
ауп ихата иқыта гөакьахь даныхынхөыз.

Уи аамта иахааным, ускантөи ацстазаара иалапшны
изымбаз, ахаан изеилкааран дыказам уи закөыцөкьаз,
избанзар, аибашьра ашьтахьгы Сталин атөыла дуззағы убри
аөыза арежим кайцеит, адөахьала ауаөы ахақөитра иманы,
өнуцкала уи ацстазаара аконцлагер еипшны. Акьыпхь,
алитература, аказара, ацарадырра, аизара – азөгы азин
имазамызт ацабырг ахөара. Анхацөа рхапыц еикөыргөгөа
төцас аус руан, ххөыцкөа амла иахцөамкындаз хөа. Уи акөын
уажөы ипроблемаз. Ашөца-көынца, аөныматөа, адөныматөа
рызбахө зхөодаз: хапсуа қытақөа ракөым, ахөынтқарра дузза
цөхөын, абцьари ар рыматөеи ракөын азауадкөеи афа-

брикақеи рёи итрыжъуаз. Ақстазаара қақазаны иқан.

Ақстазаара ахьқақаз ауағы иақатыр шытыцуа иауказ. Аибашьра ахьтә аиааира ганы, аарла зыңсы зманы ихынхәыз аибашьцә ракәзар, аибашьра аан аға диткәазар, уажәы 25 шықәса иқәцаны Сибрақа ддәықәырцон, рыцқарас узы-қәшәзеи хәа дтымцаазакәа. Зхы иамыхәоз аинвалидцәа ракәзар, ахәынтқарра цыхыраарак рыртәзомызт, ирыртәозгы рымазамызт. Сталин ишьтахь ауп урт ацыхыраара рауа ианалагаз.

Котик алаба иғанцаны дхынхәит, аинвалид аюбатәи агәың иманы. Ус дшыказгы иуадааыз иқыта қстазаара дна-лагылеит. Кыршықәса уи Хәақтәи ааклассктәи ашкол ағы арратә рцааыс (воинрукс) аус иуан, нас ақытсовет ахь диарган, мазаныкәгаос аус иуан краамта. Ацыхәтәан далырхуеит аколнхара ахантәааыс. Арақа аус иуан фы-шықәса. Ари аамтазы аколнхараағы ататын акәын иаадрыхуаз – уи даара лыцшәак аманы икамызт, ажәлар иртаххеит ачаи ахь аиасра, аха аиқабьра мап рцәыркит. Араион ағы ачаи аплан бзианы инарыгзон, ихысхаз ататын акәын. Анхацәа рызгы иуадааын аамтакәаәла ачаи ахь аиасра: хқа-цшьба шықәса рышьтахь акәын ахашәалахәы аанашьтуа ианалагоз. Ацыхәтәан ирызбеит ататын аарыхра инаваргыланы рхала, планда ачаи ларцарц. Уи иуадааыз усың, аха анарха змоу акы акәны ианырықхәза, аколнхара ахантәааы Адиқә Котик инапхгарала ажәлар о-уск еиларыгзеит. Ари фактәи ирыдтаз планмызт, рхатәгәақхарала икарцаз усың. Икәышу анапхгааы илшо рацәоуп...

Ацыхәтәан Котик тәанчара данцагы иқыта ацәгәа-абзиа дшалахәыц далахәуп: ақстазаара апышәа ду имоу ажәлар идирхәоит, урт рус-хәыс ағы унеишь-уааишьхәа зархәауа уао хатәроуп.

1975 ш.

А Ж Ә А Б Ж Ъ Қ Ә А

АХӨРАШӨА

Шоура бааңсын, ибааңсан! Нақ-нақ еиғагылаз ар бңар хкыс ирымаз зеггы рыла аиғахысра иағын. Рңааңханы зеггы атырқьара амацара хықәкыс ирымазшәә акөын ққарак рымазамкәә урт шеиғахысуаз.

Адгыл амца акын – абылра иағын. Уи иахылцуаз ашоуреи ажәәан ахтә амра иканарццеиуаз аґакари анеицыла, иаршыз ахауа атәан еиңш икәалыкәәңон. Еихсығьрак змазамыз ахысбыжықәә реилазәара уажәы-уажә агөызхәә абзарбзан хқәагы налатқәәңны, адгыл аңәә тырзызаауа, ана-ара ажықәә өґнажәжәон.

Ашәәңыңыаң рлахынңа еиҳагы иңәған – урт цәкьаран анахьгы-арахьгы: аеың-сың, аеың-сыңхәә ирылқькьоз ахымца, абзарбзан хы адгыл ажы шґнажәжәоз еиңш, ашәәңыңыаңгы еиғрыжәжәә иқәнаңон. Урт ирңеиңшын ишгылоу аңсра, аха макьана рыңсы ґан.

Ар ршьа кәґәон: анахьгы арахьгы еибашьуан! Еиба-шьран арака иказ!

Абас илеихашәә ихәлаанза дгьылгы жәәангы амца ркын, ибылуан, ибылуан, аләә өеиуан цыґҳа-пыґҳа, иқәшәшәуан абылфөы.

Алма, ахырғәғәартә пжәаны ианажәла, ахымца дал-цәрааны акәкәәхәә дхысуа дышнеиуаз хьаца дук ашьапы иенадикылан, ахырғәғәартә кны иґың аалихит. Ахьаца ахьықәгылаз дырңаран. Алма иганахьала анышә әәрфрны илеиуан, адац дуқәә ылгәыгә-ылгәыгәны рыбжа ааңшуа икан. Урт иеынарывакны дахьыңшуаз инартбаан ибарґан, азөы иеааирцысыр еразнак илаңш дааңашәон акынтә, уажәраанза еиңш, аґа иахь ахы рханы аушәәқә акөымкәә, уажәы

икылкааны акэын дышхысуаз. Абасала ицапханы деичахан
инихуан, дзыхчоз ахьаца акэзар, уажэы-уажэы аеып-сыпхэа
ахкэа ахьалкэоз ртып афы ацэыма-жыымаа хаххала иаанхон,
амахэ-чымахэ ифэыхаа илеиуаз ракэзар, дахькыдтэалаз,
дузгэамтауа дырцэаххьан.

Ус аибашьра ааихсыгыт, аха азэггы ыырцысы имазам,
иналак-оалакны ахысбыжыкэа шгац игон. Ацыхэтэан уртгыы
еикэтэеит.

Иахьа ашыжэ ажэыларе реаназыкарцоз Алма ирмазашэа
илимхакэа иртеицэгэаз абамба аагыхын, нак-аак ина-
цэкьаракэа аагаиргьежыт. Илимхакэа еихыкка икан.

Даагышэырччеит Алма: «Агсреи абзарей ханрыбжэа-
гылоу слымхакэа сыхьчоит!» – игэы иаагыхэааит. Икан
аибашьра абзарбзан гкэацбжыы иардагэоз – уи иара даара
дацэшэон: дардагэагы дарлашэгы акны ипхэазон.

Аибашьцэа зеггы ршыапы икэгылан, рус-рхэыс нап
адырkit. Зеггы ирыцкын итахази ахэра гэгэа заузи реидкы-
лара, нас рышэтахька изгашаз ауаа ирытаны рдэыкэцара.
Еилыхаран. Псрак афы ыымт-гсымшэа амац шыруа еипш, зегь
акака иреын. Урт анапхгара рызгэоз дреиуан Алмагы.

Аибашьы аибашьра дазрыжэуеит, ацыр шырзрыжэуа
еипш. Ускан даэазэхоит. Аибашьра калаанза ахысбжыы игэы
гнакэон, ашыа ибар дацэшэон, иыыза дхэыр дгачамкхон,
дызицхраауамызт, дгэхар зынза игэы имкэон... Аха уи
дшэаргэындамызт, агстазаара акашырра далаазан, урткэа
имбацызт, дрышыцыламызт. Уажэы аибашьра аилашра
даналашыюк, ахысбыжыгы дашыцылеит, ашыагы дылапшит,
иыыза дхэын, ахакымыра изиуит, еикэирхеит ипсы, ихагэагы
даэазэхеит.

Аибашьрафы еипш ауаы «игэацэа ахыжэпоу» даэа
гэгылазаашыак калазом. Игэхазгы ихэызгы аашыгыхны
иргоит. Ускан урт хыпхэазарала еилдыргоит – уи стати-
стикоуп: абаскаюык гэхеит, абаскаюык рхэит...

Ус схэеит хэа, ауаы дуафуп, аибашьра уи иказшыа
агсахзаргы «игэацэа жэпахазаргы», иуафара аанхеит. Ар
рпыза иеибашьцэа дрыхзызауеит, аибашьы иыыза
дихзызауеит... Ус анакэха, аибашьы иуафара арака
аеампсахзеит!

Уажәгы ус акәын ишыказ: шыоуки иҗахаз рсиа карцон, шыоуки – ахәра зауз, аәа шыоукых рөызцәеи руацәеи ишақьо ирыштан. Урт дреиуан Алмагы. Ашыыж еибашыра ианцоз ацхафы ахырғәғәртә зкыз аҗацәа дырхыкәшаны аграна-таршәгала иантишыаа, ҳаибашыцәа еиханы идәы-қәлеит. Урт ацха ианықәсуаз хыңсақьагала дхысуа, раңхьа дгылан Алма иыыза Аҳмат, илапш наикәшәеит. Уинахыс уаха димбазеит. Уажәы азәы дааргацыңхьаза Аҳмат иакәзар хәа днаиха-ххуеит, ицо-иаауа зегы дразцаауеит, азәыр дыжәбама-дшәахама хәа, аха икам ихабар.

Ацыхәтәаны уаххьа ыфан аибашыцәа аңсшыарахь ианиас, Алма дызлаз агәың аҗа еиқәцаб икайцахьаз ахыхьчартақәа руак ағы ишытәлеит. Икараха иказ ачкәынцәа ирласны ацәа иаанахәеит, измыцәоз Алма иакәын. Уи ихы дтагьежыуан, ибла дыхгылон иыыза Аҳмат. Ахыхьчартағы цәыцакәкыран, ишаартызгы ахауа цқьа имнеиуазар акәхарын. Ашышыхәа джагылан, дцыркьакьаны ахыхьчарта даацыңын, настхашәа ашыац кашышы иахыыказ адырқарағы днеин, игәы җарханы дыюкьдиаалеит, иавтомат ихы иацацаны. Уи уажәыцәкьа игәы ицхоз Аҳмат иакәын.

Ацых каууа икоуп. Ажәәан иңсақьаны икыдңсалоу аеңә, аңбуа еиңш, еилаңбуңууан, урт рыгәтаны ишашаза амза кыдуп. Уи убасқак илашоит, агәыр каршәзар иаашытұдаап! Убарт зегы улаңш анырхугалак, адунеи кашырроуп угәахәрын. Убасқак иссирын ацых.

«Ицабыргыцәкьаны, ацәгьеи абзиеи зынза еизааи-гәазазаап!» – игәы иааҗихәааит Алма.

Еиҗах даахьааигеит Аҳмат. «Хымңада уи деибгам, – еиҗах игәы иааҗихәааит Алма. – Ғынхадлаңса дҗахар ауп данрыцхаха!»

Ибла иаахгылеит ихата уи ахықә данхықәгылаз.

Март азақәын. Ғәғәала дырхәит. Аибашыра еихсығыаанза дкажын ихы дзамыхәо. Ацыхәтәан иниаз иыызцәа Ғәымста дырган дааргеит. Ашыа рацәаны иңәцахьан, уажәы ишәартаз уи ишыабара акәын. Ахәшәтәырҗағы дахьнаргаз ауаа рацәан, аха Алма урт ибо-иахауа дыкамызт.

«Ашыа, ашыа... Алма, Алма» – абри акәын иахауаз.

– Сара сшыа шәыстоит! Сшыа шәыстоит! – азәы ибжы җацаза иаагеит.

– Агәың арбан? – ахақьым иакәхап, диазцааит азәы.

– Агәың иазууеи, сара скабардоуп, хшыа акоуп! – ицегъгы иааигәаны ибжыи ааиахаит Алма, уи ишыа илартцазшәа, икәандаза цәаныррак дааимнадеит.

– Аибашыра аан зинс икоу ихәыз аибашыфы иеикәы-рхароуп! – инапы игәыдхәаланы даарыдгылеит даәазәы. – Схы еилаганы смаазеит сара Аңсныка, сара садыгуп, ашыа сыпхәан сааит, схы ақды иқәскуеит акыр ихыуазар. Сшыа ишыа ишпаднамкылои?!

– Уи бзиоуп, аха иара ишыа гәашәтахыоу? – диазцааит даәазәы.

– Актәи агәың, ицоуроу арезус.

– Аа уахәаңши! – иңыба иааҗигеит шәкәык. – Сара сашәуоуп, хылтшытралагы медициналагы хшыа акоуп.

Ашәуа чкәын инаирххаз ашәкәы ахақым иаамихын, илапш надирхалеит.

– Аха иабакоу ухаҗа ашыа рацәаны иуцәеитеи!

– Иаанхаз иареи сареи ихазхоит: ышә грамм сылхны илашәҗа, нас даәақы шәыңшаап. Аамҗа цоит, аамҗа, аамҗа!..

Алма убарт игәалашәарақәагы Ахматгы дышрыз-хәыцуаз илацәа нҗааит.

Аибашыцәа ыцәоуп. Адгыл ахәшәбылфәы ықәшәшәоит. Ауафы агәәкра данҗагылалак, иңсыз дтынчуп, ибаргузеи, ихәоит. Аха Аңсадгыл ахычаюцәа азгәышыуеит Аиааира амш абара. Убри азы зегы рычхауеит. Аибашыфы иакәым, Аңсадгыл ахычаразы иҗахазгы иңсы тынчзам, ифызцәа аиааира ргаанза.

Аҗа? Азәы иңсадгыл имазкуа аҗа? Уи дзеигәыгуазеи? – Абар иаргы ихы дамыхәо дыхәны дахыкажыу! Ашыа ицкәаса ицоит. Ихәаа убаскак даргәәкуеит «иңсыз дтынчуп, ибаргузеи» ухәартә еиңш. Аха иаба – атәым дгыл аҗы, атәым жәәан аҗака! Дыржагәышыеит ашәикка, уи уажәшьҗа ихаҗагы ибоит, аха имчи – игәы җарханы дышьтоуп.

Ахә иблақәа хоан, изыхтуамызт.

Сишы! Абар азәы дахыаауа! Дааихагылеит уаф быргк,

ижакъа шла быбышза игъышпы ылықәсуеит. Ахә иблақәа шыхъац ихъоуп, аха итааз абырг ибзианы дибоит.

- Уарбан ара икажъу? – диазцааит даатгыланы.
- Сара сеибашъоуп, – ихәеит ахә иеыртынчшәа.
- Узеибашъада, аибашъоу?
- Сыпсадгьыл акзаараз сеибашъуеит, – ихәеит аарлашәа, – уи сымазкуа срабашъуеит.
- Уара ужъоуп, ари упсадгьыл акәзам.
- Хапсадгьыл шпакәым, хара ара ханхоитеи! – ихәеит ахә мацк дааибашәа. – Ауафы дахьынхо акәзами ипсадгьыл?! – Ус ауп, аха ари зпъынцъу роуп шәзеибашъуа. Урт аамтала агәакра иакәшәан, реихарафык рыпсадгьыл икәырцеит. Урт рышътахъ шәара азин шәахтеит арака анхара. Иаанхази шәареи ари адгьыл шөызхартә икан, аха шәара ишәтаххеит шәымацара ишәтәхарц. Ари Анцәа ду игәампхеит, баша шәхы ташәырхоит, – еиғъуп шәахъааз шәцар.
- О-о, Анцәа ду! Адаимбар ду! Гхак кәхцазар хәта-шөымцан!
- Ашъа кәтәеит, икәтәеит шәхарала – уи Анцәа ду игәампхеит.
- Нас сара ислахьынцахозеи, иубоит, схы сахәом, скажъуп абрака?
- Зашта утоу иашәа хәа, акыр уеикәнархозар убри уеикәнархоит...

Ахә иблақәа шыхъац ихъан. Итааз абырг ашышъыхәа, дшааз еипш, днахынхәны дцеит.

Хамтакы дрызхәыцуан уи иихәаз ажәақәа. Ус ихъаахәыгаз апсуа ашәа «Ахәрашәа» аацәыриган, ихәон хамтакы. Нас иблақәа аахитын ажәоан днацапшит. Ус хәычы-хәычла дызлаз ишоура даалцын, иибаз лабәабоу пхызу изымдыруа, иңыашәаны дазхәыцуан хамтакы. Нас еиҭацәыригеит зышхәа дтоу иашәа – «Ахәрашәа»..

Алма игәы фарханы, инацәақәа еиларшәны ихы иацацан дахьыцәаз ихәаза ашәак игәы иаақәыфит. Ирцаулангьы дыцәазамызт: дыцәашәа-дыцәамшәа акәын дшыказ.

«Ахәрашә!» Уи убаскак ихааза игәы икәыюеит, ацәа далцыр итахуп, аха усгы дзалцуам, игәацанза инеиз уи ашәа еихагы ацәа хаара дтанагалоит, ишыа-ида ихааза инарталоит...

Атеатр акны акәхуп. Кәәпейшәа итәуп. Ашәа ихәоит Ахмат. Ажәлар гәахәа дула изызыроуеит. Алма урт рыба дахьхы-пшыло ирхибаалоит ргәахәара: «Дәәа знык!». Даатгылеит Ахмат ргәы иакәшәаз ашәа дәәа знык ахәара дазхианы...

Абри аамтаз, агәтынчра змамыз Алма иаалыркыашәа ацәа далцит, иблакәа шыхәаз дааипххәыцит. Аңыашәахәы: пхызла иахауаз ашәа уажәгы ишиахац иахауан! Атеатр абакоу – уи пхызын. Ашырхәа ихы ышытыхны дзыроызар, лабәабазаап иахауа «Ахәрашәа». Абзарбзан ткеацбжы иацәихьчаз илимхала еиликааит «Ахәрашәа» ахәа аланы ишихәоз. «Дызустадашь?!» – игәы иаатихәааит. Алма ашырхәа длацкәан, иавтомат нтарс икны ифынаихеит. Зны дхәазаны, аәазных ус иеыларкәзаны днеиуеит, – аға дхаразаргы уи иганахь алоуп, пшыхәык дйәахар аеит... Ашәахәабжь шгац игоит. Кыр данизааигәаха дзыроызар – дкыртуоуп ашәа зхәо! Абар ассир! Еиҗа хамтакы дзыроуан. «Резо ихаҗа! – аҗспхзы икәнаҗәо цәаныррак дааилнашыуеит. – Мап, уи калашәа амазам! Резо абҗар кны дышҗа-хабашәуа?!»

Алма днахәазан зынза дизааигәахеит. Ахә игәы җарханы дышҗан, «Ахәрашәа» уазашәаны ишихәац ихәауа. Алма иеааиртынчын, ибжы ныҗакны инаҗиргызит.

Ахә ахаҗа наихәлашәан, еимгеимцарак аҗара дзыоҗа даанхеит.

– Уарбан ура?! – ихәан, ашырхәа иабҗар даахеит.

– Уеумырцысын! – иаарҗыбараны игәиәаниҗеит Алма.

Хамтакы җимтзеит ахә. Нас иеырҗаслымны җааитит:

– Алма?!

– Аиеи, сара соуп, Резо, – ихәеит Алмагы иаарҗшқашәа.

Ахә иикыз иабҗар абақхәа иварахь инкаижын, аҗәоан даҗаңшуа дааипххәыцит. Абри аамтаз еҗәак лкыдшәан, аҗәоан ацәахәа шкәакәа хәхәаза иналданы ишлеиуаз, иңыцәааит. Уаха ара дышҗәиҗәҗәи ари хынтәны ибоит.

– Уабахәу, Резо? – уаҗа җсышәакгы мхәазақәа, зегь рапхьазагы дйазҗааит Алма. Уи уажә дзхәыцзомызт дызхәыз, дахьырхәыз, дшырхәыз. Дхәуп иоҗа – дшын-кәатәизгы дзхәыцзомызт – аҗхыраара итахуп.

Резо җимтзеит. Алмагы җымткә, иажә атак дазыпшит.

– Суатәуоп изыкәшәаз, – ихәеит Резо атцыхәтәан. – Абас уареи сареи хәикәымшәакә, схы итәшәар акәын еигъыз.

– Исырбеи уахъхәу, – Алма дшәамхнышгыланы даана-пыршышыт.

– Иатәхым, еигъуп исгәйдцан сушыр, – иихәац еитеи-хәахит, иламыс дшәако удырратә, аибашьрей аламыси ирзеилоуи, аха...

– Уи уажәраанза уазхәыцыр акәын, – ихәеит Алма, иаарць-барашә. – «Қырттәыла акзаара ихы ақәйтцеит, аферым!» – хәа узырхәарц акәхап, аха угәы уажьоит, еигъуп уңсажә еикәурхар.

Алма анкәтәи иыыза ихәра аарпшны аҗахәара далагеит. Резо ахәаа гәгәа шимоу удырратә дықъуан, дгызуан, ихапыцқәа аҗәа рытгон. Ус, Алма иҗахәаны даалгеит.

– Абәәжәәуоп, са стәала еикәсыршәеит, иумырцысын, – ихәеит иара, иус даалган данаатәа.

– Ари ухымта акәзаргыы кәлоит, – ихәеит ихәаа кәжо, дааччашәа иун Резо.

– Икәлап, икәлап ус акәзаргыы! – ихәеит Алма хәмаррак аламцәкәа, иара ишихымтоу идыртәкьозаргыы мап шацәи-мкуа ирдыруа. Иааицәымҗхеит Резо, иихәаз алаф иатәхымкәа ишихәаз дазхәыцуа.

Иаатынчрахеит. Алма уажә дазхәыцуан анаәс икаитцашаз. Резо иакәзар ишьтахъ ихы инапкәа атцәаны диоуп, ажәәан дацәпшуа. Уака аецәәкәа еилшәарак рымазамкәа, икыдытҗаа икыдуп, еилаарцыруа.

Резо иеикажәшәа дәәуп, аха ихәаа шизымчхәуа удырра-тәы дхәытәы-хәытәуеит, ихапыцқәа аҗәа рытгоит. Алма уи итагы-лазаашәа дазхәыцны:

– «Ахәрашәа» ххәап? – имышьхәылтц итцырсны, иварала Резо иахъ ихы нархәшәа, диазцааит. Ицәишьазар акәхап, еразнак-гыы атак кәимтәзеит Резо, аха нас:

– Иаххәап, Алма, ус ианутәхха, – ихәеит иара, цәылхрада ишихәаз агәра анига. – Иаххәап, Ахмәти, уареи, сареи асценаҗы ишаххәалоз еигъш.

Алма иҗымтрала иирдырит иихәаз шигәампхаз. Ахмәт дышишьтазгыы имхәазеит. Ус ибжыы нытәкны иаацәыригеит:

«Ахәра аҗа изгыы иңы-шәа-го-уп...»

Резо иргызуан, ажөөкөө иналаитцоз шизеилымкаауазгы.
Рыбжы еикөйршөөны рцөө-ржы ианырратө ргөөцанза
инаганы иргөйкзаны ирхөөн, ахөггы хөйчы-хөйч ихъаа
аикөтөөра иафын. Ус хамтакты ианырхөө ашьтахь иаатгылеит.

– Ари ашөө асценәфы ианаххөөз иаасыкөшөөны сыпсыр,
ссыза дыпсит хөө гөйблыла сумтөуози, – ихөөит Резо,
итрагедиятө тагылазашья хьяаганы.

Алма, ихы доаханы, Резо днаизыпшит. Уи итахын анкьатөи
иоыза ихы иркыиозу, гөйкала ихөөзу еиликаарц. Рылапшкөө
анааикөшөө, Резо ашышыхөө ихы наирхөын, илапш ажөөан
иназирхөит.

– Уи аоыза агөөанагара анбауоуи: абцар кны усабашьырц
уанаауаз акөу, уажө ухы уамыхөө санукөшөө акөу?

– Хаиларгеит, Алма, хаиларгеит! – ихөөит Резо, ихы
ркыиауа. – Аполитикцөө роуп шөөргы харгы хаилазгаз.

– Аполитикцөө ианакөызаалак агаза инапала амат ркуеит.
Аха урт ракөзам еибашьуа, еибашьуа уареи сареи хауп,
хөйзцөө роуп. Анцөө ибоит, хара хнапала азөггы амат икзом,
хара азөггы хаилеимгазеит, хара хапсадгыл хяхьчоит...
Хакөыцпып нак аехырцөөажөөра, еигьуп уажөраанза хаизы-
казаашья зеипшраз хгөалахаршөөр. Издыруада уи акы
уанахөөаргы.

– Урт сара ианысгөаламшөө ыказам, Алма! Рапхьаза
Апсны санааз, уара уакара исзааигөөз азөггы дсымазамызт.

– Ускан афинтө оафөы уада хөйчык сыоаакөыкөын, –
инацицеит Алма, – уаргы сывараф уадак уртеит: ахөынапкөө
еипхныоло ихабжьан, акылааракөө инаркылкөраа-аакыл-
көраауа. Иугөалашөоу, ари уара иутөу, сара истөу хөө
хрыхлафуа ханеизцаауаз?

– Исгөаламшөои, ишпасгөаламшөө, аха урт рацкысгыи
исгөалашөө акытантө уанаалоз убжы сыкөырган уансы-
пхьалоз ау. Апсуа оы еикөатцөө уара укны изжөыз агьамеи
афөы ахаареи абыржөггы сыбз ианыруеит.

– Уи анысгөалауршөө, шакантөы хаибаныхөөахьази,
шакантөы игөйрпшаагаха апсуа жөлари акыртүа жөләр
рныхөөафө ххөөахьази! Ускан уахатыр баны шөполитикцөө
иахзырухьаз ахөымгаракөө рызбахө мхөазакөө срывсуан.
Сара истахыз оызак иахасабала уареи сареи хаилибакаар

акәын – ҫнык ҳаицыҫнан, аус еицаауан. Ауаа хархьқәа анеидгыла аполитикцәа асал рызрыбжыацазом. Уи агәра ганы сыкоуп. Аха ҳара ҳаибажьозаарын!

Резо ҳамтакы ғимтзеит, нас игәырцшаагаз иажәа инацицеит.

– Исхаштраны сыкоума мамзарггы ҳаҫныжә ҳаадәылганы ауада ғыцқәа анхартозтәи атоурых! Афилармония анхарта уадақәа ҫба артеит: акы ҫ-уадак ыкан, егы–хқа. Уаха ҳамам, шәара ишышәтаху ишәша рхәеит. Уареи сареи ҳахьзалоуп ишаарышьтызггы. Таацәала ҳаикаран ҳоыцбаггы хқа-хқа ҳақәнагон. Сара сухәеит, сан лымала зацәык Жәыргыт дтәоуп, даазгар стахуп, хқа икоу сара исыт хәа. Мап умхәазеит. Уи ашьтахь акыраамта сгәы иалан уахьызжәаз – санггы, сабггы, сашьаггы итәы-ипха инхоит-инцуеит. Аха уара, уан дзааумгеи хәа знымзар-зны епныхәас исумтазеит. Уи уара уламыс акәын, сара сыламыс ҫбанггы сакакон.

Ацыркәанта дакызшәа, Резо иихәаз цыашьаны дизызроуан Алма, аха шахат дыкам, ихәазарггы изцыашьатәузеи, ихы алаиркыиоит. Уиггы политикоуп.

– Итабуп иахьугәалауршәаз, – ихәеит Алма. – Сара ус сзыркацаз с-Ацсуароуп. Ҳабацәа ус храазагәышьеит. «Абзиа катцаны азы иат, уи знымзар-зны иупылоит», – рхәон. Уеилызкаауа ркноуп ус ахьыкататәу, аха ҳабацәа кәдыцкәа ус еилыхны ирымхәеит. Уажә иубоит, абзиара катцаны азы иахтаз, изыхәашьха ишхаталаз!

Резо ихапыцкәа аҫҫа аарыцгеит, дахьыцшыц дыцшуа. «Ихәала, ихәала, иагьа ухәарггы уиашоуп!» ахәон уажә уи иғымтра. Игәы итаз здыруадаз.

Алма иеынхиршәтын, Резо иеипш, игәы ҫарханы ашьацра днылаиеит, ихьытәцараз ажәәан дацапшуа. Уи уажәшьта сызцаарақәа ртак сахап хәаггы дыцшым. Уажә дзызхәыцуаз иажәа хыркәшаны, акәац аргылароуп.

– Иацтәи амш ауаҫы изырхынхәзом, ицәгьа-ибзиа хашьтахька инхажьит, – ихәеит иара. – Амала, уи бзиарас иамоу – иахьа уаркәышуеит. Убри иркәшгоу иацтәи амш акынтә халапш ииаагап уатәтәи ахь. Угәы ишцаанаго, Резо, иахзаанагозеи уатәтәи амш? Изеипшрахап угәахәуазеи уи? Цабыргуп, аибашьра ашыкымта хтагылоуп, макьана Акәа

аамгацт, Ацсны абжа шөнапаёы икоуп, аха нас убри ашьтахь
ишпакалои хаизыказаашья?

Резо ихы ааирхёын, Алма илацш наидхалеит. Амза иёаччоз
мраны иёаччозшөа акёын уажёы ихы-иёы цкьаза ишибоз.
Хамтакты иблакёа дырхыцшылон. Урт иибац ракёын: абжъаа-
цны еипш акёын иаартны ишихёапшуаз – гёагк ма гызмалрак
рхимбаалеит. Иаацёеишьеит Резо. «Абри аоыза ашьаартёыра
ашьтахь иара ус сыбла дызлахыцшылазеи?!» – игёы
иаацихёаан, наф ихы нархёны ажёоан ахь илацш наирхеит.

– Иахьатёи амш «Ахёрашөа» сзаанагеит, – ихёеит иара
инартауланы даакёцсычхан. – Уацёы имыржыжыккёа ахёра
ргьатёуп. Шака ирласны ихаргёо – хара иахзеицгуп.

– Афилософиатё еипххёыцра! – ихёеит Алма, мацк
иаацёылхшөа. – Аха уи ацстазаарахь ииаагозар ишпакало?

– Шёарей харей кыкда-фыкда аицынхара лахьынцас
ихауроуп, – агёра ганы, насгьы инакёыргёёаны ихёеит Резо.
– Ажөа «ага» ххахарштыроуп, сухёоит еазны иумхёан. Хара
хакара еизааигёоу адунеиаё милац ыказам: хцас акоюп, хфабз
акоюп, хашёахёашья, хакёашашья ухёарыма. Зегьы ирыцкуп
жырацёарала хаилахёра. Ажөакала, еикёытхашья хамамкёа
хаилышыны хакоюп. Ари зымбо длашёуп! Избарц зтахым иоуп
хажёларкёа ирагёу! – лакоакрада, насгьы хьахёа-цахёада
иаахцёаны ихёеит Резо.

Иахаз цьашьяны хамтакты дааипххёыцит Алма.

– Хгёы кыдызшьяахёоу ажөа тацёы! Излоухёо ала – азё
хауп? – диаццааит Алма. – Нас шёызхацёлеи азё хакёзар?..

Резо-фимтзеит. Аполитикцёа ирыкёыжыны иихёац еитёицхёар
ицахымхазар акёхап.

– Абыржө иухёаз цыпх аибашьяра ацхья иухёар, ихазцоз
рацёаохон, – ихёеит Алма. – Амцхё ауаоы игёрагара ахьхамоу
азоуп изысхёо. Уи хара хацсыёероуп. Жёытёнатё аахыс убри
хацсыёера хагацёа рхы иадырхёон, шёара рацхья шөна-
ргыланы, нас уи трагедиахон хажёлар рзы. Аха хара знымзар-
зны хфёышхар ауми! Хфёышхозар, хфёышхартё хакёшёеит
еицах.

– Шёипххьыз рыгымзааит абри аоыза хакёзыршөаз! –
инапкёа рхахо ажёоан доацапшит, нас ихы ааирхёын: – Алма,

шөара ишөылшоит айбашьра аанкылара, аинышөара. Убри аншөылша...

– Аңсуаи ақыртқәи зыоназ ахыбра абылра иәәуп, амцабз акәцәашо иахаңахьейт, – иажәа днаңыөлейт Алма. – Уи уажөшьта еиқәырхашья амазам.

– Хаңәгья-мыңәгья уахь иалаблааит, ҳара ихалшароуп ғыц ахан хыңәцара аргылара.

– Апролетарцәа рхәынтқарра еиңш? – иааңицааит. – Аңыхәтәан хык «амушкетиторцәа» наң инагәтәсны илеиларыжыт... Иахья Шьрома дгыли жәәани былуан, убри збылуаз роума ахан хыңәцара зыргыло?

– Шөара ишәгәаңхар убарт рхәтәцәкья идыргылоит.

– Нас еидтәалан аңсуа жәлари ақыртүа жәлари реиөы-зараз еинкьяны иржәлап!

– Ишәгәаңхар ус егыикалоит.

– Нас зыңсадгьыл зхы ақәызцаз рыңсадгьыл ҳақәныхәоит! Аха ақыртқәагьы уахь иалаҳцәома, ишңақаҳцәо?

– Уи ҳара ҳатрагедиоуп, аха шөаргьы абңьар шытышөымхыр акөын, нас уи аныхәәағьы ктөыс ишәоузомызт.

Алма ашышыхәа ихы наирхәын, дңәылцаны Резо иблақәа днархыңшылейт. Ҳамтәкы иблақәа мырқәысзакәа ус дизыңшуан.

– Абңьар кны иуқәлаз абңьар кны уаниғамгыла, иәаңхья ушьамхнышылейт ауп иаанаго, ус қаҳцар акөызма?

– Нас ашьа ахькаңәаз еиңьу?

– Ахақәитра – иңшьоу усуп, иңшьоу аус азы ашьакаңәара дазхиазароуп ахаңа – уи дфырхаңоуп; ажәларгьы убри аөыза ахаңара иазхиоуп – усқан ауп урт анжәлару.

Ҳынчран Ҳамтәкы. Урт реимак убасқак еибарххон, ахә ихьяа ихаштит, дышхөызгьы игәалашөом.

– Айбашьра аанкылатөуп, аинышөарахь ахы рхатөуп! – ихәейт Резо еиңах. – Убри ауп ахаңарагьы афырхаңарагьы, ажәларгьы жәларны икаңцәо! – Нас ихы ааирхәын: – Алма Аңсынгьы қаңсадгьыл ауми, нас уи Ҳалхәдаахома?

– Мап, еиңах мап! – ихәейт Алма инақәырғәғәаны. – Уара иаңоуп уанааз, аха икамы ара ииз, иаааз ақыртқәа! Урт қсадгьылс ирдыруа Аңсноуп, ииашангьы ирдыруейт. Убри азоуп қшыноажәи жәаба рзы, шөареи ҳареи иаартны

ханеифагыла, ақыртқәа оккупантцәа шәықәцны шәца
захамхәаз, ус ххәартә еипш хашташәыргылазгы.

– Уи кәышра дуны икашәцеит! – игәы иахәаны ишәкәир-
гәгәеит. – Абыржәгы убри ауп иаҭаху. Хара хәркәышуеит
икалаз атрагедиа. Уа иаанкылатәуп! Хабцъар шытацаны Акәа
хаицны хнеироуп. Убри ала адунеи хәршанхоит, хәхәрақәагы
ирласны ихаргәоит.

– Ақыртқәа Ацсны азәгы икәицазом! – ихәеит Алма агәра
ганы. – Зхала икәцны ицаз, Ацсныка иааз роуп – урт хара
ихабашьуан, иаанхаз Ацсны зыцсадгылу роуп – урт хара
ихадгыланы еибашьуан, имеибашьызаргы иахәамгылазеит.
Урт уаҭы дырпырхагазам. Аха уи иаанагазом шәареи хәреи
хаинышәеит хәа, избанзар шәареи хәреи хабжьара икалеит
аибашьра. Изыхьзузеи аибашьра? Аибашьра шыақәтароуп,
ажәлар рцеицәа рылнашьяауеит, ҭнаҭацыпхьаза агәыроа
нанагоит, ахацәа ргәы ахәра аннацоит, ахәса ргәы ҭнаблаа-
уеит, ашәы рышәнацоит. Аибашьра зегы архәашь-уеит,
ажәлар рмал еимнацоит. Зегы ирцкуп: аибашьра иахыл-
ҭиааны ажәларқәа еиҭацәахоит! Уртқәа зегы кәлеит Ацсны.
Ахка хабжьалеит шәареи хәреи! Уигы акәым, ари аибашь-
раҭы ақыртуа иҭиркьаз абцъар Ацсны инхоз ақыртуа
ихәшҭарагы архәашон. Уажәы уара иуҭаххеит акгы
камлазасшәа хгәыдеибакылар-ххыдеибакылар, нас хәжәа-
қәа еиҭыхны, «радеда» хәо Акәа хнеирц! Ма еыргаза кәуцоит,
ма бзамыкәс суҭхьазоит. Ус ауп сара ушеилыскаауа.

– Зеипш камло егыкам! – уажәраанза ҭынч изыроуаз Резо,
дхьамцкәа аҭак ныкаитцеит.

– Икалахьоума ус адунеи аҭы цъаракыр?

– Икамлахьазаргы икалар алшоит.

– Нас уаҭ иҭы икамлац аума хара хҭы икаларц иуҭаху?

– Аб иҭа затә дызшыыз машәыршәа даниднагала, дсасуп
хәа ишья музакәа, ичеицъыка иҭацаны дауишьҭит. Ус кәзҭаз
аҭсуа иоуп, уи аоыза азәы икаимҭазацт. Ус анакәха, уаҭ иҭы
икамлац акаҭара шәара ишәылшоит. Уи шәара шәхара-
накуеит акәымзар, шәланаркәуам.

– Цабыргуп, хабациа уи аоыза ахаҭарагы, ақьиарагы
рылан, аха иахьа уи аоыза ашьяа кәртцар, еилызкаауада?
Шәара дааа милаҭуп. Хаала акәу, мчыла акәу Ацсны наганы

Қырттөыла иадырцеит. Шөара ишөуалын ичиданы пату
хақәцара, ишөыхөтан хахьчара. Уи ахатыңан хақсадгьыл
хахыжөбаауа шөалагеит, хахьз ахьахыз рацөашөшьеит.
Ацыхөтөан ишөызбеит зынза халбаажөдарц... Бзиоуп,
хашөнышөап, аха гөығрас ихамоузеи шөареи хареи, пату
еиқәцаны, кықда-фықда хаицынхартө еиңш?

Абынхөа ахы зааханы иахьыз ззеилымкаац еиңш, дзыюза
хамтакы ажөоан дацаңшуан Резо.

– Алма, – ихөан, аарла ифы ааихыңхөеит ацыхөтөан. –
Хара ижьоу, амилат еилыхцөа зхы тырқьаз жөларуп –
иуасхөахөеит. Аурыс жөлар реиңш, харгьы хтоурых
еиларгеит, хаикөзырхо акызатөык ауп: Ацабырг! Уаха акгьы!

– Избан аурыс жөлар уахь изапушьыз? – Резо иихөаз
гөыюбарак инаған «уашьтан» хөа инмыжькөа азцаара
ныбжьеигалеит Алма.

– Аурыс жөлар Кавказ ртөу цыыршьоит, – ихөеит Резо, –
хажөларгьы Аңсны Қырттөылоу цыыршьоит. Аиҳабыра ус
рархөеит рыжөлар, атоурыхөцөа ус ироит, арцага шөкөы
ианырцеит. Убри атоурых қаршеи ала ашөанцөагьы харгьы
хманкуртцөаны храазон, «хара, хара хакөзам, хара шөара
шөоуп» хдырхөеит.

– Еилкаауп, уажөа иацда, – ихөеит Алма иөыртынчны. Уи
адөахьала акөын, онуцкала мцабзцас цөаныррак игөацанза
иаатагьежыт: «Ххақ дархөацөоит, убама!»

– Ус акө, егьыс акө, хаицынхон, иахьа абас агөақра
хтазыргьылаз шөиңхьызыс акрыказар Анцөа ирықөицааит!

Алма дааилашөеит.

– Убарт уцо-уаауа иушөиуа хьзи жөлеи рымазами? –
иаарцөбараны диазцааит иара. Уи азцаара дазыпшызшөа
Резогьы инақөыргөгөаны атак кайцеит.

– Ишда рымам, аурысқөа роуми!

Алма иахаз дааршанхеит, уи иара изы ишжөабжь
фыцмызгьы. Аха уи атак кацатөын, икацатөын имыргьцөакөа
– уигьы даазхөыцит.

– Зегь зхароу аурысқөа роуп, шөара шөеихабыра
маалықцөоуп. Ус ауми иухөаз шеилкаатөу?

– Хаихабыра ракөзам иуку «калашников» узтаз!

– Уаргьы «калашников» ауп иуку, агха смыхьзар, уи
шөеихабыра ракөзами иузтаз?

– Уртгы җамтас азэггы иримтазеит: шөаргы җаргы иахзырхөһаз азө иоуп. Иубама урт кьарак ала ө-жыак шыршыуа: җара җаралагы җаибадыршыуеит, җшыалагы ихәахөтуеит! Ацыхөтөан җамчкәа анҗалзаалак ө-мтөыжәаак зхагылоу руарбажө амтөыжәаа җаҗақәа җаатцаркуеит шөаргы җаргы. Уи уазымхөыцзаци?

Алма аҗаҗа иҗалазшөа азныказ иҗы раҗан даанхеит, аха нас мыцхөы ишанхара иеаламырхакөа:

– Танкла ихәқәлаз шөара шөакөу, аурысқәа ракөу? – иҗаирхыит ацыхөтөан.

– Ихәзтада урт атанккәа?

– Аңсуаа шөрабашь җөоума ишшөыртәз?

– Еибырхөаз акраадыруама, уака уара укамызт, сара сыкамызт. Еибырхөазаалакгы аибашьрахь ахы шхаз рымбо иказма? Ирбон, аха инаганы ирыртөит, ирыртөит амала җөа: «еибашьлааит, икөеибакхлааит...» рхөеит.

– Шөаргы ишөтахыз уи акөын.

Резо җамтакы дааипхьхөыцит. Җитуамызт Алмагы.

– Уареи сареи җзеилибамкааит, Алма! – игөы иалырсны даацөажөеит Резо.

– Уи саргы «ицъасшьөит»: иацы җгыланы ақырткөеи аңсуааи реиөызара җанақөныхөоз җаилибакаауан, нас ихәхъзеи, мшөан, уажөы? Икалап убригы аурыс ихаразар?

– Ус җқазтаз иара ихәта иоуми!

– Излаухөо ала, аурысқәа агаза инапала амат ркуеит. Икалап ус акөзаргы. Сара азэггы ихы оҗышзом, издыруеит аурыс политикцөа ирхароугы, аха икатөеит иңшьоу ашьа, уи азэггы дзаҗрагылом, дагызахыңом. Иңшьоу ус ауп ишыкоу. Иухоумырштын, анкьатөи соыза: уареи сареи хыбрак аҗы җаицынхон, ачеиңыка җзеилан, ахыбра хыброуп, аха ачеиңыка иңшьоу усуп, убри иңшьоу ачеиңыка улаҗрагыланы, иңшьоу ашьа анкаутөа нахыс уареи сареи ашьа җабжьоуп. Ахохолцөагы ааганы иаҗөашөыргылан, ихабашьит, аха урти җареи ашьа җабжьазам – шөареи җареи җауп.

Резо җамтакы җимтзеит, нас иҗы ааихыңхьан:

– Аибашьра иалаго аилагацөа роуп, – ихөеит иара, – аха акөышцөа уи ааныркылозароуп. Абыржөы оымчыбжьа раңхьа аиныршөара рнапы ацармөызи?

– Анапы ацаара мацара аума, айбашьрагы аанкылан!
– Аиеи, еикәшахатхейт, айбашьра ааныркылейт. Уи
кәышран, нас икалеи, ламысдарала еилазгада кәышрала
избаз уи айкәшахатра?! Ацәымг еипш абри сгәи иалоуп.

Алма еимгеимцарак акара инартцауланы дааипххәыцит.

– Узцаара сара сахь ихоуп, айкәшахатра зеилажәгазеи
хәоуп иухәарц иутаху, иаахтны иухәом мамзар. Иуасхәоит
атак. Айкәшахатра ашьтахь амитингкәа рыкацара шәалагейт,
аңсуаа рахтныкалакь ахь ихынхәыр аауам, дарей хәрей
еицынхашьа хамам, шәхәейт. Уи айхабыра рыдцалоуп
ишымцапыжәгоз. Нас убри аума икәышроуп хәа иупхәазо?!
Абцар кны иааз абцар дыкәнацароуп. Ус иагыкалоит, даәа
моакгы ыказам!

Иаатынчрахейт хамтакы, аха уи тынчрамызт, рәыцагы
рыгәкәа пжәон. Резо игәыпжәара ахьаа изнарцысын,
ахәыцәи-хәыцәра далагейт, уажәи-уажәи ихапыцкәа
рышьтыбжь гон. Алма уи игәакра ааинырит, иага умхәан,
иацы еиөызцәан, ачеицыка рзеилан, аха уи имырдыркәа
дтәан, ус җымт-псымшьт. Уажәыцәкьа дзызхәыцуаз ишь-
тахька ахынхәра акәын. Абри аамтаз Резо ибжы ныцакшәа
«Ахәрашәа» аацәыригейт. Алма дааипххәыцын, иена-
мариашаны инацитгейт, иара аңсуа иашәа анцәырига
изацимыргызри! Ашәа иалаз ажәакәа Алма уажәи инты-
рхәцааны акәын ишихәоз:

«Ахьаа гәгәа змоу ахаца ипышәагоуп,
Ахьаа зычхауа урт ахацәакәа роуп,
Ақра здыруа урт ауаа цсыекәа роуп...»

Ирхәон ашәа краамта, казарыла.

– Закәтә доухатә мчузеи иамоу ари ашәа! – ихәейт Резо,
рашәахәара анааикәтәа. – Ицашьахәу ашәоуп, аиашаз –
еицах схьаа артәейт, ихауцоу?! Анцәа дыззылашаз гениин
ари ашәа апызцаз.

Алма игәи иахәейт «Ахәрашәа» закәыз еилкааны
иахьихәаз.

«Ахәрашәа» айбашьра адәәроуп рапхәаза иахьырхәаз, –
ихәейт иара. – Аңсадгьыл ахьчаюцәа роуп изхәазгы. Рңыза
игәышпы ахәа анакәшәа, иалжәааны иршәит, ихата ашьа

игәйткысыуа дгылан дгазеазуа. Ари збаз аибашьцәа аайдыххылан, рнапы данцаны аць ду ашьапафы дны- шьтарцан, ага ижәлеит, дпыххаагы дықәырцеит. Нас иаахынхәын рқыза иааикәшаны инатәеит. Аҳақым ихәра җаихәахьан, аха ихәаа ртәашьа амамызт. Ускан икәшан итәаз аибашьцәа рахьтә азәы иаацәыригеит уао иимхәаңыз хацара ашәак. Ибзиан ирдыруаз ашәак еипш, еицдыргызит егырт зегы. Нас еиҗархәазар акәхап. Ирхәеит еиҗах! Ирхәа- цыпхьаза ахәгы ихәаа артәон. Абасала хьзы змам ашәа рапхьаза акәны ихәан убрака аибашьра анааихсыҗ. Агәакреи ахацареи ирхылцыз ари ашәа ахацәа ирхәон хацатқас, рыбжькәа еинрааланы ихәаза, игәыкза. Ахәгы ихәаа хәычы- хәычла иааикәтәеит. Убаскан хьзысгы иартәит «Ахәрашәа». Абас икоуп уи аҗоурых. «Анцәа иашәа» еипш, ари ашәа ахәара зегы азин рымазамызт. Уи азин змаз Ақсадгьыл ахьчаоцәа ракәын, иззырхәозгы Ахацәа рхацәа ракәын – урт фырхацәан. Ус икан анкәа ажәйтәзан, «Ахәрашәа» рапхьаза ианырхәаз, – ихәан, иажәа хиркәшеит Алма.

Иаатынчрахеит. Хамҗакы икаууа итынчран.

– «Ахацәа рхацәа», – атынчра иаалыцит Резо ибжы, аха уаха ацымҗакәа даатгылеит. Ашәа иалаз ажәакәа рыла акәын Ахацәа рхацәа шидыруаз, аха урт зустатқьаз иахьа абракоуп иахьидырыз. Ибылуан дгьылгы жәәангы, ибылуан зегы, аха имбылуаз урт Ахацәа Рхацәа ракәын: урт хы иагомызт, иааиуаз абҗар мца иағагыланы ицон пхьака, ицон аҗа дгәыхуа, доушла игәы имкьо. – Ари ашәа ахәара азин сывамзаап! – ихәеит ацыхәтәан аарлашәа, ус ихазы ихәозшәа.

Иаатынчрахеит еиҗа хамҗакы. Ажәәан хьыцәцарахьтә амза шашаза илбаацчон иразза, аецәакәа ракәзар рыбақәа тыцыцьяауеит – адунеи кашырроуп ухәап. Ишҗакам, икоуп иахькашырроугы, аха икоуп хацәнымырха Ақсадгьыл ахьчарагы, уацәы уакагы икашыррахарц.

Алма уажәшьҗа ацароуп ииҗаху, аха ацашьа дақәымшәар реицәажәара зегь ланаркәыр ауеит. Сасра дыкам, цабыргуп, аҗа икны анеишьагы ацашьагы акны иказароуп, аха арака ацәажәара иказ зеипшраз ала, ацашьагы иеақәиршәароуп:

– Резо, хәицәажәарафы еилыскаазгы исзеилымкаазгы

азцаарақәа рацәоуп, аха атцыхәтәан даеакы суазцаар сҭахуп, – ихәеит иара. – Ацсуа фырхатцара ашәа «Ахәрашәа» ухәон, избан?

Резо дыччеит мчылашәа. Алма уи иччашәала идырит цәала дышцәажәоз. Дагымәашәеит.

– Зашхәа уҭоу иашәа хәала хәа соухәахьан, иугәа-ласыршәар сҭахуп.

Алма ҕимтзеит: ааигы имхәеит, мапгы. Уи ала иирдырит изцаара аҭак дшазыказ. Аха усгы диазцааит:

– Хашхәа уҭалеижьҭеи акырцуоу?

Даҕеикит, аха усгы акгы ихәар акәын.

– Ацсны нхара санаа инаркны.

Уи ахьынзацабыргу Алма изеилымкаауа дауказ, аха иҕамырхыкәа, диазцаахт:

– Нас ишҭа еилкаатәу «зышхәа уҭоу» абцар кны иҕагылара? Ишхәа заауркәрыларц акәу, ишхәа уҭыцны «ахақәитра» уоурц акәу?

– Уи зеилкаара удаау трагедиоуп, – ихәеит Резо, хамҭақы иҕымҭра ашьҭахь.

– Трагедиоуп ухәама? – иҭицааит Алма.

– Аиеи, сара сызгы, са сызхылтцшҭроу сыжәлар рызгы...

Ацх агәы иахысхьан. Ааҭын уажәааны, ацх каууа зегы ацәа ианалоу, акарматцыс абжы цары ацх иалыхәхәо ашәа ахәалон, лацәааихышь камҭакәа. Уажәы цәыббын анцәамҭа ацарақәа ашәахәара иакәытцхәеит, аха ааҭынразаргы иабакоу уажә ара ашәа зхәо аҭсаатә?! Арцуқәатцәкәа гәырз-шашәаз инкылаз ицеит.

– Уаха еибаххәои? – аҭынчра ааилаигеит Алма. – Уаашь-ҭыхны угара сылшоит, аха уанцыслак, ухәра ашьа дәықәлар ауеит – уи шәартәуп. Еиҕуп асанитарцәа асакаса рыҭаны иаасышьҭыр.

– Иҭабуп, – ихәеит Резо, даақәпсычхан. – Ара скажьзар сықәнагон, аха бзиоуп, ус иануҭахха... О, чемо гмерҭо! – инапқәа дҕарыхан қыртшәала дааматанеит. Алма ақыртшәа издыр-зомызт, иихәаз изеилымкаазеит.

– Иаанагои уи уматанеира? – мацк иаатцәылхшәа диазцааит.

– Шәиҭхьыз рыгумыжын абас цәаханым аилашыра халазыжыыз!

– Амин! – ихәеит Алма, иааршхамны. – Ишәила, ишәила, шәкы рахьтә акы ақәшәоит рхәоит. Бцъарк еипш ухы иархәа убри ушәипхьыз, ари уабцъарцәкьа шыта изуҭахи, гәала-ршәагас сара исымазааит.

Алма итрофеи бцъаргьы аашьҭихын, дхынхәны иҕы-неихеит.

Ацх ҭынчран, амза шашаза ирыгәҭылакны аецәа еилаа-рцыруан. Шарҭазы идыды-мацәысраны иҕан, аха уажәы абарт анкьатәи аиҕызцәа рыда зегь ҭахәхәа ацәа иалан, кашырран адунеи.

Ииун, 1997 ш.

А Ж Ә А Б Ж Ы Қ Ә А Р Ц И К Л

АУАҒЫ ЛАША ИСАХЬА

Аңсны ахақөйтра зхы ақөызтцаз ҳажәлар рцеицәа хьзырхәагақәа дыруазәкуп Мирод Гәажәба. Уи Аңсны ахақөйтра дзахьымзеит, жәаға мшы роуп игхаз. Иахьа уи ихьтцуазаарын 60 шықәса. «ауағы лаша исахьа» Абрака иахкьыпхьеит уи ацыпцәахак.

Ауағ иңсьерақәа иреиуоуп инацшыны «сара» ахәара. Еихаразак аматура иахагылоу. Ахәынтқарцәа «сара» рхәазомызт, аха ахәынтқар ихәта иааикәыршаны ауаа иргылон «уара уныс» зхәоз. Ус ауп Сталин икульт шыкайтцаз. Уи ишьтра дықәын Брежневгы.

Уи зегы ирзеипшыз чмазаран: уағ имырехәо – дара рхы дырехәон.

Аколнхара ахантәағы: «Сынтәа спланқәа цәгьамкәа инасыгзеит» ихәеит.

Ашкол адиректор: «Сынтәа сышкол иалсырго рахьтә уағы дзықәгәгыша рацәаоуп» ихәеит.

Ақытсовет ахантәағы: «Сқытәғы ағычра-қәычрақәа рцыхәа пысцәеит...»

Ари ағыза аказшьа хырехәарахеит – ғырбагатә систе-махеит. Убри асистема далаазан Миродгы, ахаға аңсуара ишамыреиоз еиңш, аха знымзар-зны уи ауағ «сара» хәа хзыргарак наццаны ихәо смаҳацызт. «Харгы» ихәомызт. Иара ихәта ус бзиақ аңшыгар ма икайтцар: «Ачкәынцәа абас рызбан, ачкәынцәа абас карцан» хәа иөызцәа рахь ииаганы абзиара диргон. Ари анихәо изызырғауа гәыюбарак рмоуртә, агәра ргартә ихәон. Сара схаға иаразнак исызидымдыраазеит ари иказшьа, амала ианыздыргы ус схазы издырит, иказшьа

еилыскааит акароуп, ихата исмырдырзеит ишыздырыз.
Мирод ацара-дырра дшазгәышыуазгы (хыхь ишысхәахьоу
еипш), сара знымзар-зны игәы иаланы ихәо смаҳацызт,
ианиаамтаз ацара ахызымтаз, уи зхароу, насгы ускан
игәахәтәы дахьзар, иахьа даеакала дшыкалоз. Уи ака-
риерагы ахьз-ацшагы иазгәышыуаз дреиуамызт.

Ауааы ааыза димазароуп – уи доухәтә тахроуп. Мирод
ааызцәа иман имацымкәа. Дкәышымзи, убри иабзоураны
аиаызара даара ибзианы иныкәигон. Ааызара ныкәигон
иахмыркьазакәа, ацәы иахамтазакәа, иузгәамтартә ус
ирмариашәа, аха ламысла.

Мап, Мирод ааызара шымаапигоз ажәала аитаҳәара
уадаауп.

Ааызара дарбан иныкәзымгац! Мамзаргы дарбан
иныкәзымго! Аха ианба, насгы ишца? Уброуп уи ахьаапшуа.
Аишәа-чара уанахәтәоу, насгы уака утамадазар, ускан
ааызара акалашәа иныкәугоит: урт рзы иумхәара икоузеи,
иумжәра икоузеи?

Мирод уртқәа иламызт: ааызцәа излакоугы излакамгы
рыла рырехәаразы ажәа лыпшаахкәа рхәарагы иеази-
шәомызт.

Хәкәыцып игәырцшаагоу аишәа-чара. Уака зегь хәпсыеуп.

Хәикытануп, иаххәап, хәиаызцәоуп: ара узы икасымцара
икоузеи, сара сызгы убастәкьа укоуп. Уи ажәала акәзам аус
ағгы хәкоуп: аеыуаара, ацәуаара утахызар, иустоит, исустоит
ацара псахра, мап уцәыскзом – уаргы. Уеилахазар, уаахә
ууазар – уа сыкоуп. Уаргы убастәкьоуп ушыкоу. Аха
иаалыркьаны уск хәиднагалейт. Аколнхара ахантәааы азин
уитеит абри-абри атып ағы ацыкәрей лауцарц, уеигәышә
аашьтыхны уахьнеиз, сара арыцкьара сәәуп, схаца иласцарц.
Хәиаызцәоуп, иацоуп ххаткы кеибамыжьтуа хәибаныхәо
ханейдтәалаз, проблемагы хәамамызт.

Аха иахьа иаалыркьаны хәинтерескәа ааиғагылейт.
Насгы ари адгьыл уаргы саргы иахтәышьтразам. Ари
пышәара дууп! Адгьыл иахылымәиаауа егыкам рхәоит:
абракоуп аиаызарагы ауаарагы ахьаапшуа! Аха уажәы
уртқәа хрызхәыцуоу, хәпхьа ишьтоу адгьыл чашә хәзхәы-
цуоу?! Атцыхәтәан даәа ғырпштәык. Уареи сареи хәицеи-

башьуан, Аңсны ахақәйтра агаразы. Аиааира анаага иҕацәыз азәы ионы ҕнадгылеит. Уи сара ишсыртаз ашәкәы скуп. Абар аңьашьахәы: ари афызатәкәа уаргы иукуп. «Җаиҕарыжыт!» сҕәеит сара. Уаргы ус ухәеит. Усгы акәзааит, аха җаҕа инижьыз аоны зеимахкри, уи аткыс җаиҕызара еиҗазар акәзами, мамзаргы җауафра? Уааи, җаегиозмра наҕ инышьтацаны, җаиха изықәнаго иаагап. Уи уаргы уақәша-җатхоит, избанзар, сара сеипш уаргы иуқәнаго җуушьоит, мамзаргы даушла изгап җәа уақәгәыҕеит. Саргы акы сақәгәыҕеит, мап анакәха, амца җацрацаны избылуеит.

Мирод иакәзар, арт афзцаарак даеакала дрызнейуан: зегьрыла иара ишиқәнаго идыруазаргы, ифыз имҗа дапгылазомызт. Уи гәахәас иҕацаны акәмызт, иуафра лаимыркәырц акәын. Акы ухәҗап, акы уҕиип, ма мчыла иугап, мамзаргы азәы уиҗәар, иуиҕап – аҗәара аеи акәадыри унаҕоит рхәоит, аха урт зегьы иреиҗаны игылоуп ауафра: уи узыхәҗауам, мчыла иузгом, азәы уиҗәаргы, уаарала иузимхуам. Хәы змам ус ауп ишыкоу. Убри «хәы змам» Мирод җаҕырла дазыкан, уимоу дахызаауан. Цабыргуп уи «хәы змам» җәа икоу иахьа кыр идефицитхеит, аҗаҕыргы лакәит, илазыркәызгы җара җауп, аха жәйтәнәтә аахыс Аңсуара гәйс-гәацәас иамаз акәын, уи аҗаҕыр ахьылаҗаркәыз ауп Аңсуара ахаҕа бҗамеамны иҕазцазгы. Уи гәгәалаза ианыпшуеит иахьа Аңсны, аибашьра ашьтахь атышәы-нтәалара җцәуадаоны җаказаргы иароуп. Мирод иеипш иахьанза еиқәзырхаз уи адефицит, иахьатәи аҕагылазаашьа, алу еипш ирықәыгәгәоит. Уигьы акәым, Аңсуара ахаҕа ашәартара иҕанаргылоит, ашәартә иҕанаргылоит Аңсуа җәынҕқарра ашьақәгыларагы. Иахьа иқәгылоуп азцаара: шьала Аңсны җахьчеит, аха намысла, уафрала иахзеи-қәырхома? Иахзеиқәырхома Аңсуара ахаҕа? Урт рыбагы агәи агәацәеи реипш еимадоуп. Абри афыз ашәартә җаҕылоуп иахьа.

Ақкәынра апышәадара гхада изыкалом. Миродгы урт дзырцәымцеит. Иҕстазаара алахҕыхра ацәмачын. Рапхьа аҕаацәара даналалагы дманшәаламхеит. Арпыс иааивагыло иашьак димазамкәа, ихаҕа дқәыпшны рапхьатәи ишьаҕа анеихиго дшьацәхныслар, ихы зқәикуа изымдыруа, игәы

каҳар аует, иалшоит дымѡахъаргы. Аха разкны, Мирод илшеит уртқәа рытгәара, ипгылаз ауадаѡрақәа риааира. Зегы-зегь реиҳа ичкөынраан дызташәаз апышәара даиааит, иуаѡра еиқәырханы. Уи ашьтахыгы еицәаз ауадаѡрақәа дрықәшәеит – уи ацстазаара еснагь дыпнашәон, – аха знык еиқәирхаз иуаѡра ацыхәтәанза игеит, иахьа ихьз злархәогы уиалоуп. Икоуп убартқәа зегы, зегь акөымзаргы ргырак, зыбзоуроу уи адоухатә культура иеахьазааигәаитәыз, асахьаркыратә литература бзиа иахьибоз, уи ицстазаара иахәтакны иахьыказ акәзар? Акәхап, аха аҭаацәара рказшьа, ртрадиция ацыхәтәантәи атып ааныркылом: иаб диздыруамызт, аха диман ан, икан атрадиция.

Уажәы уртқәа зегы срызхәыцны, ицстазаара анализ аназызуа, еиҳа еилыкка избо салагеит хынѡажәатәи ашықәсқәа раан ишылихыз ииашоу, икәыҭоу ихатәы мѡа, уи нас ацыхәтәан цстазааратә университетны изыкалеит.

Иапхьака изыпшын еиҳа еицәаз ауадаѡра, ихьамтаз апышәара. Аха ауаѡы анцәа илаимцеит уацәтәи амш ахь даапшны иҭеипшу заа адырра. Уи аѡыза алшара Мирод имазаргы, агәра згоит, ажьа еипш дкәаратцаны, уи ауадаѡра сеацәысыхьчоит хәа, акылаарақәа днаркылкәраа-аакылкәраауа дышдәықәымлоз. Уи хыларкәрахон иара изы. Ахаҭа дызқәымшәо егыікам хәа, ддәықәлеит дышиашаз илахьынҭа дапыларц. Уи иара иказшьа акөын.

МИРОД, РАУФ, АЗАНААТ ҒЫЦ, АБРЫСКЬЫЛ ИГХА

Ақыртұа мпыцахалаоцөа Ацсны ианақөлаз амш август жөипшь, зыцсадгьыл зхы ақөызцаз ргөалашөара иамшны ирылахөан. Убри аены Анқөаб Едик Хөацаа рыцкөынцөа-аибашьцөа ақөыршөан, рөызцөа итаһаз ргөаларшөара еиғикааит. Уака икан Гөажөба Мироди Цыкырба Рауфи. Ускан урт ртаһара өажөи жөипшь мшы агын.

“ – Аиеи, нас, шықөсык ҳахьеибашьуаз иналкаан акы сгөаламшөакөа, – ихөеит Мирод, ажөабжьхөара иөазыкацө, тынч даатөан. – Акы акөм, урт шака ыкоузеи, аха нас, ус ианышөтаһа, ишөасхөап урт рахьтө хтыск. Хатала сзықө-шөазоуп.

Ажөа ахы мхөакөа атцыхөа узхөом. Зегь зхылғиааз аибашьроуп, уи ала салагап. Аибашьра акы умнахуеит, аха акгы унатахуеит. Иумнахыр ауеит умал, угөабзиара, уцстазаарагы – уи аибашьра азакөаноуп, – аибашьөы урт зегьы дырзыхиазароуп. Иунато рахь ихөдоуп уахьаркөышуа. Саргы кыр саркөышит аибашьра. Исеилнаркааз ирыцкуп: ҳара, ацсуаа, ар рзанаат ҳказшьа иакөшөом, избанзар, уи азанаат иамоуп ахатөы закөан, ахатөы леишөа, ахатөы казшьа. Урти ҳара ҳацсуа казшьеи даарак иааибуам...

Сара аиашоуп исхөо! Ацсуа – дынхаөуп, дусуөуп, дцарауаөуп, ашөарыцара илоуп, дыөөказоуп, дшөахөаөуп, дкөашаөуп, седроу, зегь илоуп, ар рзанаат ада. Цабыргуп, ианатаһу хацацас деибашьуеит, иблагы көысуам, аха сара зызбахө сымөу азанаат ауп – ар рзанаат.

Шрома рапхъа ханажелоз ацкөынцөа амца адыркзеит: ирацөафуп хагацөа реызөыршьаауаз хадгьыл «гөышпыла ихызөаз», иаанхаз ршьамхы реадьргеит. Аха нас ианаа-тынчраха, харцарцөа ртабиакөа иаартыцын реархеит, ахөынцөа тыцкьааны ицоз Жөыргытынза ицаз цьушьап, иөапха-өаччо, алаф еибыхөо. Ускан урт азхөыцуамызт ага дцөыцатөаны дшыцшуаз. Уажөы-уашьтан хөымгарак кайцарц шилшоз.

Хротафь дыкоуп казак цкөынак, абри аамтазы атабиа дтатөаны иабцъар арыцкьара дафуп. Убри иоуп исазхөаз хара ар рзанаат шхаламыз, сара уаанза уи сазхөыцзомызт.

«Иабахтаху? – схөеит сара. – Абыржөы хиааир, хагья-иааироуп, нас досу хаоныкакөа рахь ххынхөуеит, изахтахуи ари азанаат?»

Исхөаз шигөампхаз гөастөит, аха исаөпнимхөеит.

«Апрофессорцөа шакаө шөымада?» – дсазцааит иара. Сцөа иалашөеит уи инархараны дшалагаз, аха изцаара атак катц, өажөи хөык ракара сыпхьазөит.

«Аенралцөа?» – дсазцааит еица. Уажөшьта агөра згеит сцөалашөара сшамжөаз. Азөгы дышхамам иасхөеит.

«Хара апрофессорцөа шакаө хамоу акара аенралцөаггы хамоуп, – ихөеит. – Ахөынтцаррафь ахшыөгы амчгы еикараны еивагылазароуп, ихөеит. – Убаскан ауп шөхатөы хөынтцарра аншөоуа, – ихөеит. Абри цкьа шөазхөыц, иагьшөырееи, аамта шөара шөахь аус ауанатцы шөхы иашөырхөа», – ихөеит.

Иихөаз шцъасшьазггы, сихыхөмаруашөа сиязцааит, иарбан академиоу ухаца узылгаз хөа. Сара акы акөым, х-академиак срылгахьөит, ихөеит. Арахь уизыпшыр сца Хөажөарцыс дицөлоуп! Сабду аграждантө еибашьраан дфицарын, ихөеит, Ацьынцътөылатө еибашьра Дузза аан деинралын, ихөеит. Сабггы дфицаруп, аполковник ичын шимаз ааигөа дыпхьатөит, ихөеит. Сарггы сфицаруп, бжы-шыкөса цуөит арра-матцурa ныкөзгоижьтөи, ихөеит. Исхаштыз, сабду иаб дыпрапоршыкын, ицстазаара зеггы ар рматцурa акөын изыкыз. Абасала, ихөеит, х-бицарак рпышөа сьмоуп, урт сара сзы иакадемиоуп, ихөеит.

Аа, ижөбама, ар рзанаат закөу! Уи аөыза атрадиция хара

иҳамазам. Ўабыргуп, ҳара зегъы арра ҳданы ҳаахъеит: азъы – шықъсык, азъы – ъы-шықъса, сара схаан хы-шықъса ықан. Ус шакеугъы, азъы ҳхы итамшъеит знымзар-зны ар рзанаат ҳтаххоит, ҳақсадгъыл ахъчара ҳақешъеит ҳъа: аимпериа дузза ашъшьыра ҳъеныцак аамта аагон, арра ҳдозаргъы, уал багас акъын, сатлашык ыфаны, ҳзыграпшьыза ҳхынхъуан. Аруаџ даныцъоугъы иматтура ибоит анырхъалак, ҳара алаф алаххуан, аруаџ даныцъоугъы иматтура шцац ицоит ҳъа. Уажъоуп уртқъа зегъы ҳгъалашъо ҳаналагаз. Иахгъалашъеит ҳъа иабаҳахъо, иахъа еибашъроуп, иахъдар акъеит аибашъышьа, арахъ уи азанаат ҳамазам, иҳаурцгъы ҳашътазам. Акомандир дҳамоуп, уи иихъо ҳара ҳзы изакъанзароуп, аха уи ҳара ҳашъцылазам. Избан? Избанзар, ҳара иахътахуп аибашъраџы акомандир, атамада иеипш, ирхааны дҳацъа-жъалар. Иахъҳаап, атамада ихы ааукъкны: ухацкы сцеит, уацъацакъа аанкыл ихъар, мап, ара сеихабцъа тъоуп, урт рапхъа ишқаскуеи – ухъозар еипш. Уи цсуароуп. Аха акомандир адта ануиталак, арака сеихабцъа ыкоуп, ма сеитбацъа ухъар камлозаап. Уи сара иахъыздырыз Шъромоуп, еихарак аказак цкъыни сареи ҳаицъажъара ашьтахъ. Ускан агъра згеит атамадеи акомандири маттурала ишеипшмыыз: атамада, гъыпџык аџыжъцъа иалырхуа, тақпхықъара здым, уажъларратъ усзуџуп; акомандир иакъзар, ар рминистр иприказ ала дшьақъыргъгъоуп, иқсадгъыл аџапхъа атоуба иухъеит, ус анакъа, ар рџапхъагъы, аминистр иџапхъагъы, ақсадгъыл аџапхъагъы атакпхықъара идуп. Аскак атакпхықъара здуп акомандир ибжгъы џацазароуп, икаитцо адта цъбаразаргъы, ҳара ҳзы изакъанзароуп. Атамада иакъзар, ижъ, ухацкы сцеит ҳъоуп ишихъо, иумжъыр калом ҳъа априказ изыкацазом. Ажъакала, ар рцаси ақсуа иказшьеи шеикъымшъо фактк аҳасабала ишьақъсыргъгъеит ацыхъетъан. Сара схъахт, шъаргъы ус ами?!

Хротаџы икоу, азъы-џыцъа рыда, зегъы хъаџаа ҳауп. Ўабыргуп, досу ианҳаамтаз арра ҳдан, ҳуалпшьа шъаны ҳааит акароуп, егъыс ақсуа цасалоуп ҳшаазоу. Уажъ ҳақсадгъыл-цъкъа ахъчара анҳақешъа, зегъы абцъар ҳхит, аха аиааира агаразы абцъар амацара азхом, ар еиџкаатъоуп. Ар еиџукаарц азы, ар рзакъан аус ауроуп, ар рлеишъа ыказароуп. Урт

каҳдарц азы маҷк ҳказшья ҳақсахроуп. Хара аханатө ҳаалаган, сааукөыхшоуп, ухацкы сцеит ҳөа ақсуатас ирхааны мацара ар еиёаҳқаарц иақшьяаган – уи ақсуа иказшья еиҳа иакөшөоит ҳөа иқхязаны, аха ҳкомандир Ыыкырба Рауф дақөшаҳатымхеит, иҳаҗа дышхөаптөугы. Аа, амц сирхөом, ара дтөоуп. Уи зегь рақхья игөеиҗөит изқшьяагаз акгы шалымцуаз. Ар еиёаҳқаарц ҳтахызар, ар рлеишөа ала ҳалагап, ихөеит. Ицөоушьяша, убри азөзатөык х-академиак дрылгахьоушөоуп ари азцаара дшазнеиз. Арахь уқшыр, Рауф иаб Шутиа қсаҗа-шкөакөа, зегь ҳаипш арра дцаны даахьян акароуп. Рауф иҳаҗа иаб диздырзом. Иабду Тапара иакөзар, зны Акөа дцаны даахьян, аюны дахьяаиз уахьцо уаалеит ҳөа иархөеит. Уака иибаз иаҳаз Нартаа ражөабжькөа реипш цыхөаптөара рымазамызт, ихөон, еиҗөицхөон. Цабыргуп, ахөынҗқар иҳаан ақсуаа рыцкөынцөа-адоброволеццөа, ахөынҗқар игөы каҳцап, аибашьярагы ҳцап, иудыруеи ҳақсадгьыл ахьчара ҳақөшөозар ҳөа аибашьяра ианцоз, Тапара илымҳа иҗасит аибашьяра иалагеит ҳөа. Ашырхөа дааикөкьяшан, иеиилаҳөа-иеиилаца иөы дааханы дыөөы-жөлан, амөа дықөлеит. Лактөи иҳақөлоу, өактөи акөу ҳөа ихөыцра шақьо Гудоуҗа длеин, даарышьяҗагьөжны аибашьяра ицоз иөызцөа ицшааит.

«Сааины сыкоуп, – аөызцөа!» – ихөазаап, иеиқөа хьышьяш иҗакөашоз аҗөра аёырхханы, инапы дөахан иөдырбауа.

«Уи шьяхөуп, уацөы «Ақсҗрака» амөа ҳақөлоит! – рхөеит адоброволеццөа, иқытантөи Мкалаз-иҗа Езыгө дназлаз. Тапара дыззыпшыз дөөакын. Амөа ҳақөлоит анырхөа, насгы «Ақсҗра» ҳөа изымдыруаз төылак азбахө аниаҳа, аибашьяра иахьяалагаз Ақсны шакөмыз ицөа иалашөан, өмыршья каҗашөа дразцааит, амөа кыр ҳақөхоу ҳөа.

«Өы-мчыбжька ҳақөхоит», – ихөеит урҗ рқыза Аилакрба.

«Коҳ! – иамхаҳөазаап Тапара. – Ацөкөа скын, аибашьяра иалагеит анырхөа, сыцөкөа ныҗарсны сааит... Ных, них шөара шөцагөышья, исымдыруа төылак аёы сцаны аибашьяха аамҗа сызҗада, сымхкөа ласымҗазацҗөи!» – ихөан, иөызцөа рымөа днақөныхөаны, иөы ишьяхөа наирбан, дхынхөны апкараҳөа аюныка иөааихөит. Арра закөу уаҳа иагьимбеит, иагьимаҳаит уи ашьяҗахьгы.

Тапара иаб Сабыда иакөзар, уи итоурых иаха идуун. Ёнак игёйла Хашыг Зафаси иарей еыжеланы Гёдоутак ицеит, иудыруеи цыкак ма газк зхырган икалозар хёа игёйгы. Ипшызар, абагёазафёи ицёыйбыл-цёыйбылза агбакёа еипхакёкёа изхгылоуп, рмызгёйткёа рхарззала. «Кох, анцёа иныс, акы шызхыргаз!» – рхёан, абулуар афёи игылаз ац ашьапафёи рыекёа нёархёан, рхёырцъанкёа аашьтыхны, ркамчкёа еиоырфёаны икны, абагёаза шыказ рёынархеит. Ипшызар, ауаарацёа инарылапшит. Ацъыка зхыргазаргы аскатёи ауаа ирцёынханы акыр хаураны хакёума рхёан, иаадырццакит. Абагёаза ианазааигёаха, абар ассир: ацъыкеи агази абакоу, апхёыс, ахаца, ахёычы, аду, еижёцаланы агба ртацалара иаёуп. Ари анырба, мацк иргёампхеит. Иргёампхеит моу, игёаан иагыцкёеит. Уимоу, Зафас иатахым, иатахым шихёоз, Сабыда знык акарагы икамчы мёанитеит. Арака ахамацагёара камлозаарын, уи иара иабеидыруаз. Уиадагы шёоуки иргёапханы цъара ицоит, уара угапцапуа, ак ухёоит, уусс иалоузеи!. Насгы урт хлапшыдамызт, изхыпшыз ауафёи дыкамзи, даацёырцит, икёымжёи, икаба, ихылпарч акё ргыланы, деиоыхаха. Уи атауад Лаша Махматкёери иакёзаарын, Сабыдеи Зафаси зёыз аниба, арцёаахёа дрыцахёхёан, ицыц-цыцза иааникылеит. Нас иара дзыхчоз аскъар тыркёшёала ак реихёеит. Харпарцёа атыркёшёа рыздырзомызт, аха ёеи шимхёаз дырны, «Уара ани иихёаз еилукаама?» – Сабыда иоыза диазцааит. Уи кыжёбыжёкёак идыруан.

«Уажёйцёкёа ихаилдыркаауеит, умыццакын! – ихёеит Зафас. Уи акёхеит, иаарыкёшан, уаха рымч мырхакёа, ртёарта шыказ шыап пыкёла мацк иргёгёашёа инарысын, икалаз цкёа еилыркаанза, агба интадырцалеит. Ацыхётёан изыхкёаз анеилыркаа, игъатцёи-гъатцёын: «Хакёкёа ана иёахёоуп, ишёыхъи, уара, шёуаами?!» – рхёан, рхы иахашшааит, аха ауаа ршыкбжы иалюны урт ирхёаз азёгы имахаит. Аха уиала хъатрак камцазакёа, тырцъманшёа азёи дрыпшаан, даашьтпаа дрыманы инеин ашё еимпаа акапдан икны иныонашылеит. «Уахъ изгёапханы ицо уафёи хайпырхагахом, аха хара хакёкёа ныжыны цашъа хамам, икалозар ухацхраа!» – рхёан, ихёеит. Атырцъман кыраамта аитагара

дафызаарын, аха ишакөхалак еитеигеит. Акапдан ихы рзышьтны данырзызырфы ашьтахь, аекөа цьарггы ицом, хьаас икашөымцан ихөан, ргөы иргөтөит. Уи дөыпсшөак ихөеит хөа ргөы дыртынчуа иказма, еимгеимцарак хауазар, агба хаштадырцалаз еипш, хтыцаны хашцаша хөа шеибыр-хөоз, апырсал иоахан, дып-дып-дыпхөа бжыцөгьак рганы; амшын еимгөхөа афынанахеит, алөа ахылбакь, ихышөт-цышөтуа. Уажөшьтацөкьа рыг-рөы ирзамырхөакөа Тьркөтөылака ишыргатцөкьоз агөра анырга, Сабыдагы Зафасгы, агба амызгөыт кны изтаху шөца, аха хара хцом рхөан, инафөаршөны мап ркит. Арахь иахьаапшуа ирбоит абулуар афы аць амцан рыөкөа, ави-сихөа рцыхөакөа кьо, хапшөмацөа анбааиуашь хөа ипшахьырсуа игылоуп, ыцха ишьтапшуа.

– Уара хөекөа .рымгөарххөа хөркөадазу? – амызгөыт шыкыц икны, иаалыркьашөа иөыза диазцааит Зафас.

– Уцаны иумыркөадо! – ихөеит Сабыда, амызгөыт ааушьтны, – иуку хумжөан, агба мызгөытда иматөазам...

Тьркөтөыла иахьнеиз, инапшы-аапшын, иахьашьцыламыз акөхап, уиакара иргөампхөит – ари атөыла аткыс Апсны хараза еигьны ирбеит. Аф хөасаит, ххы аазыкөхаршөазеи хөа ишынеидышшылоз, шыкөсык акара цхьан еипш, енак амхацьырцөа-фөрацөа ааизырган, шөееикөшөыршөа, апсадгьыл хьчатөхеит, еибашьра шөаагоит хөа пархөеит. «Апсадгьыл хьчатөызар ихөхьчөит, ишпахьмыхьчө!» – рхөеит арпарцөа. Урт ирхөаз Сабыдеи Зафаси акөшахөтымхөит.

«Ух афы шөысааит, хапсадгьылцөкьа хьымхьчөахит, уажө Тьркөтөылоума ххы зкөахцө!» – рхөан, игьап-чаптит, агба амызгөыт аныркыз еипш. Атцыхөтөан, ишөмуаз анырба ирзбеит Апсныка амөа икөларц. Аха излацөи: иаазгаз агба заакөрылеит, рхөеит, рекөа ракөзар Гудоутө абулуар афы ипшахьырсуеит, ави-сихөа рцыхөакөа кьо. Ишпакарцөоз, ирзбеит шыапыла амөа икөларц, хөзхөарагы хаицөажөап, рхөеит. Амш бзиан, амшын тьнчын, агафөа иаваршөны рөаархан, агөды-мыдыхөа ишеицөажөоз Бөтым иаакылсит. Уака рыцсы ааитакшөа какалк ркын, татьнкгы иахан, амөа икөлеит. Ус агьды-мыдыхөа ишеицөажөоз ахыгөхөа Гөдоутө иаакылсит. Иарөзнакгы иааргөалашөеит абульвар афы рыөкөа шөахөаз. Иццакы-ццөкуа инеизар, иубар иаахө,

рыекеа ракеым, урт зыдеахалазгы ыкамызт; ишжөйтө хцэароу убартө аць ашьапы хцыцза ицыхэхеит акароуп. «Коҳ-коҳ!» – рхэеит иказ анырба, уаха егырызымхэакэа аць ашьапы ицыхэхеоз ахцыц иныкэтэеит, ргэалакара бжысны. Убыскак ргэи иалсит. Абыржэоуп урт ргэи анкаҳазгы.

Итэан хамтакы рызкеа еирханы инкахэыцуа.

– Урт цыаргы ицом имхэази атыркэ капданажэ? – даацэажэеит Сабыда. – Уажэшьта аоныка хазлацои?!

Зафас Сабыда иихэаз цыашыаны, ихы ырнааны днеизы-цшуеит:

– Хазлацои хэоуп иухэо, аоны хыхьөеиуа, шөыекеа абакоу рхэар, ираххэои?! – диазцааит дцэылхны.

Сабыда җымтзакэа ижөахыркэа доарыхеит. Зафасгы уаха егымхэакэа, иҗы наирхэит. Ус инкахэыцуа итэан хамтакы. Атцыхэтэан, иудыруеи- издыруеи хэекэа Гэдоу арха иавазар, уалеи-саалеи рхэан, иөеибаргыланы рөынархеит. Азэы инаизцаар ртаххан, аха уажэраанза шыаҗацыпхьаза иаарөахалоз цсыуа дрыкөмшөеит, егырт ирыкөышөоз рацэаоын, аха уртгы даргы рбызшөа еибакуамызт. «Егырт» зыхьыз рыла ООН зеиөумкауазеи, милацс икамыз дызустадаз... ацсуаа рыда!

Сабыдагы Зафасгы храазраауа рыекеа ишрышьтаз, ар рыматөа шөыз шыоуки рыкөшөан, гөрамгартас иркызар акөхап, рхысга нацөа рцысны иаарцхьан, шөабаказ, шөзустада, шөзышьтөи хэа иразцааит иаармөыцны. Напыла-шыапыла ирархэеит Тыркөтөлантө ишаауа, ишацсуауа, уажө рыекеа ишрышьтоу.

Ааит, ацхамшыакеа, арахь усс ишөымоузеи рхэазаарын, ршыапы кыдкьаны ирыцахэхеит. Урт ацсуаа рызхмыжьразы амшын агаөа зыхьчоз ракөзаарын.

Сабыдагы Зафасгы ирхэо рөамшөо инеиөацшы-ааиөацшит. Зны рыжөаа кшаз цыыршьеит. Хабакоу уара, Гэдоутэ акөзами хыхьыкоу рхэан, инеизцаа-ааизцааит: абулуар аөы рыекеа ахьөахэаз ианырымба, иудыруеи акы хыхьтөкьазаргы ргөахөт. Аха, ус акөымкэа, Гэдоутэка ишыкатөкьаз агөра анырга:

“Арахь ус шпөахамам, хөацсадгыл ахь, Ацсныка хыхнымхөи, ишөцөажөашьоузеи, шөхы шөтөыми!” рхэеит еицөакны, ахөаха рибамто.

“Шәйісәдгыйл Тьрқәтәылоуп. Аңсны хәә тәыла ыказам, Ақәатәи аокруг ауп иахьзу”, – рхәеит аруаа, «икьаланы» ари атәыла иқәнагалаз рыхшыю азышьтны.

«Округ-чокруг зыхьзу хаздыруам, аха хара хажәә мыкшазеит: Аңсныка ххынхәит, арака хәңсәдгыйл ауп. Хәңсәдгыйл ағы ханхароуп», – рхәеит.

Арт арқарцәә реандырғәғәә, ишәазар акәһап, маңк ихьаршшашәә иаацәәжәеит арауаа.

Ус анакәһа, Қәтешь агубернатор иғы шәцаны арака анхара шәшәкәйтү ала азин амшәх, нас, пажалста, шәынха-шәынцы, шәйісәдгыйл еиңш иңхьазаны, хара хәшәңырхагам», – рхәеит. Шәйісәдгыйл еиңш иңхьазаны хәә ражәә иаларцаз рхагәтә иәалнаркьан:

«Агубернаторгы шәаргы агәара-сарахәә шәыхкәә еинышәкьааит, хәңсәдгыйл ағы анхара азин хәзтә қәтешьтәи агубернатор иоума?! – рхәан, рыәдырцәғәзеит Сабыдагы Зафасгы...

Урт раңхьа реандырцәғәә Тьрқәтәылака иагеит, краа-мтагы реырнаашәә акәын ақәардә ишықәтәоз, аха уажәы реандырцәғәә, ус егьрмыхкәә еилгеит: уаха рыекәә ирышьтамлакәә рыюныка иааит. Уи нахыс азәгы дрышьтамлеит.

Шәи өажәә шықәса акеиөхәә инициит Сабыда. Тьрқәтәыла ахьчара мап аңәикит, Аңсны хьчатәыс ирымтәзеит: уи аңсуаа рхаңа ирцәырхьчон уажәтәи аңшәмацәә...

Абас икан Рауф иабацәәи урт рабацәәи рлахьынца. Уажәы аңыхәтәан, урт зегь еизыркәкәаны иара иғы икылсын, абцар кны иңсәдгыйл ихьчар акәһеит, уимоу, хәәңтәи арота цызас даңтеит, х-академиак ракәым, акы дшалымгацгы.

Ажәә шәзасыршьрызеи, ишәасхәараны икоу уи ахтыс аены, бзарбзанла аиғахысрақәә анааихсыгь, анахьгы арахьгы убаскак итынчрахеит, уаацәшәартә еиңш. Аиба-шьра аан, атынчроуп ишәартәу – иаалыркьаны икало уздырзом. Уи аеынгы ус икалеит.

– Аҳаирплан, аҳаирплан! Шәеышәңәәх! – дыхәхәеит Рауф. Убри ашьтахь ауп аҳаирплан абжы анхәхазгы. Зегьы реырцәәхит. Сара сааигәә аңла игылаз ашьапы снадгылан, аҳаирплан сазыңшуа салагеит.

Уажөйтөкө абомба шканажьуа збар акөын истахыз. Аха – Мирод, уеытөах, уеытөах! – ибжыы сыкөиргеит еитах, аха уи иихөо акөым, ахаирплан ахь ауп схы ахьыкоу.

Ицеит ахаирплан, уаф данимба акөап, уаха бомбагыы камыжкөа. Атыюракөа ирталазгыы хаартыцын, хөапха-өаччо хааилагылеит, акгыы камлазашөа. Имччоз хкомандир иакөын. Уи илакытөкөа ытлашыцаа мацк дааскыан иөыриа-шан даагылан, адца кайцеит, ацөахөа шөыкөгыл зеггы хөа. Сөызцөа ашыр-сырхөа инеин ацөахөа иныкөгылеит, сара иаацъашашөа, сыжөахыркөа сөарыхан, аха уаха егы-мхөакөа скөацө-көацөуа снейн, стыц афы снагылеит. Исзеилкаауам иаалыркыаны иизбаз.

– Шөыешөыриаша! – адца кайцеит акомандир. – Аиба-шыөы Гөажөба ацөахөа уалц! – сыжөла мацара хөаны, адца ситеит. Зны сааччеит, аха нас хөмарра шыкамыз анызба, сшыөафөкөа неиххөа-неиххөаны ацөахөа сналцын, саахөны саагылеит. Сеыскажоит хөа салаган, иамуит, самхаччеит. Сыцшызар, азөггы дыччазом. Акомандир иакөзар, деи-көшөоуп дшыкоу. Саргыы сыччара насөыкөбеит.

– Ахауала ашөартөа аныкала, акомандир идца ахыноумы-гзаз азы, уахыки өнаки агауптвахт ацөкра укөуп! – ихөеит, инапы иаргөцыста инадкыланы. Акы шхөатөыз здыруан, өынөажөа шыкөса уажө апхьа исхөахьан, аха уи урысшөала акөын, апсышөала ианысзеитамга, еитах саапышөырччеит. – Аибашыөы Бата, Гөажөба днаганы ахапы дхөытөакны, шөара шөеимпы, шөускөа кашөцала! – акомандир иажөа неигзеит.

Абасала, сшыхөмар-хөмаруаз хөмар хбакө кастцеит. Уи ахапы шытөартөас ихөаман: алашара ахыинзаниуаз инхөы-цагаланы хахөла иааиөахөаан, агөтаны ашө өахөцеит, амшцөгьа аныкоу апхьала хныцагылон. Сара уажөы Бата нак сныөнеитцан, ашө аркөратөкөа изымгөагькөа, даатгылеит. Гауптвахтцөкьандаз иабаргузеи, цөардагөыкгы көасами уака! Алашыцара сыбла анашыцыла, сыцшызар, ашө азааигөара хөхө дук кажьуп, сааипхьхөыцшөа сныкөтөеит ихьшөашөаза, скөацөза саугылазаауаз! Батагыы ашө апхьа икажьыз ахахө дныкөтөеит, иавтомат кны. Инаөсан зыбжа былны ишытөу кьдсакөак даахаргыы ауан, аха усгыы каймцеит, сахөтыр ибазар акөап. Цьаргыы сшымцө

идыруеит, аха адца наигзоит, даруаюуп. Саргы уажэшътоуп сзыкэшээз агәра анызгаз. Сыччарагы абакоу, сгәааит, аха исымчи, ахапы сыцакуп ацәаакыра фәы ытышәшәо. Сынкахәыцуа стәоуп, сгәы пыжәжәо. Бата иакәзар җиҗуам-җсишьуам, иавтомат ишьамхкәа ирыбжыакны дыштәац дтәоуп, иемиртысзо, иган сеиарханы. Уи еырдагәа кәицома сгәахәын, аха мап, иеыркасаны дтәоуп.

Ицит саатк, ю-саатк азәгы җахтзом, җагәеиҗапшуам. Ахапы инхәыцагалашәа ацәақ-ацәақ-ацәақхәа цәыкәбарк абжы иго ада итынчроуп адунеи. Сара сәы ааихыхны ажәак схәарым хәа сызбеит. Акы схәогы сыкамызт: ацәақ-ацәақхәа зыбжы гоз ацәыкәбар, схагәта икәсуашәа, ашьтыбж сзычхауамызт, убаскак сгәааны сыкан.

Бата, изымчхазар акәхап, ашьшьыхәа иҗыба җатынк ааҗиган, сара сахь дымҗшзакәа, инапы ааирххейт:

– Уаха! – ихәейт иара. Сара җысымтзейт. Сахьахәапшуа сәыҗаз аауейт, аха истәхуп апринципра аасырҗшырц. – Уаха сымхәеи! – сара сахь дхәапшны, иҗегь инапы ааирххейт.

– Агауптвахт иҗаку аҗатын ахара азин имазам, – схәан, аепныхәа ныкастейт. Уажәшьҗа сурччара укоуп, иаргы ибоит хәмарра шыкам. Бата дааиҗххәыцын, инапы днаханы, иҗатын иҗыба инҗейт. Иаргы дахаргы цәгәа ибомызт, аха сылымкаа дамыейт. Уажәшьҗа издырит уи сара сзы шакәыз «изизымчхаз».

Җиҗуам җыстуам, хганкәа еирханы хтәоуп. Батагы дрыцхасшьейт, аха исзыруз саазхәыццыҗхәаза еихагы сгәаауейт: схәычым, схәсым, рабацәа срыкәлоуп, схәыцкәа хәа срышьтоуп, арахь исзыруз жәбойт!

Ахахә хьшәашәа сылсит, ацәаакыра фәы цәыцәза, арахь «агауптвахт» ахьзыртәйт! Еиҗымзи «ахапвахт» ахьзыртәйр!

Стәгылазаашәа сшазхәыцуаз Абырскыыл даасгәа-лашәейт.

«Иааичхәзеи уи ауаю?! – сгәы иааҗысхәааит. – Цабыргуп, уи Мирод иакәмызт, Абырскыыл иакәын! Аха усгы уи җәамыҗәацәгәа ихганы ачхара дузза илзыршаз мазак аҗамкәа икам?» – уажәшьҗа сгәала хәычы-хәычы исхырҗсааны сыхшыю маҗк аус асыруроуп. Ауаы дгәааны даныкоу обиективла дызхәыцзом. Абырскыыл иахь сыхшыю аниазга,

еибархха иказ сдақаа хөычы-хөычла икөадахо, скөатаза саакалеит ацыхөтөан. Нас сызташөаз ахамштыхөгы схаштын, уи сизхөыцуа салагеит. Иахьа уажөраанзагы хыхь адгьыл икөгылануоп Абырскьыл дыштырцаауа, уажө сара адгьыл ацан саананы ихаа итагылазаашьа ансоу, исызбеит сара стөала ыыц дтысцаарц. Иудыруеи, уи акы санахөаргы.

Уажөшьта гөамц-хамцрада сыхшыю аус ауеит, «итыс-цаауа» апроблема анализ акацара сылшошөа сгөы иабоит. Ажөакала, арөиаратө гөахөара сыманы схы збоит...

Анцөа диеикануан Абырскьыл, уи иөацхьа ихы лаиркө-уамызт. Ус рхөоит уи итцааоцөа. Уигьы акөым, дхацан, Анцөа дуззатөкьа иөацхьа дхырхөомызт хөа ддырөхөоит, хыхь адгьыл аөы амырхөага рылцча иахьтөоу. Саргы срыкө-шахатын, уака урт ахөамтақөа санырзызырөуаз. «Аха убригы ахамацагыара акөзар, абрака адгьыл ацан даазгаз? – саазхөыцит уажөы абрака, адгьыл ацан дөаакала. – Дыкам шихөоз Анцөа ду, дтаижьзар ахац ду?»

Хымцада, Абырскьыл дацсуан! Башамашакгы иакөымкөа, мыцхөы зхы иакөгөыцөоз азө иакөын. Аха абрака данаанага, нас имдыркөа дыкам агха шыкаитцаз. Игха анидыр, илахьынца данышөан, дкөатаза дканатөит.

Ахацы дтаагоит хөа ишьталаны инеизгы мап рцөикит: арахь шөмааин, ихөеит, шөааскьацыцхьаза нак сагоит, ихөеит, цьаргы дшамгозгы. Ишакөхалак шөааины стьжөа, сеикөшөырха, нас иарөи сарөи хаибабапгы имхөазөит. Дкөышхөит ацыхөтөан. Ажөакала, агха шыкаитцаз аниба, данышөөит итагылазаашьа, илахьынцагы. «Исыкөнагоит!» – ихөазар акөхап. Уигьы акөым, дуаө цагьамзи Абырскьыл, ахацы дабжьан асыс мкаа өицш, дкөымшөышөза ауаа дырбар хьымзгишьөит. Ижөбама икалаз! Убаскан ауп имчхашазгы аничха.

Абас өицш алкаа кастөит ацыхөтөан, аха уи аартра икастцаз хыхь адгьыл аөы амырхөага рыкөцча дтызцаауаз иабардыруаз! Уртгы абрака иааганы Абырскьыл «ихан хьыцөцара» иацарцхьазар, хымцада убаскан акөын уи инаганы данөилыркаауаз... сара сеицш.

«Усгы акэзаит, аха уи нас сара сзыхъазеи?» – уажэшьта схэыцра сахъы иааизгеит...

Уиашара шыақеургэғарц утахызар, зны «уаға» иблақеа рыла ухы уахэаңш. Цабыргны, исзыруз сықэнагозар?..

Сара игеастахъан ыңыа згэы еизынхаз, азэазэала урацэажэар: сара акгы схаразам, зегъ зхароу ани иоуп, рхэоит. Уи ус ауп, аха сара цэгъарас икастеи? Мамзар ус баша исхыччаларц... Мап, мап, ари азхэыцра атахуп. Цфа саназымхэыц, «зегъ зхароу ани иоуп» зхэаз сиеицшхоит. Акгы схарамкэа ус сзырурымызт.

«...Шэеышэцэах!» – адца кайцеит акомандир. Еитеихэеит! Зегъ реырцэахит. Сара ацла ашыапы садгыланы ахаирплан сазыцшуеит!.. Аха уи азы акыр калама? Сара егъсмышхит, – даргы! Нас сзыхиркэазеи?! Акгы сэилкаауам! Нас иацацэахузеи абри сызташэаз акомедиа?

Еита ахы инаркны исгэаласыршэо салагеит.

«Шэеышэцэах!» – акомандир адца кайцеит. Зегъы реырцэахит. Сара?! – саахэыц-хэыцит. – Сара Руфик иихэаз ауп исахаз, акомандир идца смахэзеит!.. Уаанфас, уаанфас!.. Абра акэзар калап аус ахыкоу?! Акомандир дкомандируп, уи идца зегъ хзы изакэануп. Уи саргы сацанакуеит. Ари здырыр акэын!

Аа, абар, атыхэтэан сахъазкылсыз! Уи санажътэымызт, избанзар, аруао адисциплина имазароуп, адисциплина змоу аруао иоуп акомандир идца назыгзо...Нас сара сызустада? Саруаоуп, арахъ акомандир идца насмыгзазеит. Аруао акомандир идца анынеимыгза, уи даруаоым. Уигы акэым, усқан ар хзеиёкаазом, ар анахзеиёымкаа, аиааира хазгазом, хаиааиргы, аңсуа хэынтқарра хзышыақыргылазом. Арт зегъы аимхэыц зхаңсоу арахэыц еиңш, еимадоуп. Нас шықасык аахыс абцъар кны баша сеибашыуазма? Ажэакала, акомандир Цыкырба диашоуп, исықэнагоны сҕеикит. Уахыки енаки ракэым, жэамшгы исықэнагон. Ишқасыхы сара абас?..»

Схэыцра саалцын, сзыхъчоз Бата иахъ снаңшит. Уи сара сеиҳагы илахъ еиқэын: иавтомат ишыамхкэа ишрыбжыакыц ирыбжыакны, дынкахэыцуа, дахыңшыц дыңшуа дтэан.

Избоит сзыкөшөөз сара сеиҳа игәы ишалоу, аха икайтцараны икоузеи, акомандир идтца наигзоит, даруаюуп.

Уажәы сара зынза даеакала схәыцуан: алашә ибла анхитуа еипш, сыхшыю ааимшәаны уажәраанзатәи Мирод сакәымшәа акәын схы шызбоз.

– Бата! – схәан, акгы камлазашәа, абжәапны еипш, сыбжы насыргеит. Бата ашырхәа ихы дөахан, са сахь дхьампшзакәа, даасзызыроит. – Татынк сархеи!

Скараул уаҳа ғымтзакәа ицыба ататын аатиган, иааирххеит сара сахь. Цырак аахысхит. Иаргы акы аахихит.

Ататын ҳахеит, хтәоуп, ғитуам, ғыстуам.

– Усызгәаама, Бата, узысмацәажәозеи? – сиязцааит, еғныхәак ныкацашәа, арахь сғышәырччоит, иара сибазом акәымзар. – Иакәым акыр уасхәама, угәы нсырхама?

– Азин сымазам, – ҳамтакы иғымтра ашьтахь, ихәеит Бата. – Уара агауптвахт утакуп, сара усыхьчоит.

– Гауптватхым, аха ҳаптватхуп!

– Усгы акәзааит.

– Уи бзиоуп, – сиқәшаҳатхеит сара. – Ар ртрадиция икәныкәо аруаю ус дыказароуп, аха нас ататын сзаурхеи, уи азин умазу? – ағныхәагы кәсцеит, сыгәгы сҗаччоит.

– Исымазамызт, – ихәеит Бата, – саҗсуара сияаин, уаҳатыр збеит, аха уажәшьта уаҳа уасырхазом.

– Сара исыхьызгы убри ауп: иахьа уажәраанза акомандири атамадеи мацурала еипшыз цысшьон, убри сымдырра иахьаны ар рҗаси аҗсуа цаси сҗәеилагеит. Аа, уи сахькылнагаз! Уртқәа зегы абыржәоуп ианеилыскааз, шәара баша сшәызгәааит.

Уажәраанза зган сеиархан ицәажәоз Бата даахәын, иблақәа җырхаха даасәапшит. «Усхыччоу, ииашаны иухәоу?» – рхәон уи иблақәа.

– Ус ауп, ус ауп: иацсцом, иагьагсыжьюам! – схәеит сара, иблақәа ирхызбаалаз ихәазар еипш ипхьазаны. – Хара хәмарра ҳаказам, ҳаҗсадгьыл ахақәитраз ҳаибашьеит, ихавыршьаахьоу ҳөызцәа ршьа ҳалагылоуп, ҳхата иахҗеипшугы ҳаздыруам. Ари инартцауланы ҳаназымхәыц, ускан аиааира ҳцәуадаохоит – аға доушла дыршәаны, лабкьала ҳаҗсадгьыл даҳзықәцазом.

Хамтакы дзыюза дыңшуан Бата. Дыңшуан ус аушәкә, акгы ибазомызт, ихшыю акөын аус зуаз. Уи еразнакы иблақәа ирхызбаалейт.

– Иухәо ииашоуп, Мирод, – ихәыцра даалкыаны, ихы рцысуа дсықәшақатхейт Бата. – Саазқәылаз, сгәы кақартә, иханоумыжыша агхақәа шыкақтоз сгәы иабон, иқхашыаны исхәомызт акөымзар. Убарт агхақәа ракөымзар Акәа уажәраанза иаагашашәа сгәы иснатон. Сара сиашазар, суазцаауейт, Мирод, избан аказаарей акамзаарей ханры-бжыагылоу аамтазы, ишаадыруа агха зыкақдара?!

Иара сышцәеишыаз еипш, дцәашыаны снаизықшит. Аа, ара стәоуп, ихәаит ус акөымзар!

– Уи гхазам, чархәароуп! – схәейт сара иааршхамны. – Еибашыюцас инартцауланы қтагылазаашыа хазхәыцыр, агха кақтомызт. Хагхақәа зегь хамаазароуп изыхкыо, тақтхықәрада ххымцапгашыоуп иказто. Азәазәала хааганы, Абыскыыл иеипш, ахапы лашыца ххәыцакызар, нас акөын қтагылазаашыа цқа ханазхәыцуаз.

Иаатынчрахейт еита: ґыстуам, ґитуам. Цәақ-цәақхәа ацәыкәбар затәыкоуп зыбжыы уахауа. Сзыхычо ицәажәашыагы цыасшыойт, аха ихатагыы сцәеишыойт хымпада: цыхыа иидыруаз Мирод сакәзамкәа уажә зынза дәәакала дсыхәапшуашәа сгәы иабоит, хцәеибашыойт, ажәакала.

Убри «агауптвахт» убас қташәаанза сара стәала ақсадгыыл ахычара иазхиоу азә сакәушәа сгәы иабон, аха ус шакәмыз абри ахтыс иснардырит. Ицабыргыцәкыаны, аибашыра зегьы харкәышит, зегь мацк-мацк хнарцейт, аха сара зегь реиха ицәасшыаз «схәыцқәа» хәа сзышытаз арқарцәа иахысапыргаз ауп. Уи сагәеигәыргыойт, иагықхасшыойт. Сеигәыргыойт – харқарцәа ирласны иахырызхаз, иахытышәынтәалаз; иқхасшыойт – урт алабжыагақәа ирасхәахыаз саназхәыцлак. Ускан сақатыр баны исзызыроуазаарын, арахы сара исыркәышуаз цыышыон.

Абри ахтыс ашытахы ауп Рауфгыы цқа данеилыскааз. Сыбзоуралоуп абаталион цызасгыы дзалаххыз. Кыр иеирххан, аха дазаахгейт. Стәкра ансхызга ашытахы Рауф иихәа-рызеишы хәа сгәы стәхәыцуан, аха ицәасшыаз, акомандир ишихәтаз еипш ихы мцапигейт: угәы нсырхазар калап хәа

дөыпсшөакгы имхөөит, иузыузуз уқөнаганы иузызуитгы имхөөит. Уи еихагы сархөыцит, уигы акөым, сгөы тгөырғаауан снахөны саахьапшаанза зегы даахалыхөхөо Руфик иахьизхаз: сапхьа дгылан алым иафыаз арпыс, икөышыз, итышөынтөалаз акомандир... Руфик, урт исхөаз уара иумахөзеит! – дааччеит Мирод, икомандир ихы наиқөкны. – Уажөшьта агөра згоит, инархараны акөымкөа, иаарласны аиааира шааго, ххатөы аргы апцара шхалшо, избанзар, Рауф дзатөыкым, ирацөаөуп аибашьра ицөырнагаз акомандирцөа, абаөхатөра змоу арпарцөа.

Еиха иугөалашөо хтыск шөымхөази, абри ауп! Ишыжөбо еипш, ишөасхөаз ахтыс хөычын, еихаугы ыкан, аха сара уи зшөасхөаз исеилнаркааз дууп азоуп. Еитасхөоит уи закөу: апсуа хөынтқарра шьақөхаргыларц хтахызар, уи зыхьчаша ар хөамазароуп. Ар рхатөы закөан рымоуп, рхатөы леишөа. Урт цьбаразароуп, игөғөазароуп. Уи ада ар еиекаашьа рымазам. Ар еиеахкаарц хтахызар, абри стамадара еипш, ар рзанаат хөахаршыцылароуп. Убаскан ауп шьала еикөхархо апсуа хөынтқарра анахөхьчо. Уи шака ирласны хөа-харшыцыло акара, аиааирагы ирласны иаагоит.

Абартқөа зегы, Абыскьыл иеипш, ахапы санхөыцаркы еилыскааз роуп. Уи сара сзы иаартыран. Цабыргуп, сара сапхьа иаазыртхьаз ыкан, аха уи сара иабаздыруаз, сара ғыц иаасыртит, ус анакөха, уи аартра ғыц авторрагы азин сымоуп сара. Хөа-хөа-хөа!...» – ихөан, дааччеит Мирод иччашьала.

1993 ш. август 20

АКОМИССАР

I

Хбаталион акомандир Бағалбеи Патеи-иҗа аштаб ахь ипхъан, ажәабжъс.иааигарызеишь хәа хәизыпшын. Ашьыжь ицаз абар ахәлара ааигәахоит – ихабар ыказам. Шьыбжьоны-нза данымаа, лапыкәшәа бзиаа аасоун, сагъаа-пышәырччеит: издырит уи юныка дшынкыдгылаз, ус анакәха, напҗацәы дшымаауаз. Слапыкәшәа самжәацызт, уи аены сажәауа иказма: җсааитәкра иказ хәызцәа хәыки иареи еицны ааилашәшәымҗаз, асы инахауа, еидара-җсараха Ашәабаара хәхьтәаз иәыхәншәеит.

Ауха атцых ду кыр иаагеит, ашәакгыи хааза иаххәеит, хаблиндаж шытшәазгыи, згәы цхәафыруаз арҗарцәақәакгыи ааивагъежыт. Чарак хәхәтәазшәа акәын хшыказ.

– Уатәы уаргыи саргыи аштаб ахь ихапхәоит, – ихәеит Патеи-иҗа, мазажәак ихәозшәа даасәахәытхәыттын.

– Сароу?! – исахәз агәра сзымгазт, снейәапшит.

– Умацара уакәым – саргыи.

Уаха итцаара саламгазеит, аха азцаарақәагыи саахтаркит: «Патеи-иҗа иахәа дыкан, нас уатәы еиҗа изипхәеи? – зеггы рапхәаза исзааиит азцаара. – Цабыргуп, уи хбаталион җызас дамоуп, уатәашьтахь ипхьаргыи ауеит, аха сара? Сара сызустада?»

Атцыхәтәантәи азцаара аҗак аусзыкацоз, аены амәа ханыкәлоз еиҗах сиязцааит:

– Уара уара уоуп, аха абри сара сзырҗаххеи?

Патеи-иҗа илапш аасыдихалеит, сызцаара аҗакс иихәаша дазхәыцуа.

– Хара хаибашьцёуоп, – ихёеит ацыхётёан, – арратё мацура ихаднацоит амаза ацёахра.

– Аа, еилыскааит, еилыскааит! – схёеит, спышё ачча ыкёыххуа. – Кузнецов иеипш адца сытаны анахь амрагыларахь срышьтуазар акёап!

– Ус еипш адца уртозаргы, мап акра азин умазам – уара усалдатуп, уеибашьоуп, – сара сеипш лафны акёымкёа, слаф икаларц зылшо акы акёны ишьақөиргёгёеит Патеи-ипа.

«Сара уажёыгы сынхаоу цысшьома! – сгёы иааты-схёааит. – Иаамтоуп уажёшьта схёыцрагы сцёажёа-шьагы сзанаатёыц ахь аиагара, аибашьоы деибашьоуп, дсалдатуп, иацтёи изанаат ихаштроуп».

Абасала, сёызеи сареи хаизыказаашья анаосгы, аштаб аёы хыхънеиуа схымоапгашьяёгы агёёанызаара аасоуит. Ауаоы ихы дазхёыцуа, ихымоапгашья дацклапшуа дана-лагалак, артист иеипш иказшьагы ицсахуеит, рольк дыхёмаруашёа, иёапшыларагы, иныкёашьягы аёакхоит. Уажёы сара ссалдатуп, ар рыштабахь сымоа хоуп, уака исоуа адца анагзара сшазыхиоу ашё санхыцлак инаркны, схакынтё сшьапакынза исныцшроуп. Ус икоуп аруаа рказшьа, рлеишёа, рхымоапгашья.

– Уи бзиоуп, аха сахънеиуа ишцасхёо? – схёыцра салтцы, сёыза сиязцааит.

– Ишцоухёахуа... «Товаришьч генерал, по вашему приказу прибыл рядовой Гожба!» – ухёоит салдатцас, ухы унапы адкыланы.

– Избан урысшёала? Аинрал дапсуоуп, апсышёала исхёар камлазои?

– Уаха зтахым! – ихёеит Патеи-ипа, исхёаз игёы иахёаны. – Ихёеишь нас апсышёала, ианаалозар аабап.

Сааипххёыцын: «Аёыза аинрал, адца исышётаз... – сажёа намгзакёа саатгылеит. – Иабатёи дцоу, макъана хаикёымшёацтеи?!» – сиязцааит сёыза.

– Апсышёала ианаалом, убама! – хбызшёа «шымчыдаз» шыақөиргёгёеит Патеи-ипа. Уи иихёаз сгёампхакёа, еицах сааипххёыцит. Ацыхётёан избёеит апсышёала схёыцны, апсшёа ианаало абызшёала исхёарц. Хамтакы сазхёыцуан, нас акы сазаатгылеит.

– Афыза аинрал! Усыңхьеит хәа саҳан, сааит, сузы-зырәуеит? Патеи-иңа дшанханы даасзыңшит.

– Еиҥахәеи, еиҥахәеи! – дсыхәеит иара. Саргы ҥынч еиҥасхәеит.

– Аңсышәалагы иухәар ауазаап, убама! – иаасы-маирехәеит скомандир. Саргы сгәы иахәеит са-хырехәаз. Уи ҥазшыа бзианы исымоуп сара: сурехәар бзиа избоит.

Абас хшеицәажәоз, ахыгәхәа ҳар рыштаб хада ашә хнылагылеит.

– Зны сара слеип, уара уааңшы, – ихәан, аинрал иахь дныюнашылеит Патеи-иңа. Сара сыхианы сгылоуп, уажәраан-нза ишихәаз еиңш, Кузнецов идца афыза сыдицаргы анагзара сазыхианы. Ус ашә аатын, азәы ибжыа аасы-қәиргеит:

– Афыза Гәажәба, улеи!

Ахәаха имҥакәа ашырхәа сныюнаххын:

– Афыза аинрал! – схәан, сшыапқәа еидыршәланы, схы снапы аннадыскыла аҳаңа насыхәлашәан, схы снапы шадкылаз саанхеит.

– Бзиала уаабеит, афыза Гәажәба! – аинрал дыччо снапы рғәғәаны иааникылан, ирҥысуа нхаоҥас аңсшәа сеихәеит. – Уааира сеигәырғеит.

– Бзиара убааит! – схәеит саргы нхаоҥас, уажәраанза зроль сыхәмарырц оеыззыкаҥоз асалдаҥ иҥазшыа аасхашҥны. Иагәа умхәан, уара иузааигәоу абызшәа ануаҳалак угәы иахәоит, ихаакәакәараза угәаңанза инеиуеит, уи уҥазшыагы ианыңшуеит. Аха усқан ухы уазхәыцзом, ухымәаңгашыагы уаңклаңшзом, абжыааңнытә, иңсабаратәу уҥазшыа уаазыхынхәуеит ухаҥа иузгәамҥазакәа. Саргы уажәы убасҥәкәа сыхыт.

Хамҥактәи ҳаицәажәара ашыҥахь иаацәыригеит дызс-ыпхыаз.

– Хҥагылазаашыа убоит: аибашырагы ар реиҥкаарагы еилаҳагзоит хәа ҳәәуп, иагәеилаҳагзароуп, даәа моак ҳамазам, – ихәан илаңш аасыдихалеит. Сшыа ҳаицәажәара иус алазамызшәа днаскәаны дтәоуп. Сара еимгеимцарак ала сааиңхыхәыцит: «Исеихәарц ииҥахузеи аинрал, сара анхааы-аибашыаы?» – сгәы иааҥысхәааит.

– Ус ауп, еилагзатәуп, – схәеит сөйрҕасаны, сынхаоуп схәеит, аха сшеибашьоугы схасырштуам.

– Ари аус ағы зеггы хайцхыраароуп, – иажәа инацитцеит аинрал. – Хара хзыкәгәйгуа шәара шәоуп – анхацәа рыцкәынцәа. Шәара шәшеилибакаауа еиңш даәазәы дышәзеилкаазом, шәагизеилкаазом. Исхәарц истаху – Иреихазоу акомандактаа адца кайцеит, ар рҕызацәа инарываргыланы акомиссарцәа рматцурагы аңцаразы. Икахдода комиссарцәас? Уара уеиңш икоу, уоызцәа реиңш икоу ахатәрақәа – афар ззызырҕыша, амҕа икәызцаша. Сызупхьазгы убри азоуп: аштаб ағы иаазбеит, шәбаталион акомандир аҕыза Патеи-иҕа комиссарс уиахтарц, – ихәан, сҕыза иахь дынхьаңшит.

«Ахатәра!» – схәеит ус схазы, сагьяаңышөйрччеит. Исыдырцоаалак усгы мап скрым хәа збаны сыкоуп, аха уажә аинрал исыдицаз ахы ахьсырхатцәкьо сыздыруам. Инарцауланы сааипхьхөыцит, иагьяаңынчрахеит. Убри атынчра схөйцра салнахын, аинрал снаизыңшит, нас сҕыза:

– «Акомиссар» хәа сахәхөит, Фурмановгы дкомиссарын, – схәеит, алаф аалхшәа, уи ишәкәы саңхьахьан сара, – аха уи Фурманов иакөын, сара сабатәи комиссару?!

– Саргы Чапаев сакәзам! – иажәа аахалаицеит уажәраанза тынч итәаны иахзызыроуаз Патеи-иҕа.

– Аҕыза Патеи-иҕа, уаргы Учапаевхароуп, уара, аҕыза Гәажәбагы, Уфурмановхароуп, – даахабжөит аинрал. – Ускан Ар Каңшь абыржөтәи хтагылазаашьа акөын ирымаз. Аимак-аиҕак хыркөшоуп, уматцура ҕыц нап аркы, аҕыза акомиссар! – ихәан, аинрал, ашырхәа доаткьан истол қраад бҕыцк аакәхны иаасиркын, снапы рҕәҕәаны иааникылеит: – Ақәғиарақәа узеиғьасшьоит! Директивақәакгы шәахташт, аха еиғьуп – шәеибашьцәа рказшьа шәазхөыцны, шәхала шәусура еиҕышәкаар.

II

Анымҕанык сматцура ҕыц акөын сзызхөыцуаз. Саазхөы-ццыңхьаза уи иацыз атакпхькәра сыкәыгәҕәон. Уи убаскак

исыкөйгөгөон, ахөйцра сакөнахит, комиссарк иахасабала
икацатөу хөа акгы сазхөйцуамызт. Астөкьа схы сымбацыт,
цабыргны. Аиаша схөар ауми, сагьаашөеит.

– Мирод, указшьа сгөаңхом, узыркөити уиакара? –
иаасаөпнихөеит Баталбеи. – Ашөареи агөкахареи уара
иуказшьаны сыздыруам, иагьудсымбалацт, нас избан
умацура ыыц узаркөитыз?! Ушөацөкьама?!

Ихөашьа мацк саарччеит, аха нас:

– Атакпхыкөра! – схөеит сара. – Иахьа угөра ганы амацура
уртөит, иудырныхөалеит, аха уацөы уус узныкөымгазеит. Ари
хьымзгыми! Убри ахьымзг ауп сара сзыцөшөо. Иахьа
уажөраанза ссалдатын – уи хақөитран сара сзы. Сара сзы
ахақөитра еихау мацура ыказам.

Дааччеит Баталбеи.

– Ахьымзг уацөшөар – уи бзиоуп. Аха ахьымзг згацөкьоит
хөагьы уацөымшөацөкьан, хаицхыраап. Ахақөитра сара
сакара изтахыда! Зны хапсадгьыл ахы иақөитахтөып! Нас –
ахьзи ахьымзги...

– Уцхыраара сыгхарым, аха сыхгьы акы азбыр ауми! Нап
шарктөу абасгьы-абас ауп хөа акы сыхшыю иазымзбацт.
Аинралгьы иихөаз уахаит: «Уазхөыц», – ихөеит.

– Уи мариоуп, – инапы ааикьеит Патеи-ица. – Уажө
ханөеилак, абаталион ацөахөа икөыргылары априказ
сырзапхөоит, умацура ыыц иацанакуа атөы расхөоит. Уаргьы
ажөақөак роухөап. Абас хөычы-хөычла нап ахаркып хусура.
Ххөыцлап: иахьа акы аазбап, уацөы – даөаакы.

– Мап, – схөеит сара. – Уахатөи ала акгы умхөан,
уацөахьы ииаагап.

– Ишутаху, – ихөан, дсыкөшахатхөит Патеи-ица.

Аухантөарак смацура ыыц сазхөйцуан. Сазхөйцуан
икацатөу, ишыкацатөу. Ус еипш рөиарала схөйцуа саналага,
исыкөйгөгөоз атакпхыкөра схьцын, идеиақөакгьы сзааит. Нас
сгөалакөзаарагьы аабзиахөит. Ус хөычы-хөычла сшьара
саакөлан, акомиссар ироль анагзара сазхианы схы збо
салагеит. Абасала смацура ыыц анагзараөы ацапха азысы-
пшааит: цара-дыррала акөымкөа, нхаотас акомиссарра
ныкөызгарц. Уи еиха сазыманшөалан. Ауафь дыззы-
маншөалоу ала аус нап аиркыр еиха икөөиауөит.

Ашыжь акомандир Патеи-ица ибателион ацәәхә икәиргылеит. Урт иреихәо са сыда азәгы издырзом.

– Асалда Гәжәба, ацәәхә уалц! – адца кайцеит. Зегы зыюза ицшеит, азәгы издыруам икалаз. Сара ашырхә снарылцын, саахәны слагылеит. Сгылоуп сөыркасазаны, асалдацәа рыбақәа тырхаха исзыцшеит. Сара схы шытыхны сгылоуп, акомандир идца сазыцшны.

– Шөыешәыриаша! – акомандир адца кайцеит. Нас ивакны иикыз ақәад бгыц дөахан, ианыз Априказ дацхьейт. Сөызцәа сышырхәацшуаз, рхы-рәқәа ааихалашейт. Ацы-хәтәан зегы аасыкәшан, исыдырныхәалейт, әжә сыртейт сматцура ґыц әґы ишсыдгыло.

– Шәажәа агәра згоит, итабуп, – схәейт сара. Уи ґырцшагамызт, агәра згон ражәа шажәаз. Цсыуаамзи, иажәа ажәоуп.

III

Акомиссар – арраґы политикатә усзуоуп. Иаха аахысгы убри ауп схы итаґежыа. Уи еицырдыруоуп, аха нап шцарктәу? Убри ауп аус злоу.

Иззбейт хбатылион хзык ахысцарц. «Ацшьбатәи абаталион» ахызуп. Уи акгы аанагазом, истаххейт хыз цыда амазарц. Ари азцаара азбаразы абаталион зегы узеизгом. Саалаган, «Аибашыцәа Рхеилак» хәа агәыц цыда еиґыскааит. «Военный Совет» рымхәои, убри саґыцшны. Ахыз даарак исґәацхомызт, аха дара ақәшахатхейт. Уака хазцаарақәа зегы хрылацәажәарц аазбейт. Уи хкомандир Патеи-ицагы дазыразхейт. Зегы исымадырехәейт, ииашаны иузбейт рхәейт. Саргы салагашыа бзиазаап сґәахәын, сґы иахәейт. «Абатылион хыз цыдак ахтап, – схәейт, рацхьазатәи хайлацәажәараґы. – Ус икоуп егырт абаталионқәа рґы. Ахәара маншәаланы, ацакы бзианы, изахалак игәныркыло хзык азахцшаап».

Зегы ааилазыроит. Сара урт рхы-рәқәа ирнызбалеит исхәаз шыргәацхаз, уигы акәым, инарцаулангы иаархәы-цит.

– Сара ажәалагалак сймоуп, – ихәейт актәи авзвод

акомандир. – «Адауапшь» ахьзахтөйп. Уи ацакы еитасхөом, амч, ахпша иатцанакуа жөбоит.

– Уи бзиоуп, уаха гөаанагара змада? – сразцааит сара, сшьамхы икөкыз сблокнот иананысца ашьтахь.

– «Снаипер» ахьззааит! – ихөеит даөазөы. – Атцыс мөас абла ыызкьо, апслахө мөас абга ыызцөо абаталион! Ицөгьоума ас еипш ацакы змоу ахьз!

– Уигьы шыахөуп, уаха? – хөычы-хөычла иалазгалон.

– «Хапкылтцөа!» – ихөеит даөазөы иаалыркьаны. Иаар-ччеит ари захаз зегьы, аха иара дхьамтцкөа: – Шөахым-ччан. Хара баагөарас ихамоуп, хампгахь лажөкгы зыкөлазом! Араантө икылкааны ххысуеит. Уаха ишөтахи?!

– «Абаагөара» анухөа ахацахөа иаасгөалашөеит: Тоурых хьзуп «Уаз-абаа» ахьзахтөйп! – доатцкөеит даөазөы.

– Мап, мап, – иаеикит даөазөы. – «Ачыркөанта» ахьзахтөйп! Ага ачыркөанта дазыркуа абаталион!

– «Амхылдыз!»

– «Амшынхөа!» – инеишьтадырххит. Сара аффахөа афьаад антцара сөфуп.

– Уажөшьта иазхархап, – схөан, ихөхөаза ацөахөа нарыцыздеит. – Абарт рахьтө иалаххып иреигьу акы.

Уажө аброуп аус ахьыкоу – халагеит асия ианысцаз алапшра. Кыр еимахкит-еиөахкит, аха акаөы хазкылмсит: зегьы иртаххит дара ражөалагала алаххыр.

Абарткөа анызба, ари азцаара цкьа хазхөыцып схөан, хаилацөажөара хсыркөшеит. Схата схатө гөаанагара сымазам – иубама гхас икасцаз!

Хтабиа сынтьцын, хнаөс дгьылнаарак ыкоуп, убрахь сцеит, ари азцаара тынч сазхөыцырц. Уака Нартаа ирыкөлоу цьы-жөижөыхк хыкөгылоуп. Адац атаөаөараө слатөан, ашьапы сыбга надысцеит. Лбаа ақытөи аиланхартакөеи срылапшуеит. Урт рнаөс нахьхы ажөйтөзатөи Анакөапия абаа хыжөжөарагы снагөйдпшылеит.

Сыблокнот аахсыртлан, сыззааиз аус ахь сыхшыө ааиазгеит. Саатгыл-аатгыло акакала срыпхьеит, срызхөыцит, аха акгы сзалымхит, зегь бзиоушөа збеит арахь сгөы акгы аднакылом.

Ассир иалакоуп ари сгөы! Ухшыө уазцаар, атак унаөит:

ма «ааи», ма «мап» ахәоит. Аха сгәы фәхауп, акгы ахәазом. Уи бызшәас иадыруа анырроуп: ухшыюи уарей шәеицәажәара агәаңхар – угәацан икәандаза иаакалоит; иагәампхар – ицааршәырахоит. Ус икоуп сгәы кадыць. Уи даеакалагы ипышәаны исыман. Иаххәап, асахьаркыратә җымта саңхьейт – ажәабжь ма ажәеинраала. Хшыюла иагәа икәышзаргы, агәы акынтә имаауазар, сгәы иаднакылазом. Агәи агәи еибадыруазаап, убама! Аңхьараз саңхьейт инагзаны – автор иахәтыраз. Аңшәмаңхьәыс лахәтыраз лбыстахьасагы лкәйдмцаагы шуфо еипш. Ус акәымкәа, аҗымта агәакнытә иаауазар «сухәоит даеа зныкгы уаңхьа!» – ахәоит. Саргы гәахәа дула даеа зныкгы саңхьейт. Иажәеинраалазар – җырхәалагы истоит.

Абасала, сыхшәгы сгәгы ңысшәахьейт. Уажәы арахь сыззааз аус сыхшыю ианазымзбы, сгәы сазцаап кастейт.

«Адауаңшь»... «Аснаипер».. «Хәаңкылцәа»... – саатгыла-аатгыло саңхьаны сгәы сазызыруан – «Уаз-абаа»... «Аңыркәанта»... «Амхылдыз»... «Амшынхәа»... «Агәыл-шьап»... – саңхьейт аңыхәанза, аха башан, сгәы акыза-цәыкгы алнамхит: изакаразаалак цәаныррак снамтейт. Ус анакәха, ари азцаара ицегь иазхәыцтәуп сгәахәын, сгәы азыртынчны, сыблокнот сңыба интасцан, таңынк цәырганы иааоҗыцаскит. Уи саҗыхауа, еиҗах лбаа аңыҗеи аиланхартәкәеи срылаңшуейт. Икоуп иблу аонкәа. Разкны имаңуп, унацәақәа рыла иуңхьазо роуп ус икоу. Арахь шәкыла абзарбзан хкәа ххууааны ирызцахьейт игәытшьаагаха. Уи разкуп! Анакәаңи иахылаңшхәу ихьчойт, хымңада!

Ус сылаңш ниазгейт Анакәаңиатәи абааш ахь. Сазыңшуан уи хамҗакы, сазхәыцуан уи аҗоурых. Ус исызгәамҗазакәа, еес схәыцрақәа цаулазаны снарзаакәкәала срыманы ицейт, ицазейт. Саңхьа иаацәырцит арабцәа рыр аңыртуа хәынҗар дыңхарсны ишьҗаланы ианаауазтәи асахьа. Аңсны ах (Аңсха) ддауаңшьха даацәырцын, игәылацәа рах Арчыл, дзыхьчоз иргы иаргы, абаагәара ашә аартны инҗаиҗылан, агәарахәа инкыдиҗылейт. Җажәи жәба нызкык ар қызқызуа абааш иаадгьрлейт, ақәыңма лыцәхар реипш, рыбақәа кәеи-цейуа. Уртҗышуан, изышьҗаз ирыхьзастгы, рыңсы шҗаз илбаардон.

Арабцәа рыр рңыза Мурван Адагәа Қырттәыла игозар,

игейт: еимцәтәүма, еикәярхатәүма – инапәфы икоуп, ипырхагада?! Нас зыңсадгылы зуаажәлари кажыны ибналаз ахәынтқар дызишъталазеи ампыцахалао?! Издыруада урт реибашъра чархәарак, хәымгарак иахкьазар?! Ишъа иурц акәзар дызишътоу? Ус акыкамкәа Қартынтә дыңхарсны баша дишътаны даауамызт. Мурван Адагәа Анакәаңиатәи абаа даушла ианизымга, быжьгөгәала Аңсны ах диқәмақарит: «Еигъуп урт абналаоцәа хаала исутар, мап анакәха, убаажәгы уаргы шәыцкьа-шәкьа шәыкәстцит».

Аңсны ах Леуан тынч атак кайцеит: «Уи сара дсысасит, сысас ачархәара сызизуам».

«Дабатәи сасу, дчархәаюуп уи! – дыхәхәеит Мурван. – Иахба дсасуп хәа духьчоит, аха уацәы сара сеипш уагы ачархәара узиуеит. Ус икоуп уи икәзшья. Идырны указ: ицәа ипсахзаргы, ишья изыпсахзом!».

«Уи иара иламыс иамазаанит, аха сара сыжэлар рцас сзеилагом! – ихөөит Леуан. – Мап анакөха, саңсахом сара Апсны ах итып аанкылара!»

Уаха цөажөарак камцакөа, Мурван Адагөа ир адца рытаны
абааш иажөйтөит, ипыххаа икөыртарц. Аха уи абааш ус
иурхөашоз акакөмызт. Аибашьрафы ацахара иакөымшөацыз
ар уи ала ргөы еитамцөит: ирацөан рхыпхызара, иакөгыгуан
рымч. Иажөлеит еитах. Аха абаатцөагы саркыалыхмызт.
Иажөлацыпхыза ар агахон, иажөлацыпхыза урт рымч
капсон. Ар рдыза Мурван ддагөан, аха длашөымызт: ибеит
иргы иаргы хызыда-цөада Анакөапиатөи абааш иладын-
цөала ишцоз. Абасала, заб игөы зманы мшыншөа ихытны
иаауаз ар, ран лгөы рыманы, акөарачча еипш, иньтаба ицөит.

Сызлаз ахәыцра саалцит. Сылапш адырхаланы хамтакы
сазыпшуан атоурых цаулахь схьазырпшуаз абааш.

Қырттөйла ахчаразгы ҳажелар рҗеиҗеа шаҗаю ашыа
картәахъазеи! Шаҗаю рхы ақәырҗахъазеи! Нас уртқәа
рхаштны, ҳҗеиҗыкагы, ҳасасдыларагы ирыҗрагыланы
ихақәлаз Арчил ихылтҗшытра ирызгарыма ҳажелар рхәҗ?!
Рҗеа рыпсахзаргы, ршыа шыҗаз иаанхеит.

Схәыцрақәа еихшәало сааипххәыцын, ашьшыхәа
соагылеит. Анцәа иашьапкра сеазықатаны.

– Анцэа ду, зхышьаргэйтца сакөыхшоу! – схэан, сыбжы

фыхараскит. – Зылпха хауша хныха пшыакэа! Ацсны иахыла-
пшхэу ацааимбарцэа! Хацсадгыл иахтнагахыоу атоурых шэара
шэакара издыруада! Ижэбоит ххы зкэахцоз хгэылацэа иахьа
хазтадыргылаз. Ари адгыл дарей харей ихаимакыртахеит.
Шэара адунеи зшаз шэаткыс издыруада ари зтэыштроу.
Сшэыхэоит, сшэашьапкуеит, дарггы харггы хақла хаил-
шэыргарц.

Слапшыцашэара Анцэа дуи ацааимбарцэеи рашьапкрала
ианыхсыркэша ашьтахь, стып ахь схынхэны сшааиуаз амоаду
ааихыстэон еипш, сыпшызар салдатк даауеит дкара-уараха,
иартмак иазкэынца, иабцъар нада-аада ихэда ихшыны.
Харантэгы дыздырит, араатэи хгэыла иоуп. Ацсшэа анааи-
баххэа:

– Уаатэа, Арут, таатынк хахап, уцсы ааитоукып, – схэан, атаатын
сцъыба иаатыганы инаимцаскит.

– Итабуп, обанггы агэахэа судоит, – ихэеит иара дааччан.

– Аоныха уаауазар акэхап?

– Ус ауп, уао дахым, ма сшыкэпшып хэа ауп. Еибгоушь
суюны?

– Иакэжны идэыкэырцоит, аха ишааиуа хнагэтасны акэарахь
ихашьтуеит, – схэан, хааччеит. – Ёнак хнеин, ча кыакыак ихамаз
згашаз атурша баллонк аахартын, ицэгьамкэа уаххьа хфеит.
Ари катцаз барақатреи тхацъреи утазааит ххэан, хақэныхэеит.

– Ишэзыхалалхааит, – ихэеит Арут гэыразрыла. – Убри
атурша ахыказ анаосан аваренияггы ыкоуп.

– Уиггы гэахтеит. Ада цсыхэа хмоур, иуасхэозеи! Арахь
зеггыцэкыа шэцэахфарггы хтахым.

– Са сцаацэа ахыызгаз, амла иакуа икам, сышэзыразуп,
ишэфа.

– Итабуп, аха хаоныхақэа рахь ханбахынхэуеи?

– Ханаиааилак ашьтахь, – ихэеит Арут иаахцэаны. – Уи
уажэшьта иааигэахароуп.

– Харггы уи агэалакароуп ихамоу, – схэеит сара. – Иаха
ақкэынцэа азы ирны ицан, ыцъа ааргеит. Урт ус ауп ирхэаз:
иахьа уатэы хэа иахзыпшуп!

– Хагэхьяаргазар акэхап?

– Хара хагэхьяаргоу, рхы хьяаргоу сыздыруам, аха хнеира
иахыццакуашэа збеит: хгэы цдэеит, уаха халам рхэеит.

– Уи бзиоуп, – даапышөырччеит Арут. – Мчыла изкыда, рышътахъ рыпсадгъыл ыкоуп, рхы дырны изцозар, харпы-рхагахом. Шөара аңсуаа шөоуп царта змам, ишөыхъчар акөхеит шөыпсадгъыл.

– Арут, шөбаталион аёы акомиссар дшөымоума? – ус инабжаршөшөа сиязцааит, цакык амташөа.

– Дхамоуп акомиссар, – ихөеит Арут. – Уажө ааигөа хөызцөа азөы аштаб ахъ ипхъан дырган, дшьякөырөгөөаны даарышьтит.

Сааипхъхөыцит: «Сымала сакөымзаап!» – аасгөахөт.

– Нас аусура нап шпаиркы? – сгөыхытхытра цөыррымгакөа сиязцааит. – Анкьа акомиссарцөа иаркы-ирцөхөа икан, уажөтөикөа шпакало?

Дааччеит Арут..

– Макьана инап ианырцаз аус цкьа дазхөыцхөеит хөаггы сыкам, – ихөеит иара. – Акызатцөык икаитцахөоу – хбаталион амаршал Баграмиан ихъз ахицеит. Убри ауп. Занаатла тоурыхтцааоуп, нас аңсуааи аерманцөеи ртоурых харцара далагозар акөхап, – ихөан, дааччеит.

«Абар еилыскаарц истахыз ихала иахыхөаз!» – сгөы иаатысхөааит.

– Избан Баграмиан ихъз захицаз? – сеитцааит, агөы-намзара соушөа.

– Нас акомпозитор Хачатуриан ихъз ахицозма?! – дааччеит Арут. – Баграмиан деибашьоын, хтоурых аёы аибашьцөа-фырхацөа рацөаоуп, аха Баграмиан еиха деицырдыруеит азы далаххит.

Сблокнот ианыстахъаз сизапхъарц сцаба иаатыхны искын, аха уажөы иихөаз ашьтахъ, урт цөырзго иказма, мазалашөа ашьшьыхөа атып ахъ аёынасырхеит.

Хамтактөи хайцөажөара ашьтахъ, дөаа знык ататын дасырхан, уаха уныскылом схөан, имоа дыкөсцеит.

Даара сархөыцит уи исеихөаз ажөабжь...

Ацарауаа рхы адыцөыло проблема дук штырцаауа, машөыршақө иаармарианы ианаадыртуа ыкоуп, рхөеит. Саргы убастцөкьа сакөшөеит: сыбла хнатит Арути сареи хайцөажөара. Ус схөеит хөа, аерманцөа рбаталион амаршал ихъз ахырцазар, изцьяшьатөузеи?! Уи машөырны икамлазеит,

ҕөышырыла ирызбеит акароуп. Уи сыбла зыхнатыз – хара хаибашыра ацакы ирмариацияны хахааңшуеит. Избанзар, иахья хаззықеауа, хықеысгы ихамоу акы заңык ауп: Аңсны ахақеитра азаагара – уаха акгы. Хара хазхөыцзом хазтагылоу айбашыра иамоу атоурых цакы: хара хзы ари «аконфликт» ахзыртөызаргы, еибашыра дуззоуп, избанзар, хажөлар зегы алахөуп, Хаңсадгыл хахьчоит, ахақеитраз хаибашыуеит. Ажөакала, хара иахья иаазбоит хажөлар рлахынца. Ус анакөха, хара ари айбашырағы атоурхтө хтыс дузза ареиара хаөуп. Нас сазцаауеит: избан адузза зхармачуа? Избан адомбеи ачынча изакарахтөуа?

Хара хбаталион Аңсны ахтнықалақь Акөа зго, хаңсадгыл ахақеитра азаазго абаталионкөа рыгөта игылоуп. Арахь уңшыр «Хаңкылцөа» ахызахтөыр хтахуп! Мамзаргы «Ачыркөанта»... «Амшынхөа!» Ихашьтанеиуа ари айбашыра атоурых антырцаауа, ма абицара ианддырцо ишпахзырхөо? «Хаңкылцөаа роума ускан аға деилапыххаа дықөызцаз?!» – ипышөырччо еизцаауазар акөхап. – Мамзаргы «Ачыркөын-нтаа ракөхап аға ачыркөынта дазыркыз!»

«Ари тоурыхзам, пағөырроуп!» – сгөалакара сгөы иаатысхөааит ацыхөтөан. Нас схөыцра хтоурых ахь ииазгеит. Хара ихамоуп хажөлар рфырхацөа: Наңха Кыгөа, Пшькыаф-ица Манча, Баалоу-пха Мадина, Кыахь Хацъарат. Ус шакааы. Ахөынтқарцөа рахь – Леуан, Қыалышьбеи, Нестор, Ефрем. Хазхаану афырхацөагы ыками – Ацынцътөылатө еибашыра Дузза афырхацөа. Урт рфырхацара хара хзы иөырңшы-газароуп. Изырумцарызеи хбаталионкөа урт рыхь?! Ускан ауп атоурыхтцаафгы ғы-гөгөала дцөажөартө ахөатөы аниахто. Ахөатөы зуғаз ахөашыагы дақөшөоит.

Айбашыаы деибашыоуп – уи аполитикеи атоурыхи дрызхөыцзом, аха ыками уи иазхөыцша! Уажөы акомиссар-цөагы хкалеит. Ус анакөха, ари азцаара хара ихазбыроуп...

Абри аоыза агөалакара сыманы соызцөа-айбашыцөа рахь схынхөит. Схынхөит уажөраанза ирдыруаз сакөзамкөа: санцоз сгазаны, уажөы скөышны схынхөызшөа схы збон. Атақңхықөра змоу амацура уанахадыргылалак, тақңхықөрала уазнеиуазаап! Атақңхықөра ауааы дархөыцуеит, ихшыа шақьа аңшаара иалагоит. Иңшааз акы ибоит, ихөыцыз акы

избоит. Урт зеггы алыра еипш изхагъежъуа арѣиароуп – аѣыц зыпшаауа, аѣстазаара еихазхауа, аамта уапгыланы пхака узго Арѣиара.

Абас схѣыцуан сара, абѣар кны, «агара иаагартуаз» Аѣсадгыл ахъчаѣѣа рыр ркомиссар. Соызѣѣа аблиндаж аѣы исзыпшын.

Октябрь, 1995 ш.

БЫЖЬ-ЦУТАК ЗГӨЙРӨАЗ

Сара қарала абыргца сырзааигөоуп. Абырг быжь-цутак хьаас имоуп рхөоит, избанзар, ишьтахька данхьацшлак цстазаара дуззак икказа дналацшуеит. Уа икоуп агөырғареи алахёыхреи, уа икоуп алахьеикөцареи атрагедиеи. Абырг урт ибла ианаахгылалак, агөырғареи алахёыхреи ихааза иааиныруеит, алахьеикөцарагы ацстазаара иатөуп, аха абырг игөы кыдызшьаауа атрагедииоуп. Трагедияс иипхьазои абырг? Ақарахьымза бзамыкөрыла итахара! Изыхкьозеи уи? Ахылацшыдареи ацышөадареи. «Ааи, тынхадлацса дышца-тахеишь!» – шакантөы ирхөо исахахьоузеи? Мамза-ргы: «Газарыла дтахеит, убама!» Икалаша аныка-лалак уртқөа баша цөажөароуп, еицми уаанза хара ихалшо кахцар. Ауаоы х-цьялк имоуп рхөоит, иудыруеи ө-цьялк хахирцаргы.

Аибашьра ианналага рацхьа сзызхөыцыз убри ауп. Ацсадгьыл хьчатөуп, изыхьчода? Аөар роуп. Сара исыкөлоу аибашьра дыргазом, дрыцхашьаны акөым, акгы дацсам азы: дзыоуам, дзыцом, аға ишьраөы илам агөагьрагы. Уртқөа зылшо аөар роуп. Ирымам ацстазаара ацышөоуп. Убри ацышөадароуп бжеихан арыцхарагы зхылөиаауа. Аибашьраөы аибашьоы дтахар, уи фырхатцароуп. Аха ус акөымкөа, иаға иахь иабцар тиркьаанза бзамыкөрыла акы ихьыр, убри ауп атрагедия. Еихаразак уи зыхкьо ахыласроуп – ма иара ихарала, ма даөазө ихарала. Сара аибашьра санцоз хыкөкыс исымаз зыцсадгьыл зыхьчо аөар рыхьчара акөын. Ицкөын-цөами, арахь абцар ркуп, икарцө иалудырааи!

Ари хатөгөацхарала сызөыз усын, аха уажөы комиссарс сызбахө анырхөа, уи сматцура азакөанра мчы артеит. Уи тацкпхькөроуп. Атацкпхькөра угөуеаннацөит, улацш арцаруеит.

Енак сыңшызар гөйпөйк аңкөйиңгә мазала аҗатын ишахоз збеит. «Иаанагозеи ари?» – сгәәхәын, иаалаңшы-кәсҗазар, аҗатын ианахалак ашьҗахь, рҗәәжәә-шьагы рхымәә-пгашьагы акалашәә избеит. «Абра акыкоуп!» – сгәи иааҗысхәәаит сара. Сагымәәашьейт: аңкөйиңгә зыхоз «аҗатын» иңхаршьартә икоу акәзаап! «Иакөйхтәуп!» – лакәәкрада иззбеит иаразнак. Аха ишҗа? Макьана ихамам Аустав ҳақәныкәозар, абаталион аҗәәхәә иқәыргыланы, дара аарылган, рөызгәә рәәңхәә лахь рыҗаны, гәгәәла ргәи-реанҗа, уи ала рөызгәәгы алабжәәп. Аха уи лҗшәә аиуоу, иамоуоу? «Иузбыз бзиоуп!» – ахәон сызгәйк. «Уазхәиҗ цқәа, җағьыр ихарҗ анизәзәә еиҗәәхан хәә, еиҗәәумтәын!» – ахәон егьи сызгәйк.

Иҗабыргыҗәкьаны, ус ала иурҗхашьап, рхы ладырҗәйп, ираҳазшәә карҗап, аха нас уңшыхыр, еиҳагы ирмазаны рқьышә тырқәәҗәәә иахо рәынархоит. «Цқәа азхәиҗра аҗахуп!» – ахәейт сгәи. Уи уажәы лакәәкра амамызт. Саргы сақәшахәҗхейт. Иқәысхит-иқәысҗейт, даара сазхәиҗит. Изызбеит сымҗақырҗ. Аҗҗакра акара аус бзиа пхастәзтәуа акыказам. Абасала стакитатә план шыақәсы-ргылейт.

«Енак машәыршәә» сырхҗыгәлейт иҗәыҗагыланы аҗатын ишахоз.

– Иахьатәи ала хысра ыкам, абзиа иатәхааит, – схәән, скалышь-малышьуашәә арҗарҗәә рахь сәынасхейт. Урҗ иаахәиҗы-мыҗын, иркыз «рҗаҗынқәә» иаразнакы ипхьа-рkit.

– Маза шәымоума? – сразҗааит санынрыдгыла. – Сышәҗырхагамхааит?

– Мап, акгы, – рхәейт дара. – Иабатәи мазоу?!

– Сеидроу, усшәә шәказшьа збан, – схәән, иакәскит иаатҗәылсхырҗ: – Изакаи шәәнапқәә шәышьҗахь иавакны, «пхәасакака» кашәҗома?!

Арҗарҗәә пхашьан рыхқәә ладырҗәит – урҗ макьана иаанамхәәҗыт, рыхшыю аҗып аҗны икан.

– Аа, шыҗа издырит! – схәән, саапышәырҗчейт. – Иаажәгеишь арахь, саргы сахар сҗахуп.

Арҗарҗәә неиәәңшы-ааиәәңшит ирхәәра рзымдыруа.

– Ари уара узыхо татынзам, – ихәеит Нодар игәағыны.
– Издыруеит сара уи закәу, – схәан, сәаасыргамеит. –
Агәама сшәырбеишь, ихазыназар, хәицахалап.

Ишаргамаһаз анырба, иңхашья-ңхатә иаацәырганы
исыртеит.

Краамта хтәаны хәхон. Гәама хәа егәамамызт, афәгы
цәгәан, аха дара ихәакәкәараза икәзшәа акәын ишахоз. Сара
сахацыңхәаза иахьынзасныруа сазхәыцуан, даргыы сырзы-
ңшуан. Сахьашьцыламыз акәу сыздыруам, уиакәра иснырны
зымбеит. Аңкәынцәа ракәзар, рыбақәа хәғғала, ргәалакара
бзианы иаакәлеит азныказы, нас арыжәтә иашьны икоу
реиңш, ражәа хы амамкәа, цыхәа амамкәа ацәажәара
иалагеит. Аңыхәтәан итағса-тағсаза икәнаңан, «абри уара
узустәада?!» – аанаго сцәылхны исацәажәогы иалагеит.
Иухыччо урылачча хәа ус ауми схәошәа, снарьцс-аарыцсны,
лафк нарахәашәа, кыр аамта згеит. Уажәшьта даргыы маңк
ирхңсаашәа ианыкала, рыгәшәымшә хәаны хаблиндаж ахь
ххынхәит.

Уи ауаа аамта сара истәын: уажәшьта сазхәыцуан уәцәтәи
хәицәажәара ишаццатәыз. Оажәа вариант срызхәыцит, урт
ирейгы атагылазаашья иснарбап кәсцәит.

Адыроәены шарқазы нырцәынтә ахысра иалагеит. Уи
хзышьцылаз акәын. Краамта ихысуан, нас хара хтәкәагы
аңак кәсцәит. Ус аға «иград» аҳаңа нахәлашәеит.

– Хымңада, ағы еихаргәеит! – схәеит сара.

– Хымңада! – дгәырғаны фәаитит Цьоникгы. – Урт
ахысра ианалагалак иакәыңлазомызт. Хәибашьцәа ирцәит
аға ибзарбзан ахыгылоу ишәа-иза икылкааны аихсышьа!

Зегь хәалахәыххәит, хымңада икалаз акы еиңш иңхәазаны.
Ианааңынчрахәа, арқарцәа лаңшыла иааибадырын, аңара
реыназыркит, аха сара уи зымбошәа кәсцәит. Уаанза
игәастахьан иҳәыңмыцуа ишалагахьазгы.

– Хшьәеит хәштәаз, Мирод, уаала хшьапы еиңахып, –
ихәеит Вова. Сара издырит закәтә шыапеиңхроу уи ииңахыз:
уажәшьта саргыы сырәызахәит хәа иңхәазаны сылымкаа
«дыңхәңыр» иңахымызт.

Ашырхәа сәатқәан раңхәа сәагыланы сәынасхәит,
арқарцәа рыңшыоыкгы насышьтәлеит.

– Шәәала, анахь, аңь заңә ахыкәгылоу хцап, уахь еиха ишәартазам, – саахәны сылапш нархызгеит.

– Ишутаху! – рхәеит дара. Урт уажәы Гәымста нырцәка схәаргы иакәшахатхон – избон азаара рзааны ишыказ.

Иаха иззбыз ғыц исгәаларшәо, схы сыкәыжь раңхәа сгыланы снейуан. Уи дара иабардыруз, алкогольик, хыпшынцәагыцас абатлыка дталар шитаххо еипш, исышыклапало исыштан, знык хәынапхьакшәа хнафыхандаз хәа. Ус раңхәа сышгылаз аңь жәижәых афы хнеит. Хатака ишытоуп ажәытәтәи Анакәаңиә.

– Ани атоурых ижәдыруеи? – схәан Анакәаңиәтәи абааш ахь снапы насырххейт, аңь ашыапы сыбга надцаны санылатәа ашытахь. Даргы нак-аак рееиошаны иаасыдтәалейт. – Шәнеихьоума ани.абааш афы?

– Мап, – ихәеит Цьамал.

– Икоузеи уака уао иибаша? Баак хыжәжәараза игылоуп. Роыза икәшахатхейт егыртгы.

– Уа имнеиц Аңсны атоурых издырзом, – схәеит имырьхәаазакәа. – Атоурых еипш ауафы дзаазо, ибла хызтуа даәа мчык ыказам. Шәырцаоцәа хымпада ныкәара хәа абрахь шәааргон, аха уртгы шәара шәеипш ауп ишыраазаз.

Цьунглиа хәикәшәазшәа, исхәо цыашьаны, изыю-зыюка изыпшуан арпарцәа. Абри аимгеимцараз иаасгәалашәейт арахь ханаауаз рғыц азы аауа изызгәшыуаз. Аха дара уи уажәыцәкәа ирхаштны икан. Ари ангәаста саалаган ицыашьахәу Анакәаңиәтәи атоурых расхәейт. Ус баша еитахәан акәымкәа, амца ацацаны, аромантикатә цәа ахатцаны ирасхәейт.

Арпарцәа, иахьада срымбацшәа, рыбақәа тырхаха исыхәапшуан сцыашьаны, Колумб иеипш, уафы изымдыруз дунеик рзаасыртызшәа.

– Мирод, уара ацара сымазам ухәейт, арахь атоурых ду удыруейт, хара царак хамашәа хәкоуп, аха уи атоурых хара ихаздырзом! – ихәейт Нодар. – Ишпакалеи абас?! Харгы хакәым хартцаоцәагы ирыздыруам ари атоурых, урт ирдырузар ихарымхәози!

– Урт рнапы акыр анызма! – схәейт сара. – Урт ракәым, Аңсны аихабыра рнапгы егәанымызт.

– Аиеи, Урыстөйла атоурых хдырцон, Кырттөйла атоурых хдырцон, адунеитөи атоурых!.. – ипси-ипси еихьымзо даацөажөит Ыоник. – Аха избан хтоурых хадмырцоз?

Дацраланы иихөаз атак ахөара сахымыццакзакөа, саапышөырчөит.

– Атоурых удырцар, убла хнатуан, – схөөит сара. – Уи ахатыңан иацы хзыхоз «атаңын» ахашьа шөдырцон. Уи ахатыңан, ани иахьзузеи, агөыр шхам шөхала ишшөылашөцаша шөдырцон. Урт зегьы ихөыцны акөын ишыкарцоз.

Еимгеимцарак акара аатынчрахеит, нас:

– А-а-а!.. – гыгшөыгцас дхөаан, агьөөхөа даацкьан, иавтомат аашьтцааны акөкөахөа ахысра далагеит Вова. Сара икалаз сзымдыруа снейлцсаа сөөит – дхагахаз цысшьөит азныказ. Аха нас ашырхөа сөацкьан, иавтоматгы иаргы деимлагөа дааныскылан, мчыла итыг афь дласыртөөит. Уи аткысгы ицъасшьаз – иөызцөа азөгьы иөимырцысөөит.

– Икоуцои уара, ухы еикөшөөу?! – иаарцъбарашөа снаикөымчит.

– Сыбла хутит! Сыбла хутит! – дыхөхөан, иавтомат дахеит исымижөарц, аха исымтөит. Цабыргуп, цөгьара игөы итамызт, ус дхысуан акароуп, аха уигьы абахтахыз. Егьырт ацкөынцөа ршьара икөкьаны иштөац итөан иахзыгшуа. Уажөшьта мөашьарада избон «иахьрыхьуаз» цьара снапы шақөскыз.

– Мирод, урткөа уара иабаудыруа?! – ицъашьаны дсазцааит Вова, тынч данаатөа. – Уара узлацөажөо сара сызлапшыз ауп, убри ауп сыцзыркьазгы.

– Ииашаткөкьаны?! – ицъашьаны снаизыгшит. – Ихөхөишь нас узлапшыз?

Вова даахөыц-хөыцын, ашышьыхөа итыг афь длатөөит. Хара хаизыгшуп иихөарызеишь хөа.

– Сара ашкол саналгоз ашықөсан абцы сыхьын, хыхь баапсык сзыннажыт: шыбжышьтахь инаркны хца-цшьба саат исыхьуан. Башамашагы акөымкөа, акалашөа исыхьуан. Санду уи «шьаптахьуп» лхөөит. Адиагноз ииашан, аха ахөшө хөа егьлыздыруамызт. Ларгы данкөыгшыз ус илыхьуазаарын. Сөызцөа азөы изласабжыгаз ала ацтекафь сөөит. Уааи арахь ихөан, аихөабы икабинет ахь снөөнеигалан, сшьақөгөгөара ишөөит, сгөы дазызырөит.

– Уажөыцөкьа ухьаа сыртөит! – ихәан, даакөагөжьны шприцк ааицеитцан смахөар дөахан ада иалеитцеит. – Уажөшьта ара укөиа, – ихәан, ацөардагөы сныкөириет. Сыпшызар, ирласны схьаа төөит, уимоу ахаан схы шысымба- цыз схы збо, «кааиф» сыманы, санду лхөашьала жөан- гөашөпхьара сыманы скалеит. Уи инаркны есымша сизцон. «Уара уалиргар, цкөынс дкастоит!» – лхөөит санду, дгөыргьаны. Мчыбжык ашьтахь, сыхөшө нцөөит ихөөит. Уи зыпсахуаны икоу абри ауп ихәан, абри хзыхауа «ататын» ситөит. Уажөшьта уигьы егыгыгы рыхө шөатөын. Убри иааркны сшьапахь «ахөшөтөра» сөфуп. Урт закөу уажөшьта издыргөышьөит, аха сашьцылеит, иаасмоургьы сзычхауам.

– Шөара? – егырт снарзыпшит. – Шөаргы «ашьапахь» шөыхьуама?

Мап, – иаапышөырчцеит. – Хара дөаа шьоукуп иахзыртцаз.

Уаха рытцаара саламгазеит. Хцөажөара дөаа зцаарак ахь ииазгарц сызбеит, аха зны хамтакы сааипхьхөыцит. Сцьыба асигарет аатысхын, цырак аасөаскит, нас инарымтцаскит иахарц.

– Хара хтөы хөахар камлазoi? – дсазцааит Нодар.

– Зны сара стөы хөаап, – схөөит сара. – Хөицөажөара ашьтахь, даарак ишөтахзазар, уигьы хөаап.

Исхөаз акгы ахымхөаазакөа, сцөтын акака аахьрхит. Кыраамта фымт-цсымшьт ататын хөахон. Зны-зынлагьы мазалашөа снарзыпшуан. Игөастөит урт рыхшыю аус шауаз, акы иазхөыцуан. Уи сгөы иахөан, саарцөицшит: ихөыцуа уипырхагамхароуп – ахөыцра казшьа бзиоуп.

– Акы сшөазцаауөит: шөышцөаөпшуа айбашьра ашьта- хьтөи шөыпсцөазаара? – рхөыцракөа иаарылсхит атцыхөтөан. Арцарцөа неиөөпшы-ааиөөпшит:

– Хөашцөаөпшуа?

– Сөдрой!

– Сазымхөыцзацт, – ражөакөа неиларцсеит.

– Иаххөап, Вова, хөтала ушцөаөпшуа ухөтө цсцөазаара?

Арцыс даахөыц-хөыцын, ижөахьркөа дөарыхөит.

– Уара, Цьоник?

Уигьы ижөахьркөа дөарыхөит. Сылапш ииазгеит Цьамал иахь. Уи ихы лаиркөит азцаара истаанзагы.

Уи сызцаара анлыцшәадаха, даәа зцаарак рзызбхат.
 – Нодар! Ыьоник! Ыьамал! Вова! Рыхьзқәа неикәы-
 сыпхьазеит, хамтәктәи атынчра ашьтахь. Арқарцәа рыблақәа
 тырхаха иаасзыпшит. Урт ирдырит ус баша рыхьзқәа
 шеикәысымпхьазаз – уажәшьта урт сказшьа рдыруеит. –
 Шәабацәа ирыхьзи?
 Ари азцаара рхахьы ргәахьы ишыкамыз удырратә
 иаарчеит.
 – Уажәы акы ҳацоугалозар акәхап! – саатцәылихит Нодар.
 Иччеит зегьы. Ргәы итихәааит, убама!
 – Шәабацәа рыхьз ахьысымдыруа – са исыгхоуп, истахуп
 исыриашарц сыгха.
 – Уи бзиоуп, – ихәеит Нодар. – Са саб Гурам ихьзуп, Вова
 иаб Шьаликәа ихьзуп, Ыьоник иаб Гиви ихьзуп, Ыьамал, уара
 уаб ихьзи?
 – Шота, – ихәеит, иаб ихьз игәалаиршәошәа дааипхьхәы-
 цын.
 – Шәабдуцәа? – сразцаахт еиҗа. Зегьы акырқырхәа иччеит.
 – Нас ҳабдуцәа рабацәа? – саатцәылихт Ыьоник.
 – Мамоу, уаанза ҳцазом.
 – Сабду Қьамшьышь ихьзын.
 – Са сабду Ҳацъарат.
 – Дамеи...
 – Ғамшьыгә! – инеикәырыпхьазеит рабдуцәа рыхьзқәа.
 Нас иаихәаарызеишь ҳәа аа-блакы сцәылхны иаасзыпшит.
 Урт аблақәа рықәра ишатцанакуа еипш, амца рхын, аха
 иразын. Уигьы акәым, иҳаихәаарызешь ҳәа ргәы ахыт-хытра
 рхызбаалон.
 – Шәара шәхәыцқәа хьзыс ирзалышәхуазеи? – ргәы
 иҗамыз азцаара рыстахт еиҗа. Арқарцәа пхашьан рыхқәа
 ладыркәит. Иагьа умхәан, рабдуцәа ршьа рылами! Иуцәыпхә-
 шьаз – урцәыпхашьа рхәоит, саргьы хаха ирыстаз азцаара
 нақ инарывызган: – Иаххәап, уашьа җа диоуит, ма аиахәшьаҗа
 дуоуит – хьзыс иуҗои?
 Инеиҗаҗшы-ааиҗаҗшит.
 – Уажәы имодашәа икоу хьзык сымпшаауеи? – ихәеит
 Ыьамал.
 – Имиц ракәым, уажә еикәахәпхьазаз абицарақәа рыхьз
 еидкыланы сазымхәыцыцт.

– Ҳаблақеа ҳоазаарын, ҳара ихтыз ҷаҳшон, – ихеит Љоник. – Ари сыхъз абаанага? Уажешъта уигъы сазхёицит. Иҷашёымшъан. Иахъа уажёраанза сыхъз сазымхёицзацт.

– Шёаздырхёицыр, шёазхёицуан, – схёеит сара, – аха сара сбыргми, са стёала уртқеа срызхёицуеит. Шёабдуцеа рхаан ажёлар ргёи тган, адоухатё ҳақёитра рыман – уи рыхъзқеагъы ирныпшуеит, аха нас ирышътанеиуаз рёи ижёбоит еилы-гъаза ишыкоу. Ишқакало уацёи? Абри ауп сзызхёицуа. Ҳтоурых ҳазхёицны алкаа қаҳдауоу, мамазар усгъы азгъы ҳаанахёеит ҳеа ҳалақеа ҳоаны ҳдёиқёлауоу?

Арқарцеа еимгеимцарак ақара исхёаз ҷашъаны иассы-пшит.

– Мирод, уара комиссарс укацтаз уеилкаатқёкыны укаицеит, – алаф аасылихит Љоник. – Аибашъра зегъы аёи комиссарс укацатёуп.

Иччеит зегъы, саргъы сыччеит.

– Ақсны ар зегъ рёи мап аёёискуеит, аха абри шёара комиссарс сахъшёиртаз, сақёшаҳатуп.

– Ҳаргъы қақёшаҳатуп.

– Итабуп агёрагара исышётаз азы. Ус ианышётахха, аибашъра еилгаанза ҳеа ҳзыпшузеи, аибашъра ашьтахътёи ҳусқеагъы ҳрылацеажёап,

Иччеит арқарцеа, аха сара уи сызгеамтазшёа қасцеит.

– Аибашъра ашьтахъ шёхатё қстазаара шқашъақёшёи-ргыло? – сажёа инацысцеит. – Уара, Нодар, ула ҳалагап.

Ицеа даататёин, ижёахырқеа дёарыхеит.

– Сазымхёицзацт.

– Ауаёи еснагъ иақхъақа дхёицуазароуп. Атаацеара апцара?

– Уара, Мирод, ҳаиқёлацеёушёа...

– Аиеи, ҳаиқёлацеёуп! – иажёа снапыёлеит.

– Уигъы сазымхёицзацт.

– Уажё уазхёиц, аамта устоит.

– Ҳы-ҳы-ҳы! – дааччеит Нодар. – Абазарахъ сушьтуашёа!

– Абра уиашоуп, атаацеара апцара ҳхёнтқарратё усуп! – инацшъны саатгылеит. – Ҳақсадгъыл еснагъ ихъчатёуп: зны бҷарла, абжъаақны нхара-нцырала. Ус анакёха уи зыхъча-шъа ацеира аазалатёуп

– Аонгъы сгёи қырцеахъеит, дызустада ҳеа ҳазцаауам, азёи даага ҳеа исёуп! – ихёеит Нодар.

– Ргёи қудёеит азы ирхёоит акёымзар, ишакёхалак азё

иаахтны исызшәәхәом – абцъар кны ҳаибашъуеит, шәгәы касыжъыр сҭахым.

Исхәаз шырнырыз гәастарц, саатгылан, сцъыба асигарет аатыганы акы аахысхын, инарымцаскит. Аҭатын снафыхо, ус иаармариашә сылапш нархызгеит. Зегь рапхъаза игәастаз: урт рыбақәа ашәазызара нархызбаалеит. Уи сгәы иахәеит: «ус анакәха, сажәа ргәәфы инеиуеит» сгәахәын, инацсҭеит.

– Ашәартара юбаны икоуп: актәи, аб дѡыжәѡуп, ижәуеит ашхам злоу арыжәтә – ашъақар ѡы, ауатка. Уи ала игәы пхастеитәуеит, ишъа ашхам алеицѡит. Аѡбатәи, апҭека аихабы «ашъаптахъ» хәшәы улеицҭеит, уи иацутҭеит иацы хзыхоз «аҭатын». Уи ала унерв шыақәкҭеит, ухшыѡ ур-хәашыт, ушъа ухәымгеит. Уажәшьҭа сшәазцаауеит: изеипшрахода урт ирхылцуа асабицәа?

Ашәазызара зхыз арцарцәа рыбақәа уажәы ицегь ихыртыр рҭахызшәа иҭбаахеит. Урт сыхәапшуан шәартә баапсык иақәшәаз иблақәа иреипшны. Сара уи иснаҭаз анырра мраргамакәа, инацысҭеит.

– Дәәакала исхәозар, апсуа ишъацқҭеи ашхами анеилазоа дрылцит ауаѡ исахъа змоу, аха ауаѡра злымцуа асаби. Зегь рапхъазагы ари гәнаҳара дуззоуп. Анцәа ду иҭапхъа – уи игәапхаралоуп ауаѡы дшиуа, ҳара уи игәапхара ҳапырхага-хеит, ѡбагы уи ала ҳмилаҭ рапхъака реиара, агәамч змоу, зыхшѡ цхафыруа абицара ҭа реицагылара аанахылеит. Шәгәы кашәмыжъырц, исхәоит ирпшқаны: уажәшьҭа шәара шәазхәыц уи ҳахыкылнаго. Ари уара уазымхәыцзацт, аха уи ибзиазаны иазхәыцхәеит «ушъаптахъ» зыхәшәтәуаз уҳақым-цәагы, уи адца изҭазгы. Апсуа ицҭҭазаараҭы хықәкы хадас имаз ицәѡаншьап арҭәҭәара акәын, уи ибзиазаны ирдыруан дара, убри акынтә иаалаган, ҳарлашәны ҳнапала убри ҳацәѡаншьап ыҭахаажәартә икарҭеит. Иҭахыржәаз – ҳәарах ахылҭцзом.

Апҭҭазаараҭа закәытә моментузеи баша имѡасуа! Арцарцәа рҭапшылара убас икан, сызцымцуа уалк сықәшәах-гыы кинокамерала рсахъа ҭыхны сыкандаз, иагъарааны иагъаѡы цъашъахәыс икны иахәапшларын! Сара уи уажә аиҭахәара салагом, избанзар, еиҭахәашъа амазам. Убаскак ирнырит ирасхәаз. Уи даара агәалаказаара снаҭеит: «иубама, азы

утамхысзеит, уажәәкәә ргәәцанза инеит!» – ахәеит сгәы

Абри аамтаз иалагахт бзарбзанла ахысра.

– Иаххәаз ргәампхеит, ижәбама! – схәеит саахлафшәа. Ихысцыпхыаза иаххууаан ицаны акәара тнарцәажәауан. Арқарцәа уигы иазхәыцуамызт, схаҭа аморф рыластазшәа акы ироашыаны иаман. Икалап, иҭабыргыҭкәаны рыба хтызар, иазхәыцуазар рыпстәаарафы заҭа гха ҭартаз, шака имоахкәаны иказ, шакагы илашөыз.

Нодар ацәа даалтызшәа даахәцы-мыцын, иҭыбахь инапы ағынаирхеит. «Иаууеи гәышәа, сла аа-ламҭк акыма?!» – сгәы иааҭысхәааит. Икәаса ааҭиган даасзыпшит.

– Хахома?

– Ишутаху, – схәеит оеыртатаны. – Иутахызар хахап.

– Шәара иахышәхәауазеи? – иоызцәа днарзыпшит.

Избоит рҕыҭа азы шаауа, аха азәгы иеирцысуам, Ҷьоник дөеицрашәеит.

– Алада акәарахь иршә! – дыхәхәеит ибжы тганы, ибла иапыригарц акәу, цөымҭс икны акәу уара идыр. Нодаргы уи дазыпшызшәа, ирууаза иршәит. Ахәынаҭ ҭсы акәарахь иануршәлак аҭыхәа хәхәаза ишашьтоу еипш, арошшыга зтаз акәаса икәлаауа иахылеиуаз амахәаҭа ахауафы икәаталеиуа ишашьтаз илҭакәкәа ицеит. Абри аимгеимцараз бзарбзан хык шааиуаз хзымҭатәаз аҭь-ҭла ақәцә иаалахан, абыҭқәа ґҭыаханы, акәара илҭахәаша ицеит.

– Нодар ари икоуҭаз аҭакс ауп, – схәан, алаф аалысхит. – Абри иалшаз еиханы ирылымшааит.

Абри аамтаз хара хтәкәагы ахысра иалагеит. Краамта анахыгы-арахыгы еиґахысуан. Нас аҭхәа иалагаз реааны-ркылеит.

– Еихаргәазаргы иудыруеи? – ихәеит Ҷьамал.

– Анцәа иуцихәааит! – инақәиргәґеит Вова. Зегы ааибарччеит.

Анахыгы, арахыгы ахысра анааихсыҭ, ххынхәны хәааххеит. Арқарцәа ргәалакара цәґамызт, аха сара сгәалакара даара ибзиан. Иааира дук згаз азәы иеипш схылҭа аҭыс тахәуан. Быжь-цутақ згәыроозгы амаҭ даргәыргәоит. Гәыроа змазам иоуп ирыҭхау – уи дзеигәыргәогы имазам. Иҭабыргыҭкәаны, уи ииааира дуун сара сзы.

АҚҰЫЦЪМАҚҰА

Атиа ақхыз баақс дызлаз лабѣабоушѣа акѣын ишылбоз:
рхацыз кѣашқѣа хырцѣацѣаны, рыбақѣа кѣеицеиуа,
ақѣыцѣмақѣа аалыкѣшахт. Лхѣыцқѣа ракѣхуп изышьтоу. Дара
урт шѣаѣан, ранду лкалт иалахѣацѣаны иркуп, иғызы-ғызѣа.
Атиа дыхѣхѣарц иақѣылкын, аха лыбжѣы лызтымгеит.
Ақѣыцѣмақѣа хаха ижѣыланы лхѣыцқѣа ианрымцѣас, анду
дыѣоныцѣаан, лыбжѣы дарѣыхеит.

Лгѣы тыцны ицон, ақспхзы лылтто, деиладуан. Уажѣ уи
шыцхызыз анылдыргѣы, гѣтынчрак лмоузақѣа, атѣарахѣа
лгѣы шеисыц еисуан.

«Анацѣалбеит, исеицшѣзеи?! – лгѣы иаатылхѣааит,
лыпхыз ѣеи ишазхѣаамыз лцѣа иалашѣаны. – Ахѣхѣ зѣахѣша,
иабакахыз еиѣа?!»

Иаацѣылашон, ахышѣ ала иааиуаз алашара ауадаѣы
еимнарргон. Анду лхы дѣахан лнаѣс игылаз акаруат ахѣ
днацшит. Лмоѣа аицѣыбза, инап хѣыцқѣа иан лыхѣда
иакѣыршаны, драхѣатза дыцѣан, ицынцѣа хѣыцѣ харшѣшѣыла.
Анду ихааза цѣаныррак дааимнадеит. Уи лыпхыз пылхѣат
илызцѣырнагаз лхѣыцра хѣанѣақѣа нак ицхѣацо, гѣалак
лымазамызшѣа даацѣышѣырччеит.

Урт рнаѣсан лмоѣацѣа еиѣабацѣа ѣыцѣа ршьапқѣа
еилацсаны ишьѣан. Уртгѣы даараза ирахѣатны ицѣан.
«Шѣанду дшѣыкѣыхшоуп!» – еиѣах лгѣы иаатылхѣааит,
дырзгѣдуны. Убри аамѣазы еиѣа лыпхыз аалгѣалашѣеит.
«Ақѣыцѣмақѣа... измаанѣузеишь?! – лгѣы иаатылхѣаан,
дааипххѣыцит. – Абзиа иазхѣахааит, аха ақѣыцѣма –
қѣыцѣмоуп, сыс цшқам...»

Лхыза ныпхьаршөтны ашышьыхәа дѳагылан, лыткы
налшөхарцаны, лышьтыбжь мыргазакәа ашө аалыртын,
дындөылцит. Еитә лыбла иаахгылеит ахахө зѳахаша
азымгакәа, рхапыц кәашкәа хырцъацъаны, рыбақкәа
кәеицеиуа. Лцәа даатазызеит, лабѳабоушәа лгәы иабаны.

Атиа акәаскәа абарца дахыкәгылаз днапшы-аапшит.
Абри аамтазы Дамшө лылапш иаатцашөит, агәашө апхәа
әеитцыхны иахьiaz. Дшанханы хамтакы дazyпшуан. Ачыт
бжьы заозмыжьюаз ала иаха «кып» аахәлымшөит. Уажөоуп
уи даназхөыц. «Ахы еикәшөоу, мшөан, ашарпаз инейны
агәашө ишцалаиауаз!?» – лгәы иаатылхәаан, дааипххөыцит,
ала ахтәалоз атып ахыгы днапшит. «Ари акы иазхөоуп!» –
лхәан, ашырхәа амардуан дналбаан, лѳыналхеит. Ала шиац
иоуп, агәашө ахь ахы рханы, данынахагылагы әеамы-
рцызеит: алацәакәа еикәпсаны, апсы штоу удырратө, аарла
апсып ланага-ѳанагон.

– Дамшө, Дамшө, уцсыма уара?! – ацәашәа лгәампхакәа,
лыбжьы налыргеит Атиа. Ала аахөцы-мыцын, аблакәа
тыкапшьааза иаахнатит, аха нас уаха әемирцысзакәа
еитәнеикәнапсеит.

«Ари баша ацәа иаламхазеит! – лгәы иаатылхәаан,
дагынапш-аапшит. – Ус ауп аха иамарки, хаоны-хгәара
ацапшьон акөымзар, агәыла ицхауамызт, апхәыс илеишуа-
мызт, амѳасоы дөыжәнахөомызт?!»

Атиа лыхшыю аашакөит: лапхәа итагсаза ишьтаз Дамшөи
лыпхыз пылхәти анааидылхөыцла, цәалашөарак аалоун,
ашырхәа ажөгәарахь лѳыналхеит. Дыпшызар, еихацла ихкаау
ажөгәара агәашө кылак икоу асапат шѳац иѳоуп. «Ох,
гөышьа, Анцәа...» – Атиа лажәа налыгзаанза дшанханы
даанхеит: обоура ахәта ашө кәакәаза иаартуп. Иаха лнапала
уагы асапат ѳацаны ацапха алырkit, иаанагозеи ари?!

Хыма-псыма ажөгәара ацапха аалыртын, обоура дныюна-
шылазар, ажө убар иаахө! Днеилпсаа дцеит Атиа, аха макәана
икалаз цкәа илзеилкаауам: ажөгәара ацапха аркуп, арахь ажө
ахәта ыказам! Лыпсы ааивгашәа, ацөыцлашьцара лыблакәа
ааршьцылашәа дыпшызар, ажө ақамса тырбганы икакьуп,
излаѳахәаз азанцъыр акөзар, ахөда ишахаз ахы хырцәазаап,
асапат шѳац иѳаны ашьа илажьуп.

– Нан, Зина, уахь бымцан, жәыс ибхьо егыкам, бведра наӊ икнаха! – лхәеит лара.

Афымца лысызшәә Зина днеилцсаан, ашырхәә даакә-
цәеит.

– Ишәхәә закәызеи, мшәан?!, – дгачамкны дналзыпшит. –
Иахъзеи ажә, еибгоу?!

Рапхьатәи ажәә акәын зхәара лцәуадааыиз, уажәшьта
изылымхәахузеи иаартны:

– Иахъхи, ақәыцмақәә ирәацахәеит, нан, ақәцмақәә!

Зина лгачамкра дзалымтцкәә, еимгеимцарак акара
дышхазза даанхеит.

– Ишәхәашьоузеи, мшәан, ақәыцмақәә ишпәрәацахәа!
– лхәеит, аха нас лызцаара атак дазымпшзакәә, ашырхәә
аборахь лфыналхеит.

Атиа фылымтзеит: икалаз ласхәеит, ишыкалаз лхаҭа
илбап лгәахәт. Уи уажә сгылоит хәә далагаргы лшьамхқәә
лыцакәалон, убас пскәарак пыламкәә дыкан. Зина дшыны-
онаххыз еипштцкәа дныюныцәаан, ашырхәә даадәы-лкәеит,
лшьара дықәкыазаны.

– Хазшьыда, мама, хазшьыда, хәхзыртәада?! – лхәеит
лара лыбжы хыцхыцуа. – Ихамарки, цәгьарас ирзааузеи?
Ххәыцкәә рәацахәы зырфьрхзеи?– илыхәлацәоз пылағырзқәә
налфьыкасан, дқызқызуа ацәуара далагеит.

Анхәә сҭаца лгәы сырғәғәоит хәагы апшьлымгеит, уи
даараза ишылтахызгы. Дрыцхалшьагәышьеит, аха илхәаша
лғамшәеит: бымшәан, урт пшааны ирхәтоу иакәдыршәоит
лызхәомызт, мамзаргы уи хцәыргазаргы ааыза хәаами
лхәартәгы иалакамызт. Уигы акәым, дәәа гәыграк ахыгы
длызхьарцшуамызт. Ирымамызт уаха гәыграк. Абарт
анейдылхәыцла, Атиа илзбеит лгәы иҭажыыз уа иҭалшьырц.
Уи лфымтреи дынкахәыцуа лтәашьейи Зина ейхагы лгәы
тнәшьаауан, ланхәә дналпыртцны аоны ашьтахь шыкоу
днавалеит. Атиа иаалцәымҭхеит лҭаца лцашьа. «Дабацей,
мшәан, наӊ давалан?» – лгәы иааҭылхәааит лара. Абри
аамҭазы Зина лыбжы лгәы иҭахәәены дқызқызуа
лцәуабжь аалахәит. Псра-зрак иакәшәаз реипш уи убаскак
лгәы аҭанза дейцәқызқызны дцәуон, уажәраанза ләы-
кажаны иказ анхәә, уажә илзымчхакәә, пылағырз налфьы-

кьасеит. Дцѳуон уи, нахьхьи илыцѳзаны ицѳуоз лѳаца дрыцѳашьаны, уи лцѳуара лгѳы арѳшаан. Абас ѳамѳакы анхѳеи аѳацеи еицѳзаны ишыѳкѳацра иказ ргѳы лаѳырзыла идырдон.

Дынкаѳѳыцуа дтѳан Аѳиа. Аибашьра ихнарцѳан, абраѳа, Гѳымстѳа аарцѳа аѳалаѳъ аѳкараѳы, нхара иаанагеит. Цѳабыргуп, аибашьра ѳалаанза лѳа Баѳаѳѳа, ирѳеипшыз идьруазшѳа, ихѳѳахьан ари анхара, аус ахьиуазгьы дук ихарамызт, уахынла араѳа данѳхьозгьы ыѳан. Аха уажѳы уи иѳаацѳа рзы ари нхара ѳыцын. Аѳабла ѳыц, агѳылацѳа ѳыцѳѳа, ус шакѳызгьы ирласны иашьцылеит. Инабжьаршѳны, еилаѳыхха иказ Гѳымстѳа аѳѳа иныѳѳсны, ргѳыбылра здьз ажѳытѳ рынхарѳа ахь ицаны, иныѳѳш-ааѳѳшны иаалон знызынла. Гѳыбылрас ирымаз рынхарѳа ѳыѳ акѳын. Рыѳны-рыдѳны зегьы еилаѳыххаа икажьын.

Аибашьра аан аѳѳеи аѳѳыцѳѳеи ахьырымгар ѳамлеит, аха апшѳма Баѳаѳѳа аѳны дахын, апозиѳиахь дѳон-даауан, ижѳѳагьы ибон. Ижѳхьа иавагылаз акѳата-мѳа иѳызцѳа ишьны ирѳеитцеит. «Сьжѳ ѳы-жѳхьак иреиѳсуеит, ѳара иѳазхоит! – дахѳаѳны иѳѳалон иара. – ѳаѳсадгьыл ахаѳѳѳтра Анѳѳа иѳарба, арахѳ шѳаурыз!»

Шарѳазык апозиѳиахьтѳ дхьинѳѳит Баѳаѳѳа дыѳцакы-ѳцакуа. Аухантѳарак Гѳымстѳа ѳыхѳаѳѳѳарак амазамѳѳа «иѳадыдуан». Ихьсуан анахьгьы-арахьгьы, Баѳаѳѳа игѳы хьѳхьѳуа аѳны дааизар, рыѳнѳѳа ѳѳыббылза игьылоуп. Ашырѳѳа ажѳѳагѳѳарахь иѳынеихеит. Уи еибгагѳышьѳоуп. Ажѳ ишьѳѳѳѳ анаѳа, уаѳѳас игьызуа иалагеит. Идырит ари абылра иказ уи гѳаѳрыла ишахнагаз.

«Умшѳан, Карпыжѳ, ѳара ѳаибгоуп, уара уеибгоуп, аиааира Анѳѳа иѳарба, аѳнгьы-адѳнгьы шѳаргыларыз!» – днеин ажѳ ахь-ахѳа ашьышьра далагеит. Уи ажѳ агѳы иахѳан ахь имѳакны иакын: «Иѳегь, иѳегь сшьышьла, агѳыѳѳа саганы сыѳоуп!» аѳѳозшѳа игѳы иабон. Аибашьра, агѳаѳра иалагылаз Баѳаѳѳа еилаѳѳыбаса икажьыз рынхара-рынѳыра гѳалсра дусгьы имѳхьазеит, ианаму зыѳсы ѳаз ахьейѳѳаз акгьы ѳамлазасшѳа деигѳыргѳеит. Уи адагьы Баѳаѳѳа арахѳ бзиа ибон, ибзиангьы иныѳѳѳгон: ѳѳѳык ма ѳѳак намѳѳажьны акѳымѳѳа, хѳы ѳѳак еиѳаршны, ма ѳыѳѳѳеик амѳаѳѳа

дапырцуамызт. Бзиа иубаз бзиа уабоит – уи уажә иныруан
Баҭакәә.

Уи ахтыс калеит ацыхәтәан Акәә иахыкәшаны ианрыжәлоз
аамтазы. Баҭакәә аҭхәа инеиуаз абаталионкәә руақы далан.
Ҳаибашьцәә Акәә ацентр аҭы ианнеи, Баҭакәә дкылтәрааны
Маиак иихәхәхәз ионы днеизар, гәахәә дула иңьейшьейт уи
кыыс амазамкәә ианиба. Уи ашьтахь мчыбжьык акара аатцхәан
еипш итаацәә ааиган, ионы инартәаны, ижә зацәгы ашаха
ахацаны инаритеит. «Абри ныкәыжәгар, шәныкәнагоит», –
ихәейт иара ускан. Уи адагы хныкәгашьа ыказамызт. Ахш
шрымаз збаз агәылеи-азлеи еихагы иреигәыргәейт. «Шәыжә
агәархра хара ххы иадахцойт», – рхәейт дара, иахыхәмаршәә.
Ахыхәмарра акәым, ус иатаххозаргы урт мап зхәоз ракәмызт.

Абасала аибашьра ашьтахьтәи рыпстазаара атышәнтәә-
лара ишафыз, Лаҭантәи ашәацхәааы дкылкәа дааит Баҭакәә
дтахеит хәә. Аонаҭа агәыроа хәамта нахаҭейт: дтахеит Аҭиа
лҭа зацә, лҭаца деибахеит, лмаҭацәә еитымхеит.

Ауааы ицәә итамзо егыкам. Аибашьра сеибганы салцит
хәә гәаныла Анцәә ишицылшьооз, аенышьыбжьон лхы ҭены
илбеит Аҭиа. Иаалыркәан дыблит, дцыцит, лшьамхкәә
лыҭаҭәалт, лнапкәә лывахаит. Аха уи мышкәак ракәын, нас
лҭаҭеи лареи ауаа ирмыхыыз егхмыхыт хәә иааилабжьан,
зыблакәә тырхаха ипшуаз рхәыцкәә ргәыцыркәыкәны,
раазара нап адырkit. Ацла иалкәаз амаҭ ицхаит хәә, ирыхыыз
рзымхозшәә, аибашьра иннажьыыз агыгшәыгра, аа, уажәы
ирызнауз.

Инейшьтаргыланы икалаз ари ахтысқәә афилософ
ахәшьара ритозар, урт закәанеикәыршәарыла икалоит –
аибашьрейи уи иахыләиаази хтысқәоуп ихәон. Аха Аҭиа уи
афилософия акәмызт дзызхәыцуаз. Хажәлар ирхыргаз
агәәкра дазхәыцны, лара лфилософияла алкаа калҭон: знык
аибашьраҭы аиааира хазгар, ухахы уцымшь ыкоуп хәә
еибымхәазакәә, ажәлар напейкәыршала еибабо иалагоит хәә
агәра ганы дыкан. Даара агәра ганы дыкан абасала
зыпсадгьыл зхы ақәызцаз ршьа ажәлар еиланарцәойт, дара
афырхацәә злыпсааз аонаҭақәә ракәзар, ипшьоу аонаҭақәаны
ирыхәапшуа икалоит хәә... Апсуара иалаааз, апстазаара
ацәгәагы абзиагы иалапшхәаз Аҭиа ус акәын дышхәыцуаз.

Шьюшьана. – Сыпшқам, хыноажәижәба срылгахьейт, цара хәычыкгы сымоуп. Игәастаз, хар змам ауаа мацхейт, урт рааста азхарамфацәа, ацәыхацәыфара злоу ауаа, абгасса реипш, ирацәахейт. Уи шәарггы игәашәтахьазар акәхап.

Шьюшьана илхәаз инакәыргызны акака рхәарц инапшыырган, аха Атиа иаалзыпшит.

– Уи зыхкьаз хәа сгәы иаанаго акыкоуп, сарггы уи сазхәыцуейт, – лхәейт лара. – Хәбацәа ус рхәон, ауаа беиа иаалыркьан дгархар, даәа ынәажәа шықәса игәы штәу даанхоит хәа. Иара убастәкьа, агар иаалыркьан дбеиахарггы, ынәажәа шықәса игәы шгару даанхоит хәа. Икан шьтрала игарыз ауаа, икан анхацәа бзиақәаггы. Убарт рзоуп ажәлар ари аыза ажәа кәыш зырхәазггы. Аха нас аколхоз анааи, агарггы абеиаггы еикаранатәит: инеипынкылан зегь аргарын, агәыцәхәы икәнартәейт. Ус шакәызггы, кәзшьала урт еипшымхәзәйт: агар дгәыхәхейт, уи ихы иатәеишьон аггычра-ақәычра, дақәыркыр дшәон, аха ипхәишьомызт. Уртқәа анхаа бзиа ихы иатәеишьомызт. Уи дгарзарггы дгәыхәымызт. Убарт агәыхәцәа ирхылцыз роуп иахьа зыпсы қым-қымуа ихала-гәежьюа.

Атиа илзызырәуаз зеггы ишанханы иааипххәыцит еимгеимцарак акара.

– Аиашатәкьа шәхәейт, ди! – фәалтит Лиуда.

– Ус ауп, нан, ус ауп, – лажәа инацылцеит Атиа, – ашьхыцггы амцәыжәа амоуп, абыжггы амцәыжәа амоуп, аха урт ахынтәаауа аамдыруеи!

– Сгәы иаатышәхәаит, Атиа! – лхәейт Шура лгәы хытхытуа. – Убарт агарцәа-агәхәцәа хәа зызбахә шәймоуггы даара акыр срышыклапшхейт. Урт аибашьра калаанза фартак-жәыртәк ианақәшәалак, ахәа ахәы анарталак ашьапқәаггы зааргылан ианафо шәымбахьей, убас акәын рхы шымәапыргоз. Арәаш иатәагыланы ишабоз Аеапа Цьамхәыхә иеипш рыпсы тәуамызт.

– Ус ауп, ус ауп, – Шура илхәазггы Лиуда лгәы иштылхәааз удырратәы, инақәдыргызит. – Зхарамфақәак роуп акәымзар, апсуа нхаа ихылцыз ажәхьа ахш агәыцашы ахәда ахәызба ыцәеикуама! Арт қәыцьмақәоуп! Зхарамфа ипацәа роуп! Аккьыхәа ишәахәо иахьцаз ауп сгәы цызжәо! Цсыхәа

зырмоузеи, ицъашьатөыми уигъы! Ас ианбанза?!

Хамтакы аатынчрахеит. Урт уажөы ацыхөтөантөи азцаара акөын изыхөыцуаз.

– Цсыхөак роуроуп, ироуроуп! – агөра ганы илхөеит Атия.
– Ишөмахаи ааигөа икалаз, азөы ица, данимышөаза, иааигөыдцаны дишьит, рхөеит. Хагоу икайтцашоуп, аха ишцеиурыз, ишамуаз аниба, ихьымзг ихихит. Хыхь икөтөоу ус еипш агөагьра иитеит. Даөазөгьы иан дхаасын, рхөеит, дцөафөыганы даныкала, алажө еипш, иналгөыдцаны дишьит, рхөеит. Иан! Зыгра дытшаз иан! Аибашьра иахзыннажьыз амжыжыкра! Доус ицсы иара дижыр акөхеит иахьа, уи аамта хтагылоуп, уи ада цсыхөа ыказам! Хеахрыцкьар акөхеит.

– Ус акөхоит, ус акөхоит, – лхөеит Шура. – Анкьа, ахөынтқарра анхамамыз, хажөлар рыцөгьа-рыбзиа дара идмырееиуази, иахьагьы уи аамта хтагылоуп. Аиеи, ахөынтқарра хамоуп ххөеит, аха иабакоу иара ахата? Ахөынтқарра азө иакөзам иказцо, уи ажөлар икарцароуп. Хара аурыс закөан иаазаз хауп, уи ауп иаадыруа. Аха уажөы уигьы ыкам, хара хтөгьы ыкам! Сара исгөалашөоит, санқөыпшыз, хқытаф азөы дмахагьан, аижөлантөкөа апсуатцасла дышьтөуп хөа ақөырцеит, дагьыршьит. Уи хлымзаахын, аха рыхьымзг рхырхит, реыдрыцкьеит. Аха уи аурыс изакөан иатцанакуамызт азы, амахагьа дызшьыз иус збаны ддырзит. Уаха дагьызыхнымхөит, ахөаша. Ус икан аурыс изакөан. Аха иахьа иарбан закөану хзыкөныкөо?!

– Иахьа ма уи аурыс изакөан хамандаз, уи зегь рыла иауцөгьаз! – лхөеит Шьушьана. – Аха иабакоу уигьы инагзаны аус адмыруитеи!

– Ибхөо иашагөшьоуп, азакөанкөа зегьы бзиоуп, ажөлар ианрыдыркыла, аха уи атрадициагьы атахуп, – лажөа ныбжалгөеит уажөраанза тынч ирзыроуаз Лиуда. – Ацсуаа ршьа-рда иалоу Ацсуара ишахатгылоз еипш, ирыднагалаз азакөан иахатгыломызт, иахатгылозгьы ишөаны акөын ишахатгылоз. Ажөакала, иахатгылошөа карцон. Убри азоуп ари аурыс изакөан хапсуа жөлар рыпстазаарафөы аөзамы-рғөғөазгьы.

– Аиашацөкьа! Сгөы иаатыбхөааит, Лиуда! – длықөша-хатхеит Атия. – Ацсуара ацсуа иламыс акөын, уи еилеигар

хымзгын, ламысдаран, аурыс изакөан акөзар, ишөөаны акөын
изахацгылоз. Даеакала иаххөозар, импхашьаз Аңсуара
изныкөгомызт. Ауаа ма дыпхашьароуп, ма дшөөроуп. Ишөөаны
акөын аурыс изакөан изахацгылоз. Уажөы уигьы ғағаза
иааңшит!..

Абасала, ажөеи ажөеи неиххөаауа, ахөсақөа краамта
еицөажөон. Ус ражөа аахдыркөшан, хамтакы иаатынчрахеит.
Уажөшьта агыларахь акөын агөылацөа рхы ахькыдыз.

– Сара истәхыз жөдыруоу, – урт рцөажөара ааиңкьара лхы
иархөаны ғаалтит Атиа. – Дара хаймызцөаз зустцөоу
здыруазар, уаха даеакы сахөомызт, снарыдтөалан тынч
срацөажөар стахын.

Инеиғаңшы-ааиғаңшит агөылахөсақөа.

– Ирашөхөозеи, мама, ус тынч шөрацөажөо, егыиуа?! –
ғаалтит уаанза знапкөа згөыцацсаны ғымт-ңсымшьт
ирзызыроуаз Зина, даамхаццакшөа. – Сара издыруандаз,
иахауеи шыри, урт зустцөоу, тынч рацөажөара акөым,
сынтасны рыбақөа аатсыршөшөон!

Атиа лхы дөахан, дыччашөа катцаны лтаца дналзыңшит.

– Мамоу, нан, сара урт рхы сшышыырц акөзам, – лхөеит
лара лөыртынчзаны. – Сара акы зацөык ауп еилыскаарц
истәху. Зегь рапхьаза абри аибашьра ду аан шөөызцөа азөыр
дтахама хөа сразцаауан. «Аиеи» рхөозар акөхарын. Нас урт
хашьтахь иаанхо хтаацөа еимышөцөала хөа уасиатны
ишөзынрыжьма, нан, хөа сразцаауан – ирхөо смахарызи!
Ламыс змоу ари аөыза азцаара аткыс, ишыбхөаз еиңш,
бынтасны иблақөа аатбыршөшөар еиғьаишьоит.

– Ааи гөышьа, – лхөеит даақөңсычхан Шура. – Ламыс змоу
изы ус акөгөышьями, аха измам ибеихөараны икоузеи?!

– Сара урт рымацара роума изасхөауа, ауаа ишрархөауа
ирасхөар ауп истәху – ауаа ирбо-ирахауа! – лхөеит Атиа
инақөыргөғөаны. – Ускан урт зустцөоу ауаа ирымдыруеи!..

Агөылацөа хөсақөа анцагьы, Атиа лхы лнапы атцыргөаны
дахьтөаз еитах убарт ракөын дзызхөыцуаз. Шака илтахузеи
ранацөеи рабацөеи зустцөоу реилкаара! Илтахын уртгьы тынч
днарыдтөаланы рацөажөара, рцацөа икарцаз агөнахара
тылцаар, урт ргыгшөыгра ахьынтөаауа еилылкаар.

Атиа лгөахөарақөа еиха-еиха рыөдыртбауан. Уи уажө

иаалыркъаны агәәхәара лоуит урт злиааз иарбан қытоу аилкаара. Ах, шақа илтаххазеи урт злыцыз ақытауаа зегь еизганы днарылапшыр!..

...Аа, абар, лак инасра азә дагымкәә, зегь «рцеицәә бзиахәкәә» рус иахьахәәпшуа! Даргьы рхы рыкәыжь, рыбғашшара пцәаны игылахуп, рыжәлар изырғампшуа. Ахара зду ракәым, Атия уажә ажәлар дахьрылапшуа рқытауаа иргәйдхалаз ахьымзг шәы еикәәтцәан иршәноуп ишылбо.

Хантәәфра зуаз аҫахмада деикәышлахәә, деиханы дғагылан, илабашья нарсшәә кәцаны, ажәлар днарылапшит, нас дааипхьхәыцын, Атия лахь днапшит.

– Ди, ибаххәәгәышььозеи, арт «ҳахазынакәә» бзыкәдыршәаз аабойт, ҳара хәатәы ҳамазам, бара боуп ахәатәы змоу, бара ажәә бахтоит, ибтаху ҳахәә, ҳара ихәдахқылоит иаабхәо зегьы, – ихәан, ихы лбааганы, Атия ажәә литейт.

Атия дғагылан, лкасы еикәәтцәә днаханы лыжәәа иныкәлыршәын, лхахәы азышра лнапы налшьшәә кәцаны, ажәлар днарылапшит. Урт рыбақәә тырхаха еитцәғәә илзыпшуан ихалхәарызеишь хәә. Нас лылапш ниалгейт зус рызбоз рахь. Хамтак уртгьы дырзыпшуан икылкааны, лылапш рыларкәцаны. Дара рыхкәә рыкәыжьны игылан.

– Ишәасхәәгәышььозеи, нан? – лхәан, леыртатаны лылапш ажәлар рахь иниалгейт. Аҫахмада – ахантәәфь дышгылац дгылан. – Утәә узгылагәышььозеи! Шәгәы иахәо акы схәозар, усқан усхацгыларын, аха ус хәатәы сымагәышьям. – Даатгылан, лажәә инацылцейт: – Арт ламыс хәычык рзынханы иказаап, жәбама – ипхашьяны ҳабла изхыпшылом. Уи гәынкылагоуп.

Зхы зыкәәены игылаз рахь ажәлар рылапш ниаргейт. Еикәпсы итәоуп анахьгьы арахьгьы. Атия лажәә инацылцейт:

– Арт зыхшаз ранацәә ара иказар, срыхәойт: сара сеипш аибашья азәыр ашәы рышәнацазар, имырхәә-мырза ашьшьыхәә иааршәыхны нақ инкарыжьяаит. Апхәыс ашәы анышьтылх, ишақәнагоу иныкәылгозароуп. Ус иқан х-Апсуара...

Ажәлар еилазазейт, аха азәгьы «кыт» ихәлымшәейт. Урт рылапш Атия зызбахә лымаз инрылакацейт акароуп. Ажәлар рылапш, амрахәәга еипш, иагьыхаауп, кәркәә аҫакар еипш,

иагыцъбароуп – ргәалакара зеицшроу еицш. Уажә рылацш заахаз, ихәатцәы-хәатцәуа иалагеит, агәы зызтоу ирыццә-ишьартә еицш.

– Ацсуара анысхәах, – даатгыланы лажәа инацылцеит Атиа, – абарт ацкәынцәа рабацәагы абрака иказар, ахәара кастцоит аишәа-чарафәы Ацсни Ацсуареи рныхәәфә рымкырц. Ари аныхәәфә аомжәра зтаху рзакөзам изыкоу – ламысла Ацсни Ацсуареи ныкәызго роуп акра азин змоу – ус икан хабациәа. Аомжәразы ныхәәфәс иуклак калоит. Газарала «арыццәра иакәшәеит» хәа абарт ацкәынцәа рныхәәфә укыр ауеит, «ихацәоуп, акыр злоу уаауп, ачеицъыкагы рymoуп» хәа ажәа тлапкакәа рыххәааны. Аомы узыхәуандаз – мацхәума аныхәәфәкәа! Аха ицшьоу Ацсуара аныхәәфә напы кьашыла акра – уи ламысдароуп! Ус еицш зхы иатәазшьо идырааит хыхь икәтәоу Анцәа ду ишианаимыжыуа, уи зегь ибоит, зегь иахауеит, дызтампшуагы кәара ыказам...

Амц цыруазар ашьтыбжь уахауан. Ажәлар ацхәыс бырг дкылкааны акәын ишлыхәацшуаз, аха урт рылацш амра ашәахәа еицш акәын ишыразыз.

– Ажәа шәасыршьызар калап, ажәлар шәхаткы! – лажәа инацылцеит тынч-тынч. – Уажәы абарт ацкәынцәа схы нарыкәкны ахәара кастцар стахуп: шәара ишәыкәлоу изоуп, нан, абри аиқәатцәа зысшәу. Уи ицсадгыл ихы ақәицеит. Ацәгыа-абзиа иахәаидтәало урт рыхьзала аныхәәфә шытырхуеит хажәлар, уи цас бзианы ихамоуп. Аха сара, абри исшәу аиқәатцәа аахәаны сшәыхәоит, зыцсадгыл зхы ақәызтцаз рыхьзала ацәа шытышәымхырц. Уи зегь реиха ицшьоу ныхәәфәан иапыртцеит хабациәа, зегь реиха ицшьоу аныхәәфә напыкьашыла акра гәнахароуп, нан! Зыцсы тоу хәы агәнаха икашәтцаз азшәырха, дәәа гәнахак ацшәымцан...

Атиа даатгылеит, мацк лыцсы ааивылгарц. Ажәлар лзыцшуан ицегь лхәандаз хәа: игәытшьаагоу ажәагы ауаомы исахандаз игәахәуеит.

– Сара исатәам, ажәлар шәхаткы, шәара напынцак шәытара, аха сызлацәажәо агәакажәа ахатыр азы, сшәыхәоит абрака исхәаз шынарыгзо шәырхылацшырц, – лхәеит Атиа атыхәтәан, лажәа хыркәшо. – Хара азакәан хазыхьчом, хара хыхьчароуп Ацсуара. Аха иара Ацсуара ахатәагы

уажешьта ихьчатөхейт. Уи хцөызуа ианалагоуп абас
хцөаңеыгаха ханыкала. Зны ихьхьчап иара, Аңсуара, нас
ахата хьхьчарц. Шөара шөоуп уи зыхьчаша, ажөлар шөхатқы!
Кыр схөыцын, аха уаха-өа моакы ыканы изымбеит, хазташөаз
апылхат алцраңы... Ажөлар, шөхы шөазхөыц, Анцөа ду
шөизхөыц! Шөрызхөыц Аңсни Аңсуареи ирхыргахьоу
агөакрақөа!.. Шөгөы цысцөазар, сағашөымцан, агөакроуп
исзырхөо. Агөак иажөа нцөазом. Хәңсцөа пхызла таха
сыртөм: «Икалазеи, ишөыхьзеи» хөа исазцаауейт. Уртгы
рыңсы тынчап. Дыгөнаҳами, нан, аңсы иңсы аңтынчым...

Атиа дызлаз ахөыцра даалцит, ахөыцқөа аадөылцын,
акыркырхөа иччо, абарцаңы ихөмаруан. Анду урт рыбжы
анлаха, ихьухьууа лгөацаңы цөаныррак дааимнадеит. Уи
уажөы лызгөык цөуон, егы ччошөа канатон, аха уи дара
иабардыруз! Дара акыркырхөа иччон, ихөмаруан. «Иааг» ада
ззымдыруз ахөыцқөа ирыздыруамызт ирдеиңшыз. Уи
здыруз ранду Атиа лакөын.

Август, 1996 ш.

АҘЬМА БЛА ЗХОУ

Зызбахә сымоу, думбацзаргы, зыены дубаз аены, цқа уааишкпашыр, иныкәашьей, ипшышьей, ихымпапгашьей рыла думдырыц залшом уи занаатла дызустоу. Убри изанаат излаиднацо ала, уи илапш уцаиршәазомызт, цангы-мцынгы убла дыхгылазомызт. Ашәарах дафазошәа, ишьтыбжь мыргазакәа ашьшьыхәа акәын дышныкәоз; ауаа рацәа ахыкоу акәзар, «шәшьырак» иеныцакшәа, иблақәа неикәцса, дцәыцпшны еснагь азәы дизыпшуан. Уи иаликааз ауааы убаскак икылкааны дихәапшуан, арентген шәахәақәа реипш, игәацанза илапш неины, игәы ицоу амаза еиликааратә еипш.

Шьоук реицәажәара дазызырәуазар, алокаторқәа илымха итагылоушәа, иаарәыцшәо зегы иахар акәын. Нас уцшыхыр, уааы дизгәамтартә, ашьшьыхәа ауаа рыжәпара дналсны, егы аганахь дниасуан. Уакагы азәы даликаауан. Уигы, ибла-рентген шәахәақәа игәаца илтырпханы, ицсыц алагаагара дазызырәуа далагон.

Сара уи ауаа рапхьаза дахьызбазгы атеатрқәа рәоуп, еихаразак аиубилеикәей аныхәатә хәылпазқәей раан. Актәи ахәта хыркәшаны ацсааицakra анрылархәалак, ауаа рыжәпара иеалакны афое ахь ашьшьыхәа даацәырцуан. Атеатр афәы ауааы драхатны ицсы ишьоит, ицәажәарафәы иеааиртуеит. Акылпшәы иицахугы уи ауп. Уи ашьтахь ақалақь афгы дызбалон, еихаразак аихамоатә вокзали ахаиртә бағәазей рәы. Ускан уи плашьк имақәфәы ихшьын, портфелкгы икын. Уи иаанагоз амоа дықәгылоуп, цъара дцоит хәа акәын, аха уааизпшыр, уи цъаргы дцазомызт, ахәылпаз, цъарантә даауашәа, дхынхәны ионыка дцахуан. Уа авокзалқәа рәгы убастәкәа акәын ихымпапгашьа шыказ.

Ус зны данызба, ихата изанаат казшьала сшизыцшуаз гееитеит. Уи инаркны, сылацш аниқешәалак сган иарханы, дсымбазозшәа каццон. Амала, исыздыруам, аиашаз, уи сыцидыраау, исыцимдыраау.

Енак сыцшызар, нацшхыкә издыруаз уи ацәыццшәы ашәкәыџџәа Реидгыла ашә аартны дааџнашылеит. Рацхъаза акәны ацшәа еибакхәеит абрака. Снапы сымхны, сыблақәа дырхыцшыло еимгеимцарак даатгылеит. Уажәраанза мацк днаскъаган, зыблақәа еикәцсаны ицәыццы-цшра мацарала издыруаз, уажәы дааигәазаны, насгы ибла кәазқәа аартны снархыцшылеит. «Абри цъара дызбахъеит!» рхәон уи ибла кәашқәа. Убаскан ауп урт ацъма блақәа анырхызбаалаз. Ицабыргыцкәаны, цъма бланы итагылоуп иацыдахаз, иара иитәу блақәоуп хәа сгәы иснамтеит, избанзар, уи аламтала акыцпхъ афы лассы-лассы ицәырцуан азәы игәы атрансплантация азырун агә фыц изтадыргылеит, даеазәы данылашәха, иблақәа цсахны, азә ибла шъахәкәа изтадыргылан, икәацза ибоит хәа. Урт агәкәагы, аблақәагы, ацацагы авариа иакәшәаны ицсуаз роуп измырхуаз, аха ари ауаџ иаан ус уаџ дрыкәымшәакәа хъачхәамак азы иршыуаз цъмак аблақәа изтадыргылазар калоит сгәахәт...

Схәацшәа исхәарц стахуп уи сгәаанагара ацыхәтәан ишышьақәсыргәгәаз. Уи ашьтахъ енак ақытахъ санца, цъмакәак хаман, ажәгәара ианаатала, аҳацахәа иаасгәа-лашәеит уи ауаџ ицъма блақәа. Ашырхәа сфынасан, иаасымџатәшәа мацәык ццәаны, ажәгәара сынтаххит.

– Кац-кац-кац! – сымацә рцысуа, срыцхъеит ацъмакәа. Даргы ашырхәа иаасыдеибакхәалан, сымацә акәкәахәа иацрыхауа иалагеит. Амацә сышьтахъка санааха, ицыц-цыцза исзыцшуа иаангылеит. Ацъма зхарафа збахъада! Сара урт рыбақәа роуп сызхыцшыло. Зегь блак акәын ирызтаз: икәаш-кәашза, ацыц ахыгъежъаара ацынхәрас, тушла азәы ицәагәазшәа акәын ишыказ. Сымџашъазеит: уажәраанза избахъаз аблақәа рхәтацкәа!..

Уажәы снапы сымхуа, зны иблақәа аартны дааџацшит, «ари сара соуп» аанаго, нас ашьшьыхәа инеикәицсан, икылкааны дсыхәацшуан хамтакы. Иблақәа санырхыцшыла аимгеимцараз сгәы иаанагаз еиликаарц итахны.

«Ацъма бла!» – сгѣы иааѣысхѣааит. Уи иара иахау, имахау сыздыруам. Изанаат схы иархѣаны сахыѣаѣшуаз, ихы-иѣы анырра иѣанаѣаз ала, иахаит схѣартѣ избеит, аха уи сгѣаанагароуп, иара итѣы усгѣы имазан.

– Шѣхантѣаѣы дыѣоума? – снапы аушѣтны дсазѣааит.

– Ашѣыбжѣышѣтахѣ дѣалоит, – схѣеит сара.

– Уи бзиоуп, – ихѣан, маѣк дааипхѣхѣыѣит. Ускан ѣыѣхашѣа дыѣшуан. Нас иарма напы иакыз ишѣкѣтра иарѣа напахѣы иааиаиган: – Ахантѣаѣы исызиахѣа, уаѣѣы асаат жѣаба рзы ашѣкѣыѣѣѣѣа сзеизигарѣ, – ихѣан, аѣара иѣыназикит, уаха дызуствазгѣы, ашѣкѣыѣѣѣѣа реизгара зызкызгѣы мхѣазакѣа.

– Шѣара шѣызуствада, ѣаара ѣхашѣарам? – схѣан, сиязѣааит.

Агха иѣаитѣаз акѣу, сара игѣагѣны сахыиазѣааз акѣу, акы шинырыз удырратѣ, даахѣѣы-мыѣын.

– Сара ашѣартѣадара акомитет усзуѣуп, – ихѣеит иара, иаартыз ашѣ ашѣшѣыхѣа инкѣдитѣан, амаа шикѣѣ инкы. – Иван Констонѣин-иѣа данааилак исызиахѣа сшааиз.

– Хымѣада, – схѣеит сара. – Уажѣшѣѣа исхѣаша сымдыруеи! – Уажѣраанза иахѣѣаны сышиазѣааз нышѣаѣѣы-рѣѣѣеит.

Адырѣаѣы ашѣкѣыѣѣѣѣа гѣыѣѣык еизаагаз аѣѣѣахѣа еиѣѣаажѣауа иштѣаз, асаат жѣаба рзы жѣа-минутѣ шагыз дааѣнашылеит. Адрухѣа иѣеихаѣгылаз, ихы рѣысшѣа аѣсшѣа нареихѣан, еимгеимѣарак аѣара дѣѣыѣѣѣшшѣа илаѣш нарыдырхала-нарыдырхало дшааиуаз, сара скны данааи, даатгылан:

– Иван Константин-иѣа дыѣоума? – ихѣан, знаѣѣа зываѣсаны еиѣѣырѣшѣыхаа игылаз шѣтѣа хѣагѣы рамхѣаакѣа, дсазѣааит.

– Дышѣзыѣшуп! – схѣеит ахѣаха имѣакѣа, наѣ иѣналара сахыѣѣакны. Иаргѣы уахѣ ихы наирхеит.

Ашѣкѣыѣѣѣѣа неиѣаѣшы-ааиѣаѣшын, илатѣеит. Уи ашѣѣтахѣ уажѣраанза ирымаз алахѣыхра уаха изыѣамлазеит: зегѣ рѣѣатеиах ѣѣѣѣо изырѣѣѣоз алафхѣаѣ илаф-жѣабжѣ иаѣитѣартѣ агѣалаѣара имамызт, уажѣабжѣ иаѣѣа хѣа зхѣашазгѣы агѣалаѣара змаз азѣгѣы дѣамлеит. Зегѣ ѣшын

уажэы-уашьтан ианбадэылцуеи, ма уахь хнаипхьомашь хэа. Арака икан, Ацсны акэым, антыц наф хараза зомтакэа рыла еицырдыруа ашэкэыюоцэа, зцара-дыррала Ацсны зырлашо ахатэракэа. Зеггы уажэыцэкэа ахантэаы ишэ ахь акэын рылацш ахьхаз, рлымха ахькыдыз: урт ирыздыруамызт уа иаадэылган ажэабжэс ирахауаз закэыз. Жэабака минут ус ицшын, аха дара рзы ю-саатк ираосуан урт аминуткэа: «Ихаихэози зымцахэ ыцэаз?» – ргэы итырхэауан урт, рыбжы тганы усгы ирызхэомызт. Ус ирыцканы асаат жэаа рзы ахантэаы ашэ ацарахэа иаиртын, адкыларае ицшны итэаз уахь хнеипхьеит.

– Сара ашэартадара акомитет акынтэ аинтеллигенция срыдуп, – ихэеит иара, мацк иеаартшэа. Акультуратэ усхэартакэа ркны алекциякэа рыпхьара планла исыдуп...

Ашэкэыюоцэа мазалашэа инеиёацшы-ааиёацшит, рпы-шэкэа ачча рыкэхх...

– Иахьатэи хтема азкуп турист хасабла ахэаанырцэынтэ иаауа, ацшыхэцэа рылацаны ишаарышьтуа, урт арака рхы шымёапырго, интересс ирымоу ухэа ртэы...

Згэалакара бзиахаз ашэкэыюоцэа илахёыхза алектор изыпшуан, уи илекция «аинтересс ду» шамоу ирдыруа, цёоукгы уажэы-уажэ рхы дырцысуан.

Иажэа ахыркэшамтаз алектор ихэоит урт атуристцэеи шэареи шэеицэажэаракэа раан аполитикатэ цак змоу, еихаразак амилат еизыказаашья иазкны, азэыр азцаара шэитозар, ирашэхэаша шэара ижэдыруеит, аха харгы адырра хашэтарт ахэара кхцэоит. Адунеитэи аимпериализм реазцэылхны иашьтоуп ххэынткарра амчра хада амилаткэа ракзаара – цдыршэаарц, убри ала ххэынткарра хды-рбгаларц...

Ари захаз, ршьара икэнаркэеит шыоуки, ргэалакара бжьнахит, иабакахыз урт уажэраанзатэи рылахёыхра!

– Хайдгыла цгара акэым, ажэларкэа реиёызара еилшэара амам, нас иртахузеи урт акурцхьакэа?! – дыцкэеит азэы.

– Асас – дсасуп, уи ишыклацшра ацсуа иказшьам, аха апартия ианхаднатца, азэы дахшатараны хакам! – ёыгэгэала ихэеит даеазэы.

Ари згэампхаз азэы ибжы ныцакшэа цёык наилаицеит.

– Ари, апартия акэзам, иара иоуп ихэдызцо.

– Иаргы иакэзаит, хара хзы рыюбагы акоуп! – ихэеит еиҥа җсахеибакрыла. – Арт рылоуп апартиягы аҗсы златоу, уи узеилымкаазаци уажэгы!

Арт реимак иахьакэым ахы шхоз аниба, ахантэаы иажэа ныбжьеигалан, алектор иҥабуп хэа иеихэеит «Җақыла иҗаулаз, формала аинтерес змаз алекция» азы.

Алектор данааиз еиҗш акэымкэа, уажэы азэазэала зегь рнапы рымхны, абзиараз хэа реихэеит, аҗшэмаҗагы лахэыхза гэыблыла днаскьаргеит. Сара среиҗбын аҗнытэ, аҗсуаҗас сиҗны сындэылҗит.

– Иҥабуп хэа уасхэоит слекция қәиарала амҗаҗгара ахьсзеиҗукааз! – ихэан, снапы җэҗэаны иаанкылан, иҗьма бла җэашқэа аартны даасзыҗшит.

– Иаҗсам уи иҥабуп аххэаара, – схэеит саанapyҗкэыҗшэа, абаскак аеырзажэра злаз абас зхиҗэаишыгы аасгэахэт.

Уи ашьҗахь мчыбжык – жэамш раҗара ааҗхьан еиҗш, хэылҗазык аусурахьтэ сшаауаз, ауаа еиҗа имаҗны иахьыҗаз җыҗк аҗы, адгыл дааҗыҗызшэа, саҗхьа даагылеит. Сааҗылт саргы, дҗьашьаны сизыҗшуа.

– Мшыбзиа! – иҗышэ азганк ала дҗышэырччо, инапы аҗааирхэит. – Аюныҗа шэҗозар акэап?

– Ус ауп, – схэеит сажэа ркьаҗны.

– Мшэан, аусура амш нҗэахьоума?! – «иҗьашьаны» исааҗ днахэаҗшит. – Аиеиҗкьа, быжьба рыбжа җалахьеит!

«Ус гэыҗқара уоуааит, сымҗа уҗшуа угылоупеи!» – аасгэахэт, аха акыр аусхэоз. Ахэара акэым, сгэы иахьҗы-схэаазгы сааҗшэеит, избанзар, уи иҗьма блақэа еиҗиҗса-хьан, икылкааны схэыҗрақэа дырзызыроуа далагахьан.

– Аказы суаҗэажэар сҗахын, хэбеиҗшэара? – дсаҗцааит иара, икылкааны дышсыхэаҗшыҗ дсыхэаҗшуа. Сара еразна-кы иҗыздрааит уи иажэақэа шаҗа исныруа еиликаарҗгы игэы ишҗоу.

– Ара иахҗырхагада, хэиҗэажэап уажэгы, – схэеит сара, җакы змам ус акы сеиҗхэозар еиҗш иҗхьазаны. Уи иаанагон саҗхьа игылоу ауаы тэамбашақэа сихэаҗшуеит, сара сзы уи баша иҗоу мҗасык иоуп хэа.

– Мап, ара амҗаду хангыланы хашҗеиҗэажэои!

– Ус анакэха шэусхэарҗаҗы снейп, – зынза сыесы-рҗазаеит.

– Хусхэартафү! – иңеишьеит иара. – Мап, мап, уа игэгам!
– Шөөра шөзы ишыкало сыздыруам, аха сара сзы зегь дара роуп ҳахъеикөшөөлак, – «акгы агөхъаа мкзакөа» инаиатаскит.

«Ари дыбзамыкөцөкьоу, дысхыччоу?» хөа игөы ишаати-хөааз удырратө, еимгеимцарак акара ғымтзакөа дсызпшуан.

– Ишөтахызар ашөкөыюцөа рыклуб ағы хайкөшөап, – схөеит сара атыхөтөан, уи ада псыхөа шыкамыз саазхөыцны. Ускан ажурнал «Алашара» аредакцияағы аус зуан, аклуб аихабы адекреттө хақөитра лыман акынтө, лхатыпан аамтала уагы ашө аасыртуан.

– Уи бзиоуп! – еразнакы дсыкөшахатхеит. Уацөы асаат аказы?

– Ишышөтаху.

– Абзиараз! – снапы сымхны днасыдкөеит, хайпыртца сара сацкыс иара дахыццакуа. Саргы, азхьампш аазгошөа, уаха схьампшзакөа сымөа сныкөлеит.

Аухантөарак сцо-саауа ссызхөыцуаз уацөтөи «хаудиен-ция» акөын:

«Хайкөшөап, аха исеихөои зымцахө ыцөаша? – сгөы стахөыцуан сара. – Цөгьахөаөыс скаитцарц итахызар?» – уи ауп схөыцрағы рапхьаза зцаарас исзааиз. Уи ашьтахьгы! Схөыццыпхьаза абри акөын зцаарас исзааиуаз. Сара исахахьан усхөартаципхьаза азөык-өыцбак ацөыха-цөыфа-көа цөгьахөаөцөас иалхны ирымоуп хөа, хатала абри, абри хөа шьоукы рыхьзкөагы сахахьан. «Иааигөоуп аинтел-лигенция саншөыдыртцаз» ихөеит, ихатөы «кадркөа» алихуазар акөап, аха сара сзалихраны дыкоузеи, сыцөгьеи сыбзиен иидыруазеи? Издыруада икылпш-кылзырөракөа ахытцыздырааз акы салакатцөкьоу цышьазар? Урт рапхьатөи сгөаанагароуп, аха ицабыргьцөкьаны цөгьахөаөыс салихырц иапшыгар ишца иасхөо? Афьрхөа уахь схөыцракөа ниазгеит, аха ажөа «ацөгьахөаө» анысгөалашөалак снейлпсаа сцоит. Сара иагьарааны срызхөыцхьан ацөгьахөаөцөа. Икан урт рахьтө хар змам хөа ирпхьазозгы.

«Избан арт ауаа аға измах изтахаз?!» – ицъасшьон урт рхымөапгашьа. Ирхөоит «рмацуразы» ауалфахөгы зауа ыкоуп хөа. Уи ахьынзаиашоу сыздыруам аха, аматуратө

«Уаб иакөһап идырзыз, сгөы иалсит, – дидашшылазаап ацыхөтөан. – Уи закөандаран, апартия ХХ аизара ду ақөзбит, закөандарала итадырхаз зеггы ареабилитация рытоуп. Уабггы ареабилитация имами?... Имамзар сара сацхраауеит. Изхысхөааз, ҳкомитет ахы инаркны ацыхөанза ирыцкьоуп урт ахөымгақөа рыла. Хара уажөы ламысла апартией ахөынтқар-рей ринтерес хәхьчоит... Хәцхраара мап ацөумкын, уазхөыц уацөтөи уцстазаара, иахьа усггы уи умазам».

Абас хөаны дцазаап, дыззааиз хөа акггы мхөазакөа.

– Хымшка рышьтахь, еитах ашө днас-насзаап. Ацшөма ашө ааиртызар, ацьма бла дцышөырччо дгылоуп.

«Слеир калом!» – ихөан, аоналараггы иөыназикзаап, аха ацшөма шытахьла деитамцкөа дышгылац дгылан.

«Мап! – ихөазаап иара. – Уареи сареи хәицөажөахьеит, уаха хөатөы хөамазам».

«Асас» акы схөоит хөа далагазаап, аха иамразакөа, имахцө данкны дырхысхысуа амардуан аталартөафь днөига-заарын (уи амөтөы мардуанын, ириашаны илбааган):

«Ухала улбаауоу, улбаасышьтуоу?» – иуаөра акынтө алацшыра ииөеит. Дизымцаарггы ауан. «Асас» уаха акггы мхөакөа, ахөаца-хөацахөа амардуан длаөалазаап...

Ари ахтысггы сахөхьан. Абас ала уи акылцш-кылзырө ицөгөыр иаөашөазггы, иаөамшөазггы рөырцшы сыман, истаху алысхыртө алшараггы сыман, аха лакөакрада рыөбаггы мап рцөыскит. Уи азы мцхөы азхөыцраггы атахымызт: актөи ххөаа-цхөаада еилкаауп; аөбатөи ус еицш зылшо азө иакөын, сара уи сылшо сыкамызт. Избатөын ахцатөи вариант...

Абасала ахөыцрақөей агөаанагарақөей сышрылаз, иааит уи аамтаггы. Ирыцкьаны асаат аказы ашө аартны дааөна-шылеит.

– Сышөызырөуеит, – схөеит сара, ацшөа еибыхөаны хөанаатөа.

– Обком партия аныказ, ари аклуб дара иртөын, – ихөеит, ацзамцкөа днаркыдыцшыла-ааркыдыцшылан.

– Аиеи, атоурых ду амоуп, сарггы зны еихөбыс сыкан, – схөеит сцышө ачча ықөххо.

– Уиггы тоурыхуп.

– Нас ишқа?!

– Уажә аус абоууеи?

«Ус гәыцқара уоуааит ишүзимдыруа!» хәа сгәы иааты-схәаан, иасхәеит уиггы.

– Апартия уалоу?

– Салоуп.

– Утаацәароу?

– Аиеи, стаацәароуп.

Макъана, аеыкәаха еиңш, дахыкәшоит, урт ракәзам еиликаарц ииҗаху, ари увертиуроуп, Анцәа ихәар уажәшьта далгеит.

Сагъымәашьеит: хамтакы данааипххәыц ашьтахь:

– Урыс бызшәала иоуа ашәкәыюоцәа иудыруада? – дсазцааит еиҗа.

«Ари аҗышәара сахижъуама?» – гәаныла аепныхәа ныкасцеит, аха изцаараггы атак кацатәын. Саахәыц-хәыцын:

– Гьаргь Гәлиа, Фазиль Искандер... – инеикәысыпхъазеит.

– О, мап, урт еицырдыруа шәкәыюоцәоуп, сара ссазцааз макъана акыпхь акны уиакара ицәырымтыц, аха усггы иоуа роуп, – ихәеит иара.

Сара ус уао дсыздырзомызт, аха уи акәым, ус зәыр ыказазарггы ашәартадара комитет аусзүо изиҗахузеи сара сыла урт реилкаара? Абри азцаара анысзааи, еразнак сиязцааит:

– Конкретла шәара ишәҗаху сашәхәар, нас, икалап, ус азәыр ыказар исгәалашәарггы.

Убасқан аҗьма аблақәа зхоу ашәартадара акомитет аусзүо иеааиртатеит:

– Хара даадыруеит убас азәы, – ихәеит иара, илацәақәа дырцәытцпшны икылкааны сыблақәа дырхыңшыло, – урысшәала иоуа, нас мазала Парижка изышьтуа.

Исахаз ажәабжъ саршанхеит: ускантәи аамтазы ус иказ ахтыс чархәарак, хәынтқарратә җсахрак еиңш иахәапшуан. Ахаҗахәаггы даасгәалашәеит Корчагина хәа пхәыск урысшәала изыюуаз, Парижка ләымтақәа лышьтуеит хәаггы ухәансхәанла исахәхьан. Ус шакәызггы, иаахцәаны мап скит. Усггы еибажъароуп хазәу.

– Уи калашья амам! – схәеит сара җығәҗәала. – Сара

исзымдыруа шөкөыооы дхамазам, ғыц аора иалагаз
инадыркны. Хашөкөыооцеа уи аоыза ачархөара азөгы ихы
иақөнаиргом.

– Икоуп, – ихөеит иаргы агөра гатөкьаны. – Хара
ихалшоит иартны роымтақөа конфискация рзура, аха урт
рцакы еилымкаакөа, ус ағыал-пал қахдаргы хтахым. Хара
иахтахцөкьоу анапоымтақөа роуп. Убри аус ағы узхацхраар,
«итабуп» хөа уаххөон. Ажөала мацарагы акөым...

Снеилыцсаа сцеит. Азныказ саалашьцакит. Ускан абла
көашкөа исыхөацшуазгы еикөацөаны акөын ишызбоз. Схата
сшыкалаз, сара сацкыс сапхьа итөаз иакөын избартаз. Уи хаха
дысөацшуан, уигы акөым, профессионалтө лапшыла сгөы
атанза дтапшны, маза хөа акыр тацөахызар еиликаауан.

– Зыгөра шөзымго хьзи жөлеи ахьышөымхөаз ибзианы
икалеит, – схөеит сыпсы ааивгашөа, – избанзар, уи азцаарағы
акгы сшөыхөом, баша хзеибажьарызеи! Сара дыздыруеит
уи аус ағы ишөыцхраауа...

Сапхьа итөаз ацыхөтөан исхөаз шынырыз удырратө,
ицөыцпшны исыхөацшуаз иблакөа ааирпагыын, аха уаха
егымхөакөа иеааникылеит.

– ... Аха зны сыпстазаараө сзыкөшөахьоу хтыск шөа-
схөоит, – сналагөит сажөабжь. – Ауаа зегь баөхатөрак-
баөхатөрак рымоуп. Артист, азөы ицөа иөтагзаны, ахаөсахьа
апццоит. Уи казароуп, аха апстазаараөгы икоуп убри аоыза
абаөхатөракөа имацымкөа. Санстудентыз акөын, а-50-төи
ашыкөскөа рынцөамтазы. Агаөа саваланы сышнеиуаз, уажөы
аресторан «Диоскурия» ахьыкоу уахьнавшөо, амрата-
шөарахьтөи аган ала, уарашжөырташөа акы ыкан. Пхынран,
даарагы шоуран, изызбеит уараш хьшөашөак снаөыхөарц.
Сахьыныюнашылаз гөыцөык ауаа гыланы ауараш ржөуан.
Адахта снадгылан чакөак ауараш ситарц наиасхөеит. Убри
аамтазы сылапш накөшөеит, сапхьацөкьа х-маатк ацара
каршөуп. Ауарашгы х-маатк ракөын изыпсаз. Уажө уигы
сазымхөыцкөа, ацара аашьтыхны атиө истап аасгөахөын, аха
исзымгөагыт: уака ауаа игылаз угыы сырбон слакөны
ианышьтысхуа, нак атиөы истаанза, сара сзы ргөы ишцааного
сгөахөын, сөааныскылеит. Абри ахөыцра сшалаз ачакөа
ртөны зөааирхаз, ааимхны сөахан изжөит. Ижөны саналга,

сыпшызар, аңара убар иаахә, азәы игахьан. Шәара убри згаз дышәзыңшаар, хымңада дшәыхәоит, сара уи афыза абаоха-тәра сывам, – схәеит сара, сажәа хыркәшо.

Иңьма блақәа шхазза хамтакы дсыхәаңшуан. Ускан ауп цқәацәкәа ианеиңсырңшы ақытағы аңьма блақәацәкәа избази уи иблақәеи: иаргы ибла ачыц тушла ицәағәазшәа акәын ишыказ. Уи уажәы сгәацан дтаңшны мазак аилкаара дашьтазамызт: уи ибон маза шсымамыз, «смацақәа» зегы аартны ишыказ.

– Ус имоахкьо дыздырны саныкала, шәара шәхәара стахзам, ихшыю пейхәаза иаасцоит! – схәан, игәы аасыртынчит ацыхәтәан. Ус ғағәғәала сцәажәартә схы збон уажәы.

– Абзиараз! – ихәан, доагылеит. – Итабуп хаицәажәараз, – аңсшәа сахәаны иңынеихеит.

31.05.1993 ш.

АХӨЫКАЦАӨ ДГӨААИТ.

Ихтхөаам ажөабжь

Аибашьра ахацөа рзы иңышөагоуп рхөоит, ус ауп ишыкоугьы: абцъар кны аға уаниөагылоу, ахаца игөы умазароуп. Ускан урызхөыцзом аңсреи абзарей: уаңхьа дгылоуп аға – уи даңырхтөуп! Ус ауп дышхөыцуа Аңсадгьыл ахьчаө. Уи ауп иңсөазаара ахыкөкы хада.

Аха аибашьра иамоуп даөа сөсөазааракгы – абжьаа-цынтөи, иахьей-уахей аңсөазаара. Аибашьра ахта уаңта-гылоугьы, аонынтө иааугаз указшьа сөсахрада иуцуп, амац-сац инаркны шыөацыңхьаза иуныңшуеит ухымөаңгашьаөы. Аха уи уара иузгөаөазом, уи гөазто хара хауп – иахьей-уахей иуцу уөызцөа. Хара хказшьагы уара шыахөлатцөкьа иубартоуп. Ажөакала, арака еиңш ауаа рказшьақөа еилахха иахьубауа, азөи-азөи ахьейлибакаауа мацуп

Хбатареиаөы 36-өык аибашьцөа хөакоуп. Гагра аагаанза хара бзарбзан зацөык акөын ихөамаз, аха нас еизаагеит аға итрофеи – урт зуахкы уөаху абцъар ыкан.

Уажөшьта еиөкаатөын артиллериа. Ари имариамыз усын, аха икан агөацпыхөара – уи зегьы ирыцкын: зегь рыгөқөа хыт-хытуан, знык хабцъар хзеидкыландаз хөа.

– Сара артиллериаөы хы-шыкөса арра мацураөы сыкан, «классный специалист» хөа сыңхьазоуп! – ихөеит азөы, иңьыба иаатигаз ишөкөқөа шахөтра дыруа.

– Сара өы-шыкөса ракөын саныказ, аха сылақөа хөаны, абзарбзан еимысхуеит, еибысөоит брус иалоу зегьы рыхьзқөа акакала ишөасхөоит ишөөахызар, – ихөеит даөазөы, мап ицөыркыр хөа дшөозшөа, идыррақөа еиқөыңхьазо.

– Сара абзарбзан хыссы убаскак дсырманшәлоит, аға иңсыртаңкәа иақәиршәартә еиңш! – иңәеит даәазы. – Абзарбзан ахысрағы зегь ирыцку арасчот ауп.

Абас эеидызкылаз рыла халагеит артиллерия аиңкаара.

Сара избахъан, зыбжъара ахыңахъоу, ибнаку, хәшәи-ңсыхәа змам хәа ирңхъазоз әеура, ақәараға ахаршәны иаанкылан, ианырбжъоз. Убри әеура зыбжъоз ирозыан хартиллерия аиңкаауцәа. Уи ңыашахәын. Ухы-угәы азышътны нап злоукыз унапәы иузаамго акгы ыкамзаап! Иагъааргеит: аамтаңкәәла уи фымца бңарны ашъапы иаақәхдыргылеит. Убри артиллерия ахәтақәа ируакын хбатареиа. Марттәи ажәылара ашътахъ хартиллерияағы аиңакрақәа кәрцан, Ңофик хбатареиа еиңабыс избахә рхәеит. Иара инағаршәны мап икит. Дзалаыркааз артиллерия атәы ибзианы иахъидыруаз азоуп, аха иара мап зикыз даәакуп. Ңофик қарала зегъы дхәиңбын, өажәи өба шықәса ракәын ихыңуаз, кәзшәалагы ңхашъа-ңхәтақәа иакәын. Акомандир алеишәазы дыңьбаразароуп, аха иара аиңабацәа даңцәыңхашъоит, ари кәшәца, ани кәшәца хәа изхәдтқом. Ирңшқашәа дңак хәиңтар, хара хәхамыңгылар кәлоит, усқан иара дыңхашъаны әеңныхәа изыкаңазом. Убартқәа рзоуп уи мап заңцәиыкызгы. Хәртгы иаххәаз хәан: ар рғы ар рлеишәа ыкәзароуп, аңсуатцәс аиңабыра-аиңбыра нахъхъи ажәлар рғоуп иахъыкоу, арака уи ар рыңкара иаңанакзом ххәеит, аштаб ағы ирхәаз хәдгылоит, иахъа нахыс уара ухәиңабуп, иухәауа хара хзы изакәануп, ххәан, ажәакала, дазаахгеит.

Ауауы иақәшәашъа ихәташъоуп рымхәои, убри аамта хәатагылеит: хәңсадгыл аншәартәха, хәбдуцәа ишыкаңцоз еиңш, хшәаққәа шътыхны хәан, аға даанахъылеит, аха уажәы уи хәдгыл дықәцәтәуп, ар еиңахқаар ауп – артиллерия уи иахәтакуп.

Абасала, алеитенант Ңофик уаха ажәак имырхәакәа хәиңкәкны абатареиа акомандирс дшъақәхәргәғәан, аштаб ахъ адырра раңтеит Априказ хәаарышътырц. Ус шакәызгы, хкомандир дареиңыит аиңабыра иахтәз, шъағацыңхъаза иаңсуара дғанахәон: аңбаңханы машъынала ианааргалак, ақәхразы адца хәтара даңыңхашъаны, ихәта днеины ақәхра далагон. Ус даәакы, даәакы. Иуцәыңхашъаз уаргы уиңы-

пхашьоит: уинахыс, идца хазымпшкөө, ххала икахдо халагеит. Зегьы ирыцкын хабзырбзанқәа: урт асаат еипш еикөышөшөө икахцеит, «шөит!» анаххөалак аға ихы акөапеира кақөа-рчаартө еипш.

Ус шакөызгы, аибашьцөа хаонуцка абжьаапнытөи апстазаарафь ахөоуеикөшөарей атышөынтөаларей хцөуа-даоны хақан, уи хкомандиргы ибон, аха имбошөа катцаны, хус-хөыс иөалеигаломызт: рхала ирзбааит кайцеит. Аха хара аонынтө иагаз аказшьақөа нак инышьтацаны, ар рлеишөа апыжөара атара хцөуадаөхөит, зегь збоз, изахауаз хкомандир уигьы пышөарак еипш дахөапшуеит. «Аонынтө иаахгаз» хөа икоу хказшьақөа ирыцкын ақыынцыцра. Уи еихаразак иаахалыжжон акрыфарафь ханнеилак: шьоукы, аресторан афь еипш, еиуеипшым афатөкөа ртахын – урт ақалақь рпарцөа ракөын. «Если махания увидит эту баланду, то она умриот от сердечного приступа», – ихөеит азөы, ицьям амхатө алшьуа – уи, апарпар еипш, аихац итакны ираазаз цкөынын. Аха реихарафьык ақыта рпарцөа ракөын, урт цьабацьяфаны иаазан, дара злаазаз апсуа чыс еиха еигьаршьон, аха рөыза «ибаландагы» мап ацөыркуамызт. Хара «ахбыцкөа» хөа иказ ус раххөеит: «Аресторан чыс аиааира анаагалак ашьтахь ишөфап, апсуа чыс акөзар, аоны шөнеицыцхьаза шөнаха-дыртөалоит. Иахья арака анцөа ихайтаз хөалахагзап».

Абасала хшеицөажөазгы, ххөыкацаө Павлик иахь өпныхөак карымцар рзычхауамызт. Иара цкөына көы-мшөышөк иакөын, автомат ацкыс ачымскөыл акра еиха дазыманшөалан, аха автомат иааткьо зегь аға ихы ишузта-мыршөуа еипш, Павлик ичимскөылгы иацишьцыцхьаза цылгдык азаагомьт, еихаразак ачуан акөац антөамыз. Иара «абаландагы» анахмоуаз ыкан, уи ахөыкацаө ишиха-рамызгы, аөпныхөа зыртоз иара иакөын. Уи өнак, уи өымш, уи хымш...

Өнак, игөы аныццөаза акөхап, Павлик дгөаан, иматөақөа реидкылар далагеит, аоныка сцөит хөа. Ари цьахшьөит зегьы.

– Уара Павлик, хара Заабөт иаштаө ампыл хасуа цьушьома, уус кажьны аоныка ушцацо, аибашьра ахата хаштагылоу умбазои? – иаөпнихөеит хөызцөа азөы.

– Уцөит, аха аоны уахьнеиуа ишцароухөои?..

Ус зегъы акака рхәеит, аха иара ғымтзакәа әеидкыларә даәуп.

– Сцацәкьоит хәа узбазар, мчыла азәы уааникылом, уца, амала хкомандир даанза уаапшы, – иабжыизгеит сара. Уи аштаб ахь дықан, уажәы-уашьтан хәа иаара хазыпшы. Ус анысхәа, имаҗәәкәа зтаз амакәан днаханы инаиргылан, илакыцәкәа тархәлакны зымәа дыпшуа даагылеит.

Абас хшеиҗыхауаз, хәпшызар, абан даауеит Цьофикгы. Уи дахьяаапшуа ибон ус еилыргатәык шхамоу, аха нас хара акгы камлазашәа, тынч хәагылеит, иара хәизыпшны. Цьофик данаахадгыла, зегь лапшыла хәаимидан, Павлик имакәан илапш надирхәлеит. Хара, афронт акомандакаҗәа даазшәа, ғымт-псымшьт хгылоуп, иихәарызеишь хәа хкомандир хәизыпшуа. Ацыхәтәан, илапш ааххиган, ихы аасыкәикит.

– Икалеи, Гарик, шәеикәшьшы шәгылоуп? – ихәан, дсзцааит. Цьофики сареи хәижәлантәкәоуп, хәгъеигәлацәоуп, уи азақәһап изцаара сара сахь изирхаз.

– Павлик игәы нхархан, аоныка дцоит хәа дгылоуп, уааира акәын дыззыпшыз, – схәеит сара. Цьофик еиҗах лапшыла хәаимидан, Павлик днеизыпшит. Хәргы иихәарызеишь хәа хгәы аахыҗхытит.

– Павлик, уҗызцәа угәы ндырхазар акәһап, – ихәан, маҗк дааипххәыцын: – даапышәырччеит хкомандир. – Нас, урт урызгәаан аоныка уцозар, уцагәышьа, азәгы мчыла уааникылазом. Иаадыруеит, уҗабаа рацәоуп, фымз раахыс ххәы кауҗон, ирацәаны уахзаапсеит, урт зегъы рзы иҗабуп хәа уаххәоит, – ихәан, днахынхәны иҗып ахь иҗынаихеит. Хара ихәхаз җыашьаны хнеиҗәпшы-ааиҗәпшит. Павлик иакәзар, хкомандир иеихәаз ашьҗахьгы, уаха лакоакрак камҗазакәа, имакәан аашьҗпаан аҗҗа ижәа нкылданы иааизкәнитан, ашырхәа иҗынеихеит...

Дцазар, дцеит, хәуихьцәуаз, аха, аиаша схәар ауми, уи ахтыс хгәалакара быжьнахит. Еиҗагы иҗыахшьеит хкомандир ихымәәпгашьа. Аха акомандир – дкомандируп, хгәаанагара даназымҗаа, хәргы ари аус хәалахамгалакәа, хусқәа нап дхаркит. Ахәыкаҗара акәзар, икахҗо анхәу, уи азы хәиҗа-хозна, аресторан аҗы аус зуаз ашефповарцәа хәқан,

напеилапсала ихаацкәакәараза ххәы кахцан, акрахфеит, акраажәит. Павликгы алаф наиххәаашә, даахгәалахара шәеит.

Адырәәены ашьыбжышьтахь, хапшызар, ххәыкацаа Павлик деидарапсараха дықәланы даауеит. Хабла иабо хазхамцакәа, хнеизцаа-ааизцааит: «Уара ани Иара иакә-цәкьоу, даәазәу?!»

Сара иаразнак Цьофик снаизыпшит, уи ихы-иғы лаша-лашо игәалакара бзиан. Ус иаргы даахадгылан, дызцаз аидара дацыцны, акгы камлазашә, апсшәа аахаихәан, даагылеит. Иара җитүам, хара җахтүам: иуцашьахаз аадыруеит, аха иуаашьахазеи хәа игәагыны азәы дызизцаа-уам; сцашьа жәдыруеит, аха саашьа шыкалаз абас ауп хәа ихаҗагыны игәагыны изхәом. Абри аимгеимцараз Цьофик доагылеит.

– Павлик, уанаҗахыцәкьаз уааит, – ихәеит иара дпышәырччо. – Уажәы хусқәа хрылацәажәон, иаанхаз уара уус ауп, иутаху азәы даашьтыхны, уахь уца, егырт шәусқәа еихахшахьеит, ижәдыруеит икацатәу.

Абри инашьтарххны, аҗагылазаашьа аибарххара иҗегь исырпсыеырц сажәа ныбжызгалан, Павлик ицхраараз сара сцоит схәеит. Абри ала иааикәхаршшеит уи аибарххара иаакалаз. Ахәыкацаа цыраарас ииҗахыз акартош ацәыпссара акәын – уи азәгы иҗахзамызт, истахзамызт схаҗагы, аха сара гәҗакыс исымаз даәакын.

Ахәыкацартағы хашнеиз еицш, акартош ацәыпссара нап асырkit, Павлик егырт иусқәа дырғын. Иара җитүам, саргы ғыстүам, абжәапны еицш, «хажкәа хажәырцс» хусқәа хәрғуп. Ацыхәтәан, акы ихәарц игәы иштәмыз анызба, сиязцааит.

– Икоузеи уахь уахьыказ, ажәабжьс иахзааугазеи?

Павлик ицәа иалашәеит ажәабжьс исахарц истаху ицара-иаара атәы шакәу.

– Икахи, акгы, – ихәеит иара, мацк данааипххәыц ашьтахь. – Зегы арахь ауп рхы ахькыду. Уаазықәшәалак Акәака шәанбажәыло хәа иуазцаауеит, сара ар цызас срымоу цыушыап.

– Нас Акәака сжәылоит хәа аума ас ирласны узааз? – даацәылсхит акы исырхәарц. Павлик даапышәырччеит, нас даахәны даасзыпшын:

– Шөара аюыза иихөөз шөхөөн, аха сара соуп абзамыкөра
казцаз, – ихөөит уаха ацымцакөа.

– Уи ианбеилукааи? – инашьтарххны сиязцаахт.

Павлик хамтакы даахөцы-мыцит.

– Арт ахөсакөа атөаабом, аха зны-зынла хара хаткыс
икөышуп, – ихөөит иара, ирласны ихынхөра зыбзоуроу лахь
схьарцшуа.

Иажөа иацицаанза сааччан, иихөаз ххөаак нацыстеит.

– Иатөааба, иатөаамба, агазареи акөышреи даргы харгы
иахзеипшуп.

– Ус акөхап, – ихөөн, дааипххөыцит, исхөаз акөхап
дзызхөцызгы. – Сыхынхөышья лгөампхазт, узааи хөа
даасысны сылкит. Цсшьара сааит схөар, ааигөоуп сааны
санцаз, даөа мцыкгы сзымхөеит – исхөараны икази,
сыматөа-сөытөа сееидкыланы сааит. Ажөакала, икалаз
шыкалаз схөар акөхеит. Акомандир табуп хөа шсеихөазгы
схөеит. Уи зеггы аартны исхөап хөа сгөы итазамызт, ахацөа
акы еимахкзар ахөса ираххөараны хзыкоузеи, аха «ацыркөа-
нта» сакит, ухацоуп узацөцозар! Избахьоу лакөза-мшөа лхы
аалхнахит акомандир фымз ламысла уусуразы «табуп» хөа
шсеихөаз анысхөа. Уи салаөхөашөа иахыисхөаз акөзаап
еихаразак лхы лхызхыз.

– Уөызцөа кажьны уахьыбналаз азоума «табуп» хөа
зуеихөаз? – лхөеит саатөылхны. – Ацсшьацөа рхөы коуцозма,
сдыргөааит хөа, уөызцөа кажьны ушцаауаз?!

Акы схөоит хөа салаган, аха сылмырцөажөазеит.

– Схатца аибашья дыкоуп, ицсадгыл ихьчоит хөа
сузгөдууп, уака автомат ацынхөрас ачымскөыл удыркын,
иара уиггы кажьны уааит! Уажөыцөкья уөыкөланы уцеит ауп!
Уара умцозар, сара сцоит, идырны указ! – лхөеит лөырта-
панчаны.

– Каи! – схөеит, лхөашья цьашьяны. – Цымшка саангылар
камлазои?

– Цымш уөызцөа рхөы казцода? – дааскьан, лзара кны
даасөагылеит.

– Уи дара ирусуп, – схөеит шөыгөхьяаггы мыкцөакөа. –
Сзыцсаз цфа еилыркаап.

– Ус анакөха, акомандир «табуп» хөа иуеихөаз иатцана-

куазгы узеилымкаазеит, – иаасаепнылхэеит лара. – Егырт уфызцэагы гəааны, уара уеипш, рабцъаркəа лкажны рыюныкакəа идəыкəлар, уртгы «иҗабуп шəыпсадгыл ахынзашəыхчаз» хəа реихəома?!

– Ажəакала, ухшыю пеихəаза иаалцеит! – схəеит сара, сааччан.

– Ихоуцоу, Гарик, убаскан сыхшыю ааилшəан, алеи-пси рыбжьара схəы иааит акомандир «җабуп» хəа иихəаз ажəа иацанакуаз. Усканцəкыа сгəааны сыкамзи, схахы имааизеит. «җабуп» хəа исеихəаз, уи ала сымəа ааиртит кастеит, сфызцəа сырзеилымкааит, аха иара сцəабаа пату ақəитеит сгəахəт. Аоны сахыааизгы хəыхгас ауп акəымзар, сфы иааҗыхны акы схəараны сыказма!

– Нас уи шəеицəажəара азəгы имахəзеи? – сиазцааит сара, ус азəыр иахəзар «ахцəтəи» агəаанагарагы еилы-скаарц сҗахны.

– Кай, цыушҗт! – сыпшəма иахылахəз хымызҗны исыпхызоит, даасызгəаар епныхəас исылҗартə ахəатəы лысҗеит, уи иазмырхакəа дəеазəы ишҗеисырхəуаз!.. Гарик, сухəоит, лафны акəзаргы, хфызцəа рфы акы умхəааит. Ус азəыр уазцаауазар, игəара анихҗсаа дхынхəны дааит хəа рахəа...

Абри адыза ахҗыс калеит əнак мышмыҗдак азы, хбатареиа Шыцкəара иангылаз.

Апрель 2005 ш.

АЕАДАУАӨ

Алаф ажәабжъ

Хәәптәи аибашьцәә Хьрыпси Бәтәкәеи Шрома хьргәгәә-ртак ағы итәан. Ёнак ипшызар, лахьхьи ахәаша акалт ағы ыцъа ахацәә еадак рыманы ишааиуаз рылапш иаацашәеит. Аибашьцәә рыпсы заны инеиҕапшы-ааиҕапшит. Ус ишпшуаз руазәк уака цла шыапык иеавеикит, егы иеада доақәтәан дара рахь ихы рханы ддәықәлеит. Хәрпәрцәә ланарпшыгала иахьпшуаз игәартәит уака иаанҕасыз абцъар шикыз, егы аеыуаө... «аеыуаө» схәоу, аеадауаө фырмахьцык икуп, уаха бцъар хәә акгы имам.

«Ара ак ыкоуп!» – агәәанызаара роуит арпәрцәә.

Дызустада уи ауаө? Ёыргаза кәцашәә дыпшыхәу, мамзаргы иеыроашьашәә, цәгыарак кәитцарц згәы итоу азә иакәу?

Арпәрцәә пшуп икало аабап хәә. Ус аеадауаөгы аеадагы рхы рықәыжъ икара-уараха иыыхәыншәеит.

– Унапкәә урәах! – аңсышәала ибжы ҕацаза иааиргеит Хьрыпс, аҕҕахәә иавтомат абжы рганы инаикәкны. Аңсны дынхоит, аңсшәә идыруеит кәитцәит.

Аеадауаө, ицапырхәә даахан, даатгылеит. Хынәажәәка шықәса роуп ихьцуа, аха шықәсыбжак аахыс иҕачыз ижакъеи ихы-иҕы акачырақәә ирнылази рыла хынәажәи жәаба зиумтахуазеи! Аеадагы қәра мыцхәы амазам, аха цъа жәпа шабахьоу удырратә, ажәцәә аҕәнын: алымхақәә хьыдышышь, цәкатәи аңышә хьынхәлаза.

Урт адца ироуз шырзеилымкааз удырратә икан рыпшы-шьала.

– Хәнде хох! – немец бызшәала адца кәитцан Бәтәкәә,

уигы автомат наикәикит. Аңсшәа изымдыруазар, аҳәааны-
рцәтәуп кәйтәит: аңара сырҳәуәит хәа еибашьра иааз
дреиуазар ақәап.

Аәадауаә ижәаахырқәа дәарыхәит. Аәадагы алымҳақәа
неивнага-аивнагәит, иубартә иқан уигы ишазеилымкааз.

– Руки вверх! – аңыхәтәан зегь ирзеиңшыз абызшәала
дрықәхәхәәит Хьрыңс.

Аәадауаә дылөыжәтны, иңапырхәа наршәны ақьахь
инақәиршәын, инапқәа дәарыхәит. Аәада, алымҳақәа
рқьацәны, аемирцысзо игылан. Уи еада кәыш икәышын,
уажәоуп икалаз анеилнакааз.

– Шәызсыхәаңшуазеи шәылақәа ытта! – днарықәымчит
Бәтәкәа. – Гындыжә икамбашьқәа реиңш шәнеидақало,
шәзышьтоузеи арахь?!

Гындыжә икамбашьқәа рызбахә аґахмада имаҳазацыт,
аха урт ытцаара даламгакәа, сыхәаңшыр иґахымзар ақәап
игәахәын, ихы лаиркәит.

– Арака аибашьра ишаәу умаҳазаци? – дианцааит Хьрыңс.

– Исаҳахәәит, – ихәәит иара, ихы маңк дәахан, инапқәа
шьґыхны ишыкың икны.

– Иихәо уаҳауоу, уара! – иыза иахь дхәаңшшәа
даацәажәәит Хьрыңс. – Ари аґахмада хшыюца аибашьра
ишаәу «саҳахәәит» ихәәит – уҳәансхәанлоуп ишидыра.

– Уажә иҳаҳамхәои иаартны, – ихәан Бәтәкәа, аґахмада
днаиыңшит: – Иаххәо умаҳазои? – Узышьґеи арахь, Дон
Кихот исахьа уґаны?

«Сара исеиңшугы азә дыґахзаап убама!» ааигәахәын
аґахмада, аха уи дызустәада хәа дизымґаакәа:

– Сара сынхаәуп, цәґара зґәы иґоу азә сакәым, аңхә зґап
хәа саауәит, – ихәан, инапы ацынхәрас, ишьапы аңхәақәахь
инаирххәит.

– Азин узґада ари аңхә аґара? – иаеңнихәәит Бәтәкәа. –
Уара иааумрыхит, уара еиқәумґәит, уара иутәышьґрам?

– Азин сызґараны икада, ари адґыл сара истәуп!..

– Ус ґәыцқара уоуааит, ари адґыл уара ишутәу! –
даацкәәит Хьрыңс. – Қыртґыла укоу цыушьома?!

Аґахмада урт ажәақәа дааиґадырххәит.

– Адґыл атәы, бзиоуп, иамаскуам, аха ари аңхә сара

истәуп, – ихәеит аҗаҗмада. – Истәымкәә, Анцәә иумхәән, азәы ипхә шпәзго сара?! Абри сҗахәы ашлара аныс! – ихысга нацәә ырхәәны ихәгәҗахь илаирхеит, инапкәә шьҗыхны ишикыз.

– Уи бзиоуп, аха лахьхьи уааскьазгоз дызуҗтада? – хаха азҗаара ииҗеит Хьрыҗс, иеыргызмалшәә.

Аҗаҗмада ашьшьыхәә ихы лаиркәит: иагьа иеиргазаргы ибоит шьҗа дшаәашәаз.

– Унапкәә уларыханы, сызҗаара аҗак кәҗа! – инаидиҗеит иаарҗьбараны. – Дызуҗтада?

– Дсалдаҗуп, – ихәеит иара.

– «Цәгьара сгәы иҗам» ухәеит, нас асалдаҗ лахьхьи дцәыҗартәәны узааи?

– Уигьы цәгьара игәы иҗазам, аҗхә ааугаанза җаҗынкгы сахоит, ара сааузыҗшуеит ихәән, уа иеааникылеит.

– Цәгьара игәы иҗамзар, шәеиҗны шәмаауаз, җаҗынкгы хәиҗамыхози?

Аҗаҗмада җимҗеит.

– Еилкаауп! – ихәеит Баҗакәә.

– Уи бзиоуп, аха ари әәада зцәуҗыҗда? – иаалыркьашәә диазҗааит Хьрыҗс. – Ихәә имзакәә! Хара иаадыруеит ари әәада зтәу: ихьз, ижәла, иаб ихьз! Аха хара иахҗахуп ухала иухәар.

Анаос реиҗәәжәара ирҗсыеырц, Хьрыҗс, иавтомат днахан, инкыдиргылеит. Ус кәиҗеит иызагы.

– Ишҗа, ари әәада зҗыҗну?! – деиланагеит уи ауаә иахаз.

– Мап, мап, еиҗах мап! Ари әәада са истәуп! – ихәән, ахәа инапы акәыршаны иааигәыдиҗылеит. – Ишәҗахызар аҗоурыхгы шәасхәап.

– Аҗоурых ухәоу?! – иҗьеишьеит Хьрыҗс. – Алымхәкәә закароу акара аҗоурых дузар акәхап, иахьа хәлаанза ахәара уадхалоит, уи аха змада.

– Мап, мап, садхалазом, ә-ажәак рыла исхәоит, нас агәра жәгоит сара ишыстәу.

Инеиәәҗшы-ааиәәҗшит арҗарҗәә.

– Ихәә! – азин кәрҗеит аҗыхәтәән.

– Әадак аҗоурых шаадыруагы хамхәари! – иааилаҗәкәит арҗарҗәә.

– Сара хылҗшьҗрала Кахәҗиатәуп, – далагеит уи ала. – Саныҗкәыназ нхара абра саарышьҗтит. Сыҗәҗәән усқан, уахгы-еынгы аус зуан, сыҗшәмагы лааҗшымоә лыҗтомызт.

Уи уаха анлылымша, лаб иёы дашшит. Убаскан, иңсы еиңш
бзиа иибоз Жьужьуна ситеит. Уи абри ан акөын. Сыңшөмагы
ах гөйшья хөа лыңсы ааивылгеит...

– Леидара урласит? – иажөа днаңыөлеит Баҗаҗөа.

– Хөара аҗахума! – ихөеит иара. – Жөаа шықөса уахгы-
өынгы хҗаңыах амамызт: сахыңалак смаҗа ахы иадхөалан.
Өнак сыҗамзаара ахы иархөаны, агөашө аартны иңан,
ахөылңаз өада қҗақөак аман ихынхөит. Убри ашьҗахь ауп
абри аниз. Иаргы уаха алымшо иажөын, инкахан иңсит. Аңсы
хкаарак ахыҗоу иақөшөааит. Мирани ахызыстөит, снапала
исаазөит, сыңсы җакны измоу иароуп: амөы, аңхө, азлагара,
абазарахь иңатөызар – зегь иара аҗөаҗөа иаақөаххөит, –
иажөа хиркөшеит аҗахмада.

– Уи шыахөуп! Аҗоурых ду змоу өадоуп. Уажөшьҗа инаганы
абни аңла ашьапаөы иөахөа! – аңхөаҗөа зқөыз аңлахь инапы
наирххөит Хьрыңс.

– Избан?! – иңөеишьөит аҗахмада.

– Избан ушьҗан иуасхөоит.

Аҗахмада, акьахь иақөыршөыз аңапырхөа аақөихын, аңла
ашьапаөы инаганы өаада ааөөиҳөан, даахөны даагылеит,
дзықөиргөыңыз ажөа дзыңшны.

– Шьҗа уңаны лахьхь иңөыңатөоу иабңьар идкыланы ара
дахзаага, нас уөада угап, – инаңиңөит Хьрыңс.

Аҗахмада ииҳөо иөамшөо, дышхазза днизыңшит.

– Исхөаз узеилымкаазөи? – днаиқөымчит Хьрыңс.

– Аилкааразы еилыскааит, аха... – иажөа намыгзакөа
даахөаи-ңөиит аҗахмада.

– Еилукаазар, инагза: уңаны ара дахзаага, нас, өаада
акөым аидара аңхөгы уахҗоит.

Аҗахмада даахөың-хөыңын:

– Аказы сшөыхөоит, мап сңөышөымкын, – ихөан,
даанапыркөыңит. – Шөара ишөықөлаңөоу өыңьа арңарңөа
сymoуп, урҗгы, шөара шөөиңш, абңьар кны, аа, нахьхь
ахөаөы игылоуп. Сара сакөзар, ижөбоит, шөабаңөа сры-
қөлоуп, аңара-аара сылшом, сшөыхөоит, сахҗыр баны, өөада
аидара аңхө сышөҗарң, нас, сышлеилак аиңшҗөкьа, уа
лахьхь итөоу, иабңьар шику дышөзаасышьҗөит.

Арңарңөа, ирахаз ңьашьаны, еибарчөөит.

– Шәара шәйччит, сара сырахә хымш раахыс җашәу рмоузацт, иҗакны ысымоуп, амла инҗөит.

– Уңши, уара, шака дҗахмада кәйшу! – ихәеит, Хьрыҗс. – Иҗкәынцәа абҗар кны иахәагылоуп, иара дрылаехәаны, убартҗы иарҗы «раҳаҗыр» баны доухашьҗыр иҗахуп. Ибзамыкәра анаҗсҗы, згәы аарту азә иоуп аиашаз!

Иаибарччит аҗкәынцәа. Урт анычча, дыччит аҗахмадаҗы, урт раҳаҗыр азы.

– Уи бзиоуп аха, урахә җакны амла изаурҗои, наҗ иноуушьҗыр, маҗәыкҗы рымфари! – иабҗигеит Баҗакәа.

– Иаушьҗны иабакасҗо?! – ихәеит аҗахмада. – Наҗ идәыкәсҗар, ҳара хҗәкәа ишьны ирҗоит, арахь рхы сырхар, шәара шөтәкәа ишьны ирҗоит.

– Иихәо уахауоу, уара? – дааҗкәеит Хьрыҗс. – Ианбыкәу хсалдаҗцәа шәыжәкәа шыны ианырфахьоу?! – днаикәымчит аҗахмада.

– Ыы, нас шәсалдаҗцәа акәац рымфазои?! – иҗәеишьеит абырг.

– Акәац шҗарымҗо, аха ант, арматура еиҗш, еиҗәаҗәаза иҗоу шәыжә еиҗрабаакәа рҗыы зҗода! Идырны уҗаз, аҗахмада хшыюҗа, шьхалбаан ауп ҳара арахә анахшьуа, усканҗы азәы итәы акәзам, ҳара хҗәоуп.

– Уи сзымдырит акәымзар, арахь иаусмыҗьуази! Са сьжәкәа шыны иуҗо иҗазам, даара ирыгуп. Ус шакәуҗы, ҳара хҗәкәа иаарҗыхашәар, аҗсы шҗоу акәзарҗы ирҗоит.

– Ус анакәха, урахә аужьны ҳа ҳахь идәыкәҗа, акыр рыхьуазар сара избап. Уҗхә уаҗалан изуҗои, илбаашьҗны ирыҗалоит. Уахьааҗшуа иумбои, ианынцәалак, уааир, урахә иааза-ихьча иааидкылан илбаауҗоит. Аха зны ани абгалаҗ кны арахь иахзаага.

Аҗахмада даахәыц-хәыцын, ишамуаз аниба, зыблакәа җраа ихәаҗшуаз Мирани илаҗш нахьыҗны, игәы шахьыблос, иааныҗьны иҗынаихеит.

Арҗарҗәа, аиааира згаз игәалакара рыманы, инеилаҗкәын, иааҗышәырччит. «Азы шыҗәаз иаабейт азы!» рхәон урт рхы-рәкәа. Аеада, алымҳақәа ааркьаҗын, аҗшәма иҗашьа җашьаны изыҗшуа игылан.

– Карабахтәи аеада уханаршҗып! – ихәеит Хьрыҗс, Мирани дазыҗшуа. – Аҗшәма ари низьраны дыҗоума!..

Арпарцәа аҭахмада «хтыпшша» асалдаҭ ишәақь идкы-
ланы дааигоит хәа ишыпшыз, амра хышәтны иҭалеит,
илеихашәа ихәлеит, кох, дыкам!

– Асалдаҭ имур, – ма иҭацәа азәы дахзааигаит, – ихәеит
Хьрыпс адыроәны, әеада ахызала х-нымоак лашьтуа. – Урт
арахь иааигар рыпсы еикәхархоит идыруазар. Уа иахьыкоу
ауп иахьшәарту. Иҭа иакәым, Едуардгы дахзааигап! –
ишьақәиргәҭеит Баҭакәа. – Ари ада ҭсҭазаашьас имоузеи:
амҕы, аҭхә, азлагара, абазар – рашьны иҭагылан, излаихәаз
ала. Едуард дабартаху ихирцәеит, ҭабуп хәаны дхәиҭап!..

Аибашьра ишаҕыц иаҕын. Арпарцәа хысуан икылкааны.
Ахысра анааикәтәалак лада иҭшуа иаатәон:

– Уара афы исааит, ибгалацгы ыкам, ижәкәагы ыкам,
иаргы дыкам!

– Зегы дара роуп, уи Мирани ҕимхыр ада цсыхәа имазам!
– агәыҭрагы рцәызуамызт еиҭа.

Мирани акәзар, ахысра ианалагалак, илахҕыххон,
ианеихәтырҭалозгы ыкан, абжәааҭны, алымхәкәа хыды-
шышы, аҕышә кылышышы, даараза алахь еикәын, аҭшәма
дыгәхәаганы акәзу, ауаа ахьеибашьуаз акәзу, акы агәы
иалан, уи мазан, избанзар, уи еада хәаан, уи еада гәыроан,
издырран икадаз аҭшәма ида!

Ахымш рзы, кыр ианҭшыхә ашьтахь:

– Баҭакәа! – ихәан, иыыза иахь ибжы наиргеит
Хьрыпс. – Унеины Мирани ҭыртланы наҭ иоужьт. Абла ҭызза
баша иҕахәаны изхәмоузеи: ианбыкәу ақыртүа иажәа
анажәаз!

Хьрыпс дааҭхьхәыцын, уаха ажәакгы ахымхәаазакәа
дәагыланы иҕынеихеит.

– Хара зегы рыгәра аагоит, – әеада ҭыртло, әеҭныхәа
ныҭаиҭеит иара. Аеада иихәаз еилнакаазшәа, ахы ырнааны
инеиҕаҭшит. – Урт рацкыс абри еиха агәра угаратәы икоуп:
аҭшәма абрака дҕахәаны, Мирани аухажьыр, уажәшьта азәы
даанагахьазаарын.

– Аҭабырҭәкьа ухәеит!

Мирани аныҭиртла, икалаз агәра азымгошәа, ахы
ырнааны аблакәа ҭырпжы еиҭа наихәаҭшит, нас, ахақәитра
шаиуз агәра анагацәкьа, алымхәкәа ышьтыхны аҭхьака

инарханы, ашырхәа инаидкьан, ихыгәхыгәуа италаны
афынанахеит.

– Ацашьа зеицшроу ала, ачархәара азыуз ацшәма изы
игәааны икоуп, – ихәеит Хьрыцс, Мирани ацашьа цьашьаны.

– Изеилызаауа ракәым, еинышәап, – ихәеит Баҭакәаггы,
аеада дазыцшуа.

22-27. 08. 1993 ш.

АОЧЕРККӨА

ШӨНЕИБАЦ, ШӨНЕИБАЦ...

Аибашыра ахымш рыены акөын. Цыхөацдөарак змазамыз автоматтө хысрақөа, уажөы-уажө абзарбзан ткөацбыжь өрылаөуан.

Жөлар рфорум зыөназ ахыбра аңхьа ауаа рацөаөын: шыок хых ихалон, шыок лбаауан, еилаөеиласран иказ, аха уаатгыланы урзыңшыцөкьар, азөы акы даөын, даөазөы дубазомызт – ус еикөкьашон акароуп. Арака акөын усгы аңсуаа еизартас иахырмаз: аус змазгы, агөала змазгы уа акөын иахьеиниауаз, ажөабжь аҳара иаргөакуазгы уахь акөын рхы ахьхаз.

«Ишөартөуп, арака шөымгылан, шөца шөыөныкақөа рахь!» – ирылархөеит ацыхөтөан. Уи ашьтахьгы иаанхаз калакөеит, аха реихараөык өынтө хөатөыс ирымтакөа ицеит.

Асаат фба рыбжа инахыхөхөахьан. Аңсуа теледырратара сназызырөып сгөахөын, саргы иаарццакны өөынасхөит, сзыргөырғаша ссирк уи ишазымхөөз шыздруазгы.

Аштөа сааталан сынхартахь ахаларта саатөагылон еиңш, амардуан адыр-дырхөа ирцысны, изнапык ала автомат кны длалбаакөеит Абзик.

Абзик уажөыцөкьа ашөарах ирыжөло алым акөын дзеиңшыз. Ас ахаангы дсымбацызт. Өы-шықөса анихыцуаз аахыс иаб Бориси сарөи хөаигөылацөан, хашөкөа еизхан. Сыбла дшыгылаз ауп ишизхаз. Ус шакөызгы, еснагь дыңхашьон, өнак жөантө хөаикөшөаргы сыбла дхыңшылазомызт, ишьа ааиөахөмарны, дыңхашьа-ңхатцө, ихы ларкөны днасывсуан. Ус дыкан данарцысха, арра мацүра ихганы данаагы, ауниверситет даналгагы. Аха уажөы амардуан рцысны дшылбаакьаз еиңш, саниба адыххөа даатгылан, иблакөа тыцны ицө, акы ихөарц шитаху удырра-

тәы даасзыңшит. Хымш раахыс дсымбазацызт, «Ацқа қапшы» ағы ақөылаюцәа ирғагылаз дрылан.

– Уабацо, Абзик, уабацо?! – исхәо оғамшәо сиязцааит сара.

– Диадиа Колиа, сызлаңшыз шәдыруандаз, сызлаңшыз! – ихәеит иара. – Асанаториағы сыбла ишабоз аңсшьацәа иреихсны индыртәон.

Абригы ихәеит, ашырхәа днасыдкьан иғынеихеит, мыцхәзакгы имырғыцәакәа. Иаахәдеизалаз ахәыцкәа еицрыңсса ишишьтаз, ашта ааиоцәаны аңармыкьа шыказ иғынеихеит.

Ашьтахь еилыскааит, ар рсанаториағы аңсшьацәа нзыртәоз агвардиаа оыңа Абзик иара уацәкьа дышрылгаз. Убри алагы фашистцас ауаа нзыртәоз рымоа ғахитәеит. Мап анакәха, урт ашьажәцәа абңар зкымыз аңсшьацәа раңхьа иргыланы, ахәсеи ахәыцкәеи, шакао рыңсы иартараны икадаз! Ус шакәызгы, Абзик уи далаехәаны, мамзаргы урт ршьа зуит хәа дмақарны шака ажәак имхәарыз!

Иара иңсы еибакны иихәоз иацанакуаз «Абас ишңа-калеи?!» хәа акәын. Дара ауаошьра иазыкаңан, уи азы рыблагы кәысуамызт, иашыцылахьан, уи акәын дцас ирымаз, рыдца нарыгзон. Абзик иакәзар, кәтык ахы хызымцәаңыз, цсаатәк еихсны изымшьыңыз, анс акә, арс акә иаалыркьаны икаитцаз иара изы уи хлымзаахын, ишьара дыкәызкьазгы убри дызлаңшызи нас иахылғааази ракәзаарын. Ацыхәтәан, урткәа анеилыскаа ауп избахьаз иакәзамкәа иказаара зыхкьаз аныздырыз.

Избази исаҳази сдыргачамкны Абзик сизыңшуа сышгылаз, иан Нели ишьтархх амардуан дналбаакьан, лылағырзкәа хакәкәала даасыдгылеит.

– Мшәан, Абзик анахь дабацо, акыр беихәама?– лңа икынтә зтәк смаҳаз азцаара иан иналыстәит.

– Акыр здыруама, иңсыша иан! – лхәеит лара, лычкәын аонкәа рыбжьара дахьнаватәиз ахь дыңшуа. – Еиғагылаз ар еидырган, ақырткәа нак Бағмаранка ииаргоит, хара хтәкәа Гәымстака инаскьаргоит, ихәеит.

– Уи бзиоуп, ар еидыргозар, аинышәарахь рхы дырхеит ауп, бымшәан, Нели, – схәан, саргы маңк лгәы сырғәғәашәа зуит.

– Иахнышәауа егыиуа, иҳамаркузеи, аблаатыхкәа! – лхәеит лгәы кыдпсаауа. – Иеааитеикаанза, ма чаик исыржәп сгәахәын, хыма-псыма иаармазеины ишимуаз мчыла днасыртәеит. Дыццакы-ццакуа ынтәка днафыхәахәан еиңш, «Шәнеибац, шәнеибац, аңсуаа рычкәнцәа!» хәа аңсуа теледырраҗара иналагеит. Дшанхашәа илаңш надирхалеит, нас акыгәхәа ичаи нықәиргылан: «Мама, ари иахәо бмаҳазои, сара стәаны ачаи злазжәуеи?» – ихәан, ашырхәа доацкәан, иавтомат кынңаа, дындәылкәеит. Афара змауша сара, иахәа ғашәа имазамызт, уажәшьта уаха акрабеифо!

Ан лажәақәа сгәацанза инеин, снейлыңсаа сыргеит. Уи уажәыңкәа хәаас илымаз лңа ичаи нагзаны иахымжәыз акәын, аха абңар кны дахьцоз лгәы артынчуа дауказ, ашәазызара лхы-лңы ианыруа дгылан деиңағәғәа.

Хамҗакы ус хнеидашшыло хгылан, нас хмидагәидаха хәахынхәит. Сынкахәыцуа аңеңыыр садгыланы адәахыы сышңшуаз, иғәғәаны абзарбзан тәәацбжыы геит. Аиҳабыра рюны акәын изықәкыз, иагәқәшәеит...

Атагылазаашәа есааира иңәғәахон. Ахысбжкәа цыхәа-пңәарак рымамызт. Қартынтә иаази Аңсны аиҳабыреи реилацәажәарагы лыңшәа аимуит. Анаңыалбеит, ихдеиңшу-зеи хәа зегь хнеидашшылон. Ихәаахмгоз арбаныз, ихәаагон зегы: Хәңсадгылы, хәжәлари, хәңсуареи рдеиңш, ххәыңкәа рлахынңагы.

Адырәаены ауниверсам ааигәара Абзик гәыңык иыызцәа-гыы иаргыы амоаду шырыхьчоз хәхәит. Ҡымш ракәу, хымш ракәу уа дықан. Иахәа хәлаанза хысран изәғаз, уахынла маңк иааҗынчхашәа руан. Ус атанкқәагы дәықәлеит. Уик хәгәқәа канажыт! Иабакоу уи нызкыло абңар!

Арра маңура ишахысхәызгы, Абзик иыызцәагыы иаргыы хәра хзыхәан ихәыңкәан, аха дара Аңсадгыыл ахьчара иазхиаз хәңәаны рхы рыңхәазон, ус акәын иагышықаз.

«...Абзик абңар кны амоаду ихьчо, сара аюны тәашәас исымоузеи, – лхәан, иахәшьаду Дина, лыезаны иара иахь дцеит.

Аеҳәшьа лхәаа хәаак еиңшзам, аха Дина иан леиҳагыы Абзик длаазахәан. Азәы иңсы азәы ихазар – лара лакәын. «Уара узго сара сагааит!» хәа ауп дишьталаны дышңазгыы.

Адуinei ағы шәага-зага змам акгы ыказам – анаука-техникатә прогресс зегь арәиахьеит, аха ани аеҳәшьеи ргәырәа, ғыки-бзыки рыла еиҗаҳәшьа шамам еипш, шәага-загагы амазам. Уи зеггы лхылгараны дыказаарын ускан Дина...

Ани аби атх шдыршоз, амш шдырхәлоз еиҗаҳәшьа амоума! Җнакгы ишьталан ицан, аха наҗ инаскяхьан, дырзымпшааит, дрымбеит Динагы.

Уи ашьтахь Абзик ана дырбеит, ара дырбеит хәа цыхәаҗәарада есымша избахә ҳаҳауан, аха уи дызбаҗәкьаз хәа азәгы дҳақәшәом.

Ауаә иҗсы җоуп гәыҗрала, хгәыгуан харак имышьтыкәа еиньшәарак җалоит, аибашьра аҗыхәа җәәоит хәа; хгәыгуан иахьамзар-уаҗәы Абзик ихабар хирбоит хәа. Амшкәа цон, агәыҗра хҗәызуамызт, аха арахь гәыҗрамзар егыҗкамызт. Аибашьра ишаҗыц иаҗын, Абзик ихабар хәа егыҗкамызт, лхабар ыкамызт Динагы. Аҗыхәтәан иҳаҳаит Дина Гәдоуҗака дшианагаз, Абзик Ешыра Уаз абаа дыкоуп рхәеит. Ирхәеит аҗароуп, Дина ус ирмарианы дшицрымҗуаз хазхәыцуан, аха иаартны иаххәомызт.

Мчыбжык җит ихабар хмаҳауеиҗьҗеи. Аҗыхәтәан ухәансхәанла иҳаҳаит, адҗа җыда рыҗан Шрома шыказ гәыҗоык рышьҗызаарын, уаҗа аҗеи дареи еиҗаҳан, шьоуы хынхәит, шьоуы рыткәеит, иҗахазгы ыкоуп хәа. Абзикгы урт дылан хәа ҳаҳаит. Уи инаркны хәхгы хәгәгы уахь акәын иахьыказ. «Ирыҗәцаз дылоума? Ирткәаз дылоума?» – усканҗәкьа ххы иҗаҗеҗьуаз абарт азҗаарақәа ракәын. Ахҗатәи ххәхгы иаахҗар хҗахымызт, сыткәаны аҗа сыеистараны сыказам иҳәахьан хәа шҳаҳахьазгы, аҗа иҗаҗхьа знапы имәахауаз арҗысын. Насгы, иаб Борис дышәкәыоуп, дҗарауаоуп, иашьа ду Игор иакәзар, Оча-мчыра араион администраҗа деиҳабын, аҗхьатәи амш азы ддырбаандаоын, дынкыланы дрыман. Хымҗада, убартгы дрызхәыцит Абзик, ус, акәзар, иагыҗаитҗон. Ихтны иаххәомызт, аха абри акәын хзыҗәшәозгы. Аҗыхәтәан еилаҳааит иҗалаз шыҗалаз. Агәыҗ рхы хан Агузераҗа. Уаҗа ҳаруаа рабҗарҗәахын, убри аарҗарҗ акәын хықәкыс ирымазгы. Ари даараза иуадаоыз, дааразагы ишәартаз ак акәын. Уи

рдыруан агөың иалаз зегы. Убри акынтә, агөың анеиҥы-
ркаауаз, акы, хатә гөаңхарала акөын, җба, изтахыз зегь
аларцазомызт: Абзик икаитцаз ажәалагала иадгыланы, зани
заби зда рымамыз абицазацәкәа аларымцазеит. Абасала,
азәгы ирыдимцазакәа, зыгәра еибагоз аиҥызцәа рхала
рееидкылан амҗа икәлеит, иаур бзиоуп, иамургы иамуит хәа
ргөы еикәхәаланы.

Агөың еихабыс дрыман Афганистан аибашьра иалахөыз,
Ацха каңшь ағы ианеиҥагылаз аҗацәа раңхызатәи атанк
рыцәганы иаархәны ирәзыргылаз Беслан Цьелиа.

Рееихшаны ицон. Шрома амраҗашәарахьтәи ахәду
илбааны егы ахәахы ииасит гөыңоык, егырт ирышьта-
неиуаз ахәы илбааны амҗа аҗшәара ахьеихырцәоз х-
машьына ласык аруаа җатәаны ишаауаз еиҥахәит. Беслан
Цьелиа агранатаршәгала җба җаирхеит, аибашьцәа шҗатәаз.
Ахҗатәи рыцәеит. Убри ашьтахь рҗагылазаашьа еихагы
ишәарҗахәит.

Убаскан аилацәажәара рымазаарын, ххынхәуоу, хамхы-
нхәуоу хәа. Ускан гөыңоык роызцәа наҗ ахәы ихыцхьан, урҗ
ныжыны ахынхәра рзымгәаҗыт. Арахь ирбоит раңхьаҗа иҗоу
ашәарҗа. Аҗыхәтәан ирызбеит хәаы-хәаыла рыешаны
идөықәларц. Абзик ихала иалихит иҥызцәа, урҗ еиха
изааигәан, ибзианы иидыруаз раҗөын. Егырт агөыңқәа
рааста быжьоык кәлеит: аишьцәа Руслани Раулии Ешаа,
Корсантиа Беслан, Мирзоиан Саша, Аршба Олег (Шьмаф хәа
ишьҗан), Адлеиба Беслан.

Абзик игөың шнеиуаз ианрықәхәла, җнык ағы инеит
иңхьарц. Уи уаҗ дахзамызт. җынчран иахьабалак. «Ари
аҗынчра сгәаңхом, – ихәазаап Абзик. – Шәара шөҗыңқәа
ылхны шөыңсы шөшьа, сара шәсыхьчалоит».

Ус егыҗкарцеит. Абзик днаскьан, қхьакырҗаҗа иҗың
ылхны дтәеит. Ауха җынчран, ашарҗазы аҗацәа рыкөшеит.
Ауханатә ирҗшыхәхьазаргы каларын.

Аоны иакәшан, рыбжыы рықәдыргеит, шөдөылҗ хәа.
Арҗарцәа аалаган равтомаҗқәа җба аҗныцқа инрыжыт,
аминақәа рыҗаҗаны, нас идөылҗит. Ишдөылҗыз еиңшҗәкьа,
рабҗьарқәа җмырқьазакәа ирыкәшан ирхәынчарц иалагеит,
аха рыерымҗакәа маҗәышла еилалеит. Краамҗа еисуан, аха

мычла еикарамызт, ирхэынцеит ҳарқарцәа. Ускан аґацәа азәы ибжыы ааиргеит:

– Ну все, покончили со всеми етими гадами. Теперь они живые трупы.

Ари аґыза ацәаґеыга ажәа аниаҳа, Абзик изымчхакәа дрықәхәґеит:

– Нет, вы сами гады! Со всеми абхазами вы никогда не покончите! Есть еще, это – я! – ихәан, аграната рґәыдицеит, нас автомат рылеитцеит. Дхысуан иґьяпқханы нцәаанза, излархәаз ала, ґытґык ампыцхалаґцәа уака иґаирхеит.

Абасала, ацыхәтәан фырхатцарыла илахыинца даґылеит. Уи дахьтәаз азәґы дизгәаґо дыказамызт, аха иґызцәа шьрткәаз аниба, ихы имыаргамар игәы иамуит, урт риааира шилымшоз шибозґы. Уаанза дхысратә дзыкамлеит, усканґы ґәыґра ыкамызт: акы, иґьяпқханы мацхахьан (уи аґыґаґ инеиаанза амоан аґа игәыпқәа ґба ндыртцәахьан); ґба, иґызцәа ркынтә акы дақәґәыґуазар акәхарын.

Ари ашьтаҳь аґацәа аґны ианыюнашыла, амина пжәан, даәа ґытґкґы уака иґахеит.

Ирткәаз Акәа иахьнаргаз, икалаз шыкалаз анырхәа, изархәаз аинрал адца каитцеит, иахьышәткәаз иганы ишәшыы хәа. Ирыманы ишнеиуаз, аишьцәа Ешаа дырхынхәит, еґьырт аґшыґык рыманы ицеит. Аишьцәа раб иґихзаап, уи ашьтаҳь ауп рхаґа икалаз анеилыркааз.

Ахақәитра анроу Гәдоутәка ииасын, Гәымстәтәи афронт ахь еибашьра ицеит, уака дґахеит аиҳабы.

Ари аґыза атрагедиа кәлеит ацыхәтәан. Ус шақәуґы, икалаз иахьаґы сґәы иханаґом. Абзик лассы-лассы сыбла даахґылоит: зны, ишьа неиґықәхәмарны, дыпқашьа-пқхатцә, аха даәазных ддауапшьа, иавтомат нґарс икны, «Шәнеибац, шәнеибац, аґсуаа рыцкәынцәа!» хәа аапхьара аныкарцә, алым аґәы иманы, Аґсадґыл ахьчара данцозтәи асахьа. Уи исахьа, ускан ада ишысымбацызґы, схы-сґәәґы ґашьарада, псахрада иаанхеит мшаены еиґш наунаґза.

Ускан Абзагә Гәыргәлиа ґажәи хәба шықәса ихьцуан.

1993 ш.

АНХАРА ИАЗГӨЫШЬУАЗ АИБАШЬОЫ

Алагарта

Америка Апрезидент иёы инеит хөык ахацёа. Дразцааит милацла шөызустада, насгы шөабанзатөикёоу хёа.

– Сара скыртуоуп, Кырттөылантө сааит, – ихёеит руазёы.

Апрезидент дахёыц-хёыцын:

– Ус еицш тёыла сыздыруам, уара уабанзатөиу? – ихы найкөикит инаюс итөаз.

– Сара сермануп, Ермантөлантө сааит, – ихёеит уи.

Апрезидент еицах даахёыц-хёыцын:

– Ус еицш икоугы тёыла сыздыруам. Уара? – иажёа ркьаёзаны ахцатөи иахь илацш наирхеит Апрезидент. Исзымдыруа ауаа рзы амцхө аамта зызгарызеи игёахёны.

– Сара сацсуоуп, Ешыратөуп, – ихёеит уи ауаю.

– Ешыра ухёама! – иаацёеишьеит Апрезидент. – Оадахьтөи акөу, Ладахьтөи акөу?..

Ари лафуп, Ацсны Ацынцътөылатө еибашьра аламтала алафхёацёа идырёиаз хёамтоуп. Ускан уи иаххёон, еицаххёон лафк ахасабала, изахауазгы изхёозгы хаибарччон. Аха уи алаф афеномен азёгы хазхёыцзомызт: згёы иаанагодаз уи ареалтө цакы аиураны ишыказ, Ешыра ахьз аибашьра ахыцша адунеи иахнарцёараны ишыказ! Иахьа арткёа ханрызхёыцуа, азёы ихы иааташёаны баша лафны имхёазар калап хёа агёаанagara хмоурц залшом.

Аибашьракёеи урт ирхылёиаауа арыцхаракёеи хаиха зымчу заа Ауаюы игёеианырцозар акөхап...

Адунөитөи атоурых ашыш еицш еилыршьуп аибашьракёеи

ақәеибәхрәәи рыла. Абнауааи нас урт ырышьтәнеиуаз ахылтшьтра гәыпқәеи инадыркны ауаа алабеи ахаҳәмәыхәи кны иааиғәгылеит. Еибашьуан аңсҗазаараз! Ииааиз – даиааит, уи иакәын аңсҗазаара змаз. Иаҗахаз... Иаҗахоз ма дҗахон, ма дтәын. Атәы дтәуп, зинк иманы ҳәа дыҗазам. Убри иахкьон аибарҗсра.

Абас иалагеит адунеитәи ауаатәыәса ирҗхашьагоу рҗоурых.

Ицон ашәышықәсақәа, азқьышықәсақәа, амиллион шықәсақәағы, ауаа рдырреи рҗышәеи ырызхауан. Урт уажәшьта адгьыл иқәаарыхуа ианалагағы ауаатәыәса рыҗсҗазаара ғиауан җ-хырхарҗак рыла: азәы дынхаәын, даәазәы дхырҗәаәын. Убри иахкьаны анхаә изнапык ала аҗәмәтәа икын, егы инапала абҗьар икын. Абҗьар закәыхзи – алаба, нас акама, аҳәа аҗыхәтәан – ашәақь. Анхаә имыруга аҗәмәтәа арғиара аҗкыс уи иқәхра иазкыз абҗьар арғиаразы ауаә ихшыә еиха аус аируан. Ус икоуп иахьағы. Ишаабо еипш «акәты ашыга ашьаҗхыҗ иҗнахуеит». Аҗыхәтәан анаука-техникатә прогресс иалҗшәаны Анхаәы ирҗеит атрактори акомбаини. Урт иреихау егырызькамҗеит. Аароара қалар, миллион шықәса уажә аҗхьа еипш, дымчыдаха ажәан даҗаҗшуа дтәоуп Анхаәы. Азысаамҗа әеарҗәғьаргы – ус. Арахь уҗшыр, анхаәыгы дыхзырҗәаша адунеи ықәызблааша абҗьар қарҗеит, аха уи маҗыршьоит «еиғьу» акаҗара иағуп. Абас армағьырма иғиеит ауаә ихшыә иазбыз анаука-техникатә прогресс.

Иахьа аибашьра дуҗәкьа рзыгәағьуам, азәи-азәи еиҗә-шәоит, аха ршьа иалоу ашхам рдақәа ирҗаланы ргәы ғнакаауеит, ирҗахуп ауаа реибарфара, рықәеибәхра, рхырҗәара – уи дара рзы бҗьар җышәагоуп, хәхәхәҗроуп, қрырхагоуп, қьафуроуп. Ажәларқәа рықәеибәхра – ланарҗшыроуп дара рзы. Абасала ауаәы игыгшәыгра ацивилизацияхь еволиуҗиак азықамҗазакәа азқьышықәсақәа иргәылсны иаауеит – адуззақәа шәаны ианзымеибашьлак, ассақәа еибадырҗоит. Нас уҗшыхыр, урт рҗыхәакҗәа «ргәылшьап лағьырзқәа» нарықәтәо ихьадыршшахуеит.

«Чужого горя не бывает» ҳәа ахырқьиага ажәа «гәыр-җшаагақәа» рыххәаауа.

Абас, инеилацәкәы-аалацәкәны-еыргаза кәцашәа, адунеи ахәынтқарра дуззақәа ақәыршақатны Ақсны иақәлеит 70 шықәсқәа колониас измаз ақыртұа мпыцахалащәа, рымчра арака наунагза идыргәғәарц. Ари чархәаран.

Абасала, Ақсни ақсуааи рзы ачархәареи аполитикатә кахдпреи анымәапыргоз аамтазы, хажәлар агәеанызаара роухъан. 1989 шықәсазы икалаз аидыслара хажәлар «ирхадырштхъаз» 1937-тәи ашықәс ргәаланаршәеит. Уигыи акәым 1941 шықәсазы Аңынцәтәылатә еибашьра Дузза ианалага дара ртәқәа хъчан, хара хтәқәа изыхәтазгыи изыхәтамызгыи зегь еидыхәхәалан афронт ахь ишаәары-жыуазгыи ргәалашәеит. Абасала ускан хажәлар рыбғашшара пцәаны, нас руаажәлар ааганы ихаларыжыуа иалагеит, хбызшәагыи харгыи хархәаеырц. Убаскан ауп ақсуа школқәагыи анадыркыз. Абарт зегь ғыц иргәаладыршәеит. Уажәы еиҥах хдыртаслымырц бцъарла еиқәных ианааи, цыхәапцәала ақыртқәеи ақсуааи ахка зыбжыоу еиҥацәаны иааиҥагылеит. Уажәраанзагыи ус икан, аха акоммунист идеологцәа аешьареи аиҥызареи рыла еиқәдыршшон еснагь, насгыи усцәкыа бцъаршьтыхла аиҥагыларәынза инаргомызт. Арахь уңшыхыр ихабжьалаз хаймакгыи инагзаны ирызбауамызт.

Абас икан аибашьра алагамтазтәи ақыртқәеи ақсуааи хайзыказаашьа.

АҢОУРЫХ АХЫШЬТРАХЬ ИГҢЕЖЬУЕИТ

Ус еицш калоит абзиағгыи ацәгыәғгыи, аха уажә зызбахә сымоу илахьеиқәцагоу тоурыхуп. 1917 шықәсазы гәнахәрыла еицәкәәкәаз урыстәылатәи аимпериа еилаҳаит. Уи иабзоураны ахақәитра зоуз ақыртқәа, аимгеимцара рхы иархәаны, Ақсны реахадырҥеит. Даргыи харгыи хқолониан, ари гәатаны шәаргыи шәыжәларуп, харгыи хажәларуп, уажәы ахақәитра ҳауит, хайгәылара пату ақәцаны, шәааи тынч ханхап-ханцып рхәар акәымзи. Уи зхәауа акәыш иоуп. Ақыртұа жәлар газаны акәзам, аха «хара – хара ҳауп, егырт зустәда?!» хәа иказ агазақәа анырхагыла, ажәлар мәахкәеит.

Ус кәлеит Қырттәыла аменшивикцәа рхаан. Ускан хажәлар

рцеицәа хьзырхәагақәа ааңхьара карцеит: «Шөнеибац, шөнеибац, аңсуаа рыцкөынцәа!» хәа. Ршьапы икәгылеит бцъар зкуаны иказ зеггы.

Уи аоыза ахтыс калеит уажәгы: 70шықәса рышьтахь СССР зыхьыз урыстәлатәи аимпериа анхыбгала, еиҭах хгәылацәа хажәлеит, 70 шықәса рыла икәышыз политикк дзырхамгылеит ақыртұа жәлар. Ара иааганы индырхахьаз хчеицъыка иаазахьазггы хәадыргылеит. Аха «хчеицъыка длаграгыланы акькыхәа дшәышәуа дымцацызт азәгы!». Уажәгы ус икалеит: афыртын ларцан – аңшатлакә аадрыхит!.

Аға уи иеазыкаицон, аха ажәлар гәыгуан, усцәкәа икалоит хәа икамызт. Уи аены бцъармцала аға иеагыланы Аңсадгыл ахьчара зцеицшыз, уи ачархәара рыцхызггы иалашәомызт – доус рхатә усқәа иреын.

Ари санцамта афырхаца Цьофик Хашыг иакәзар, усқан уи Аегәаратәи ақытанхамәатә техникум далганы, ихылца ацыс тахәуа, иқытахь дхынхәын, аколнхарафәи экономистк иахасабала аусура далагеит. Уи калеит 1992 шықәсазы август 12 рзы. Аполитикатә тагылазаашьа шуашәшәыраз ибон Цьофик, аха усқан иабейдыруаз ҟы-мыш рышьтахь айбашьра ишалагәз!

Ауааы данқәыцшу азанаат алхра ицәуадаәуп, иҭаацәа ианидыргало ыкоуп, иоызцәаггы рнырра аницырхагахо калалоит. Аха Цьофик анахьггы арахьггы цырхага имоукәа ақытанхамәа аэкономика азанаат игәы иаҭахны иалихит. Усқан цыхьатәи асовет тәыла зеггы афәи еицш, аракаггы аэкономикатә хақәитра аус ауа иалагахьан. Уи усқан иқыта Хәаң дызлацхрааша азцаарақәа иакымкәа иобамкәа рцәыргарей рызбарей гәҭакыс иман, аха иаалырканы икалаз айбашьра уртқәа зеггы еицнаркәеит, ус шакәызггы, айбашьра еилгаанза урт гәыцхас ишимаз иман. Ушьтаншәа сырзыхын-хәуеит уи игәыцхәкәа. Уажә айбашьрахь ауп ихы ахьхаз – Гәдоуҭака. Уахь дцеит иаб Лиоваггы. Уахь рхы хан абцъар акра зылшоз ахацәа зеггы. Қыта-қытала аизара иафәын, Хәаңаа зегь рееидкыланы икан. Асияқәа карцон, еилкаатәын арратә занатқәас ирымаз, нас урт рыла абаталионқәа еиҭыркаауан. Абри аамтазы, аби аҭеи аймак роут: аоны азәы дынхароуп, аха уи зықәшәода? Иашьцәа аихабацәа оыцъа Урыстәылака икоуп, раара иазцшуп.

– Сара артиллерист изанаат сымоуп, уара арахе урхақмуп, ус анакеха сара еиха саҥахуп! – ихееит Ыофик иаахцэаны.

– Иабакоу уартиллериа?! – дгэаан иаепниҳееит аб.

– Иахья икам, аха уацэы икалоит! – ихееит аҕа. – Хаҕсадгьыл ҳахьчоит ҳаа хангыла, артиллериаггы ҳауроуп, уи амацггы аауроуп. Сара ҫы-шықәса убри ацара саҕын!

Урт реимак Мирод Гэажэбаггы даднагалазаап. Уиггы иҕа Хэажэарҕыси иареи убри аҫыза аймак рымазаарын, аха уи аб итэы иаиргеит. Арака аби аҕеи реимак даназызырҕы, Мирод агэра игеит Ыофик дышиашаз.

АҢСУА АРТИЛЛЕРИА

Усканцэҕа, Ыофик сартиллериступ, сара арака еиха саҥахуп ҳаа иаб агэра анииргоз, аңсуа артиллериа ахаҕа мгэарта икоу асаби иеиңш, имизацызт, аха «аира» амза-еҕэара аины икан. Уи калеит Гагра аҕа данықэырца ашьтаҳь.

Мышқэак аабжысхьан еиңш, енак Ыофик дкылхха даакылкееит аҫны, – игэалаиршэоит иаб. – Артиллериа ҳамазам, аха ихэуеит сымхэази: хэ-бзарбзанк ҳамоуп! – ихееит иара дгэырҕацэа, хаҕала ҳамтас иртэзшэа. – Уажэ урт ирыгу-ирыбзоу кацаны иахьаҕаху атың рзалхны иқэхаргылароуп.

Ус акэын ишыказггы: урт трофеин, аха ҳаибашьцэа хаҕала ирыртэз ҳамтак ирзааызан. Убарт роуп «агара игартцыз» ҳаруаа рҕаацэараҕы артиллериа «иины» ашьапы ақэгылара ишалагаз.

«Артиллериа – бог войны!»

Ус еиңш ахэшьара арҕахееит аҕоурых аҕы. Аибашьраҕы артиллериа иацназго мацуп. Уи идыруан Ыофик убри азоуп ҳамтак еиңш дзеигэырҕазггы.

Ыофик Асовет ар рҕы даныказ иаб изиҫыз салам шэҕэык аҕы ҳаңхьоит:

«Сара артиллериааҕы сыкоуп, «Самоходнаиа гаубица – 2» «СЗ» ҳаа икоуп, убри акомандирцэа ахьазыкарцэо сыкоуп. Агаубица атанк еиңшуп, сара раңхья танкыз цыысшьееит. Уи аппаратура иҕагылоу алоуп ушхысуа, ишеицэуцэо. Ажэакала,

аппаратура зегъ унарбоит: уахъхысуа, шака бжьюу. Уа уштатёу умац ауруеит. Убартқёа роуп иахдырцо. Даара игёйфагоуп, аха аматематика бзиа избон, убри ауп уажё исыхёо. Насгъы иара цатёуп, мап анакёха, ыы-шыкёса – исцёызыз шыкёсқёахоит».

Арпыс арра дцаны ыба-хца шыкёса рыла арра занаат ицоит, убри алагъы иуалпшыа нагзаны аоныка дхынхёуеит пхьатёара. Уи уажёшьта «шёйт» анырхёалак ицсадгыл ахьчара дазхианы азёы хёа днагылоит. Аха икан уи ауалпшыа уалбагас изыпхьазозгъы. «Иабахтаху» рхёон. Уи кзцз азамтоуп: 40–50 шыкёса инеипынкыланы тынч ауаа ргёы каршёны инхоз-инцуаз згёы иаанагодаз, знымзар-зны абцаркны Хацсадгыл Ацсны ахьчара хакёшёоит хёа. Цёофикгъы уи афыза ипхызгъы иаламшёацызт, аха иара ихёатёхатареи икёйбчареи ирыбзоураны идырцоз ламысла интырццаны ицеит. Абзиа кауцдар иааупылозаап, аа, уажёы игёы итамкёа, ихы итамкёа иахьяаипылаз! Ипылеит, аха ианбеипыла – ицсадгыл ахьчара анатыхыз аамтазыпцёкья!

Аибашыы Вадим Тания игёалаиршёоит:

– Гагрантё Гёдоутак иааргаз хё-бзарбзанк ирыгыз-ирыбзз кццаны еикёдыршёеит. Уажёшьта урт Ешыра иганы икёйргылатёуп. Уи азы иатыхуп арратё занаат артиллериа адырра. Цёашыркыла ирышьталеит, урт рыцшаара. Абасала кёоушёоукёак еидыркылоит. Арака дыкан артиллериа атёы здыруаз Лаврент Гыцба. Уи зарпысра итысхьаз хатцан, инапы ианырцеит абатареиа аиёкаара. Абатареиа ф-бзарбзанк рыла ишыакёгылоуп. Бзарбзанк фыык аматц руеит. Лаврент Гыцба дааин, абри абзарбзан шёнапы иануп ихёан, азёазёала хыхьзкёа ихёеит: Астамыр Тарба, Саша Жыба, Мушьнии Вадими Танияа, 18 шыкёса зхьцуаз Уфантё урыс цкёынакгъы. Командирс дшёймоуп (командир расчета) Цёофик Хашыг, ихёеит. Сара иаацъасшьеит: дыпхашья-пхатцо хакхья дгылоуп арпыс хёычык. Ашьтахь ауп ианеилыскааз абзарбзан атёы здыруаз азё шиакёыз. Егьырт зегъы ус аибашья хайдна-галеит акароуп. Уажёшьта аус нап арктёуп.

– Ахсаала хтахуп, дальномер хтахуп, аланарпшыга хтахуп, – инеикёипхьазеит Цёофик иара уатцёкья. Ускан уртқёа абаадыруаз. Нас хёычы-хёычла харгъы азанаат зыкацара

змоу рёынза иахирцеит, аха ишцахирца – аңсуатцас, иара хара дахцёыпхашё, хара иара хаицёыпхашё. Иуцёыпхашёз уицёыпхашё рымхёои! – иажёа хиркёшеит Вадим.

Цёофик, быжыоык ауаа итаны, аңшыхёцёа ркомандирс дкарцеит. Уи даара итакпхыкёра дуун: ага ихёааёы инеины ипшыхётёын, нас акёын рышьтахь игылаз абзарбзанхысцёа андырхысуаз.

Арака Цёофик днеиаанза аус руан Гёынба Алики Кёьцниа Тёмыри. Урт рапхьатёикёа ракёын, ирылшазгы рацёоуп. Аибашьра иациз хартиллериа иазымхауази, уи иабзоураны урт рапхьатёикёа иахьейхаз аус ахь ианиаргоуп Цёофик рхатыпан даныкарцаз.

Март мзазы ажёылара иказ ашьтахь артиллериаёы айткракёа нап дыркын. Атёылахьчара аминистрра аштаб акынтё иаины русушьа гёартон. Ускан Цёофик иусушьа ахёшьара бзиа артеит. Убри ашьтахь абатареиа акомандир Тёмыр Кёьцниа агаубица абатареиахь диаргеит. Убаскан уи ихатыпан еицёакны Цёофик абатареиа командирс избахё рхёеит.

– Цёофик, иаахцёаны, мап икит, – игёалаиршёоит Вадик Таниа. – Илымшоны акёмызт, аибашьра аамтазы арра леишёа гёгёазароуп. Уи казцо акомандир иоуп, арахь акомандир аңсуатцас аихабацёа дахцёыпхашёоит. Уарчартё икоуп, аха Цёофик иказшьа ус икан, ус даазан. Насгы аоны атаацёа ду дреицбын: ианду, иан, иаб, иахёшьцёа ыцья, иашьцёа ыцья. Ажё аацатёума, ахёыс нацатёума, ани-ари аонус аёы «аа, Цёофик!» рхёон, иаргы ахьышётхёа иёынейхон. Ажёакала, зегьы «командирцёан» иара «дсалда-тын». Ус икоуп атаацёа рёы. Атаацёа рёы ианакёы-заалак иреицбзоу зегь бзиа дырбоит, ейхаразак Цёофик иеипш хёатёацаоык, кёыбчак иакёзар... Аракагы ус акёын ишыказ: Цёофик хатыр змоу салдатын! Иара убас ауп атаацёа рёы ахёыцкёа ирейхабу акомандир иказшьа шышьтихуагы. Абас ауп ауаоы иказшьа шышьақёгылоу.

Ажёакала, ацыхётёан Цёофик дазааргеит, иагьа умхёан, уи асовет ар рёы авзвод акомандир ихатыпуаоыс дыкан. Ус анакёа, артиллериа адырра анаосгы, акомандир имацура

апышәа иман. Комиссарс дҕарцеит «аҕаацәа мац» иаары-
лхәхәо иказ Вадим Җаниа.

Аха арака имхәакәа узавсуам хаибашьцәа ирыпгылоз
ауадафракәа рахьтә чыда казшьак. Ар рәы закәан хадас икоу
Аустав ауп. Уи алоуп излашьақәгылоу арратә леишәа:
акомандири асалдаҕи реизыҕазаашьа. Аустав «ғәроуп»
асалдаҕи изы, уи зку акомандир иоуп. Уи ада ар зышьақәгы-
лазом. Акомандир икаитцо адца асалдаҕи изы изакәануп, уи
ииашоу, ииашаму хәа алацәажәарагы азин имазам. Аха
арака ииадыруа ар реиҕкаара макьана иабаказ, ар реиха
анкьатәи «Кьаразаа» ракәын урт зейпшыз: зеггы раҕхьазагы
икамызт ар рлеишәа зыргәғәоз, акомандир «ағәра» изыркуаз
Аустав. Уажәы урт реизыҕазаашьа аҕсуатцасла акәын ишыказ.
Хәоуеикәымшәарак каларгы аҕсуатцас акәын атыҕи ишыкәы-
рцоз. Хәара аҕахума икан, афархь мца еипш, апыркхәа
иткьоз арҕарцәагы, ицкәынцәамзи, рхы аҕша җан! Урт
рацәажәара еихагы иуадафын, аха Җьофик аихабацәа
рацәажәара аткыс урт рыкны еиха изымариан: имырхьаа-
закәа, азәазәала «днрыхәлаҕәхәаны» иара уа иааикәиртәон,
еихаразак қәрала иара изааигәаз, егырт «ахбыцкәа» ракәзар
акомиссар Вадим инапы ианицон.

Ускан аҕсуаа ҳар ашьақәгылара ианафыз аамҕаз акәын.

Аибашьцәа ирхәон абри афыза ахтыс җашьахәы кәлеит
хәа.

Җнак ахәыкаҕаа дгәаан, иусура кажьны иматәахәкәа
реидкылара далагеит, аоныка сцоит хәа. Икалап уи
дзыргәааз аус аҕы диашазар ма диашамзар! Ус акә, егыс
акә – аибашьра ахаҕа иҕагылоуп, ар акрыҕаҕатәуп, ус еипш
ахьынцыцра иаҕыпым арака. Зхы иаҕәазшьазгы зеггы ирбо
ирахауа иааргәғәаны дахьырхәтәуп. Иахихәаазеи зегь
зхьыпшу акомандир? Иихәарызеишь хәа зеггы Җьофик
изыпшуан. Абатареиа акомандир акгы кәмлазәзшәа
дааччан:

– Шықәсыбжак ламысла ҳамац ууит, иҕабуп хәа уаххәоит,
уца, мчыла азәгы уааникылом, – ихәеит иара.

Ари заҳаз зеггы иҗашьаны инеиҕапшы-ааиҕапшит, ус
еипш раҳап хәа ишыкамыз удырратә. Иара ахәыкаҕаагы,
иаасыдығәғәалар иргәыдысҕаша хәа «абзарбзан хккәа»

иакымкәә-иәбамкәә «икәә» итәцаны имаз «изтмыркъакәә» ихы икәәе даанхеит. Ус шакәызгы иихәаз – хәан, длықәланы аоныка дцеит. Ар рхәы кәзцозгы кәлеит, аха айбашьра ахтә иантәгылоу аамтәзы ас еипш агәарақәә азәгы ианажьтөым. Акомандир агәзианра иааирпшыз азәгы игәампхеит, амала аңсуатас иахәтыр баны иәепнырымхәеит акәымзар.

Зегь русқәә ирәын, адца ироуа анагзара иазхианы. Оы-мшкә рышьтахь, ахәылпәз иңшызар, рхәыкацәә деидара-псараха иөызцәә рхәы дацәланы даакылсит. Ари збаз зегьы иңьаршьеит, рыгәгы иахәеит, уажәраанзатәи ргәалагы нархыңсаит.

– Уи дшааиуаз здыруан сара, – ихәеит пату икәцаны днаскъазгаз акомандир дңышәырччо. Уи ихынхәра шыкала-згы тымцааит. Аха иара ахәыкацәә-бналаә имзакәә ихәеит, айбашьра еилгазшәә, имәтәә-иөытәә иееидкыланы аоны даннеи, иаашьа лгәампхакәә, икалеи, уаазцеи хәә иңшәма даниазцаа, имзакәә зегьы ихәазаап, ацыхәтәан акомандир иеихәазгы наццаны. Ааит, сгәааит хәә, уөызцәә рхәы акацара мап ацәкны ушңаауаз лхәан, икәнагоз иахәаны иөызцәә рхәы итаны даалышьтзаап. Иара уәә қиак иакәхарын, уртқәә зегьы акы мзакәә иөызцәә иреихәеит. Аңсәзаарафәы иагәа кәлоит, аха айбашьра ахтәфгы абжьааңны икалало аракагы икаларц алшозаап! Иагыика-леит арратә леишәә иацәыхараз, аха аңсуа иказшьа зныңшуаз ахтыс...

Хәр ианвари марти рзы икартаз ажәыларакәә, ишдыру еипш, ирықәымфеиит, аха усқан уртқәә зыхкәаз аштаб ахадафәы инарцаулан анализ кәцаны, изхәтаз алкаагы кәрцеит. Раңхәа иргыланы Акәә агаразы хәр ртактика рңсахит: хаха ажәыларә шамуаз агәра анырга, ирзбеит шьхала иахыкәшаны ирыжәларц. Ари имариамыз усың: атшәарақәә аға икхәан, аҳаракырақәә инапафәы икан, аха устәи ада даәә моакы ыкамызт Акәә агаразы. Айбашьра амца иаршхәаз хәибашьцәә, әеыцьбара еипш, нкылашьа рыма-мызт: урт уаха иахьыцәоуггы изеипхызуаз хәхтнықалақь Акәә акәын. Айбашьцәә ракәым – ажәлар зегьы! Еиңуп иаххәар: Аңсны иқәынхо ажәларқәә зегьы! Акәә иалцаз Акәә иазгәышьуан. Акәә изалымцыз – хәибашьцәә рнеира

иизгөйшөуан. Ари абыза агөеибафара ахыкоу, азхыцра
иабызоуп, нкылашыа рымазам...

Хнапыланы иахгөалахаршөап хаибашыца Шроматөи
ахыргөгөартө пжөаны иандөйкөлоз. Афганистантөи аиба-
шыра апышөа змаз Урстөйлатөи афедерация атөй-лахычара
аминистр П. Грачев, атагылазаашыа зөйпшраз аниархөа,
идырит уи иацыхөтөахозгы. Убаскан хагацаөа рхада илымха
дынтахөйт-хөйтүн (урт иаалыркыаны дагырнахьан), ө-
дивизк ар наштыны аибашыра ааныскылоит, шөагьейнсраа-
лоит хөа иабжыгеит. Аха мап икит – ускангы уи дышгөйц
дгөйгуан, «азхыцра» сөапыражыны ишпасызнымкылари хөа.
Урт реицаөажөара хаибашыца иабардыруз, аибашыра
иалашокны, знык Акөа хазнеиндаз хөа ижөыланы инеиуан.
Ааигөа кыртуа полковникк ишихөаз өйпш, ускан Александр
Македонски дгыланы дааиргы урт изаанкыломызт. Ацы-
хөтөан хагацаөа рпызагы ибөит, агөрагы игөит уи ус шакөыз.
Убаскан Урыстөйла ашыапы ижөыргыланы аибашыра
ааникылан, аинышөарахь ихы ирхөит. Уи ус зыкайтцаз
ашытахышөа ихөөит. «Акөа арахөйц иахынхалан!»

– Икалеи, хзаанышөкылеи? – агөынамзара рыман
иизцааит, аөыцбара өйпш, зхапыц агөйрө ыцгоз аибашыца.

– Ацсуааи акырткөөи хаишыцөоуп, газарак хыхьзар,
ихарөөйп, хаинышөап, ихөөит рхөөит хагацаөа рпыза.

Хаибашыца өымтзакөа инеиөапышы-ааиөапышит.

– Ари иаанагөи? – амца зөйкөтөаны иказ өйбашыфок
диазцаазаап ацыхөтөан.

– Акөа арахөйц иахынхалоуп, амарца, ипышөымтцөан
хөа ахөара каитөит, – рхөөит уи атакс.

Хаибашыца өйтөа инеиөапышы-ааиөапышит, рыбакаөа
көөицеиуа,

– Уи иаанагөи? – дцаахт өйтөа.

– Иаанагахуөи, абирак шкөакөа ххаргыланы зегы Акөа
хаизап, хөагьейнышөап рхөөит.

– Уажөраанза иабаказ?! – рхөөит дара иаарцбараны. –
Акөа хнеиуөит ишакөнаго ала, хбиракгы ахахаргылоит, –
рхөөит хаибашыца. Фы-мчыбжыа ракара хаибашыца
«агөра» рөакны иркын: аполитикца ашыа зыбжыоу ө-жөларык
өинхраалоит хөа ибжыакөзон, арахь рхаца ирбон уи

шеибажъараз. Уи ус шакөыз алашөгы ибон, избанзар, хагацөа рганахь ала уи убаскак игазаран, улацөа хуоаргы мбашья ыкамызт. Иахгөалахаршөап уи аамтазтөи ахтысцөа.

Акөа ақалацъ аөи Очамчыра ацентр аөи амитингцөа рымцапгара иалагеит. Ирхөозеи? Ирхөо уи ауп: ацсуааи хареи еицынхашья хамазам, урт ахыыкоу иказааит, Акөака иааир калом, рхөеит.

Иаагылеижьтеи убаскан акара аиаша рымхөацызт. Уи харгы иаадыруан, уи азоуп абцъар зышьтаххызгы. «Избан абцъар зышьтышөхыз?!» зхөало иргөалахаршөап урт рмитингцөа!..

Ари хаибашьцөа ирчхауа иказма, аанкылашьак рыма-замкөа, азхыцра еипш, «рдамбацөа» пжөаны идөыкө-леит пхьака. Артиллеристцөа ззыпшыз уи акөын хаибашьцөа рпынгылацөа еилапххауа рымца ылырхуан. Уажөшьта алашөгы ибартө икан, ыи-мчыбжья уажөапхья, ага игөы тпсауа, «Акөа еицөырхатөуп» хөа дыхөхөаны аибашья ааникылозтгы, уажөы арахөыц акөым, ацба шаха иахынхалазаргы еицөырхашья шамамыз. Убаскан, ишьамхыша арсны Грачов дихөеит, иухөаз сацөшахатуп, ө-дивизк ракөым, хцагы аашьтны сеицөырха хөа.

Афгантө еибашья аветеран уи цсыхөа шамамыз изымдыруа дыказма.

– Мап! – ихөеит иара, дцышөырччо. – Сыр зтаз адөыцба нак Урыстөылака ицахьеит! Ажөакала, урт еилибакааит: анахьгы арахьгы доус ирзеицгыз аусцөа ракөын изөыз – излахөхөхөтуаз Ацсны акөын: аинрал Грачов итахын ақыртцөеи ацсуааи еинрааланы, ипроблемагы избарц. Ари абга шкөакөа изымдруа дыказма, аурсцөа рызбахө анрахалак рхөы-ржы еилагылон. «Иреицгыз сминистрцөа (дырха-хапхьазалап урт рахь Каркарашвилигы) хмацурацөа шьтацдоит уанацөшахатха хөа иоөагылеит, – ихы ирцьион ацыхөтөан рхада. – Нас сцацөшахатымхеит».

Иахья ибазма уи ас еипш атагылазаашьяцөа раан аөөыхшья! Аха уи хырцьиаган. Ус акөым, дөа моак хамазам, аурысцөа рыда хаикөзырхо дөа мчык ыказам ихөар, ихамцгылоз дарбан министрыз?! Иара дышиашоу агөра игозар – иреицгу иминистрцөа рмацурацөа рышьтацара

акәым, иминистрцәа ркабинет шеизаку ипхьатәозарггы ибла
кәысуамызт. Иблакәа ҳархымпшылахьей, иаамдыруей урт
закәу! Аха уртқәа зеггы, хыхь ишысхәахьоу еипш, хырқияган.

Абас икан адунеи ағы еицырдыруа аполитик илапшкәа
«атбаара».

Арт аибашьратә хтыскәеи урт ирхыләи ааз аполитикеи
аҫоурыхәәцәа роуп итызцаарц, ахәшьарггы рызтарц зыхәтоу,
аха сара сзааатгылаз, абас еипш Аҫсны аҫоурых хтыс ду
анымәапысуаз, ҳажәлар рлахьынтә азбарағы рахтнықалақь
Акәа рнапәғы аагара ус хаданы ианыказ, адунеи ахьынза-
назаазо икаларызеишь хәа рлымхәқәаггы кыдтаны,
рыблақәаггы тырхаха ианыпшуаз аамтазы, ҳочерк афырхаца
убри ахтыс азәы хәа далагылан – ус ауп иахьа иөызцәа
ишырхәо. Цабыргуп, абцъар зкыз зегь азәы хәа икан, урт
хацәнмырха аға ижәлеит. Аха аға имчрақәа еилапыххааны
рымәа ылхтәымзи, абракоуп Цюофик дналкааны азәы хәа
ихьз ахьырхәазггы.

Апшыхәәцәа ркомандир иахасабала, Акәа ианажәла
инаркны Цюофик игәып иманы афронт ахтәғы дыкан.
Абатареи акомандир иуалзамызт уи аус анагзара, аха
аҫакпхықәра дузза рәақхьа иқәгылаз гәатаны, артиллериа
акомандақатара ирзбеит, азанаат зықатара бзиаза змаз
иахасабала, Цюофик ари аус инапы ианыртарц. Ихаҫыған
абатареи аусқәа рнапы ианцан акомиссар Водим ҫаниеи
авзвод акомандир Анзор Бигәаи.

– Цюофик адтәа икаитцоз ала акәын хабзарбзанқәа шхысуаз,
– игәалаиршәоит Вадим ҫания. – Уи убаскак ирманшәалон,
аға ипсыртәцәкьа иақәшәартә еипш. Иөызцәа Алиқ Лакобеи
Фридон Гобечиiei иаарылшаз еиҫахәашьа амазам. Мызкы
инеиханы уахгыҫынгы уахь акәын иахьыказ, рациона акәын
хшеибадыруаз. Убаскан, нахьхь, хәык ағы Цюофик дырхәит,
аха ахәра гәҫәамызт, «ичхартә» икан акынтә иҫахәаны уа
иәаникылт. Ус хашпшыз хабзарбзанқәа рхысра еипкьейт.
Уи калейт сентиабр 24 рзы. Икалазггы еилкаан, ажәлар
ықәцны ицон, ажәлар–жәларуп, насггы иқәцны рыпсадггы ахь
ицон, ҳзырпырхагахаран ҳакааз! Уажәы зеггы ҳагәқәа
хыҫхытуан акароуп, гәамц-хамцра ыказамызт иахьа-уатәы
Акәа хңеиуан. Ақәцра ишағызггы ағагылара шыкац икан, аға

Акәа далхцаанза.

Убри Акәа ахақәйттәразы иааирқшыз ахацарей, илиршаз аңьамығәей, нас уи лтцшәас иаиуз ҳасабс икацаны, алеитенант Хашыг Цьофик Лиова-ица Ацсны Аҳәынҭқарра Хада иусқкала ианашьян «Леон» иорден.

Абзарбзан «Д-44» акомандир Заур Шьалашьяа агает «Республика Абхазия» адакьәы иоуеит: «Без преувеличения можно сказать, что Джофик Хашиг внес большой вклад в становление и развитие Отечественной артиллерии. Он был профессиональным артиллеристом. Будучи в рядах Советской Армии в артдивизионе был замкомандиром взвода пушечной батареи. Таких специалистов во всей Абхазии немного. Руководство артиллерии связывало с ним много надежд при будущем формировании регулярной армии.

Родился он в селе Хуап. Сначала Джофик был командиром взвода управления, и наконец командиром 1-ой батареи. Ему было присвоено звание лейтенанта.

Джофика отличала особая корректность в обращении с товарищами. Он был немногословен, он – человек дела. Многие в батарее по возрасту были старше его, но он пользовался высоким авторитетом и у старших, и у младших. Когда в батарею приходили новые товарищи, он много времени проводил с ними, готовя их к боевой обстановке».

ЦЬОФИК ИКАЗШЬА.

Абас еипш ахы чыда наҭаны, сазаатгыларц сҭахуп абартқәа зегьы зхылҭеиаауаз Цьофик иказшьа. Ауааы иказшьа дызлияаз аҭнаҭеи икәша-мыкәша икоу ауааи рныррала ишьақәгылоит, ашкол аныррагы уахь иналацаны. Урт рымацарагы ракәзам, икоуп ажәлар рдоуха аныррагы. Уи зқьышықәсала ишьақәгылоз, аибашьрей агәәкреи рыла изрыжәыз милаҭ казшьоуп. Иахьа уи амилаҭ менталитет хәа иашьтоуп – ажәлар ргәәҭеи рхаҭрей аазырқшуа амилаҭ казшьа. Убарт зегьы, аҭацха еихыпхьарҭа икылпхо амра ашәахәа еипш, еизакны Цьофик иабацәеи урт рабацәеи рьоната ионапхон. Уи еицырдыруз аҭаҭан. Цьофик иабду иаб Муса – ҭаацәара дуун: пшыоык аҭацәеи пшыоык аҭхәцәеи

иман. 1912 шықсазы обаны еихагылаз акөаскыа еиххәа-еицхәа хыбс атанақы ақтаны идыргылаз, ускантәи аамтазы анхақа ракөым тауади-аамстеи уи амыза ахыбра зызгыламыз ыкан. Уи иахыагы игылоуп, ахыб рыцсахит, идырғыцит акароуп. Ақсны ақыртұа меншивикцәа реанахадырқа, абцаркны ирғагылаз «Кыаразаа» ирылан Цюфик иабду Гәйд (Хакөыцә хәа иархәон) уи иашьейхәб Жагәа. Жагәа Цсырзха аибашьраан хаттарыла дтахеит. Дтаацәарамызт, итынхаз ахыз-ақшеи аныхачақа иамызоу ипатрети роуп. Уи иахыагы азал ағы ишашаза икәгылоуп. Цюфик ибла анаахит инаркны ибон зыцсадгыл зхы ақөызтаз иабду иашыа исакыа. Гагра ақыртқәа аныкөырцоз Жагәа ашәақ ахыкцәкыаз инапы ахы ақәшәан, инапгы хәит, ашәақ амғгы цыххаа ицеит. Уаантә дышиашаз аоны дааин инапгы ғахәаны, даәа бцаркгы аоны имазаарын, иашытыхны ихыацуаз ақыртқәа рыр рымәа кны, ишыа иурц дцеит. Амызцәагы ицзар акөхарын. Анхәала ихыкәшаны Цсырзха илбааны рымәа ркит. Цсак ашыапы иеавакны Жагәа ицәақханы нцәаанза деибашьуан, уака фырхаттарылагы дтахеит.

Ари атоурых Цюфик ибзиазаны идыруан. Арцага шәкәкәа ирныз акөым, аоны иахауаз атоурых цабьрг алоуп уртқәа шидыруаз. Ашкол ағы иахауан хыыз змамыз, жәла змамыз, милатла еилкаамыз аменшивикцәеи абольшевикцәеи реибашьра. Урыстәылатәи аимпериа анхыбгала, уи рхы иархәаны, ақыртқәа Ақсны реахадырцәит. Уажәы аибашьра аан ишыкартаз еицш! Амац ацәа ацсахуеит, аха агәы ацсахзом! Уртқәа Цюфик ибзиазаны идыруан.

Абри амыза адоухаи адунеихәацшрей ахыыказ аонаца иалиааз арцысуп Цюфик. Урт иаалыркыаны имахәзеит, уртқәа зегы ишыа-ида иалалартә уахгы-еынгы иибоз иахауаз ракөын.

Урт ракөым иани иаби аныцсахоз, рмызцәа рғы имхысхәхандаз хәа ртаацәа ашкол ағы ианнарға, ахаан ирмахацыз абызшәала ицәажәар акөхеит. Ацара-дырра азакәан ус ауп ишыкоу: рацхәаза ашкол ах ушыаға анеихуго инаркны иуцәажәа угәы ианыруа, иуцәа амацәар ухы-угәағы инеиуа уан лбызшәала иуцәозароуп. Ускан ауп ацарагы ануцәа, нас убафхатәрагы анцөыруго. Аха уажә уртқәа зегь рымәа кын.

«Алахшақәә шәара, ақыртшәә шәца, убри ауп зинс ишәы-моу!» – рхәеит реыртапанчаны, рыстратегиатә моаду ианыпшыло, хара хәгәхәаа зкыдаз. Убри иахкәаны бицарак цара-дыррада рхы зкәыркуа рзымдыруа иаабжәхеит. Урт рахтә икан хымпада абафхатәра змаз, заңхәака ицара-уафхараны иказ, ишәжәыооцәахараны, иагроно-мцәахараны, инцәнырцәахараны иказ. Уртқәә зеггы рымәә фәкәан. Убарт зымәә фәкәаз иреиуаны рхы рыңхәазон Цьофик иаб Лиовей иан Кәәкәасқыр-ңха Светеи.

Ажәакала, ақыртша меншивикцәеи хәреи ихабжәалаз атоурыхтә еицара адацқәә цаулан, зегг рәха ишәартан уи анафсантәи ахырхарта. Абартқәә зеггы ибзиазаны ибон, иахауан, еиликаауан Цьофик хәычы ихы идыруа даныкала инаркны. Убартқәә ирыбзоуруп аибашьра ианналага адырфәены инаркны аңсуа хатцак (ускәк ихаракны ихы шимпхәазозгы) иахәсабала, аңсадгыл ахьчаоцәә днеины дзынарыдгылаз. Уи гәылагы псылагы иалихыз мәан, уи анафс дәәә мәәк ыкамызт иара изы. Ус икан, ус ихәыцуан иабицара иатцанакуаз афар зеггы.

Аибашьра ауафы игәы «цәымсанатәуеит», агыгшәыгра-фынза даннанагогы кәлоит. Аха Цьофик иааңоушьартә дразын, дгәыпшқан, уи иказшәа аибашьра гәәкра иазымп-сахзеит. Ари ифызцәә зегг еицәакны ирхәоит иахәагы. Зеггы-зеггы реицәа иман аңсуа кәзшәа: иихәаз хәан, уи закәанын иара изы. Ажәакала, Цьофик кәзшәа бзиас иказ зегг иман, акомандир иказшәада, еицаразак аибашьра аамтазтәи акомандир. Уи дымәығзароуп, дыңьбаразароуп. Урт зегг атахуп, инапатқака икоу иххәыцырц азы. Цьофик уи «игха» ханартәауан арратә занаат бзиан иахьидыруаз, насгы ихаҗа дфырпшыганы рәаңхәа икәгылаз азцаара ахьынеигзоз. Ус шакәызгы, ифызцәә излархәо ала, ашәартә ахаҗа иантагы-лалак еицәабы-еицәабы хәә азә дымшәатәкәа ирцәбараны адцакацарагы илшон. Уи афызәа аказшәа шилазгы ааирпшхәан.

Аибашьра ианналага инаркны абатареиәа Шыцкәара акәын иахьылаз, уахынла гәып-гәыпла рыешаны анхацәә рыонқәә рфәи акәын иахьыпхьоз. Шыцкәараагы, рыцкәынцәә реицәш ипхәазаны, даара хәтырла иныкәыргон хәңсадгыл ахьча-

“Цьофик знымзар-зны тынч дтөаны убомызт. Ус икоу изы ирхөит: «Уи ацёы дахоуп!» Цабыргыцёкяны ус иказ иакөын иара. Иус даёын ихы-игёы – иңсы уакөын иахыказ, аибашьра аус ада даёа цстазаарак имазам угөахөрын. Аха нас цсеивгарак анааиоулак, аибашьра ахта итагылоу акомандир иакөзамшөа, хөыцдас ампыл ғыркьаса иманы даакөлон. Иутахы-иутахым уаргы уалеигалон – уи иаацёоушьаратө аспорт бзиа ибон. Ашьапылампыл, анапылампыл, уртқөагы ракөым, тынч атөара шицөтөымызгы, анард асра аума, еиндатларак ахыкоу даара бзиа ибаны дыхөмаруан. Ицёоушьаша, урт дыриааир – игөалакара даара ибзиахон. Ажөакала, имац-иду аиааира акөын дзызгөышьуаз. Уи зегы иртахуп, аха Цьофик дфанатикын, убри аиндатлара хөыцағгы аиааира «ду» агара акөын иитахыз. Ус шакөызгы ахыз-аңша дазгөышьуа, ахзыргара иашьтаз арцысзамызт».

Иаб Лиова игөалаиршөит:

«Аишьцөа азөы аоны дынхароуп – ус икан, ус ауп ишахөтоугы. Традициала атаацөара иреитцыбзоу иоуп аоны иаанхо. Ари атрадиция идыруазу сыздыруам, аха, даны-хөыцыз инаркны анхара ихшыө азцон. Уи еиха иаабартө икалеит даныхбыцха: нхаюцдас аөы бзиа ибон, бзиа ибон арахе. Иашьцөагы аөкөа бзиа ирбон, архан өкөак ргыкьашөар иахьахөлаанза ирыкөтөан иоуан. Цьофик иакөзар аөы инапала иазар итахын, аөырыюра иазыкайтцон. Аоны икастцоз аргыларакөа даарак игөы рызтамызт, иара итахын даөакала иргыларц. Убри азы Вадим Таниягы зны дааигахьан, нцнырк иахасабала диацөажөарц.

Арра дыканы данааи арендкөа рызцаара цөыртцхьан, ачаи хааигөара ибзианы икоуп, ихадахкылар бзиан, аха хамч ақөхом анысхөа, ауаа аинтерес дуркыр, агөақьхөа ихырхуеит ихөеит. Убас анхамөа ус инартбааны дахөаңшуан. Зны аоны ашөыр-ақөыр азцаара цөырганы, араса кахцар шыстахыз иасхөеит, аха Цьофик игөамцхеит, ахөырма кахцар еиғыуп ихөеит. Ихөеит акөым, агөра сиргеит, хадгыл ахөырма еиха ишанаало, насгы лыцшөала еиха ишеиғыу. Игөы нсырхарым хөа акөым, агөра ансирга, ус егыкахцеит».

Игөалаиршөит Вадим Тания:

«Ешыра Аюзба Едик ионы хақан. Ёнак дсазцааит ақырмыт

шпарзуеи хәа. Аибашьра ахта хтагылоуп, арахь ақырмыт шырзуа атехнологиа еиликаар итахуп! Азныказы иаацъа-сшьеит, аха нас Ыофик зегъы интересс ишимаз, ус баша дшазымтцааз саназхәыц:

– Узазцааи? – изцаара атак ацынхәрас схаҭа сиязцааит.

– Аибашьра ашьтахь ақырмыт зауад сырғылар сҭахуп, – ихәеит Ыофик. – Анышә ауп иаҭаху, уи ара икоуп, ахә хшәом, аҭса хшәом, уаха харцъ аҭахны хәа иказам.

Ари хәицәажәара аҭхәа Заур Шьалашьааи Ыофики кыр аицәажәарақәа рыман, аҭыхәтәан дақәшахәтхейт аибашьра ашьтахь Аҭсуа университет аекономикатә факультет аҭалара. Сара избон аекономика даара ихшыю шазцоз. Уажә сиязцаахт:

– Ақырмыт зауад ургылар уҭахуп, арахь Заургы ажәа иуҭахьейт аекономикатә факультет ушҭало ала, – схәеит сара. – Уигъы акәым, Хәаҭ аоны унхаргы уҭахуп. Урт зегъы еилагзашьас иумоузеи?

– Урт зегъы зысҭаху сқыҭазы ауп, – ихәеит Ыофик. – Ақырмыт зауад аргылар уи лыцшәала аус аурц, аекономикатә дырра аҭахуп. Урт зегъы аоны сшыкоу еиҭыскаауейт, сқыҭагы иасырхәойт, ауаагы аусурҭа роуейт, – ихәеит.

Иудыруейт, аоны анхара бзиа рымоуп, аха Ыофик иҭахын ргыларак хаз нап аиркырц, убри аҭыхәала игәы иҭаз збаны ишимаз сеихәахьан, нцънырк иахасабала дсизцаауан уи шырғылатәыз.

Ыофик амаалықъ иеипш акәын дшыцкьаз, гәыкала дшыказ, даараза згәы былуаз арпысын, ашьац иреуамызт хәа ззырхәоз дреиуан. Хәанаатәалак иқыҭеи дызлыцыз иҭаацәеи рызбахә анимхәоз ыкамызт. Иҭаацәа – иан, иаб, иашьцәа иахәшьцәа – бзиа ишҭеимбоз, аха ианду илеи-ҭышьоз азә дыкамызт. Иара изы уи дҭааимбар пхәсын.

Ыофик аҭаҭын дахомызт, арыжәтә ижәуамызт. Аоныка ицалак арыжәтә анаахамгалоз ыкамызт, иааигон ихаҭагы, аха акы-оба цәыца еиҳаны ижәуамызт».

Иаб Лиова игәалаиршәойт:

«Инабжьаршә-аабжьаршәны хгәы ирҭынчырц даабы-жькьалон. Ус акәын, агәҭынчра абакахыз, аха Ыофик данаалак, еиҳаразак иоызцәақәак ицны ианаалак, агәахәара

хартон. Урт ртагылазаашья ахьамтара рныцшуа, ргәы каҳаны ицәажәо знымзар-зны ихамбеит, иаҳмаҳаит. Цьофик ихагу-ихабзоу еснагь илацш рхын. Иашьеихаб Цьамалгы дицны данаауаз ыкан, аха уи деицбушәа акәын Цьофик дшизы-зырәуаз. Аибашьяра ианналагоз Цьамал Украина дыкан, уа аус иуан, нас ауп данааз. Дааит ицсадгьыл ахьчараз. Аибашьяра ашьтахь уахь дабацоз. Аоны даанхеит.

Цьофик аиааира амш дзыцшын, аоны хусқәа-ххәысқәа зегьы аибашьяра ашьтахь акәын аплан ианарбаз. Ус еилгеит аибашьярагы, Цьофик ифыццәагы иаргы руалцшья нарыгзеит, аға Ацсны дықәырцеит, аибашьярағы Аиааира ргеит, аха еицах, уажәраанза еицш, даабжьысуан акароуп. Сыцшуп иахья-уацәы дшаара данбаауа хәа. Аколнхарағы аусура дахьалагазгы адырра сыртеит итыц ахь дхынхәаит хәа.

– Мап, арахь саауа сыкам, сфыццәагы стехникагы макьана исызныжьуам, – ихәеит иаахцәаны, аоныка ихы шхазгы. Саргы имакны егьсызмхәеит.

Аибашьяра калаанза Цьофик сара сзы дхәыцын, аха ишысхәахьоу еицш, нхаџцас хәицәажәо афынза дхәыцуан. Аха, нас, аибашьяра ианалага, мызқәак рышьтахь, аиаша уасхәап, ацышәа змоу уаџ хатәрак иеицш акәын хтагы-лазаашьеи хдеицши ртәы дшалацәажәоз. Саргы сказшья сыцсахын, хәыццас дшьаны акәымкәа, ацышәа змоу еибашьык иеицш акәын сышиацәажәоз.

Аибашьяра ашьтахь мызқәак рыла мацк атышөынтәалара акәын дыззыцшыз, нас аоныка дхынхәуан, имазеит акәымзар”.

Аб даагәынқын, хамтакты дынкахәыцуа дтәан. Сара уаҳа зцаара исымтазеит, аб – дабуп, зца дымцсыц уца диумырцәуан хәа ажәлар иззырхәаз, диумрцәуацәкьан хәа акәзам, уи игәырәеи игәатца итажьу ахьяаи еилкаашья рымазам ауп иаанагоз уи ажәа. Сара уажәы Лиова сахьихәапшуаз, ихәапшра акәым, игәатцахь акәын «сылацш» ахьхаз. Хәигәылацәоуп, хәишьцәоуп, ихәыцра инаркны зегь рыла издыруа роуп ари атаацәа, аха уажә еиха дыздыруазшәа игәеисра иацеисуаз ихьяаи игәырәеи уажә еиха исныруа, схьсгәы афынза днаганы сизызрәуан ари ауаџ.

Хыхь исхәеит Лиова иабшьтра зеипшраз, урт ртаацәара шака итбааз. Ашьтахь зегь лахьынтцак-лахьынтцак рыман. Ацстазаара мардуануп рхәоит, шьоукы халоит, шьоукы лбаауеит. Мамзаргы зны ухалоит, зны улбаауеит. Пшьоык аишьцәа ахьыказ агәараҭаҕы Лиова зацөык иоуп сабис ииз. Уигы агара дышгараз иаб дипхеит. Уи калеит 1936 шықсазы – ацстазаара аныбаапсаз, ҕыц еиҕыркааз аколнхарақәа ажәлар цыамыҕәаны ианырзыказ аамтазы.

Лиова иан Арзения Уатҳаратәуп, лани лаби ыкан, лашьцәа ыкан, лара дкәыпшын, уажә акәын ацстазаара данаалагылаз. Лыпшәма икә-ицас аныкарца ашьтахь, ацсуатцасла аила-цәажәара рыман.

– Сара сызғаб дахьяанагаз ашә аркны даәа разкык лыстоит хәа дсызгазом? – ихәеит лаб Цыиц-ица (Қардиа) Тапагә. – Анцәа иишаз сабик агәараҭаҕы дыкоуп, убри длаазааит, иара асаби дымшны агәараҭа дазгылааит.

Абду иныхәапхьз доухахеит ари агәараҭазы!

Хыхь ишысхәахьоу еипш, Лиовей ааигәа зыпстазаара иалцыз уи ипшәма Света Кәакәасқыр-пҳаи хәоык ахшара рхылцит, иагыраазеит. Ус анакәха, азы ахьышьтрахь ихынхәит, ацстазаара еиҭа амардуан ихалеит. Атаацәа азғаб драазоит ҕнаҭак ныкәылгарц, ачкәын – ианатаххо рыпсадгьыл ихьчарц. Цьофик дкәыпшын, атаацәара алалара дзахьмзагәышьеит, аха хаҭацас ипсадгьыл ихьчартә дыкан, иагыхьчеит.

Шәага-загас иамоузеи зҭеи дзыпхаз ани аби ргәырәа! Лиова иоызцәа шакао ыкада Ацсны, ақыртүа мпыцахалаоцәа ацсуа ҕнаҭакәа рҕы ахьяаи агәырәеи ахьнаргаз?!

«Иааит ақыртқәа бцарла хдыртыслымырц, аха хәрәа-гылеит – иказма даәа моак?» – абас еипш азцаара рахҭап анхацәа, аусуцәа, ацарауаа, ахәынтқарратә усзуоцәа. Агәра ганы сыкоуп (уи аибашьра ахата иахнарбеит), хажәлар ахәычы-аду, ацхәыс-ахатца абас шырхәоз: «Хажәлар иршьамхнышгыларц абцар кны данааи нахыс уи уажәшьта дхәған. Аға ҕацас иҕагылара ада уаха даәа моак зыкаломызт. Ацсуа дапсуоуп, аға иҕапхьа ихы лаиркәзом». «Хажәынцәа тахеит хажәлар ирҕеипшыз атәреи ахьпшреи ирцәыхьчаны, хажәака абицарақәа зпәехәаша аҭоурых дугьы хзынрыжыит. Хара хзы уи иахья игәынкылагоуп».

Арт ажәәкәа аб иоуп изхәаз. Ихәеит игәы ргәғәаны, ихәаа хеыгас, аха ус ауп ишыкоугы.

Ацыхәтәан џбака ажәа схәар сҭахуп, хаҭала Ыофик игәаларшәара иазкны.

Җаибашыцәа аҭа Аҭсны даныкәырца ахымш рзы, сыҭшы-зар Ыофик ажыжәхәа машыынала даакылкәеит. Еснагь ишыкаицалац еипш, хгәашә данаавала даатгылан, амашыына даатыцит, иашыа Ыамалгы дицын. Җаргы азәы ихабар аабозар хәа хәгәкәа хытхытуа хәпшын, ашыр-сырхәа агәашә хнадыхылеит. Җамтәктәи хәицәажәара ашытахь, ирхәеит саатк ашытахь ишыхынхәуа. Саргы Акәәка ацара оөазкны сыкан, ирасхәеит сыргарц.

Амәа хәкәуп, Гәдоутә хнеины Акәәка амәа хананыла, сыбла иабаз саршанхеит: амәаду ытүтәаа машыына хкыс икоу зегь еишытагыланы иаауеит цыхәаҭцәарак рымазамкәа.

– Ари закәи, ура?! – избо цыашыаны сразцааит.

Аишыцәа аапышәырчеит.

– Җанаауазгы цәгәала хрылсноуп хшааз, – ихәеит Ыофик. – Араантә ацара еихагы иуадаоуп – аа, ишаауа еивагыланы

– Аҭсны аихабыра азин кәрцеит хаха-хымш атрофеи агара, – ихәеит Ыамал.

– Аҭсны аимцәароу?! – Ыофик ихәаз сзеилымкаазшәа, иаатысцааит. – Мчыбжык цуеит Акәа еимыртәоижытәи!

– Адунеи ағы иахьабалак ус иказаап, – ихәеит Ыофик, – аибашыра ашытахь аиааира згаз ар азин ыртәоит хаха-хымш... – иажәа намыгзакәа даатгылеит.

– Ажәлар рмал аимцәара?! – игәагыны изымхәаз иажәа инацысчеит. – Аҭсуаа Акәа хәкәцхьан, уажә акырткәа ыкәцит. Ари хәгацәа рҭан ауп, ари аҭсуаа инрыжыыз рмал ауп хәа еилзыргода?!

– Еилзырго хәа азәрыкоума, тәа збаз тәа ихәхәоит! – дааччеит Ыамал.

Сара ғымтзакәа иахдылоз амашыынакәа сырзыпшуан. Урт амәаду нтыртәааны еишытагылан ишаац иаауан, цыхәа-ҭцәарак рымазамкәа.

– Нактәи аган шҭакоу? – схәыцра саалцын сразцааит, урт иахәа Галынтә ишаауаз сазхәыцны.

– Уахыгы ус ауми? – рхәеит арҭарцәа.

Усканцѣкѣ сгѣи иааногон убри «хаха-хымш» хѣа қѣад ианым азакѣан ала иқатѣз азин ианаамтоу ианкылахойт хѣа. Сара исгѣалашѣойт, 1945 шықѣса маи мзасы Германиатѣ дошѣтала аматѣа-аотѣа анаарышѣтуаз. Ирхѣон ускан, цыхѣаѣцѣарак рымазамкѣа аешелонқѣа Асовет Еидгылахь амѣа иқѣын хѣа. Убасқан ауп раѣхьа иансахѣз убри «хаха-хымштѣи» аимѣѣаѣѣа рзакѣан азбахѣ. Аха ускан уи закѣанѣкѣан, хаха-хымш рышѣтѣхь аѣан аимѣѣара аанкылан. Уи аѣа иѣан аимѣѣара акѣын изызкыз. Араѣа уи азакѣан аус азымуит, хмал акѣын еимырѣѣозгы, убри иахѣкѣаны Гѣымстѣа аѣѣаѣы ѣыѣа еибашѣит. «Аиааира аагѣит, уаѣа ишѣѣахи?!» зхѣоз раѣѣаѣын. Хаха-хымш ианаму, нас хы-мыз рзгы ирызнымкылеит, хы-шықѣса рѣгы – зѣгь рыла ахы иаужьхеит аимѣѣара аус. Аха ускан уртқѣа ус ишыѣкалоз абаздыруаз!

– Галгы аимцэара иаџума? – иаларыкъашџа сразцааит хџытцас. Ёыцны иубо лабџабазаргы агџра узымгошџа укамлои. Абри еигш аиааира ду згаз хџжџлар рыхыз-рыцша адунеи иахзыртџоз абри аџыза рхы ишцџақџнадырго хџа схџыцуан усқан сара.

– Аңкөынцәа аапышөырчөит. Еилкаан уаҕагы аусқәа
зеипшраз. Сара уажөы Акәаа реиҳагы Галаа хьаас исыман,
излауаз ала урт ыгәшәа хәатөын, мап анакәха ихәдхәркьон.
Амәа ҳахьыкөыз абригы ыыхшыю азысышьтит. Аишьцәа
ҳаҗырқәцарала исзызыроуан. Ацыхәтәан Цьамал даацәа-
жәан:

– Ҳашъаду, ари убо, – ихёан, сышътахъка сынхъаирқшит,
– убра лыгажѣки такъаажѣки хрықшѣеит, ирфо рымам, иржѣуа
рымам, абри ашыла рзаазгоит, ѡбақа пұт ыкоуп, пытк
ирызхап.

Хәара аҗаума, исаһаз сгәи иахәеит, иагърымасырехәеит. Сара иңьасшьаз, аибашьра ауаы дармеыгуеит, иуафра иңәнарзуа ағынза иламыс ланаркәуеит. Уимоу, уажәраанза акәтыңцәкьа зымшьыңыз уажә ауаы акәты даимихуа ағынза игәи цөымсахоит. Аибашьра убаскак ауаы иңсихика шыақәнаркьоит, еиҳаразак ақөиңш. Ускан, аибашьра анеилгацәкьа уртқәа сыздыруамызт. Цьофик аибашьра қалаанза дшызбахьаз еиңш иеимпсахзакәа дламыс маца-

раха, дыңхашьаны убла дхымпшыло акөын дшыказ. Аибашьра, агөакра ихигаз мчыдан иламыс ағаңхьа. Уи иказшьа налкааны иыызцаагы ирхөит. Сара сгөалашөараөы уи арғыс ус ауп дшаанхаз.

Иуадаөын амал азгөыхөцөа раанкылара рхөит, избан, икалазөи хөа уанразцаалак. Уи хырқыагоуп! Иуадаөамзи аға иаанкыларөи нак икөцарөи? Хаха-хымштөи азақөан иакөыршөаны акөымзаргы, аанкылашьа аман. Иахьатөи абицара Аңсуара иацөыхарахөит, аха ажөлар уи ршьа иалоуп. Аңсуара еибаркны измоу ахьзи-ахьымзги роуп. Аибашьра ашьтахь ажөлар рхы зкөыркуа рзымдыруа ианыказ аамтаз, Аңсны ахы-ацыхөа аизаракөа моаңганы ажөлар еидкылатөын, амөа икөцатөын, иргөаларшөатөын ахьзи-ахьымзги дамығаны ишыкалоз. Убри инаваргыланы Аңсны амал излауаз ала ихьчаны, ажөлар идырхөатөын. Абри аус аөы ахөынтқарратө органкөа, ар инадыркны, ршьапкөа икөыргылатөын. Ина-ртбаан аус арутөын ателөхөаңшра, ахөынтқарра анапхгарөи ажөлар рөы хатыр змоу ауаа хатөракөөи лассы-лассы ажөлар рхы нарыкөкны ирацөажөалар, иөөим шөөим иаартны ихөаны, аңсуа ихьзи-ихьымзги рыхшыө азыршьтлар, апроблема ахата ажөлар рхала ирызбуан. Ари аус аөы аккомунистцөа ирөуцааша рацөан. Абзиа бзиоуп – мап зацөахкри? Абасала, аускөа реиөкаара ахатыңан, төа збаз төа ихөхөөит хөа шырхөө еиңш, цакө инаркны хыхьынза Аңсны амал аимцөара иалагөит. Амала хөа ироуз хө-бжала ахөаанырцөкьа идөыкөызтозгы рацөаөын. Урт рахьтө икан астартегиатө цакы змаз аихалыхгы. Иаагап азымөангага атруба, аихамөа арельскөа, аимадара ацөахөақөа, аза-уадкөөи афабрикакөөи рыматөахө ухөа ирацөаны. Урт казцо азауад аухамөаху, ихөхөауазар, ахөаанырцөөинтөи иаага-төхөит, шө-маатк хөа иахтизар, иахьа шө-нызкь ахтынцатөуп. Даөакала иаххөөозар, ахөазалхраө ишөатөу ашөахтө акара, ускан иахзатнымхзөит, иара уигьы «атөа зыхөхөөоз» рцьыбақөа рахь ицөит.

Абас еиңш аиөымкаарақөа иказ ирыхкьаны Аңсны амал еимцөаны агөцөхөы икөдыртөөит, амал ишашьтаз закаө тахада! Атеррористцөөи амал еимцөаөцөөи шакаө рыбжь-псаада! Урткөа зөгы аға ихы иаирхөон, хөаңсыөра гөатаны атеррористцөа хзаишьтуан.

Ажәакала, зегы ҳееибаҳтазтгы уртқа каломызт, ауаажәларра рәаңхыагы ирқашыагоу ацмышәҳәарқәагы калазомызт. Ус анакәха, Гал апроблемагы абаскак аеаргықзомызт.

Убартқа иахы уацәы итышәынтәало цышыа, итышәынтәалаанза ҳәа Гал руалцшыа шынарыгзоз атеррористцәа иаарылашәан ишеибашыуаз фырхацарыла итахеит ҳаибашыцәа фырхацәа: Бесик Кәлбаиә, Хыырбеи Базба, Бәтал Харәзиә, Цәофик Хашыг, Игор Камлиә.

Цәофик инышәынтәра иахагылоу абакаәы исахы илацакны иануп адыра: «Саргы ацстазаара стахын, аха Ақсадгылгы хычатәын». Ус акәын уи ацстазаара дшахәаңшуаз.

ИПСЫ АЦКЫС ЕИҒЫШЬОН ИПСАДГЫЛ.

Зызбахә сымоу Ыямал ихъзын, ихәычыхъз «Ыьема» хәа иаххәон, дхәычын хара хзы, аха Ацсны ашәартә иантәгыла, абцар шикымзгы, «Ацсадгыл шәыпхәит, шәгыл, ахы-рцар!» анырхәа аеныцәкәа инеиз дреиуан.

Ыямал Малиа Ацсадгыл ахъчаоцәа дзеипшыз рацәаоын, дреипшын уи биографиала: абжаратә школ даналга, асовет арра мацүра дахысит, дхынхәит ипсадгыл ахъ, аус иуан, дтаацәарамызт.

Казшьала Ыьема дтынчын, мыцхәы ихәазомызт, дыцкәына пхашьяоын, дааракгы даартзамызт. Дызхәычахшьозгы убри азакәын. Аха изааигәаны дыздыруз, бзиа деицырбон, бзиа дырбон иоызцәа ихәычызгы, идузгы, бзиа дырбон аус ахыуазгы. Даартзамызт, цабыргуп, ус казшьас иман. Дубап азәы амәан даауцыларгы, ацармыкәафы, ма автобус афы акәзаргы, зегы дырбоит-драхәуеит, маза имазам. Зегь рзы даартуп. Уигы ус иказшьоуп.

Ыьема бзиа деицызбоз, игәы «амаза» здыруз ракәын. Ацәгәеи абзиеи рәоуп ауаоы дахъеицудыруа. Агәыларә, ахаблафы мацык утәума, цхыраарак кацатәума – Ыьема уа дыкан, «дымнапшы-аапшзакәа» иатәхыз каитцон. Уи ауаа пату ақәырцоит, ахъзи ахымзги рәы агәеәхәа ахабла иалагылоу деицгәартоит. Уи «визиттә карточкоуп» дызлоу ауаа рәы.

Аха уи амацараз акәзамызт Ыьема бзиа дзырбоз.

Ахаблафы, еихаразак аигәылацәа рәы, шьюкы ргәы еизынхар, агәыхьшәашәара рыбжьалар, Ыьема хатә хәаак, хатә гәырәак еипш ипхәазон. Уигы акәым, урт рыбжьара Ыьема ибз хәшәын. Урт реиныршәарафы ибз «ахәша ықәцаны» рацәажәара амацара акәмызт, збаоы казак иеипш, «уара абра уиашоуп, абра уиашазам, уаргы иугу иубзоу

абри-абри ауп» хәә иаартны иреихәон. Ихәон уи, аха ишпеихәоз?! Убри аймак гәыкала дшазнеиуаз иказшьагы ицәажәашьагы ирныцшуан. Убасқан акәын уи «иә-нааиртуаз», абжьааңны дхәычын, дыцхашьафын, иуы уашьуамызт, ихәә уашьуамызт, дтынчын.

Цьема еихагы «иәаиртит» аибашьра ианналага. Рацхәтәи амш инаркны иашьеихабы Ремзигы иаргы еицын. Аибашьра закәыз, роызцәә реицш, урт рабацәә рыла акәын ишырдыруаз: Раб Касгы, уи иашьцәә Никторгы Симонгы – Аңынцәтәылатә еибашьра Дузза иалахәын. Никтор дызхнымхәзеит, егырт хынхәит, аиааира ганы. Кас аибашьрафы ихигаз, дызлацшыз, ацсадгыл ахьчаоцәә-фырхацәә ртәы анихәалоз Цьема хәычы егыараан, игәы хытхытуа дтәаны дизызроуан. Башагы дизымзыроуа-заарын...

Хәгацәә аибашьра, даәакала иаххәозар, «аихамәа аблокада азыуаз» ацсуа экстремистцәә ртыц рыкәцара акәын, хымш роуп ехәарас иартаз, аға игәтәкы еицакьан. Харгы рацхәтәи амшкәә раан «имыргәагәацәакәә» Гагра инашьтархх аға Ацсны дыкәахдоит хәә агәыгра хаман, аха уигы мариамхеит. Зегь ирыцкны икалеит мцы-хәрамла Акәә аға инапафы иахьыкалаз. Уи иахкьаны Ацсны еиошахеит, еиошахеит хәжәлар рымчкәә, астратегиятә инициативагы аға инапафы икалеит. Даәакала иаххәозар, ахырғәғәартәкәә зегы ампыцахалао икын. Аға хәымга икәцара мариамхеит, уи азы аамта атаххеит.

– Цьема, уара аоныка уца, аонгы азәы дынхар ауми, сара ара сыкоуп, усцәымшәан, – Ремзи иашьа иабжигеит рацхәтәи амшкәә рышьтахь.

– Мап, – ихәеит Цьема, иаахцәаны. – Уара макафамхәараа ахәыцкәә урылатәоуп, урт ныкәгатәуп, аоны-адәны уда цсыхәас икоузеи, уца аоныка, сара еиха схы сақәитуп, усцырхагамхан, уагьсцәымшәан.

Иашьцәә реимак уиала ихдмыркәшеит, аха Цьема иихәаз хәан, уи азцаараф уаха хьатцра каимцеит.

– Рацхәтәи амшкәә раан ишьара дыкәкьаны дыкан, – игәалаиршәоит Ремза, – аха иаартны егыихәомызт. Гәымста ахырғәғәартәфы дыкан. Ибозар акәхарын аға имчкәә

зеипшраз, иикыз абцъар закөыз, ҳара усгъы бцъарс ихамахзи, ашәарыцага шәакъкәа зкыз еихан, аибашыга бцъар ааста. Аха нас ҳаргъы еиуеипшым абцъар ҳдыхъашәон, еихаразак атанккәеи артиллериеи цөырцуа ианалага, нас Цьема игәалакара зынза әеакхеит. Уажәшьта уи агәра ганы ихәо далагеит аиааира ҳара ишаҳго. Харакгъы имшьтыкәа аға Апсны дшыкәахдо. Ари игәалакара еихагъы әеаргәгәеит Гагра аға даныкәрыцкәаа ашьтахь.

Цьамал игәыла Чедиа Како игәалаиршәоит:

– Ёнак, рыцсаитакра ашьтахь апозицияхь изгон. Амәон Цьема сиязцааит: «Угәалакара шцакоу, умшәазои?» ҳәа.

Цьема дааччан:

– Ушәозар, аоны утәаз, – ихәеит иара. – Ишәо аибашыраә икаицагәышыәозеи! Икоуп аңхашыаразы аибашыра ицогъы. Ус инеиз цшыок рыюныка ихархынхәит. Ирымахки, ауаа зегь гәыла еипшым, аоны иказар ирылшо еиха ирацәоуп: аибашыра икоу итаацәа ирыцхраатәуп, афронт иацхраап. Абзиа казтарц зтаху ақытағгъы илшо рацәоуп, зегь ххынхәеит ххәаргъы уи калашыа амазам. Сара зыгәра зго аиааироуп, егы лахынцоуп...

Цьамал далахәын ианвар хәба рзы Акәака ажәыларә аныказ. Уи игәы иаланы ихәон аибашыра ашыккымтазы иаалыркәаны ихьацырц адца ахыроуз. Уи даара дызгәышыуан Акәа агара. Хажәлар рыгәтыха акәын, уи зтахымыз дарбаныз, аха Цьамал итахын убри атоурыхтә хтыс хатала далахәзар, Аиааира бирак инапала изахамыргыларгъы, уи иблала ибар, гөыргәәхәаша аҳасабала иабцъар тиркьар... Иара дза-цәымызт, ус еипш агәтакы змаз рацәафын: иара иеипш изахымзас рацәаохагәышьеит, зыцсы еикәханы уаанза изымназгъы мацфым, аха иааизакны ацыхәтәан зегь рыгәтакы назеит: Акәагъы, Цсоугъы, Егръы Аиааира Бирак шөыршөыруа ирхадыргылеит ҳаибашыцәа. Аха уи амәа цыамыгәан, ишыаарцөыран, ихаран, шыкәсыки фымзи ныкәара бжъан...

Уи ашьтахь урт рбаталион Пицундака ииарган, разыкацара иалагеит. Ёнак иуадафыз еазыкацарак аан Цьема илымшазт, иңсы мацхеит. Гәдоутатәи агоспиталь ахь дахыарышьтыз хымпада ушьтал, аеыхәшәтәра утахуп ҳәа иархәеит. Ускан

иара лымхатасқәак иоухъан, харак имгакәа Акәа ижәылараны ишыказ. Уажә ушъталар, ҕнактәи-оымштәи усхом. Артқәа анаидихәыцла, оҕаитакны саауеит хәа реихәан, аха аоныка дымцазакәа, Пицундака иоызцәа рахь дхынхәит.

Зардания командирс дызмаз акәын урт рбаталион. Цьамал актәи аротә, аубатәи авзвод акны дыкан.

Ишиахахъаз еипш, жәамшгы инамгакәа Ешырака апозициахь ииаргеит.

Азынра шыцәгъазгы, март аҕанааоношоз аламтала амшқәа ааилган, ацсабара аапынра ацәапштәхәы шътнахуа, ахауагы аапынра афәы ахало иалагеит.

– Цьема аоны даакыдгылеит, – игәалаиршәоит Ремза. – Ицәапштәхәы иагын. Сара егъсымхәеит, аха иубартә икан игәы шыбзиацәкәамыз. Лымхатасқәак соухъан игәамбзиараз. Саниазцаа мап икит, хәахъазыкацоз кыр аңа збеит ауп ихәеит. Цхыз баацсык идызбалан, сахыхәацшуа бао-бафәы сеиҕышәшәоит, арахь уи хәаша сымам. Акызатәык сгәы нызкылоз Пицунда даныказ иоызцәа рәы машәыр баацсык калеит. Усканцәкәа иара уа дыкамызт, уи иара изы илахьынцәхеит. Саргы сгәы аласкычырц – убри ауп кәсцәеит. Ауафәы еснагь ацстазаарахь дымгәыҕуеи, уажә саргы сыҕнастәеит уи агәыҕра. Ус шакәызгы сгәы аутынчхыз. Сыцхыз атәы иасымхәеит, аха уцәапштәхәы сгәацхом, ахақымцәа уедырба хәа иабжызгеит, насгы «Ацхыраара лас» дақәтәан, ахәшәтәыртәфәы дырдыруан зеггы, уиггы схәеит. Аибашьра иахъа-уацәы изеилгом, зны уеыхәшәтәы, нас уеибашьлап, инацыстәеит ацыхәтәан. «Уажәтәи ала еыхәшәтәра стәхны сыказам», – ихәеит иааркәафәны. Цьема хаб иказшьақәа иман, мыцхәы ихәомызт, аха знык иизбаз ирласнгы ицсахзомызт. Саргы уи иказшьа дырны оҕааныскылагәышьеит. Ауафәы илымшо еигыказам игәы анбзиоу, убри игәамбзиара акәын цәымҕны сгәы иалаз. Ижәылараны ишыказ усгы сара иабаздыруаз, аҕабиафәы агәамбзиара дыхнаркәар хәа акәын сзыцәшәоз. Иара усгы агәамбзиара иахашшаауаз иакәмызт...

Аибашьра ианналага хымзка цхъан еипш, Цьема Хәац сахыказ доеит. Гагра ахы иакәитыртәанза Акәантә иаазгы агафәхьынтә иаазгы ахәыцқәеи ахәсақәеи аажәи жәафәык

инареиханы аоны икан. Уи ашықәсан Ыема акарпыжә рацәаны иааирхын, лассы-лассы аатцәахыла иеигалон. Ацыкәрей ґа заа иґырхзаарын, иґырпны ґ-аатцәак хаз-ґеигейт уи аены. Иара усґы зегы дрыхзон

Уи ауа ацых наганы тынч хайцәажәон. Убаскан ада иарей сарей ус тынч, хацатас хмеицәажәацызт. Сара ицәасшьейт уи ихәыцшьа, уи икәышра. «Ари уажәраанзагы абас дкәышзу, айбашыра даркәышу?» – сґы иаатысхәаит ускан сара. Хәара атахума, дцәашыаноп уи сґы изтысхәааз акәымзар, ажәлар айбашыра хлымзаах иантәшәалак, икәышу икәышра иацлоит, ус иаалыркәаны ауаы даукәышхауа!

Аґа уаниґагылоу аґсра абла ухыцшылоит ауп иаанаго. Сара Ыема сиязцааит, ацкәынцәа ргәалакара зейцшроузей, ашәарта изтагылоу ишцазыкоу хәа.

Даацышәырччейт, сажәа ахы иара иахыгы ишхаз шидырыз здырытә.

Айбашыра – еибашыроуп, зегы урзыцшызароуп, – ихәейт иара. – Аґәра ганы хәкоуп аиааира шааго, аха аиааирагы уго, цстбарагы камло – ус калашы амазам.

Ыема убаскангы абас акәын дышхәыцуаз.

– Аґәра ганы шәыкоуп шәшаиааиуа, цатцґыс иамоузей уи шәґыґра? – дтысцааит сара. – Узызцаалак зегы уи ауп ирхәо, саргы аґыґра шымац исымоуп, аха шәара, абцар зкыцәкәоу, шәоуп еиха издыруа.

– Хәбжы еикәырганы нырцә-аарцә дарей хәрей хайцәажәалоит, ихәейт Ыема. – Аиеи, хәыцәахны, атабиа хаштатәоу. Даара игәамцны икоуп, рґы ццәейт атабиа иахьтатәоу...

– Усґы, ирхәои, еибышәхәои? – иажәа снапыґлейт.

– Хәра хґы еґшәылшом, шәахнышәар еиха еиґуп хәа имақаруейт. Хәра хәыртынчны атак рахтоит: шәара шәышьтахь шәахьцаша шәыцсадгыл ыкоуп, аха хәра царта хәмазам, абра хтәазаауейт, нас хәеибытаны хшәыжәлоит, хәґшәылгоит. Уи дара ршыра икәнаркәоит. Нас ирәашәалак рхәо иалагоит. Изхысхәааз, рґы ццәейт, ргәалакара ееим, уи убартә икоуп. Айбашыы иику иабцар аткыс игәалакароуп аус злоу. Насгы ирдыруейт ихадгылоу рхыцхәазара ишазхауа, хәра хәшиашоу, дара рыцсадгыл шакәым Аґсны.

Абартқәа рнаосан ҳара ҳғәләһарағы рдыруеит. Аһәа һамгар ада ңсыһәа шһамам рбоит. Абри ауп ҳарғыы агәығра ҳазто, ҳиааира агәра ҳзырго.

Како игғәләшәара иаңиңоит:

– Игғәы шбзиамыз сарғыы издыруан, имырһәааңәәкәа сиязцааит: «Аибашьра злымшо дуңзар, дуңырхаҗоит акәымзар, акғыы духәом ухәеит, уажә ухаҗа угәы бзиазам, уәызцәа урңырхаҗахар һалоит, еиғғыми уеухәышәтәыр?

Ҷәема дааиңхәыңит.

– Сара сеиңш иаһәа згәы бзиам раңәәоуп, – ихәеит иара, – нас ҳазегь әеыхәшәтәра ҳалагар ишңаһалои? Уи шьоуқы рзы ихыһьчаҗахарғыы ауеит, аха иаамтоума уи иаһәа?! Ҳара зегь ҳағәҗақы хада акоуп: – Аһәа агара. Нас ҳәаҳәхәшәтәлап, – ихәан, дааңышәырччеит.

Ҷәема аибашьра данцоз «Аңхыраара лас» дақәтәан. Уа аус шиуң иургғыы һалон, уажә уи арратә госпитальын, аха уигғы ихы иаңәеимшьеит...

Аибашьра – еибашьрағәышьоуп, аха усқанғыы зегь гәығуеит – аибашьрағәы зегь ауҗахаһуа! Уажәраанза, иһалап, Ҷәемағыы уи агәығра имазар, аха аңыхәтәан, ихаҗағыы ңхыз бааңсык ихы иадибалоу здырхуада, аоны даакыдғыланы еибашьра данцоз, инаңәа иаһаз аһы маңәаз аахихын иҗаңа илиҗеит, иашьа иңа Ардашьыл хәыңы ианизһалак, ихьзала илҗарң. Уи хымңада иңәа иалашәаһәан иңеиңшыз, аха игәҗақы хада анағзарахь ихәуан. Уи – Аһәа агара акәын. Аңхыз бааңсғыы, аңәалашәарағыы, агәамбзиарағыы дырзаанымкылеит убри игәҗақы анағзарағәы...

Аңыиңыңтәылаз аибашьра аңоурых ағәы 1993 Март 15-16 рзы Аһәа аһаңеиңтәразы иһаз аҗәыларә ахатә ңыдара аманы иһоуп. Ҳаңһәаһа, аибашьра аңоурых ңызцаараны иһоу, аполитикңәа рахьғыы, ачынуаа рахьғыы «имһәаңш-кәаңшуа», обиективла иҗырңааша хҗысуп. Уи аңахуп ҳаибашьра аңабырг ашьақәыргыларазы агһа ыһазар, ишыһалаз иаахҗны ихәәтәуп: аибашьратә тактика ииашаны, еғырахь миһанизмк аус амузар, уигғы ҳәәтәуп. Сара истахым, иахҳәап, гһак ыһазар, чарҳәарак еиңш иңһәазаны, агһа һазңаз ирықәзбәтәуп, ирықәнаго иақәыршәазааит ҳәа аҳәара. Мап, сажәа ус еилкаатәым! Ҳара ар змамыз ҳакәым, хҗоурых иадыруеит Аңыиңыңтәылатә еибашьра Дузза аан Ар һаңшы рнапһарағәы

астратегиятәи атактикатәи гхақәа маңымкәа ишыказ. Иаагап ғырпшы заңык. 1945 апрель анцәамтәи маи алагамтәи рзы Ар Каңш Одера икоу Франкфрут инадгылеит. Уака «Зееловтәи аҳаракырақәа» зыхьзу рғы икан баашла иҗааңаз ахырғәғарта. Хар неиуан икьакьаза иаартыз адәы еиужь иқәланы. Афронт акомандакацаф адца кайцеит абаачаңара иажәларц. Уи хшыодаран, аха адца дцан, иажәлеит. 30 нызкыок ар ладынцәала ицеит, ихәыз аламцакәа. Уи кайцеит цшы-шықәса аибашьра аңышәа змаз афронт анапхгара. Ари атрагедия аибашьратә тактикағы икаңаз агха аиха аполитикатә хшыодароуп изхароу: Берлин иаарласны игатәын, мап анакәха еиду аштатқәа рыр аңхәа иргон. Ус иказ азцаарақәа рғы Сталин хәшьарас иеитоз акакәын: «Цель оправдывает средства». Аҗоурых ағы уи ахәшьара аиуны сыздыруам: акы, аиааира згаз ирықәызбзом, җба, аибашьрағы агхақәа зегыи иаарласны ашәкәы ианырхуеит, икамыз акы еиңш.

Зынза дааакуп хыхь зызбахә сымаз марттәи ажәылара. Хара ихамаз цышәа заңык акәын, Гагратәи аоперация. Ишдыру еиңш, уи акыр ирмарианы, насгы кәғиарала инагзан. Убри аиааиратә ефория акәзар арака гхас икалаз? Аха убри аҗызатқәкәа агха катцан ианвар хәба рзгы. Җбагы, Гагра ашәтахь аамта кьәәла Акәа иажәлар, икалап алцшәа аиургы. Хаибашьцәа ускан еиха гәыла иазыкацан, атрофеитә бцаргы имаңымкәа ироуит, аға иакәзар, игәы имкәаны дыкан. Ирхәоит ускан хазыкацамызт хәа. Икалап ус акәзаргы. Аха хымз аға аңсеивгара аниахта, хара хаткыс иара еиха иеирғәғәеит, Акәа иаакәыршаны, еихаразак Гәымста аганахь ала, баагәараны иеҗеичаңеит. Ианвартәи ажәылара аан еилкаахеит аға даушла дшузыкәымцоз. Ус анакәха, уи дааа җымзи бжаки аңсеивгара иҗаны, нас хахәырцәи игәйдлара иаңсазу, иаңсамзу?

Арҗ азцаарақәа арратә занаат змоу ракәхоит ртак казцарц зылшо. Сара сгәаанагарала иманшәаламхаз марттәи ажәылара трагедияла ишхыркәшахазгы, хар ркома-ндакацара иднарбазгы иагьднарцазгы даара ираңоуп. Диашоуп ар рминистр С. Сосналиев. Марттәи ажәылара ыкамзар, Сентиабр азы Акәа агарагы, Аңсны аға хәымга иқәцарагы зыкаломызт.

Ииашоуп, уи школ духеит, академияхеит ҳар рзы. Акы, еилкаахеит Гэымстатэи ахырхартала Акәа гашья шамамыз, џба, ианвартэи марттэи ажөыларакәа раан, иахы-нзаниуаз аплацдарм кны аеыргәғәара ахатыңан, аманиовр аныкарцо еиңш, «Отбои!» ҳәа акоманда рытаны идырхы-нхәуан, даәакала иаххәозар, айбашья изакаразаалак лыцшәак амазамкәа ихдыркәшон, арахь итахози ирхәуази рацәафын, ажөларгы ргәы каҳартә атагылазаашья калон ацыхәтәан.

Хампада, ҳар ркомандакацара абартқәа анализ рзуны, алкаагы кәрцеит: ирңсахит ҳар ржөыларатә тактика – Акәа иахыкәшан агара, насгы имццакзакәа, шытахыла хьацра камцакәа, шыәәа-шыәәа қхьака ацара. Ари атактика ғыц даара иааңоушьартә дырра цаулала, кәышрала избан. Ари ацыхәтәантәи айбашья, агәра ганы сыкоуп, хымпада, интқааны иштцаахо. Уи арратә стратегцәа иңьаршьаша акы акәны икалоит. Хыхь иаазгаз аминистр иажәакәа зхиҳәазгы убри ауп.

Даәакгы. Икан гәғәала агәынамзарагы: агәагьра гәғәа змаз жөылар ицеит, аха имцакәа зәаанызкылазгы калеит, иагьмаңоымызт. Ирықөызбатәума урт иахья? Сара стәала уи ахыццакра атахым: икалап урт еиха еилыкка ирбазар уи ажөылар лыцшәа шмаиуаз. Ус анакәха, урт рықөызбара иаанагоит итаҳаз ркәыншьара.

Абасала марттәи ажөылар атәы ахәшьара ацара ииашахом. Иахья иалкаатәу, айбашья атактикатә гха ыказаргы, жөылар ицаз айбашьцәа иаадырңшыз еитаҳәа-шьа змам афырхатцароуп. Урт иаадырңшыз агәымшәарей агәагьрей зейңшраз аиапон еибашьцәа-ңрыоцәа камеказе ҳәа изышьтаз роуп. Иштәхоз аргама ишырдырузгы, ицааршөыз Гәымста азиас ирны, хаха аға ихымца иәәалеит. Ақсабара ахататәкьа алакыца цнаршәааит, икаххаа иказ амш ааилашәан, ақәоура иалагеит, нас ақәбаа-сабаахы ииасит, ацыхәтәан асгы леит. Аха ҳаибашьцәа аға ихымцагы, ақсабара алеишәа бааңсгы акы иннамкылеит. Ирацәаоны итахеит, ирхөызгы маңоым. Ус шакөызгы шәхьат ҳәа адца анроугы, ихьамцкәа ишиашаз Акәака ицазгы рацәаоуп. Урттәкьа ирымаз агәагьрей, ирылаз ахатцарей ғыки-бзыки ирызхәоны икам...

Цьамал Ачадаранза дназеит. Уи ифызцәа излархәаз ала, уака иңсыда-инхада рхәауа айбашьра гәгәа кәлеит – бцъар хкыс иказ зегь рыла еибашьран анахьгьы арахьгьы. Ацыхәтәан ихьацырц адца анроу, раңхьа иргыланы ахәцәа алгатәын. Убаскан Цьема абцъар мцала ифызцәа рымәа ихьчон. Ихьчон ацыхәтәантәи аминут афынза...

Гәымста аңшахәа, асақәа амца анырәадыдуа еиңш, ахымца еиңасуан, нырцә-аарцә еиңагылан. Ицааршәха ииафры илеиуаз азиас ицәхаңшыааза акәын уажә ишыказ. Абри аңшахәа цшзафь хцеицәа шакаю рлахьынца збази! Аинформациатә дырраҗарақәа рыла адунеи иахыцәаз Гәымста аңшахәа Аңынцәтәылаз айбашьрақәа зегь реиха хажәлар ахьааи агәыроуи рызтаз, анацәеи аихәшыцәеи ргәы кылзблааз акәны икалеит. Шакаю, ахәса қәыңшцәа еибахада, шакаю ахәыцқәа абыда инхада!

Гәдоутә администрация аңхьа ажәлар шьхныңсыланы игылоуп. Рыгәқәа җыблаауеит анацәа, абацәа, айшыцәа, аихәшыцәа. Уажә урт цшуп ацҳаражәхәаю – абжьаказа Акәака ицаз ихынхәра. Зегь агәыгра рымоуп урт аицәажәарақәа алцшәа роуп хәа.

– Иакәшахәтуп, – ихәеит изыңшыз даныхынхәы.

– Нас ианба? Ишңа?..

– Иахьа – уацәы...

Урт «иахьеи–уацәиқәа» гәагәо идәықәлеит. Ауаа рычҳара хыжжит, ршьара иқәкьеит агәәкра иакәшәаз. Уажә урт аз нырцә инхаз рыцкәынцәа рыңсҗазаарахь гәыгра рымазамызт, изыргәакуаз рыңсыбаю аиура акәын. «Абза гәыроа ацкыс еицәоуп аңсы гәыроа» рхәоит.

Еиҗа Акәака дыңрыхт ацҳаражәхәаю-бжьаказа. Агәәқәа рыгәқәа хыҗхыҗуа иңшуп амәа...

Ауафы дангәакуа зегь реиха, ахәшәеицәа еиңш, дзызгәышыуа ажәоуп – агәыгра зцу ажәа, агәырҗынчга ажәа, аха уи уажәы идефицитхеит. Иухәараны икоузеи?

Баграт Шьынқәба Москвантәи дааны ателехәаңшрала анацәеи абацәеи дрыдышшылеит, агәырғәгәагажәа реи-хәеит, рыцкәынцәа баша ишҗамхаз, хәра аиааира шааго. Уи крацанакуан згәы җыблаауаз аҗынхацәа рзы.

Хэба-фба ракәу мшы цахъан еиңш (Ох, урт шака имшы хъантәкәзеи!) акультуратә хан ағы аизара ыкоуп, зычкәынцәа тахаз ртаацәа рзы хәа рылархәеит. Азал иамкуа еизеит ажәлар. Аха иабакагәышьаз, гәыгра хәычык ирымазгыи уака инарымпыцңшшеит. Ауаа ршьара икәкьаноуп уака ишдәылтцыз. Аоны инеип, аха ишңанеиуеи? Рыңсцәа реишәа матәа еинтцаны иртәуома? Иааңшуама? Иааңшуазар гәыграс ирымоузеи? Азцаарақәа, азцаарақәа, зтәк узыкамтцо азцаарақәа...

Аға ихәымгара еитәх иааирңшит: бңьар мцала егъанилымша, избеит хажәлар рыонутңка абунт кайцарц – зычкәынцәа тахаз анацәеи, абацәеи, урт ртахцәеи аихабыра ирәадыргыларц. Ацыхәтәан, аицәажәарақәа лыцшәадахеит, аңсцәа хәтара мап анацәырк, урт рыгәтәкы хәымга еиҳа еилыкка иубартә икан. Абас еиңш ахлымзаах ззырхәо аныкала, агәынкылага ажәа зацәык акәын иатахыз... «Хәчкәынцәа Жәыргыт итамхеит, Шәантәыла итамхеит, Қарт итамхеит. Урт тахеит рыңсадгыи ағы. Рыбажгыи рыңсадгыи иамадахоит. Аңсны аға хәымга данықәахцалак, урт ахәамадоу абака ргыланы, рыхъзи рыжәлеи хьтәы нбанла иантцаны, адунеи иакәлахартә икалоит. Ус анакәха, иахәчхәп, ханышәап, агәәкра хзыкәшәаз».

Абарт ажәақәа телехәаңшрала исхәеит. Ус еиңш ахәара моралла азин сыман: сахәшьаңа Цьамалгыи урт дрылан. Сажәағыи уигыи ацысцәеит ацыхәтәан.

Исхәан-изун хәа ахыисхәо дук иңшзам, аха сара сакәым, атагылазаашьа зеиңшраз ауп исхәарц истәху. Аңсра ахыкә икәгылоу ачымазаю гәәк унеихагыланы: «Анцәа духәоит, абааңс, угәы ргәгәа, акгыи ухьуам» хәа иоухәар, илақәа тырхаха дааухәаңшуеит. Ускан уи иблақәа инырхубаалоит уажәақәа рыгәра шигаз. Ус икоуп ауааы иңсихология, агәәкра данакәшәалак агәынкылага ажәа дазыгәшьуеит. Аибашьра ианналага аены, адырәаены реиңштәкьа, убаскангыи хажәлар иазыгәшьуан ажәа – агәынкылага ажәа. Уи ашьтахь амитингкәа ахьымәаңыргоз ақытақәа рғыи, иара убас ателехәаңшрала ирышьтуаз әәцәажәарақәа рғыи лассы-лассы ихәауан агәынкылага ажәа: «Хәчкәынцәа рыңсадгыи рхы ақәырцәеит, рыбақәа рыңсадгыи иамадоуп...»

Абасала, атла иалыфрыз амат ицхаит хәә, 1993 шықәса, март 15-16 рзы икалаз ахтыс хажәлар рзы ипышәара дуззан, уака итаһаз урт ртеицәә, зыңсы еиқәһазгы нарылацаны, иаадырпшыз афырхацара Аңыныңтөһлаз аибашьра атоурых аәы иналкааны иазгәәтәтәу хтысны икоуп.

Убри атоурых фырхацаратә хтыс зырәиаз дыруазәкын Лыхнытәи арцыс Малиа Цәамал Кас-иңа.

РАПҖЫАЗАТӨИҚӨА ИРУАЗӨКЫЗ

Ирхөит, Анцөа адунеи анишоз агыгшөыгкөа ахаңыц абцарс ирзишеит хөа – рхы аланыкөыргарц; ауаөы абцар ахатацөкөа ииркит, ишутаху ухы иархөа хөа. Ускан уи дыбнауаөын, иабцаргы бнауаөцас акөын ихы ишаирхөоз. Уи аахыс шака миллион шыкөса цуазеи, аха уажөгы уи ауаө иабцар, рапҗыазатөи ахахөи алабеи реицш, бнауаөцас ауп ихы ишаирхөо. Уи иахкөит аибашьра, ақөеибахра, ахибарцөара, арыцхара. Арахь уңшыр хайбашьып зхөо рацкыс хмеибашьып зхөо рыбжы еиха иғөғөоуп, хыпҗыазаралагы еихауп...

Аибашьра! Шөицхыз згымхаша, уи аибашьра зны инаскөит, зны иааскөит, авулкан еицш, ицөатарзызгаха иахьпжөо уздырзом, ианпжөогы уздырзом. 50 шыкөса аибашьра тоурыхла ма иалахөыз рыла акөын ишаадыруз, хөгөгы тынчын. Избанзар аимпериа дузза хыхьчон, агөра ганы хакан назаза хшахьчо ала, иара ахата шхыбгалоз иазхөыцуадаз! Хазхөыц-хазымхөыц, иара аөхөара анааи ихыбгалан, Афганистани Виетнами адгыл зырцысуаз «авулкангы» ана-ара ипжөо иалагеит: Фергана, Сумгаит, Ашьхаратө Карабах, Днестр ахыкөан, Аладахьтөи Уацстөыла. Ус шакөызгы, еицах хгөыгуан хара хыхь иааскөарым хөа. Х-абицарак аибашьра зымбацыз – иара ускангы нахьхы, Урыстөыла – ххөы иахзаагомызт знымзар-зны абцар кны хацсадгыл ахьчара хөкөшөап хөа.

Абасала, ацсадгыл зыхьчараны иказ аөар моралла аибашьра иазыкацамызт, икамызт аибашьратө цсихоз. Урт зегы кзцараны иказ аполитикатө пропаганда акөын – уи калартө атагылазаашьа хамамызт, дара Ацсадгыл зыхьчаша ар шхамамыз еицш.

Убартқәа ирыхъаны ицәатарзызаган рақхәтәи ахы-сбжьқәа. Аибашьра ахымца иәагылозгы, еихаразак аға итыл ахь мазала ицозгы, даараза агәағыра змаз арқарцәа ракәын. Нас, ацыхәтәан, хәибашьцәа аибашьра ианалашьюк ауп нкылашьа рымазамкәа аға ианижәлаз, дцыххаагы данықәырцаз. Аха уаанза рақхәтәи амшқәа раан, аибашьра иалашьюкаанза, цсихикала ишазықацамызгы, Ақсадгьыл айқәырхарафәи агәымшәарей афырхәцарей аазырцшыз рацәауоп. Убарт дреиуоп Хәарцкиа Адгәыр Владимир-ипа.

Хәра иахъа ибзианы иаадыруейт Цьелиа Руслан цызас дызмаз агәып ртоурых, урт рфырхәцара. Абгызра (Агузера) хабцъар ахьцәахыз ицаны иааргарц хықәкыс ирыманы амәа иқәлейт. Уи кәзшьа змамыз акәын, даргы ирдыруан ус шакәыз, аха уафәи илымшоз халхаршоит хәоуп амәа ишықәлаз. Урт иаадырцшыз агәағыра ахәта фырхәцаран. Ишдыру еипш, трагедияла иәахцәейт урт рфырхәцаратә епопеиа, аха дара иаадырцшыз агәағырей ахәцарей рыла аға игәи имыркәейт: урт аргама иддырбейт зықсадгьыл змаркуа ақсуаа акы ишыннамкыло, аға дзықәгылоу адгьыл амца шадыркуа.

Убри аламталоп Адгәыр Хәарцкиа дызлаз дәәа гәыпк Гәдоутәнтә Ткәарчалка амәа ианықәлаз. Уи агәып шеиқәаа-хаз абас ауп. Аибашьра калаанза Ақсны Ирейхау Асовет Ахантәафәи Владислав Арзынба ихьчауцәа ргәып еихабыс даман Бганба Витали Гьаргь-ипа. Уи агәып афәи реидыркыло иалагейт арқарцәа гәымшәақәа. Аибашьра ианналагоз 20-фәк ркынза ықан. Урт рхыпхьазарафәи дықан Адгәыр Хәарцкиагы.

Дызустәадаз Адгәыр Хәарцкиа?

Адгәыр Ешыратәын, диит 1969 шықәсазы ианвар 26 рзы. Иаб Вова цшыфәк ахшара иман, ипацәа фыцъа, ипхацәа фыцъа. Ипа еихабы Игор 1991 шықәсазы машәырла дтәхейт. Дтәацәаран, фыцъа ақхацәа итынхейт.

Асовет фәр зегь реипш, Адгәыр абжъаратә школ даналга, арра дцан, иуалцшьа нагзаны дхынхәйт.

– Адгәыр ашкол дантәз ирцауцәа ирехәапхьыз рхәон, згәырцкәл бзиоу цкәыноуп, ацара ихшыфә азцоит хәа, – игәалаиршәойт иаб, – даныхынхәи сара истәххейт ицара

аҕацәеи дарей еиҕахан, аиҕахысра иалагеит. Жәохәка минут еиҕахысуан, нас ахысра ааихсыҕыт. Убри аиҕахысраан Кәарциа Мушьни дҕахеит. Адгәыр Хәарцкией Томас Шынкәбей рхәит.

Җаибашьцәа рҕагылазаашьа даараза иуадааын: аҕа итыл аҕы ирыкәшеит, урт рымчгы ҕәған, уигы акәым, «шәйт!» рхәар, ацхыраарагы роуан. Җара хтәкәа бцярлагы даарак иҕәгәамызт, изыкәгәыҕша ацхыраарагы абаказ. Нас анахыгы-арахыгы аицәажәарақәа моапырган, ирызбеит рабцяр шытарцарц. Уаха дәәа моакгы ыкамызт.

Абасала, агәың иалаз зегы аидарашьтыхга машынак иоакәыртәаны Акәа аихамоа аусзуюцәа рыхәшәтәыртәаы иааргеит. Хыхь ишаххәахыоу еиңш, ари кәлеит аибашьра ианналага оымчыбжәа рышьтахь.

Ишдыру еиңш, Қырттәыла ахәынтқарра ахада, инцәы-цакны, имырхаухаукәа, хымш рыла хәжәлар даушла иршәаны «аңсуа зцаара» избарц иеазикит, аха изалмыршеит: «уао ихәара змахауаз» аңсуаа, атанкгы иацәымшәазакәа «реыртапанчаны» ампыцахалаоцәа ирҕагылеит. Ари иахылцыз аҕал-пал адунеи иахәит, иаргамахеит Шевардназе мазала дызәыз еицәкәакәарақәа. Уажәраанза урт ишрей-хәахыз ус акәын, Аңсны амчра аекстремистцәа рнапәы иаарган, мчыла автономтә республика «ирызгәакыоу» Қырттәыла иакәыртхырц иаәуп, аңсуа жәлар ракәзар, ақыртқәеи дарей еишьцәас еибабоит, асепаратистцәа рполитика мап ацәыркуеит хәа. Ажәала, икам-ианым ахәара иахьа ибазма. Аха уажәы Аңсны аихабырей ажәлари рхәоу акны ампыцахалаоцәа ианырҕагыла, иараапкит қартәа. Ари иаанаго еилкаан: Шевардназе, Аңсны аихаразак инапәы ишааигазгы, политикала дҕахеит хәа акәын. Аибашьраҕы политикала ацахарей еибашьрала ацахарей шыаҕак ауп ирыбжыоу. Ус икан адунеитәи аюбатәи аибашьра аан, ус икан Виетнам, Афганистан.. Аракагы ус шакәыз збоз ампы-цахалаоцәа рцәа иҕацәины, ишьақәдырҕәғәарц иалагеит уажәраанза адунеи иадырхәхыз «штәбыргу»: асепара-тистцәа икарцәо аҕагылара ажәлар «шадымгыло». Убри рполитика адунеи иахадырцәарц Қырттәыла апропагандатә машына ашьапы иқәдыргылеит: хаала-мчыла ауаа ганы

ателехәәцшрала иқәдыргылон. Шевардназе идцала еиңы-
ркааит «Аңсны аиқәырхара комитет». Уртғы аҳаҳаира ҳәа
Акәа иалагъежыны аус руан, ақалақь изалымцкәа иказ
аинтеллигенция рышә ылдырхаауан.

Уажә ас еиңш аибашьцәа-ткәацәа анырцыхъашәа
ирафрыжыуа иказма: Қартынтә иаан иказ атележурналистцәа
адырра рыртәзаарын, икылхха иаакылкьейт, ркинокамерақәа
рхарззала.

– Аткәацәа ацәахәа ҳақәдыргылейт, ажурналистцәа
анааи, – игәалаиршәойт Дима Сангәйлиа, – урт зегь рацхъа
рылацш наикәшәейт Адгәыр Хәарцкиа: ар рыматәа ишәын,
уигъы акәым, имахәар иаркын Ареспублика Аңсны Абирақ.
Уи адагы, Адгәыр еицыз зегь ҳахьтә улацш наикәшәартә
дықан теитцшла, маха-шьахалагы дығәған. Маха-шьахала
игәғәара анаосангы, даара агәығәғәа зызтәз арцысын,
агәкаҳареи ашәареи закәу издырзомызт, ампыцахалаоцәа
ихаҭа иткәазшәа акәын илақҭа ырцәгыаны дышрыхәацшуаз.
Уигъы гәарымто икамызт алацшцәгыакәа дналкааны рылацш
аникәшәоз.

– Ацәахәа уалц! – рхәан, днаҳалганы днадыргылан,
атележурналистцәа ааикәшан азцаарақәа иҭара иалагейт...

Ауау аңсреи-абзареи данрыбжыагылалак, «амшә иакыз
«дад» иҳәойт» ҳәа мацк дхьацыр ауейт, мамзаргы иара ус
иғымтрала иерыцхатәны ихыхьчара далагаргы калоит.
Ауауы – дуафуп, аңсгы цәауп.

Адгәыр ихы шҭамфәагигоз, ателекамера иқәкны, азцаа-
рақәа иҭара ианалага? Дима излеихәо ала, ажурна-листцәа
рнаосгы уа игылан агвардиа бцъарла еикәных, иара убас
хәымгарыла еицырдыруа Каркарашвили ихаҭагы днаскъа-
шәа иеырзәжәны дгылан, ицъыбақәа инапы рҭакны. Адгәыр
иара уажәгы илақҭақәа ырцәгыаны акәын урт рыбақәа
дшырхыцшылоз, иткәаз азәы иаҳасабала акәымкәа.

Ихьзи ижәлеи анеилыркаа ашьҭахь иазцааит:

– Абцъар зукзеи, узеибашьуада?

– Аңсуа абцъар зикүа ихы ихьчарц ауп, – иҳәейт Адгәыр, –
ипсадгыл ихьчарц ауп.

– Иарбан псадгылу иухьчауа? Аңсны Қырттәыла иалоуп!

– Мап, Аңсны – Аңсноуп, Қырттәыла – Қырттәылоуп.

Адгәыр хымҭада идыруан урт «реиҭеҭәажәара» цакыс
иамаз, аефир ахь ишҭоз, цсыҭерак иласыр шака рхы

иадырхәоз. Убри азакәһап, Аңсны алахьынца абрака ирызбозар еипш ипхьазаны, рызцаарақәа ртак шыкаитқоз. Идыруан хымқада иара убас уи «иинтервиу» азы табуп хәа шиарымхәозгы, аха убригы дазнымкылазар акәһап. Иара иидыруз акәһын, уи иахьын «аиаша» уи акәһын ихы идыруа даныкала иахауаз иани иаби ркынтә, икәша-мыкәша ркынтә, уи акәһын дызлаазаз, иаб игәараҭа дантыцуазгы убри амџоуп дызнылаз. Абшьтрагы ыками?! Уи иабшьтроуп Мушьнигы дызхылцыз... Аа, уажә аңсуаа риашареи аҭацәа рыгьангәашреи ахьааиҭагылаз!

Шахәтџык иеипш настьхашәа игылаз Каркарашвили, Адгәыр иажәақәа хәаны игәы ишалацәыруз инырқшуа, илакта ырцәһаны дгылан деиқәҭсы. Адгәыр ацыхәтәантәи иажәақәа хыкәалааны иңсырта ишақәшәаз удырратә, апырхәа дыцнаркьейт. «Я вам покажу вашу Абхазию» хәа дрыкәмақарын, агвардиа ирыдиҭейт Адгәыр амшын ахыкә ахь дганы ихшыџ ааргарц.

Дима Сангәылиа ақыртшәа маңк идыруан, уи излеихәаз ала, дрыпкарц ауп дҭас ирыҭаз. Избан наҭ дганы дзырыпқоз? Уи еилкаам.

– Хара хәыриашаны хгылан, хәехартцысыр руамызт, – ихәейт Дима. – Ус шакәызгы, Адгәыр дахьырго ахь исыңшыртан, зегь збон, – агвардиаа хык ыкан, дышнаргаз еипш, автомат шхәала исуа иалаҭейт. Аха Адгәыр, зарма замџала изәасны, заргьа замџа рымҭазкуаз дреиуамызт, – иаргы ибзиацәкьаны аҭак кайҭейт: дзыслак шьткьаны ицаны икахауан. Урт ахәымгақәа ари ианарыжьуа иказма... нас икалаз ижәдыруоуп...

Адгәыр иңсыбаџ ареспубликатә морг ахь иргеит. Хыхь ишаххәахьоу еипш, уака аус зуаз Ашәба Мераб мазала аңсы ипатреҭ тыхны дижуейт, анышәынтра мџашьарц дыргасгы иаиҭоит № 9 хәа. Уи ашьтахь мызк акара цхьан еипш, аңсцәа реиҭныңсахлара ахасабала, дыцхны Ешырака дганы дыржуейт.

Абас фырхацарыла иңсадгьыл ихы ақәиҭейт Адгәыр Хәарцкиа. Уи ала хәацәа идирбейт Аңсны ахьчаразы, ажәала акәзаргы, хьацшья шимам аңсуа, уи моу, иаҭахны икалозаргы аңсра дшапыло хәацас. Уи иреихәу фырхацароуп!

Аңсны Аҳәынҭқарра Ахада иусҭкала, Аңсадгьыл ахьча-
разы иааирҭшыз агәымшәарей афырхацарей рзы, данҭаха
ашьҭахь Хәарцкиа Адгәыр Владимир-иҭа ианашьоуп «Леон»
иорден.

ЦСРА ЗҚӘЫМ

Атцеи иира еснагъ агәыргъара ацуп, уи ныхәоуп дызлиааз аҭаацәа рзы, еихаразак уи раҭхьатәи хатарҭысзар. «Дтцеи мшхааит! Аишьцәеи аихәшьцәеи ивагылааит!» – ирықәны-хәоит зегъы. Аҭаацәарафь андуи абдуи ахьыкоу – дара рзы иреихазоу гәыргъароуп.

Абри аоыза агәыргъара салаҭшит Шыцкәара 1970 шықәсазы Омаркьаф-иҭа Изет иҭаацәарафь. Абду Изет ихылҭа ацыс тахәуан. Иҭхә лҭкынтә ыцъа амотацәа иман. Иҭа иҭкынтә азҭаб дрымман, уажәы ацәоаншьап амаҭа диит!

Шаҭа дгәыргъоз усқан абду. Иахьа еиҭш исгәалашәоит абду Изет иажәақәа:

– Анцәа ишихәара сыкоуп, акы сахашшаауам! – ихәеит уи енак. Узеигәыргъара ирыцкуп атцеи иира. Анцәа ицъысшьоит, азхара анцәа иҭаитцалааит.

Абду имаҭа Беслан ихьзыртәит, аха хәычы хьзны Бесик хәа акәын ишиархәоз. Алакә афь ишырхәо еиҭш, мшызхә изхәуан ахәычы. «Ари адауаҭшь ззырхәо иакәхоит!» – рхәон ихыхәмарны. Ицабыргыцәкьаны ахәычы маха-шьахала иаацьоушьартә дтаҳаҭыҭыаны изхәуан, арахь уҭшыр уамашәа иубартә ибао ицәыласын, ахәычы-хыткьа хәа ззырхәоз иакәын. Уи жәа-класск дрылганы арра дцаанзаҭы ихәычы ҭазшьа шимаз иман. Сара игәасҭахьан ус икоу ахәыцкәа реихараоык арра маҭура ашьҭахь рҭазшьа шеитаркуаз – рхыткьара уахь иааныжьны, иҭышәынтәалоу арҭарцәаны ишыыхнхәуаз.

Бесикҭы иаацьоушьартә даәазәын арра маҭзура ашьҭахь, ахықәкҭы агәҭакҭы змоу, иҭышәынтәалоу арҭысын. Анхара-анҭыра акоммерциеи еиҭшны дырзықан. Бзиа ибон атехника, уаоышьала дгәыбылфын. Ари ажәа аҭсшәафь даараза

акратанакуеит. Ақсуа «дгәыбылөуп» аниҳәа, бзиарас икоу зеггы иара илоуп ауп иаанаго. Дәеакала иухәозар, ихы пату ақәйтцит, ауауғгы пату иқәйтцит. Урт зеггы ирцкыми ауау изы.

Бесик ауауы изы дышгәыбылөыз еиңш, иңсадгғыл азггы дгәыбылөын – урт рыубаггы еимадоуп. Убри азоуп 1989 шықәсазы рағхызатәи Ақсны ар – аонуцкәтәи архәта рполк анеиғыркаа, арратә иуалңшыа шынеигзахызггы, ихатә-гәаңхарала дцаны дзалалазггы.

Аибашыра ианналага, Ацха қаңшы ағы аға иғагылаз дрылан. Нас Гәымстақа диасит. Арақа адунеи зыхыз ахыңәаз Гәымста азиас нырцә-аарцә иааиғагылоит еинышәашыа змам ампыцахалауцәеи Аңсадгғыл ахычауцәеи. Азныказы аға итанкқәа Гәымста ирны идәықәлеит, аха бңыар шыркымзггы, инапылақацараз әртқәацгақәа рыла иааныркылеит: икоуп шытахыла ихынхәыз, уақа назаза иаанхызггы.

Аңсадгғыл ахычауцәа ирласны баталион-баталионла рееидкыланы ахырғәғәартәқәа ркит. Бесик Ешыра-Афонтәи актәи рбаталион далан.

Беслан Омаркәағ-иңа иңеибашыуаз Махмудов Сергеи игәалаиршәоит: «Бесики сарәи авзвод агәыңқәа руак ағы хәиықан. Аға Гәымста даныр, Кәтышыха хәибашыуан, асалафан ахықартәо ацех ааигәара, нас ладахытәи аңхәағы ахырғәғәартә хын. Март 15-16 ажәылара халахәын. Ускан Бесик хәтацас ихы ааирңшит. 1993 шықәса апрель 18 рзы хбаталион Узабаахы идәықәлеит. Уақа Бесик пулемиотчикс далырхит, сара уи иңхыраауос скарцәит».

Аибашыра ахынзацоз, афронт ахта иштагылазггы, шыцкәараа шамахамзар рыонқәа ааныжыны цыарггы имцазәит. Урт зеггы ршыапы иқәгыланы уахггы-еынггы афронт амац руан: аибашыцәа рыфатә-рыжәтә, рышыталара дара ракәын избоз. Бесик иаб Роберт иакәзар, иахыеи-уахеи о-ведрак ирзынаңшуа ахшхырцәы ирмазеиуан, иңа иөызцәа аибашыцәа анааиуазы.

Гәымста афронт аңхыраарағы Ешыраа ирылшоз ажәак-оажәак рыла еиңахәашыа амазам, иуоуазарггы шәкәык ианзалом. Ажәакала, ахәшыара аутозар: афронти атыли абрақа цыара еимадамызт. Ас еиңш аимадара гәғәа ахықаз агәышытыхраггы ықан, аиааира агәрагараггы ацын.

Исгәләшәйт, ноиabr мза 1992 шықәсазы сыкан Шыцкәара. Сыңшызар Бесик афронт ацәәхәкынтәи даауеит. Аибашьра калаанза еипш длахәыхын, игәалакара бзиан. Уи сгәы иахәеит. Аңсшә анааибаххәа ашьтахь сиазцааит, уфызцәа ргәалаказаара шқакоу, аибашьра ацыхәа аңцәара шөышпахәәшуеи хәа.

– Хара хамиааиуеи! Аиааира хамгар калома?! – ихәеит иара. – Уи иааигәахоу, инаскьоу сыздыруам, аха аиааиразы хара хаиааиуеит. Аихабыра рәынтә адца аиоуроуп хаззыпшу. Рапхьа иргыланы Акәа аагароуп! – ихәеит агәрагара иманы.

Бесик игәалакареи ихацареи атәы игәалаиршәоит иара дызлаз афбатәи арота акомандир И. Цьениа «Беси́ки сареи хаибадырит 1992 шықәса сентабр 2 рзы Гәымстатәи ахыргәгәартәы. Сентабр 7 рзы Кәтышьха ахы ианақәи-таҳтәуаз ифырхатареи игәымшәареи рыла ифызцәа ргәы шьтихуан. Иара убас активла дрылахәын ианар хәбеи март жәохә-жәафи рзы иказ ажәыларакәа раангы».

Ари агәаанагара ифызцәа ицеибашьуаз зегьы еицәакны ирхәоит: «Бесик уаницу абаагәара утоушәа угәы иабоит. Аибашьфы идоуха агәгәара иику абцар иафсует. Уи инаццаны афызә бзиа даниоу, нас ихатагы дбаагәарахоит. Абас фызцәа рзы ибаагәараз еибашьфын Бесик Омаркьә-иңа».

Аибашьфы Устиненко В. игәалаиршәоит: «Зегь реиха сгәынкыларәы иаанхаз Бесик ифызцәа дшахьыказ ауп: дразын, игәы тбаан, длахәыхын. Егъарааны дубаргы ачча ифықәххуан, агәкаҳареи агәамцреи зыхьыз издырзомызт. Гәгәалаза агәра игон аиааира шаагоз».

Аибашьфы, аибашьра даналашьюклак, ашәара зыхьзу издырзом рхәоит. Бесик иакәзар даныхәыңыз инаркны, хаичеик афәума ма дәәа екстремалтә тагылазаашьак афәума, ашәара закәыз издырзомызт. Маха-шьахала дыгәгәан, уи акәхап, уажәы аибашьра ахатагы дашьцылеит. Уи иагь-бзиоуп, иагьшәартоуп. Ибзиоуп аибашьфы агәыгәгәа анизтоу, аха аибашьра далашьюкны агәәанызаара ицәызыргы алшоит – убри ауп ишәартоу.

Ари сгәаанагара Бесик ианиасхәа, игәытбаара зныцшуаз ипышәырччарала даасзыпшит дцәыцыпшшәа.

– Сара сзыцешәо – схи самыхәо сырхәыр хәоуп, – ихәан, имаха-шьаха дахьцшуа, инапқәа лаирха-џаирхеит, – сышьтыхны саазгода усқан? Убри акзатцәык ауп сзыцешәо, егырт зегы лахьынцоуп.

Дәә зцааракгы халацәажәеит усқан. Уи ианартәи марттәи ажәыларакәа ракәын изыкыз.

– Ынтә шәйдца анышәзынамыгза ашьтахь шәгәалакара шпәкоу? – сиязцааит сара. – Уи аахыс шәшьара шәықәлахьоу? Еиҭа адца шәоур, ажәыларә шәазыкацоу?

Иахьей уатцәи икалараны икоу айбашьра акәымкәа, ихәосхьоу аамтак халацәажәозшәа, лафк налхшәа дааччеит азныказ, нас дааипхьхәыцын:

– Хгәалакара быжьнахит, цабыргуп, аха хшьара хәқәна-кьартә хгәы камхәзеит, – ихәеит иара. – Акәа агара хәгәтакы хада акәын, ус иагәаанхоит...

Макьана иҭцаам Ацьынцътәылаз айбашьра аҭоурых, аха зегы хгәынкыларәҭы инханы икоуп ианари марти рзы икалаз ажәыларей уи ихәнаҭаз ахьааи. Усқан анализ кәхцон икалаз, ижәылаз хәр айбашьратә кәҭиара ахьырмоуз зыхкьаз досу хтәала еилахкаауан. Инартбааны икан агәаанагара: Гагра ашьтахь иаразнак Акәака ижәылазтгы, алцшәа бзиа аиуан хәа. Акы, усқан аҭа имчқәа кәадан, еихаразак игәы имкьаны дыкан, џба, хәибашьцәа иаалыркьаны аиааира иргаз ихнаҭааны икан, арахь хазы атрофеи бцъаргы мацымкәа ирыман. Абарт аомоментк ихәхәоз ракәын Акәа агаразы. Аамта хә хәхь аус ауан.

Ус ианзыкамла аены инаркны аҭа иахь аамта аусура иалагеит: аамта цон, аҭсгара захтаз аҭа иеиргәҭәон. Ари гәататәын, уигы акәым, уи ашьтахьгы еилкаатәын хымз рыла аҭа шака иеиргәҭәоз, ирызхәыцтәын ижәылараны иказ хәр рымоа зеипшраз, урт ироураны иказ аңынгылақәа. Урт реилкаара ахәтыңан, хәруаа рхылҭа ацыс штахәыц иҭахәуан: доушла аҭа инаижәлар, Гагра ишыкаитцаз еипш, иабцъар лкажьны дыюшашәа ргәы иабон. Уи иахьынзахәтаз иазым-хәыцит ахьргәҭәартәҭы израилаа рметод ала зыҭәҭах иҭатәаз аҭа ус хаха ижәланы иҭың иахцара шымариамыз. Ианартәи ажәыларә иахнарбеит ари агха, аха рыцхарас икалаз, еиҭах иахәтаз алкаа зыкамлеит. Ускантәи атрагедия

тцааны иахэтэз ахэшьяра аҫазар, март 15-16 рзы илыцшөа-
даз ажөылара ҕаломызт. Уицөҕья азөгы ианажьтөым гха
ҕөған, ичархөаран хзымхөаргы.

Ихьшөаны акөзаргы, атцыхөтөан, ари еилыркааит ҳар
рнапхгаөцөа. Абри ашьтахь аибашьратө тактика цсахын –
ицшаан Акөа агаразы иказ амөахөаста зацөы, атцыхөтөаны
аиааира агара зыбзоурахазгы убри акөхеит. Арака икан
акөышра, аибашьратө тактика.

– Убри амөа зөгы даара хгөы азроуп, – ихөеит Бесик
ускантөи ҳаицөажөараан. – Амала, изласахауала, уи мацк
инаскьоит – амөа ылхтөуп, аөазыкацара аҫахуп.

– Ус анакөха, шөгөалакара бзиоуп! – схөеит сара еиҫах,
иихөаз сгөы иахөаны. – Аибашьөы игөалакара аныбзиаха,
хымпада аиааира игоит!

– Адца анбахауа хөа ҳацшуп, еиҳаразак Акөаа рыцкөын-
цөа. Аҕа рыөны дыөноуп, дара ара нкылашьас ирымоузеи?!

Ари ҳаицөажөара ашьтахь хымзка цхьан еицш, ииуль
алагамтаз ҳар адца роуит ажөыларазы. Азхыцра еицш
идөықөлеит аибашьцөа, урт уажөгы рыгөҕақы хада Акөа
агара акөын.

Акөа анаөс цынгыла ҕалом рхөон зөгы. Бесик ацхья
инеиуаз ҳаибашьцөа рыгөҕа дгылан.

Арота акомандир И. Цьениа игөалаиршөоит:

“Омаркьяө-ица Беслан далахөын Каман ахақөиттөра. Уи
дыруазөкын Акөака аибашьцөа амөа рзаазыртуаз, бцьар
мцала аҕа диғөыхуан, ианатахыз иөызцөа ахөцөа аибашьра
амца иалигон, зцьяпҳаны нцөаз ирызнеигон. Аибашьра –
еибашьроуп, урт зөгы аҫахуп.

Ҳар рыгөҕақы аҕа иауизеилымкаахуаз, убри акөынтө уи
имчра аҕьыразак Шромака ииаигоит. Урт ирылан зыцсы
царала иҫины ацсуаа ихабашьырц иааз Украинатөи аибашь-
цөагы. Урт зөгы адца рыман, иладынтөала ицозаргы,
ижөылаз ҳаибашьцөа ааныркыларц. Абасала, ицсыда-инхада
рхөартө, еинышөашьак рымазамкөа иааиөагылеит ө-мчык.
Арака акөын ацсны алахьынца ахьырызбоз Шроматөи
аибашьра ҳара хзы икалеит Сталинградтөи аибашьра иаөсуа.
Убри азакөын ҳаибашьцөа хацөнымырха изжөылозгы, ажьы
тыжөжөа ишьтаз ҳадгьыл нацхыцла, хапыцла, өаца-өаца аҕа
изимыржөжөауазгы.

Аңсны алахынца ахырызбауаз убри айбашьара амца-
кьоуқад далагылан Беслан Омаркәф-иңагы».

Махмуд Серге иғәлаиршәит:

“1993 шықәса ииуль мза 10 рзы Шрома агаразы ханжәйлоз
аңхәф аға хәхәртәи дахәагылеит, цсцарак хамто ахымца
хәжәитцон. Убри аамтазы Бесик аңхә агәтәцәкәа дгыланы,
амцабз зхәйтцкьоз аға итыюрақәа хымцала итишьаауан. Иара
убас дышхысуаз аңхә дықәсны зегь хамәа ааиртит”.

Абас цьамығәацәғәала Шрома аға данықәырцоз зыхәтә
ғәғәаны иалазцаз айбашьцәа дыруазәкын Бесик.

Ускан ишамуаз анырба, ақыртқәа ршьамхы реадырғазаап.
Уаю дызмышәоз урт «руаахәцәа» ракәын. Урт рыңсы қарала
иртихан, изеигзози, насгы «абга шкәакәа» иғәпхьагы тоуба
рухан, уигы иамеижьакәа, рыңсадгыл еипш иңхьазаны,
«ламысла» Шрома рхы ақәырцеит. Мышкы-зны атоурых
иахәашт урт рхы зқәырцаз аус шака «хьзи-ңшеи» амаз. Ускан
ирхәозар акәхап 40-нтә хәтқыс хыңхьазарала еихаз әжелар
шхәкәлаз, аха еғанрылымша нас, 500-нтә еихаз әжелар
рхәтарнақәа рыңсы хәғаны раңхьа иргыланы ишхәбашьуаз,
аха уртгы егьыртгы дыххаа ишықәырцаз хәңсадгыл
ахьчаюцәа.

Атоурых – тоурыхуп, цәахышьа амазам, уи өтәуп иказ
шыкацәкьаз, сара ус иаасымәатәны әжәкәак ахысхәаит
акароуп...

Убри айбашьрафы ииуль 12 рзы фырхәцарыла итахеит
Ешыраа рцеицәа ыңыа Омаркәф-иңа Беслани Аюзба
Бағали.

Арт айбашьцәа иантаха ашьтахь ахәынтқарратә хамтақәа
ранашьан...

Хы-шықәса цит урт рыңсадгыл рхы ақәырцеижьәтеи. Хы-
шықәса! Рабацәа рхы-рәы амырхит, ашәы ршәырхит, аха
изыргьода урт ргәы ахәра ианылаз? Шыжыи-хәылпази Бесик
иаб Роберт днеиуеит иңа изалихыз атың ағы, агәашә хәыңы
аартны днеихагылоит.

– Сааит, Бесик, угәхьааганы, – дкәындкәындует уи
дгәынқны. – Икацарызеи, азәы дтамхакәа аиааира узгом.
Уи дырны уңсадгыл ухы ақәуцеит ламысла. Иуасхәа-
гәышьари, иузгәдууп икылублааз сгәы...

Хы-шықәса цит, аха иахьаггы ддауаңшьха сыбла
дыхгылоуп Бесик. Ибла разқәа сыхәаңшуеит, дңышәырччо;
слымҳа итыюеит уи иажәақәа: «Аиааира шңаамго, уи
хырңашья змам ауп!».

Аиеи, шәыгәҟакы нажәгзеит, Бесик, – шәхы ақәҟаны
еикәшәырхеит Аңсны. Хара ламысла ихазныкәгар, аха
макьана уи ҳалымшаҟт. Убри азы шәрыцҳасшьоит, Бесик.
Аха, мап, шәуасиат назмыгзас аңсыхьшәашәақәа роуп
ирыцҳау, шәара ңсра шәықәзам, наунагза Аңсны шәаҟеи-
ҟәаны, шәыхьз ңсра-зра ақәымкәан иаанхоит.

ЎШЫҒЕИШЫЦӘА-ФЫРХАЦӘА

Езыгәба Наполеони Аюз-гәдә Томеи иахьа Аңсны еицы-
рдыруеит. Еицырдыруеит рҗацәа рфырхацарала... Гал
араион аҗоуп иахьынхо ари ажәла. Иахьынзаңсуаз Езыгәба
рыжәлан, рбызшәа рцәызны ианагыруаха, рыжәлагы
әеиҗанакын, Езыгәбаиә хәа иҗалеит. Нас Напо иңсуа шәа
уртқәа зегы ириааит.

Уи ус шакәыз еилыкка иааңшит Аңсни Аңсуареи ашәартара
ианҗагыла: аңкәынцәа днарывагыланы Аңсадгыл ахьчараҗы
днагылеит.

Ешыра ақыҗа! Авулкан еиңш еилашуаз аибашьра
аеицентр араҗа акәын иахьыҗаз. Уахгы-еынгы идыды-
мацәысуаз еиқәтәеит, адгылгы ацәа иҗаызааны ицысуам
– урт тоурыхуп уажәшьта.

Жәа-шықәса цит хҗеицәа хьзырхәагақәа шәала Аңсны
ахақәитра азааргеиҗьҗеи! Убри схы иархәаны исызбеит
Афырхацәа зхылцыз Ани Аби рыюнаҗа снейны сыблала
избарц, срацәажәарц, снарылаңшырц. Ғызас дышьтысхит
Роберт Омеркечба. Роберти Напои аиызара рыбжьоуп,
лахьынцалагы еиңшуп. Напо хәык аҗацәа иман, азәы
дизынхеит, Роберт ыцәа иман азәы дизынхеит. Иңеиҗаб
Беслан фырхацарыла Шрома дҗахеит, уи еицбы Аслан усҗан
15 шықәса ихьцуан, уи дахьчеит.

Афырхацәа ргәараҗаҗы хнеианза, урт рбаҗаҗы хнеит.
Ушьхныңсылап! Ўшьык аишьцәа амармалташь еиқәацәа
иалңххауеит! Илахьыхуп, азәгы илахь еиқәым – ус
иҗааарын аңҗазаараҗы, ус иагәанхеит наунагза.

Аишьцәа-фырхацәа хлареихырхәаны ханаахынхә, ахан
хьыңцәара зҗалашауаз ашҗа хҗалеит.

– Абри иубо ахан Напо инапала иҗаицеит! – ихәеит Роберт.

Ицъашьаны сылапш надсырхалеит адѳахъала. Нас ахан зыгѳтылакыз азахѳа, ашѳыр-ақѳыр, урт реиѳкаашъа ухѳа, сылапш нархызгеит.

Алшѳмацѳа хдыланы ацсшѳа анеибаххѳа, аѳныка хнарпхъан ханаатѳа, уакагы цака-хыхъ сылапш нары-дырхало тынч срыхѳапшуан икацѳу, ишыкацѳу. Архитекторк, апышѳа змоу нцънырк иргылазшѳоуп казара дула ишыкацѳу. Арахъ иара дынхаѳуп! Ус ауп дшыкоу анхаѳ ду ззырхѳауа!

Ханааибадыркѳа ашьтахъ исхѳеит хѳаира хықѳкыс иамоу: еснагъ иқѳыпшны иаанхо рцеицѳа-фырхацѳа ахақѳитра иахзааргаз жѳашықѳса ахыцра аламтала еицах хгѳала-харшѳарц, ыыц апхѳаѳцѳа идхардырырц шахтаху.

– Ус акѳзар, дара ирызкны хыхъ уадак хѳамоуп, уахъ хѳахѳнап, – лхѳеит афырхацѳа ран Тома. Уи еихагы еиғашьаны, ашырхѳа сѳагылеит. Сѳыза Робертгы Напогы цака хѳахтѳаз иааизныжыны, аѳнуцкатѳи амардуан ала Томагы саргы аѳбатѳи аихагылахъ хѳыхѳанан, уадак хныѳнашылеит.

– Ари ахѳыцкѳа ирзалахит, – лхѳеит Тома, ауада лылапш нахганы. – Экспонатла даарак ибзиамзаргы, рнапы назхысыз амацѳаркѳа рыла абрака музеи хѳчык еиѳахѳааит, рпатрет хѳыцкѳаагы нарыдкыланы.

Хѳахъа атзамц иадгылан столк. Рацхъа сылапш нары-кѳшѳеит уака иқѳызи иқѳгылази апатреткѳа. Хѳашьтахъ игылаз ашкаф ақѳцартаѳы иқѳын инапылакацаразгы ицсабаратѳызгы асувениркѳа. Урт зегъ сылапш нархызгеит.

– Аишьцѳа зеггы злеипшыз казшьак рыман: аусураѳы аума, абжѳаапны аума аашъара закѳу рыздырзомызт, – лхѳан, Тома урт рыхцѳажѳара дналагеит. – Насгы, аинтузиазмра рылан. Еснагъ ыыцк апшаара иашьтан. Убри рказшьа иабзоураны иаацѳоушьаратѳы апсабара бзиа ирбон. Абнахъ ицар, апсабара иарѳиаз ицъашьахѳу формак ма малырк змоу акы рцшаауан. Аа, ари апсабара иарѳиаз ауп, – лхѳан, аццышѳтра аакѳылхит, – ацѳамажыма ахыхны ишѳит акѳымзар, уахѳа даламкысзеит... Аа, ари шака ахѳынап иеипшу! – иаакѳылхит дѳаакы. – Измадаз амахѳ хитѳеит акѳымзар, аригы уахѳа даламкысзеит.. Арт амшын ахынтѳ иааргаз роуп, – лылапш ниалгеит урт рнаѳс иқѳыз рахъ. Урт

еиуеиңшымызт: аңсабара иаңәыз, ауағы инапы иңихызшә, зхатә сахъа змоу хаҳәкәан. Иқан иара убас амыдағыңә (аракушкакә), уртғы улаңш нарыдхалартә еиуеиңшымызт, ихәыңызи ибжъаратәызи рнағсғы, иқан иааңыоушъартә икәазыңғы.

– Абарт акы анырпыхъашәалак, хамта дук роузшә, игәырғыаңә акәын ишааргоз, – мшаены еиңш лхата деигәырғыаны дрыхцәажәон ан. Сара сыбла ихғылан ахаан исымбаңыз, аха еилкыа-еилғыңә иказ аишыңә лахәыхкә. Ахәыңкә рабду даара идхәалан, – лажәа инаңылтәит Тома. – Зызбахә сймоу саб Аюзы Датикәа иоуп. Уи еспхынра иматаңә ашъа игон. Ахәыңкәағы ашъа аңсабарей уатәи ахышыңә рыңстазаарей даараза бзиа ирбейт. Ианаауаз рнапала икарцаз. амхаң, акәыдыршышыга, амхаңә ухәа еигәырғыаны иааргон. Бзиа ирбон аеыкәтәара – сабғы аекәа бзиа ибон. Уи ибзоураны ңыдала Астамыр аеказара бзиа ибейт. Уимоу, аеымаңәа инапала акацара иеазикуан. Аа, абри акамчы Астамыр иоуп иказцаз! Ари аепырххағы иара икаиңейт, зны-зынла ауаара ианыргоғы ыкоуп.

Избози исаҳауази ңыашъаны сылзызыроуан, зыны-зынла сажәа ныбжъазгалон акароуп, Тома лакәын иңәажәоз. Рхәыңрей ргәеилыххареи ирызкыз лажәабжъ даналга, рапысра ахъ диасит.

– Алмасхан ақытанхамәатә институт асубтропикатә факультет дтәлейт. Бзиа ибаны ауп уи шалихыз, – лхәейт лара. – Ахцатәи акурс ахъ диасны дықан. Давид анапказара, ауастара бзиа ибон, аргыларатә техникум дтан, шыкәсыбжак акәын алгаразы игыз. Астамыр ақытанхамәатә институт амеханизация афакультет актәи акурс далгахъан. Володия 16 шыкәса ракәын ихыңуаз, занаатк алимхыңызт.

Сазызыроуан ңшыык афырхаңәа ран лажәабжъ. Лңаңәа ракәын зызбахә лымаз. Азәазәала урт рказшыакәей, реилңцарей, ринтузиазмрей ртәы лхәон. Сара сшанханы сылзызыроуан. Илхәон уи аибашъра калаанза ларей сарей хайцәажәозшә. Лхәыңкәа рцара-дырра, рус-рхәыс иағушә. Уаҳа уи аңхәыс лкынтә игәырңшаагаз ажәак смаҳайт, машәырынғы ажәа «рыңҳа» лғалмыршәейт, дрыхцәажәон лхәыңкәа еибга-еизоыда ианыказ еиңш.

Хаҗа игылаз астал еиуеиңшымыз апатреткееи ама-
тәәкееи рыгәтаны икәын шәкәык аартны. Иаакәсхын,
инархәы-аархәны снахәәпшит.

– Ари Катиа Бебиа-ңха лышәкәоуп, – лхәеит Тома, уи схаҗа
ишызбозгы, – лхаҗкы сцааит, ари анаҗәа дхәырбгыңны
дахзыкалеит.

Ашәкәы ахәаартыз аишыҗәа-фырхаҗәа рсахәкәа ануп,
рфырхаҗараҗәа ртәы лхәеит. Арака 140-ык инареиханы
Аҗсадгыл ахҗаоҗәа дрыхҗәаҗәеит. Урт реихаразаоык
абзарбзанкәа рыткәаҗәа ианафыз илоыз роуп. Ус дыказароуп
ажурналист. Уи дазымңшеит урт рфеихакра, аха анаҗәа
рмыткәа быжгы уахазом – икоуп афырхаҗара, Аҗсадгыл
ахҗаоҗәа рсахәа. Иҗабыргыҗкәаны, анаҗәа рзы уи
хәырбгыңын. Ари ашәкәы убри ала ахәшәара аҗатәуп,
хымпада.

Афырхаҗәа ран Тома Аҗз-ңха лакәзар, лхаҗа дфыр-
ңхәысуп, аибашәра аан еиңш, иахәагы! Иахәа уи Ешыра
ақыҗа администрация деихабуп, лқыҗауаа рымаҗ луеит.
Хәара аҗахума, дфырхаҗоуп лыпшәма Наполеон Езыгәба-
иагы. Хәыҗаҗәа заазоз аб, ихылңа аҗыс җахәуа, ихәлачоз
аҗстазаара деигәырҗо, иаңхәака инартбааны агәыҗра дуҗәа
дырзыңшын. Ауао гәашәамхыс имоу игәыҗраҗәа роуп, аха
Напо урт игәыҗра лашаҗәа дырхәнамыҗеит аибашәра.
Шәиңхыыз згымхаша аибашәра згәыхәтәы иахәнагзахәада,
аҗстазаара лаша амәаҗәа еихнаҗәҗәеит, иарлашыҗоит
ажәоан, иархәашәуеит азыхәкәа, иареиңуеит аҗстазаара.
Аҗыхәтәан аибашәра амҗа еиңызхаз ажәлар рышәиңхыыз
дзаҗәҗәом, уи хәкуп. Аха ахәааи агәырәеи уи иннаҗәуа, алу
еиңш, ихәнҗыңза ажәлар ирыкәыҗәҗәеит акәымзар. Ус
икалеит хәибашәраҗы.

Ус шәкәугы, ңсуа хәҗак иахәсабала, Наполеон игәҗа
азәгы дҗаимырңшит, игәынқбжы азәгы иимырхаит,
аибашәра аангы уи ашәҗахыгы, игәы иҗажыыз игәы
иҗаишыт.

«Аибашәраҗы иҗкәо ахы ан лгәы ауп изкәшәо», – ихәеит
абалкар поет Каисын Кулиев. Иаҗаҗап арахә: ан лымаҗа-
рагы лакәзам – абгы! Акым, җбам, хҗам – ңшә-хык! Аха,
иңоушәаша, агәырәа иазңымеит арт ауаа, иаҗгәеит! Зегы

хызеуаз акы акэны икалеит хадара змаз – Аиааира. Уи гэырѡа хеыгацѡкѡан!

– Иѡоуцари, – ихѡеит аб, – аиааира хзымгар акэын хачкэынцѡа баша иантахоз, уажэы хгэы нызкыло ыѡоуп, уимоу, ашыкѡскѡа аныбжѡала ацсадгыл ахѡчаѡцѡа хры-згѡдухауа халагеит.

Ицѡабыргыцѡкѡаны, ус иѡоуп Ацсадгыл зхы ақэызцаз афырхацѡа рлахынцѡа: рацхѡа игѡыѡкаагоуп, аха нас, уи ахѡаа анхѡлак (аамта зегы еикѡнаршшоит), афырхацѡа рхата ихѡзырхѡаганы аѡоурых иазынхоит, игѡадурахоит урт рыхѡз-рыцша. Ус иѡоуп афырхацѡа рлахынцѡа, ахақѡитра рхы ақѡырцоит, цсра рықѡымкѡа иаанхарц.

Абри ахѡааѡы иѡоуп иахѡа Томагы Наполеонгы. Аибашѡра ашьтахѡ ирзынхаз рѡа зацѡы Цѡанылбеи цхѡыс дизааганы ачара изыруит. Уи ахтыс зегѡ рацхѡазагы гѡырѡа хеыган, хѡырбгѡыцын ани аби рзы. Абасала иахѡа ацстазаара ѡоит афырхацѡа зыцхаз агѡартѡѡы, иѡнылашаауеит урт рѡны-ргѡара.

А Д Р А М А

АРХӘТӘ ЧЫДА “АШЬОУЦӘ”

Афырхацаратә драма х-қәгыларак аманы

И а л о у а у а а :

Арзынба Владислав – Аңсны Иреихазоу Асовет ахантәауы, 47 ш. ихыцуеит.

Алмасхан – уи ицхыраау, 35 ш. ихыцуеит.

Җаңьарат – дынхаууп, иуауыбжара дынтысхьеит.

Цьудар-иңа Батакәа – архәта чыда “Ашьоуцә” реиҗкаау, 38 ш. ихыцуеит.

Лазба Ахра, уи ицхыраауцәа.

Инарба Даур, 30 ш. инартысхьеит.

Лакоба Сасрыкәа, 34 ш. ихыцуеит.

Ладариа Алхас, 30 ш. ихыцуеит.

Аңыр-иңа Орхан, 40 ш. ихыцуеит.

Везир-оглы Цьамал, 60-ка шықәса ихыцуеит.

Ажәанба Дамеи – дцарауаууп, 40-ка шықәса ихыцуеит.

Валикәа, 50-ка шықәса ихыцуеит.

Киселиов Иван, 60 ш. ихыцуеит.

Киселиов Володиа, 32 ш. ихыцуеит.

Санаиа Резо, 40-ка ш. ихыцуеит.

Барцыц Аинар, 30–35 шықәса

Амҗар Арсоу, рхыцуеит.

Хагәышь Наҳарбеи,

Мака, –28 ш. лхыцуеит.

Адлеиба,

Цьопуа,

Цәыцьба, Цлоутәи арҗарцәа.

Цьорць Жане – Европатәи царауаууп, иуауыбжара дынтысхьеит.

АКТӨИ АҚӨГЫЛАРА

АКТӨИ АСАХЬА

Ахтыс мөапысуеит Гәдоутә ақалақь аёы.

Асцена аатуеит. Арығарахьтөи аганахь иагөылахаланы ауаа ршыкьбжыы гөғөаны игоит. Асценағғы еилауатырроуп икоу. Уи ашыкьбжыы иалаоны иуахауеит:

– Ақөыцьмақөа ҳақөлеит, ақөыцьмақөа! Аиха, аигөышө, алаба, абцьар – доус иуцыхьашөо шьтых! Ршыга лаба нарықөхаршөроуп – уаха цсыхөа ыказам.

– Ақөыцьмақөа ракөзам, аҳөақөа роуп иҳақөлаз, аҳөақөа! Хөацасгы ақатцөыхөа ргөы иалхөаны хрылгароуп, уаха еинышөашьа ҳамазам дарөи ҳарөи! Хөанеибажьозгы аамта цеит, хнырхөышьа амазамкөа!

(Дхаха-чахо азөы асцена даақөлоит, ацхөыс бжыы ихацаны).

– Уара “ҳашьцөа” ҳөа хрышьтамзи, имцхап, цьушьт, ҳашьцөа шцөабашьуа?!

– Бзамыкө, Бзамыкө! Хөахөлар ршьа зыжөхьоу, ианбыкөыз ақыртқөа ҳара ианҳашьцөаз?!

– Ақыртқөа ракөым, агырқөа, агырқөа...

– Уара абри нақ унаскьа ҳөа иашөхөи? Дызкыртоу уао шөыказами? Агыруа “сара сара сакөзам” иҳөеит, нас зхы мап ацөызкыз иоума уара иашьас икоуцаз?!

– *(Ихьаршшаны).* Уара акрыздыруоу “ҳашьцөа” ҳөа рзаҳамхөози! Изаххөози, нас, урт ҳара иҳағацөазар?!

– Акавичка! Акавичка! Ёадак алымҳақөа иракароу акьардақөа иртакноуп ажөа “ҳашьцөа”!

– *(Иөрыцхатөны).* Ант зустоу сзымдыруа сыкоума: уацхьа иузмыргыло, ушьтахь иузмыргыло, иахьа иабама, аха...

– Еимашәкуа зустәда, зтоурых акамбашь иафаз роума?!
 – Урт ртоурых акамбашь иафоу, ақыртқәа ирфоу сыздыруам, аха дара тәыс реыкацаны, хара тәыс хқарцар ртахуп. Тәйтәыхс! Абри ауп ихәатәу!
 – Ишқа?! Ақсуа – тәйтәыхс?! Атәйтәыхра хшыа иалазар иахьа миллионла хакзаауан!
 – Иазхоуп шыта! Ақыртқәа абцъар кны ихәқәлеит, иуоу, итынхоу – еиґах рхы хдырбеит. Иарбан ара ххәаа-пхәаас икашәцарц ишәтаху?! Изахьзузеи атәы, атәйтәых?! Инапәы ханнеига, еимаатцыршыысгы хқаицоит – иблагы кәысуам!
 – Ус ауп, ус ауп! Абцъар кны иааиз, абцъар кны уицылароуп. Ичеицыка инапы иқәыргыланы дахтаама? Шәсыртаслымоит, ижәымур – шәынсыртәоит ихәеит. Ампыцахалаә даәа гәтакык имазам.
 – Хәидгылароуп иахьа бцъарс иахтаху! Биракс иахьа ишьтахшагы убри хәидгылареи хакзаареи ракәзароуп! Егырт зегы, иара абцъаргы аґхьа инаргыланы, нас ауп ианыкало. Урт зегь калоит!
 – Рцыхәа пцәазааит аехырцәажәарақәеи ацәыха-цәыфарақәеи! Нагзара ақәзааит Аидгылара!
(Ауаа ршыкьбжы гәғәахоит: шыоук “Ура!” рхәоит, шыоук рнапы еиньркьоит. Батакәа инапкәа игәыцацсаны днаскьа-шәа дгылоуп, зегы илацш рыхгауа.)
А з ө *(ибжы нарганы)*. Батакәа, арт ажәауаара рибамто ирхәауа уахауеит, уара ухшыә зхалоумцозеи?!
Б а т а к ө а. Сара зегы сырзызыроуеит!
 – Ирхухәаауазеи нас арт ирхәауа?
Б а т а к ө а. Уи ушьтан тынч ирызхәыцтәуп.
 – Тынч?!
Б а т а к ө а. Аиеи, тынч. Арака псеибакрыла ирхәауа тынч уанрызхәыцлак ауп еиха ианеилукаауа.
(Ауаа ршыкьбжы есааира игәғәахоит. Даацәырцуеит Алмасхан. Зегь иихәарызеишь хәа инаизыпшуеит).
А л м а с х а н. Акыр иацсоу аәызцәа! Ахәара кастоит – мацк шәәанышәкыл. Аихабыра харцырхагамхап, урт ирзбауа – хымпада ишәылархәоит, уаанза иаашәычхә.
(Зегы еиқәызыроуа игылан. Хатца аукы, нхаә хылпак ихоуп, иґаца жәпақәа нак-аак илашьтны, Алмасхан иахь мацк днаскьан).

дырпахъан, рхыпхъазара еихартэхъан – убри акэын ишэартэз, аха хара ирзахамхэазеит “аокупантцэа” хэа, хтагылазашъа ханышэаны, акафы хэзааибагарц хашьтан. Аха дара зеипхызуаз 30-тэи 40-тэи ашықэсқэа ракэын. Убрахъ хархынхэны, цыхэапцэала “аңсуа зцаара” рызбырц иашьтан. Икан Аңсны автономия ахыхзааит хэа Қарт иқэгыланы ихэхэозгы. Абасала, политикала ишамуаз анырба, бцъарымцала хдыртаслымырц иақэыркит. Иахъа урт ақалақьқэа Очамчырей Акэеи бцъар тмыркызаакэа рнапэы иааргеит, Гагра рдесант зхыцит. Абасала, Аңсны еиоша-еихшаны, хажэлар рыказаареи рыкамзаареи рхықэ иаақэдыргылеит. Ткэарчали Очамчыра ақытақэеи реидкылара иафуп, Гэымста ахыргэғэартэ ркуп, гаграа хацэнамырха аға иёагылоуп. Абас икоуп хтагылазашъа. Уажэшьта хшэазцаар хтахуп: анаос ишпақахдо, моас хазнылои? Ижэбоит – хамчқэа еикарам, аха хакла аиашара хара хғанахъ ауп иахыыкоу: дара қылаоцэоуп, хара хақсадгыл хэхьчоит.

(Уажэраанза иаабахъоу Хэцъарат даарылтцны).

Х а ц ь а р а т. Ари азцаара хара хауп иказто: шэеила-цэажэарафы ижэзби? Убри хэхар хтахуп.

В. Арзынба. Хғэаанагарақэа еибаххэеит акароуп, акгы аамызбзеит, шэара хшэазцаар хтахуп – ишышэхэауа хныкэоит.

Х а ц ь а р а т. Хара гэаанагарак ауп ихамоу, шэара шэфынтэгы акоуп ихэхарц иахтаху. Хнавала-аавалашэа ацэажэаха хамазам, ажэлар цшуп: абцъар шытаххуоу, хнапы шытаххуоу хэа иазцаауеит.

В. Арзынба. Хаинышэап зхэо ыкоуп...

(Иажэа неигзаанза ағу ааилдыргеит, хамтакы еиццэажэон ирхэо узеилымкаауа).

А л м а с х а н. Аоызцэа! Икалозар шэаазырфы!

В. Арзынба. Хаинышэап ззырхэогы ыкоуп: 40-нтэ хара хатцкыс хыпхъазарала еихауп, бцъарла еиқэных икоуп – хажэлар еиқэхархап рхэеит.

(Иажэа анагзаха имтакэа рбыжықэа еиларцсоит).

– Иахэхарштып 40-нтэ хатцкыс ишеихау, сара схата 40-оык ампыцахалаоцэа сыңсы иастоит.

– Саргы! Саргы убаскаоык сыңсы иастоит!

– Ант ашашлыкфацәа роума хзыцәшәо, уаашәык схы иадсцоит! Уи җәһарам, абра зеггы ишшәахауа исхәоит. Афганистан аңышәара сахысхәит.

А л м а с х а н. Аңызцәа! Аңызцәа! Икалозар шәзырәы, акы зхәарц зтаху уашьтан ишәхәап.

В. А р з ы н б а. Икоуп храбашып зхәоггы – уртгы ирбоит аҗа имчкәа зеипшроу, аха инапәы ханыкала иахдеипшуггы рдыруеит. Аҗа хиртаслымырц ауп танкла дзааз. Хара хдынцәтәыла хәхчәоит, еитасхәоит, хәкәла азин хәмоуп уи хара. Ихабашыуа ақыртүа жәлар ракәзам, аполитикцәа роуп...

А с т а м ы р. Аха абцар зку аполитикцәа ракәзам, аусуцәеи анхацәеи рычкәынцәа роуп.

В. А р з ы н б а. Ус акәгәышыоуп: агаза инапала амат ркуеит. Аха агәра шәсыргоит ақыртүа жәлар зеггы ари аполитикәтә авантюра ишадымгыло.

А с т а м ы р. Ус шакәуггы урт ирылшоит абра ихәланхоггы хәаргыларә – уи зегь реихә ишәартоуп.

В. А р з ы н б а. Аракаггы агаза инапала амат ркырц ырылшоит, аха хара азәк иеипш хәнеидгыла, уи амат аахәны дара рхәта ирыцхауеит: ампыцахалаоцәа Аҗсны ианыкәхцәо, урт ирыдгыланы ихәбашыуазггы ирышьтацәалоуп ишцәо!

Абжкәа:

– Ииашоуп, ииашоуп! Акәты ашыыга ашыапхыц ицнахуеит!

– Ус иаггыкалароуп! Ицәхәы-кәантазны ирыханы ишааргаз еипш иагыцароуп!

– Хара азәггы дыкәхцәазом, аха хара ихәгоу Аҗсны итыпым! Урт ыла хәпсадггыл цкәахароуп!

В. А р з ы н б а. Агәра шәсыргоит хара ихәдгыло ақырткәаггы шыкало! Ус анакәха, ардәына иазгәааны ажәардәына зшыз хәиипшымхароуп.

Хәцәараҗ. Дарей шәареи аицәажәара шәыман рхәеит. Уиазггы, еибышәхәеи?

В. А р з ы н б а. Иацы Қартынтә иаази хделегациеи еикәшәеит, аха изымеицәажәеит. Аиҳабыра рмәцүра шытарцааит, рхәеит, нас дара иртәху ыкәдыргыларц. Рҗәкәым ыкәкшаны акәын ишхәцәажәоз. Шәынхартәоит, рхәеит, шәыкәххәоит, рхәеит, ыры рҗыза ишихәаз еипш...

(Рыбжы цәгәахәит: зеггы ргәынамзара рхәон).

А л м а с х а н. Рақһа иргыланы Арзынба имацура шьтеицааит, рхәеит.

(Ажәлар еилағызит).

– Уи калашья амазам!

– Иара ацәғьаршюы Шевардназе ихатә имацура шьтеицааит!

В. А р з ы н б а. Сара змацура иахьынхало среиуазам, аха уи аға идца алакөзам, уи хажәлар шәоуп изусу. Сара еилыхха избоит сызцало аидара закәу. Аибашьяра – еибашьяроуп, абцаргыи хәпшаап, ихәцхраауагыи калап, аха иҗахо рацәахоит, хара имыцхәу азәгыи дхәмазам. Абри ауп иахья џ-гәаанакарак кәзцәзгыи. Чархәаџ дыказам! Аға идгыло азәгыи дыказам! Абри аадыруазароуп зегьи!

(Зегьи рбыжькәа еиларцсеит).

– Иазхоуп урт алақәа рнапәы хәхьынзаказ!

– Ацсра еиғьуп, атәра ацкыс!

А с т а м ы р. Владислав ухацкы, иухәаз иашоуп: хара азәы иҗахара дакны ихәлпсаауеит, аха аибашьяра-еибашьяроуп! Агәра усыргоит, зҗа дҗахаз анык “нан, сыцкәын, узфада?” хәа лмыткәма иалацаны ишылымхәауа.

А б ж ь к ә а. Ииашоуп. Ахацәа роуп Ацсадгьыл зыхьчо!

– Хҗахар еиғьуп, тәыс хкалар ацкыс!

(Зегьи рыбжькәа еиларцсеит, ирхәо ааузеилымкартә еицш).

Х а ц ь а р а т. (ажәлар аарзыроны). Арзынба ухацкы! Ажәлар ирхәауа уахауеит, абарт рыхьзала исхәоит угәра шааго ала, хухәоит аңызара хазу. Зегьи ирыцкуп ахәоу-еикәшәара. Хәға бзиарас илшо акоуп – уи иргәғәоит хәкзәара! Ииашоуп, ххыцхьазара мацгәышьоуп, иҗахо рацәаџашт, рақһа иҗахо сара сәкәзааит, аха уи азы хьацшья хәмазам! Ашәара шыкоугьи аабоит, хажәлар ирыхьзызаауагыи еилахкаауеит – арака икамлароуп еыцныхәа – иахьягыи, уацәгыи, уацәашьҗахьгыи. Зегьи азәк иеицш хәидгылароуп – аихабырагыи, аицбырагыи! Шәааианза иаххәахьян, уажәгыи еиҗаххәоит: иахья нахыс ихәдымгыло – уи дхәгоуп! Абри җоубак иахзаџызаааит!

(Зегьи ражәа еиларыцсуеит ишиқәшахәҗу ала).

В. А р з ы н б а. Ари ахатә иихәаз сара акгыи ацысҗом.

Итабуп хәә шәасхәоит агәрагара исышәтаз азы. Абри ала иххәркәшап хәицәәжәара.

(Ажәлар даарылцит аполковник ичын змоу фицарк).

Аполковник. Сара ажәалагалак сымоуп.

В. Арзынба. Хәузызырәуеит!

Аполковник. Ар реиҕкара нап арктәуп: ианба, ишҕа? Сара схатә план сымоуп. Ианбакало аилацәәжәара?

В. Арзынба. Аәыза аполковник, уи бзиоуп. Иахьа ҕабардантә дааит полковникк, аҕышәа змоу, академия иалгахьоу фицаруп. Саатк ашьтахь аилацәәжәара хәмоуп, уәызцәа азәрыҕазар иуманы уааи.

(Арзынба днахынхәны ашә ахь иҕынеихоит, уи инаишьта-лоит иәызцәаҕы).

(Аңарда)

АКТӨИ АҚӨҒЫЛАРА

АҚБАТӨИ АСАХЬА

Асцена аатуеит. Аңснйтәи АССР Иреихазоу асовет Апрезидиум ахантәәы идкылартаҕы. Астол телефонк ықәгылоуп, ҕәардәк адгылоуп. Адкыларта аиҕабы Алмасхан ихы иқәыжьны дынкахәыцуа днеиааиуеит. Ателефон ацәцәабжьы гоит.

Алмасхан *(атрубка аақәхны).* Адкыларта... Дыкоуп... Изхәода? А-а, сузызырәуеит... Уажәыцәкьа!

(Атрубка астол инықәцаны ахантәәы иахь дныюнашылоит. Абри аамтазы ашыр-шырхәа апартер аацәәны, ахәәпшцәа днарылсны, амардуан хәычы дөыхәнаны, асцена даақәгылоит Баҕақәа. Илакьцақәа цьбароуп, пшьымш-хәымш раахыс иимсац иҕаца иааиҕачыз иеиқәара еиҕаҕы иааиныпшит. Абри аамтаз ахантәәы иахьтә даадәылцуеит Алмасхан).

Баҕақәа. Мшыбзиа!

Алмасхан *(иәыриашаны даагылан).* Бзиа убааит!

Баҕақәа *(ашә ахь инапы нарханы).* Ахантәәы иҕы азәыр ыкоума?

Алмасхан. Мап.

Баҕақәа. Сидикылартә сызиахәа.

А л м а с х а н (астол иқәйцахъаз атрубка аақәхны атып ағы инықәцаны). Узустада? Ишқа иасхәо?

Б а т а к ө а. Псуак дааины дыкоуп, дуацәажәар итахуп хәа сызиахәа.

А л м а с х а н. Ара иааиуа рағырак аңсуаауп!

Б а т а к ө а (мачк иаарцьбараны). Иуасхәаз сызиахәа!

А л м а с х а н. (дааипхъхәыцны). Саҭоумцан, сара аматурағы сыкоуп, схынцыцны акәзам, уи исыднацоит ус еипш утцаара! Аха уара, Аңсуа, ус ианутахха – уажәа еитасхәоит.

(Алмасхан ателефон атрубка аақәхны дназызырфын, атып ағы инықәцаны, ахантәаф иахь дныюнашылоит. Батакөа, итагылазаашья ахьамтыра иныпшуа, деицағәғәа дгылоуп, нас днеи-ааишәа кайцан, илакта еихагы ирцьбараны дынкахәы-цуа даагылоит, Алмасхан ихынхәра дазпшны).

Б а т а к ө а. Закәытә пылхәтүзеи хазларыжыыз! Аңышәара дузза хаахтықәгылеит иахьа хара. Анацьалбеит, хашҭеи-лгаришь дарей хареи? Еидыргәагәалоу знымзар-зны еилыроуеит, аха еилыроуыцпхьаза ажәлар роуп изгәйдхало. Ус икан 1917 рзы, ус еитакалахт иахьагы... Аха, издыруада, уажә икалаз еиха иахзеиғьзар?! Хажәлар усгы ихьацуа ракәзам, иудыруеи абыржәтәи равантиурала, дарей хареи наунагза хшеи хамтышәи еилаххыр?! Ақәцәл шбылгьо ахәа ахашәоит рхәоит – ус Анцәа икайтцааит!.. Ашәышықәсатәи ххапыц хьаа убри алагы иххәркәшон!.. Ус акә, егыс акә, хара дәәа моак хамазам... Абцьар! Аибашьра! Ахеикәы-рхара!.. Ма хәпсыроуп, ма хә хтәы иагароуп!

(Дааиуеит Алмасхан).

А л м а с х а н. Уней!

Б а т а к ө а (дышгылац дгылоуп). Дызуустада хәа дузымцаазей?

А л м а с х а н (иблақәа дырхымпшылазакәа). Сара иасхәеит еибәххәаз.

Б а т а к ө а. Нас иахихәааи?

А л м а с х а н. Даашьты ихәеит.

(Батакөа даапышәырччан, уаха егьахымхәаакәа, ашә аартны дныюнашылоит. Асцена гьежьюеит. Ахантәафы итып дахьцны иҭааихоит).

Баҗакеа (*даатгыланы*). Мшыбзиа, Владислав ухацкы!

В. Арзынба. (*инапы имхуа*). Бзиа убааит, Баҗакеа, бзиаала уаабеит! Аңсуа дахьынхоуп “бзиаала уаабеит” ахьихәауа, сара ус сәһартә еипш, сусурагы, сынхарагы уажә аракоуп иахьыкоу.

Баҗакеа. Ара акәым, иахьа Гәымста аарцә аҗабиа иҗатәоу хәы унеиргы “бзиаала уаабеит” хәоуп ишуаххәауа. (*Иаапышәырччаны инеибартәоит.*)

В. Арзынба. Ус икалеит иахьа. Сузызыроуеит.

Баҗакеа. Уаацас аицәажәахагь хмоуит, узбар сҗахижҗәи краацуан. Уажәы аибашьра иарласит.

В. Арзынба. Хәицәыхаран, уаацас хәеибадыруамызт. 25 шыкәса Аңсны сыкәзамызт.

Баҗакеа. Сара 15 шыкәса!

В. Арзынба (*мацк даапышәырччан*). Икалоз аадыруазшәоуп хшыхынхәыз.

Баҗакеа. Уи ус машәырны икамлазеит – ашәартә ааигәахо ианалагалак, Аңсадгыл ухьанарпшуеит, аоныка ахынхәра угәанарпхоит.

В. Арзынба (*дааипхьхәыцны*). “Шәсыцхраа!” ахәозар акәхап. (*Илахь ааиқәцаны.*) Нас хәацхраауоу?

Баҗакеа. Уи азоуп изхәпхьаз! Хәтала исызбыз уасхәарц азоуп хыкәкыла сзааизгы.

В. Арзынба. Сузызыроуеит.

Баҗакеа. Сара сархеологуп, иудыруеит, аха арра “академиагы” салгахьеит – иахьа сзанаат аиҳагы уи ауп иахҗахугы.

В. Арзынба (*ицъашьаны*). Ар ракадемиа?!

Баҗакеа. (*дпышәырччо*). Аиеи “академиа” – асалдаҗцәа “ракадемиа”!

Владислав. (*алаф ахь иниаганы*). Аңсуаа зегь уи “академиа” иахьыхьеит – “руал пшья” нарымгзози!

Баҗакеа. Сара сахымсзеит, салгеит, инҗырхәцааны иҗаноуп сшалгазгы. Ус агәапхара соуит.

В. Арзынба. Ус анакәха, арака исзымдыруа акы ыкоуп.

Баҗакеа. Ашкол саналга археологиатә експедициафь шыкәсык аус зуан – исгәапхон уи азанаат. Аинститут уҗалаанза акы убароуп, акы уаҳароуп. Нас исызбеит арра

сцарц. Сгөы хытхытуан аруаа рыцстазаара знык снала-
пшындаз хәа, аха даарак исгәампхейт. Киносахьала избахьаз
ейғын. Хымзқа рышьтахь исаҳайт ҳааигәара архәта чыда
шеиғьыркаауаз – спецназ.

В. Арзынба. Спецназ?!

Б а т а к ө а. Аиеи, спецназ. Истаххейт сьепысшәарц –
аромантика! Насгы ыы-шықәса амшгара стахыцәкьамызт.

В. Арзынба (*ицъашьаны*). Амшгара?!

Б а т а к ө а. Сара сызлапшыз архәта ус избеит. Уи
абаталион мазала акәын ишеиғьыркаауаз, архәтақәа рәынтә
иалпшааны еидыркылон. Башамашагы акәмызт, шәык
рахьтә ыцъа-хы ракәын иалырхуаз.

В. Арзынба. Уара узы уи проблемахомызт. Маха-
шьахала уғәғәоуп, уғәамч бзиоуп.

Б а т а к ө а. Урт рнаос аилыххарагы атахуп, агәағрагы.
Нас азыкацарақәа хрылагеит. Уи еиҗахәашьа амазам:
абыртқалцәкьа хкылырхуан, асахтан еипш хдыртәуан.

В. Арзынба. Нас алтшәагы аиуан, хәара атахума?!

Б а т а к ө а. Асыңса гәышпыла иузаанкылару? Кабул
аихабыра зыхьчоз бцарк атыркьаха рамразакәа изхәынчаз
убас иазыкацаз роуп. Ауаю илшара хәаак амам. Шықәсыбжак
ашьтахь убас зегь рыла хазыкацан.

В. Арзынба. Сара сарччан, аха ицабыргыцәкьаны уи
академиазаап!

Б а т а к ө а. Иахьа хара иахтахуп убри аыза абаталион.

Арзынба. Уи бзиагәышьян, аха иабакоу!

Б а т а к ө а. Сара ысылшоит ус еипш икоу абаталион
аиҗкаара. Уиггы акәым, зыңсадгыл ахьчараз зыңсы зтиуа
рыла абаталион чыдагы аиҗкаара халшоит. Иацы узацәа-
жәоз ажәлар сахьрылапшуаз уиггы агәра згеит.

В. Арзынба. Зыңсы зтицәкьо?! О, уи ахәарагы уадаоуп,
акацара акәым.

Б а т а к ө а. Хара ххықәкы ахыхьчара мацара акәзам,
Акәа аагароуп, аға уа иеҗапахны дтәтәоит. Ишқа нас, даушла
дыршәаны дықәхцоит хәа расхәарыма!

В. Арзынба (*даалакьакны*). Иухәо ииашоуп, аха
“зыңсадгыл ахақәитраз зыңсы згәағыа шәаи” хәа хәашьас
иаутозеи?!

Б а т а к ө а. Арака хадара змоу аға иңөымгроуп! Аибашьраан уи зеггы ирыцкуп. Аға дануңөымґха, уи игөағ ануқ, ухы идушылоит, ухьатцрангы указам. Шөааи зысхөои, рхала иааиуеит! Уи рыба иxyzбаалоит ариабжьарак.

В. Арзынба (*ғыцха дышьтапшуа даахөыц-хөыцын*). Уи аңөымґра збеит саргы. “Иамузоар хтахааит, аха хьатшыа хамазам”, – рхөон, иумахауази?

Б а т а к ө а. Нас убарт роуми зыңсы тины аға иғагыло! Урт зегь штамхогы рдыруеит – уи агөыґрагы ыками!

В. Арзынба (*лада-ада ихы рцысуа хамтакы дааипххөыцит*). Ацарауаө ижөлар рпсихология идыруа-зароуп. Атоурых хтыс анализ аныкаицо, уи зхызгаз ажөлар ргөаца дызтампшуазар, ииашаны алкаа изыкацазом.

Б а т а к ө а. Ацарауаө иакөым, аполитикгы идыруазароуп ижөлар рпсихология, еихаразак иахьа еипш аамта баапс ианаатагыло. Сара уи тысцаауеижьтеи краацуеит, уи ауп ари хазлацөажөо аус ағы агөаґра сызтазгы.

В. Арзынба. Саргы кырынтө сазхөыцхьеит. Игөастаз: икоуп атөра зшьа иалаены икоу ажөлар. Ртоурыхтө тагылазашьа ус иканацеит. Атөы ипсихология змоу ауаөы аус ахьиуа иеихабы инапы кьаны, уааины сызиацккөа рыцкьа хөа ихөар, гөахөа дус икацаны, мамзаргы иеыкацаны ашыю-шыюхөоуп иширыцкьо.

Б а т а к ө а (*дпышөырччо*). Ус икоу даөа казшьакгы рыдызбалахьеит: өнак ахра рыти – уаашөык рхы шхырсауа убап!

В. Арзынба. Хажөлар ракөзар, иаґа гөакра рхырґахьазаргы, адоухатө хақөитра рыман, асовет аамтагы иазпымеит. Аңсуа аихабы иеышкыл кны хатырла деыжө-ицоит, аха уааины сеышкыл кы хөа диқөымчыр, иеышкыл акра акөым, иеы ағөра ахыхны доуижьтуеит! (*Иччоит.*)

Б а т а к ө а. Ишөартөу атөитөых иоуп акөымзар, ус икоу аихабыра аниоу, ламысла ажөлар рымац иуеит.

В. Арзынба. Ара хаңсадгыл ағы акөым, амхаңьырқөа рхылцшьтрагы ус акөын рхы шымөаңьырғоз. Османтөи аимпериа иатцанакуан Балкангы, уака цашьацөас иказ аңсуааи ачерқьесцөеи ажөлар хатырқөцарала ирызны-көозаарын. Ус рыюуеит атоурыхөөцөа.

Б а т а к ө а. Ашья! Убама, аңсуааи ачерқресцөеи рхөеит!

В. А р з ы н б а (*дааипхххөыцны*). Маңк аңоурых ахь ҳагацөеит. Ҳазлацөажөо аус бжынтө ишөатөуп, бжынтө изатөуп. Уңсы ңины уңсадгьыл ахьчара – аҳөара мариоуп!

Б а т а к ө а. Ус ауп, ухы-угөы иңагзаны иузбыргьы, ажөала еиңаҳөашья амазам.

В. А р з ы н б а. Аңсадгьыл хьяас измам ауаоы, ари фанатизмроуп иҳөоит, избанзар, аңсадгьыл ашөартә аңагылара закөу уи изеилкаазом.

Б а т а к ө а. Сара иацы аахыс уи ауп схы иңагьөжьюа: иқәсцөит, иқәсхит, исшөеит, иззеит, нас ауп уара уахь сааирц аныззбыз. Улахьыңца азбра – уи мариоуми!

В. А р з ы н б а (*иихөаз дақөшаҳаңны ихы рңысуа*). Ауао илшара ҳөаак амазам, еиҳарак агөәкра данңагылалак. Иаҳзымдыруа иагьяо фырхацөа цөырнагап ари ҳаибашьяра! Аиеи, “Аңсны Афырхаңа” ҳөа аҳаңыртө хьзгы аңцатөуп.

Б а т а к ө а. Ҳажөлар ргөы кьдгыланы икоуп, афырха-цөаңцөкья цөырнагоит аибашьяра, аха уи аҳаңыр хьзы зңаххогьы раңөаохоит. (*Иччоит.*)

В. А р з ы н б а. Ажөлар агха рыхьзом, ухы-угөы анырзушьт, ухаңа амөа уқөырцөит. Иахья ҳңагылазаашьяөы иҳаңхраауа ажөабжь аҳөеит абри ателевизор.

Б а т а к ө а. Ажөабжь?! Узеигөырңаша ажөабжь иахья иуаҳауазар, уи акы иазҳөоуп.

В. А р з ы н б а. Исаҳаз ахаңа чарҳөароуп, аха ҳажөлар аңаңкөым еиңш еилазырцөо жөабжьуп.

Б а т а к ө а (*игөы хыңхыңуа*). Нас, нас закөытө жөабжьи?!

В. А р з ы н б а. Абыржө уанааиуаз аламңала, Урыстөыла Апрезидент сизызырөуан. Ажурналист диаңцааит, ақыртқөеи аңсуаа рыбжьара икалаз аидыслара иахухөаауазеи ҳөа.

Б а т а к ө а (*даамхаңцакшөа*). Нас, нас, иахиҳөаазеи?!

В. А р з ы н б а. Уи дара ирусуп, ҳара ҳөалаагалазом, иҳөеит.

Б а т а к ө а (*иңьшьаны*). Убасцөкьоу?!

В. А р з ы н б а. Иаңсымцөит, иагсмыжьит. Ҳарңарцөа уа нахьхьи иңахо – уи ҳара иалҳаршом, иҳөеит.

Б а т а к ө а. Гитлер Урыстөылоуп дызқөылаз, Аңсны акөзамызт!..

В. Арзынба. Ускан ххэинтқарра акын, аха ахақ хәа акы ыками! Хабацәа рыбацәа Урыстәыла иахьыгзоуп. Саб цшы-шықәса деибашьуан, избжа уахь иныжны аарла ицсы ааигеит. Ус шакааы!

Баҭаҕәа. Хәнызқи хәышәык зымхынхәзеит.

В. Арзынба. Уи аурыс жәлар ирдыруеит! (*Хамтакы иаатынчрахеит.*) Азәы уаникәгәыгуа уеурыцсыеуеит.

Баҭаҕәа. Уигы акәым, азәы дааины уцсадгьыл аға дықәицар, ускан уара уакәзам иацшәымахо. Азәы дахмы-цхраакәа, аицхыраара еснагь икан.

В. Арзынба. Хашьцәа ашьхаруаа ари икалаз рхы иакәырцеит: урт иаахьоу ыкоуп, шьхала ихьцны амәа иқәу рацәаоуп.

Баҭаҕәа. Аңашьахәы! Хабзиарас ирдыруази урт?!

В. Арзынба. Ашьа! Асовет аамтазы дарей хәрей хдақәа иртаныкәоз хшьа аанкылан. Уажәы уи нызкыло мчы ыказам – хабацәа ршьа рыцхьоит!

Баҭаҕәа. Жәытәнатә аахыс ус икан.

В. Арзынба. Ишцакамыз! Уи ажәлар рхәамтақәагы ибзианы ирныцшуеит! Нартаа рыдагы иутахи дарей хәрей хаимаздо!

Баҭаҕәа. Ихадгыло рацәаохоит, насгьы Ацсны антыц хәхцша гәгәоуп. Аспирантура сантаз енак хректор имшира идахныхәаларц хцеит, цсыуа ык аашьтыхны. Бзиа хазбо уаоуп иара. Ацшәма хныхәәа аникыз – хирехәеит: “Вы великий народ!” – ихәеит. Уи игәамцхеит асасцәа рахьтә азәы: “Великий бунтары!” – ихәеит ицәылхны, дааччашәа катцаны. Хара уи атак кәхцаанза хазтаз ацшәма инацицеит: “А все-таки великий!” Уи ус зхицәаазгы фактла ишьақәиргәгәеит. Изхысхәааз, хажәлар риашара здыруа рацәоуп.

В. Арзынба. Хара хауп аус злоу! Уара уакәзаргы ус ауми ушыкоу: узьдгыло даныкоу ауп уанидгыло.

Баҭаҕәа. Ацсуа ихдырра аиха ицәанырра гәгәоуп: Ацсни Ацсуареи рзы ицсы итиуазаргы дхьатцран дыказам, милац хдырра дук имамзаргы.

В. Арзынба. Егьырт зегь ракәым, амалуаагы азәыроы сзааихьеит: ацара хәмоуп, рхәеит, абцъар шака атаху аахгоит, рхәеит. Уи ус дууп!

Б а т а к ө а (*мачк дааипххэицны*). Владислав ухацкы, урт ухы иархэа, аха дааракгы уерумтацэан.

В. А р з ы н б а (*иааицэымгханы*). Избан, Батакөа? Урт рыцсадгыл зтагылоу рбоит, иацхраар ртахуп, нас мап рцэыскрыма?!

Б а т а к ө а. Мап шпарцэукуа, ухы иархэа. Владислав, ухацкы, уара иузымдыруа иуасхэауазеи, аха урт реихарааык псадгылс ирпхэзо атэыла акэзам, зегь зымчу Амал ауп. Аибашьрагы дара ртэалоуп ишахэапшуа: шьюкы рмал аикэырхароуп рхы итоу, дааа шьюкых уи аибашьра иалахэахэтырц. Анхацэа реипш рыцкэынцэа абцар ддыркзом, рхатагы иркзом.

В. А р з ы н б а. Урт сара сырцэыхаран, аха иахьа хапсадгыл ашэартоуп хайдызкылаз.

Б а т а к ө а. Ус ауп, хэарада, аха ацара иурто ипхэзаноуп ишурто (*дыччоит*).

В. А р з ы н б а (*ицьшьаны*). Ишца нас, ацара рыпхэзоит! (*Дааччоит.*) Уи ала иухэарц иутахугы здыруеит.

Б а т а к ө а. Владислав ухацкы! Иузымдыруа иуасхэози, иахьа амалуаа роуп адунеи знапаёы икоу. Урт ахэынтқарра азакэан икэныкэаноуп ишмалуаахаз, малла-шьалла ахэынтқарра иаласоуп, ахэынтқарра зхагылоугы дара роуп...

В. А р з ы н б а (*иажэа днапыюланы*). Урт реынза хара хабакоу, аха аракагы уи амооуп иалаххыз. Цабыргуп, ацармыкьа азакэан ишақэнаго акацара хахымзацт, аха усгы дара амалуаа ыкоуп.

Б а т а к ө а. Икоуп, аха изустада? Иацтэи абжыхэ-хахэцэа, ацартышагацэа, мазала ацехкэа аартны измаз. Ажэакала, закэандарала амал зырхаз! Урт ахэынтқарратэ закэан ртахзам, уи икэныкэар, ашэахтэ ршэар акэхоит, еиғми рхатэы закэан рымазар!

В. А р з ы н б а. Аха иахьа ипшьоу аус хайднакылоит. Ацармыкьа азакэан акэзар, уи хара хзы иёыцуп, цкьа ицатэуп, ишиашоу акэымкэа, ацсуа иказшьеи иламыси ирнаало икацатэуп.

Б а т а к ө а. Асовет система ацара-дырра бзианы иунатон, аха аидеология гэгэала иапырхаган. Уажэ арахь ианаахэ, иахзымдыруа шака цёырцзи! (*Иаатынчрахоит.*)

В. Арзынба. Ацара-дырра, ацара-дырра... (*дааипхь-хөйцуеит.*) Уи ада акыр сазхөйцуазма? Ацара-дырра акосмос қөйпшылара иаөызоуп, уи аҳаракырахь ухалацыпхьаза улапшхөаа есааира итбаахоит. Аҳаракырахь ахалара уи романтикоуп, сыпрындаз угөахөо укалоит, агөазыхөара уоуеит ицегь, ицегь нак ахара ацшра. Ус иахьа, ус уацөы, уацөашьтахь, ухшыю цхөафыруа, угөы хытхытуа аартрафыцкөа урызгөышьуа уалагоит уахгьы өынгы. Убаскан, урткөа ирлытшөаны, уаө изымдыруа дунеи ыыцк нахьхьи цьара унахьыпшуеит. Уи уара утөылоуп! Иуцшааит ацыхөтөан! Уара уоуп ыыц иаазыртыз, уара уоуп итызцааран икоугьы... Ус ауп ацарадырра шыкоу! Сара Ацсныка санаауаз убастөкьа схылца ацыс тахөуан, ыыц ишаасмыртызгы, ацарадырра аиөкаареи уи аццаареи ракөын схы итагьөжьуаз. Ох, Батакөа, Батакөа иудыруаз убри сыгөтакы анагзара шака сазгөышьуаз! Уахыки өнаки жөаф саат аус зуан – аацсара закөу сыздыр-зомызт. Сыпхыз иалашөахьазма мамзаргы абри аөыза аполитикатө пылхат салахөуеит хөа.

Б а т а к ө а. Хөапхыз иалашөомызт, аха илабөбахеит, икалеит хырцашьа змауз. Иаххөап Москва укан, ускан узакөходаз?

В. Арзынба. Ускан исзымариамзи, Гөымста апозициаөы сыказаауан, уахынла аөныка сааны сыхгы ныкөсымпцози! (*Иччоит.*)

Б а т а к ө а. Саргы ус акөын сышхөйцуаз, схы-сыпсы зегьы археологияхь акөын иахьыказ. Оныкь шыкөса уажө ацхьа Акөа аиланхарта ахьыказ археологиатө хсаала кастахьеит.

В. Арзынба. Нас уи тыцс иацанакуеи?

Б а т а к ө а. Ақалакь ацентри Баслеи ирыбжьанакыз. Археологцөа абракоуп аус ахьхамоугьы.

В. Арзынба. Еицкьаз хөтцааракөа хөрзыхынхөроуп, иахьатөи хөпроблема анаазбалак ашьтахь. Ацарауаө изы уажө еицш ахакөитра ахаан икамлазацт.

Б а т а к ө а. Иахьатөи хөпроблема азбра кыр иурма-риаеит.

В. Арзынба. Мап, имариазам, аха иаамзбыргьы цсыхөа

ҳамазам. Ҳара ҳхъацыргъы, ҳажелар хъацран иказам, ус анакәха, ҳара ҳиааироуп.

Б а т а к ө а. Сгәы итұхәаит, Владислав ухатқы. Ҳазлацәажәоз аццарақәа ракәзар, асовет аамтазы атоурых политикан: аполитика нахәы-аахәуан, ускан атоурыхгы надырхәы-аадырхәыр акәын. Иудыруеит шакантәы ихырәы-лаахъаз. Егьырт зегь ракәым, “Къаразаа” ирызкны итрыжъыз ашәкәкәа ирыхъын “Борцы за Советскую власть в Абхазии”. Нас ихашьтәнеиуа ҳтоурыхцәкәа злардырраны икоузи?

В. Арзынба (*иааипххәыцра ашьтахь*). Атоурых икалаз хтысуп. Ахтыс хтысуп, икалеит, фактуп, уи зуцәахраны икоузеи? Ақыртқәеи ацсуааи анеибашьхъаз рацәан, цъаракыр уацхъахъоума ус шакәу?

Б а т а к ө а. Ацсны атоурых атәы зхәо архив тәым бызшәала иоуп, ирыюуан дара ишыртахыз, ажәлар ргәакра ргәәфы инеиуамызт, рлымҳа итыюуамызт урт ргәынқбжы. Убарт ирәыз ауп тоурых фактны ҳтоурыхәәцәа рхы иадырхәо.

В. Арзынба. Изеипшразаалак ироит, ирзымоыкәа шака нхеи? 1200 шыкәса ахәынтқарра ҳаман, Византиа ҳадхәылан, егьырт ахәынтқаррақәа хрымадан. Иабакоу ххәынтқарра архив, бырзен бызшәалагъы акәзааит?

Б а т а к ө а. Симон Кананит ацсуаа роуп дызшыыз, иахъа уи ҳабжы ныццакноуп ишаххәауа, арахъ уи шыкалаз ҳаздырзом. Цсыуа царауаюык сиязцааит: Анцәа ипа Иисус Христос иаргәажәа абрака, Ацсны дыршыит, дызхыршьааи хәа.

В. Арзынба. Нас, нас, азцаара бзиа иутеит, атак шқакаитца?!

Б а т а к ө а. “Ацсуаа бнауаамзи, дзакәыз еилымкаазакәа дыршыит”, – ихәеит, ибжы ныццакны. Убаскан ауп ҳажелар ртоурых шахзымдыруз сазхәыцуа саналагаз. Ақырсианра ажәларқәа ианрыладыртәоз абнауаа рылоума нап шадыркыз? Абзамыкәра!

В. Арзынба. Рыцхарас иахзыкалаз иахьатәи апозиция алоуп ажәйтәзатәи атоурых хшазхәыцуа. Кавказтәи ажәларқәа рзы Ацсны гәашәын, абри агәашә алакәын урт адунеитәи ацивилизация излалахәыз, еихаразак Римтәи Византиатәи аимпериақәа.

Б а т а к ө а. Хәара аҗахума, кавказаа зегъ рахъ анырра кәзтәоз акультура арака икан, аңсуаа ақырсианра анрыдыркыла – кавказаа зегъы ирыдыркылон. Уи идыруан Иисус ихаҗа! Аха аңсуаа ирыдыркылеит: Анцәа ихаҗа аброуп тыңс иахъалихыз, рхәеит, аңаимбарцәа ртың аброуп иахъыкоу, рхәеит. Хара хәпсадгьыл иңшыоу тәылоуп, рхәеит. Ажәакала, хара хзымҗахырхәо аадыруеит, иахзымдыруа хазрымҗахырхәом, рхәеит. Ибнауаазар ус рызхәозма?! Абри ауп еимаркыз.

В. Арзынба. Урт хәпшыа тыңқәа иахъанзагъы иҗҗаамкәа инханы икоуп.

Б а т а к ө а. Сара Акәатәи абааҗы ажрақәа сахьырҗыз ажәытәзатәи хәбацәа рдоуха сыткәаны саман: исаҗауан урт рхаҗарашәа, сгәы җнашыаауан рыхәрашәа; ахацәа ргәын-қбжы, ахәса рмыткәмагъы слымҗа иҗыоуан сахьцалак. Аңсыуа маҗәарк анызбалак – уи напшымҗан сара сзы. Урт зегъы адгъыл иахәланагәлеит! Аибашьрей агәәкра-җәәкреи роуп уака изҗәахыз. Ишҗа нас, хара хҗоурых шыала изысуеит! “Ахаҗа-ихаҗа – афырхаҗа” ахьырхәазгъы аибашьраҗоуп. Убри азоуп археология залсхыз. Акәатәи абаа насырхәы-аасырхәып хәа акәын. Уажәтәи ала еиңдыркәеит, аха инасызгароуп. Иаха сеиңхызуан уи абаагәара.

В. Арзынба. Сара сархеологым, аха ажәытәзатәи аҗоурых аҗҗаараҗы “архивс” схы иасырхәо археологиатә җшаахқәа роуп. Уа шәусураҗы снеип хәа акәын, аха енак – шә-уск! Сеаахаршәаланы исзалмыршеит. Аңсны сакәыҗханы сахьыказ сықәғәҗәоит, зегъ сҗар сҗахуп, зегъ тысҗаар сҗахуп.

Б а т а к ө а. Сара – 15 шықәса “сахғаны” сыкан! Петербург сизшәоуп уи ақалақь доухала сшаласахаз, аха сеалжәааны сааит Аңсныка. Хара хзы ари атәыла Шьамуп! Ақьафураз акәым, сааит арахь “сҗәағәаларц” – уи ауп сара сзы иқьафуру.

В. Арзынба. Урт ажрақәа шәахынзарҗу уа аргыларакәа акы иаңшыаагазом. Икоуп аидеиа уа археология амузеи акаҗара – уигъы хазхәыцлап.

Б а т а к ө а. Хәхәшҗаара хада акәын уи аҗың, хҗоурых ағьыразақгъы уакоуп иҗәахны иахьамоу.

В. Арзынба. Акәа амшын ахь ағы хоуп, агәашә хадагы уакоуп иахыкоу. Нестор асасаирта “Абхазия” аниргылоз уи атып баша иалимхеит.

Баҭакәа. Асасаирта азбахә анухәа, уа агаға иргылатәу ахыбракәа рстильгы сазхәыцхәеит.

В. Арзынба. Ажәакала, ақалақь аитәрәиара иазкны агенплан кәцәтәуп.

Баҭакәа (*иаалыркьаны*). Владислав ухәцкы! Атоурых халанагалацәеит! Акәа атоурых шәхәдааша, ишхәргылаша халацәажәеит, арахь ахәта аға инапхыцкәагы ишьапхыцкәагы аларцсны дтәоуп. Гаграгы бцъар тмыркьазакаә игеит. Аеуао шьыбжъаанза дахьбжъысуоуп хнапәы икоу!

(*Иаатынчрахеит. Владислав инарцаулары акы дшазхәыцуа ихы-иғы ианыцшуа зымәашәа дыцшуеит. Нас ихы-иғы аәааитәнакуеит*).

В. Арзынба (*иөыртынчны*). Уи иахьатәи хәагылазаашәоуп. Хәра уажә хәзлацәажәо уәцәтәи хускәа роуп, унашьтахьтәи, унашьтахьтәи, ирацәоуп, ирацәәзоуп хәпхәа ишьтоу хускәа!

Баҭакәа. Сатоумцан, мацк самхаццакызар.

В. Арзынба. Атоурых акәзар, сгәыцха хадакәа ируакуп: жәытәнатә аахыс хәзмадаз ахәынтқарракәа аамдыруеи, убарт рархивкәа рғы хәра хтәы зхәо ааыракәа рыхылаа аидкылары схы итагыжәуеит.

Баҭакәа. Уи гәазыхәароу, мамзаргы кәцәшьа змоу акакәу?

В. Арзынба. Аңара умазар, зегь еикәчаб иааганы уапхәа иаакәырцоит, аоригинали аитәгеи неиццаны.

Баҭакәа (*деигәырғыаны*). Уи даара-даараза иус духон!

В. Арзынба. Баша гәыцхамызт, напгы асыркхәан, уажә еипкәеит, аха хымқада хәзыхынхәыроуп.

Баҭакәа. Акәа азбахә анцәыраагах: сара аңсабара даара бзиа избоит, абзиабара амацарагы акәым, хәқалақь ашәапыцәаң алагы ахәра аңсахра сазхәыцхәеит. Иахәа уи милат хәфсахәа змам субтропикатә қалақьуп – Шәача, Иалта ухәа реипш икоу акоуп.

В. Арзынба. Саргы агәынамзара сымоуп, аха икацәтәу хәа цқәа сазымхәыцзацт. (*Дааччашәа*.) Еигьуп исхәар уи аха смоузацт.

Б а т а к ө а. Сара сазхөйцхөит! Аңсуа цөа ахалон, иаххөап: аць, ахьаца, атөа-цла, аа-цла – ус еикөуцхьазаша рацөоуп! – еитөахазар. Аиеи, ишцарацөам: алакациа, ахьараць, ашыц, ал ухөа рыла иычазар. Арт зейгым арбану! Насгьы хара иахтөыми!

В. Арзынба. Хара иахтөу зыцсоу хаздырзом. Усымшөа иказаргьы, хара иахтөым хазыноушөа хгөы иабоит. Хэбызшөа хшазыкоу умбои!

Б а т а к ө а. Анкьа Акөа игылаз аць жөижөых дузза цоурыхла иаадыруеит, арахь уи иахьгылацөкьаз азөгьы издырзом ус азбахө хөхөхөит акароуп.

В. Арзынба. Шака проблема хөмоузеи! Амзыз хада – хөоны хара хөцшөымамызт! Арцарцөа ахөса ааргом, азгөбцөа хөцө изцом, арахь хөөиар хтөхуп! Итөхцөахьоума ари апроблема? Аингушцөа 40 шыкөса рыла хьнтө ирызхөит. Уи стихиала икамлазеит.

Б а т а к ө а. Хара хөхьыкац хөкоуп.

В. Арзынба. Хөргьы акы аазбыроуп.

Б а т а к ө а. Владислав ухөцкы, аамтө уцөызгеит. Сыззааиз аус акөзар, издыруеит, имариоу усзам, аха зегьы еилххө избны исымоуп. Сыгөтөкы анагзөа иахнарбоит анаөстөи хлөхьынцөа. Ус ауп сөа ари азцөара сшөхөөшүа.

В. Арзынба. Угөтөкы бзиоуп. Ииашаны иазгөоуцөит: зегьы ирыцкуп өа ицөымгтра. Уи азы ицөданы пропагөдакгьы өтөхзам. Хөжөлар ирхөштраны икоума 30-төи 40-төи ашыкөсцөа! Ирбоит уөжө еитө ишөарьдгылаз.

Б а т а к ө а. Ускан хөжөлар рнапкөа өөхөан, рөы шөөхөан. Агөы змоу изы иахьоуп ахөцөара анөтөху!

В. Арзынба. Ахөцөара, ахөцөара! Ауөө көыш дагыуөндөз, дагыуөгөндөз рхөоит. Жөлар бзиан өкьирткөа, аха рполитикцөа имөөхьиркьөит. Ахөынтцарра көцаны ирызтөз өңсуөа хөуп, уи иөөөөзө рцоурых иануп! Дөра мөп рхөоит: шөара иөцоуп ашьхө шөылбааны, хөдгьыл Аңсны шөөныкөынхө рхөөит... Ажөлар еилазгө ирхөгылоу рцызөцөа роуп!

Б а т а к ө а. Цшьмиллионк ыкоуп дөра, арахь уңшыр рполитикцөа рхарөла, хөрөдө-бөрөдө жөөнтө еихөны ауөө ндырцөөхөит.

В. Арзынба. Насгьы индырцөөз зуствөдө! Ишцөндырцөө?

Аибашьра уи хацарами! Ицьюшьартө икоуп, аиашаз: урт акультура ду зыреиаз жөларуп...

Б а т а к ө а. Уажөа хыла ипыскоит. “Абжъас-цөа зшөу” рымоуп. Уигы автор деилкаазам.

В. А р з ы н б а. Аха усгы, изыиз ари иоуп хөа азөггы изымхөeit, мамзаргы ари хөа иахтөуп хөа.

Б а т а к ө а. Бзиоуп нас, дара иртөуп еиґагазаргы, ибзианы еиґагоуп, аха адунеитөи акультурахь излацөырцуа уаха ирымеи? Ииашоуп, Сталин ихаан ахақөитра риґан, икарґаз рацөоуп. Имаґзам хөа кавказаа иахцөыргычызгы. Ххөаены хрымамзи, ирґахыз халаргзон.

В. А р з ы н б а (дааччан). Пхөыск ус лхөазаап: “Сыцкөын дґгыч-дкөыч, иан дикөыхшоуп, қаф хируеит!” Ажөакала, рхы иахөeit: асахьаркыратө литература, акинофильмқөа, атеатртө казара ухөа ртөыла антыц излардыруа рацөоуп.

Б а т а к ө а. Ус еиґш алшара хөамазар, хөрггы икахцоз рацөан.

В. А р з ы н б а. Ажөакала, иалцшаау милаґуп рхөан, зегь рырґeit, аха уи иґсабаратөны акөымқөа, ирццакны арөиароуп иаанагоз.

Б а т а к ө а. Адгьыл цсылаөы иааурыхуеи аселитра аґажьны иааурыхуеи ґамала еиґшума? Урт зырлашөыз убри иґсабаратөмыз өиароуп. Уи ала рыжөларгы мөахырқөeit.

В. А р з ы н б а. Аполитикцөа аамґала ажөлар дырлашөырц рылшоит, аха нас уи “аґстхөа” иалцыр ауми! Хөабацөа азакөандара ишөзыруз хөкөызбоит, иахґахуп урт рыґха хөрееирц рхөар – убри акөымзи амилаґ көышра!

Б а т а к ө а. Ус ахөара рылшеит алемсаа, адунеитө ауаажөларра рөаґхьа. Избанзар, урт дөаа культууроуп ирымоу, уи зықөгылоу адгьыл амч ґөґөоуп, Гитлер “аселитра” иаґеиґсаз иазбжьымхөeit.

В. А р з ы н б а. Уигы акөым, алемсаа мап ацөыркит афашисттө идеология, иаґьақөызбит, аха арґ Сталин ихаантөи рполитика рымґсахзөeit: аамґа анаахө реырґсны иаатөeit акароуп. Уажө ахақөитра анроу, изқөызбахьаз ажөйтөтөи рполитика аґоурых кьамсарґтра иааґырган, биракны иаархадырґлеит.

Б а т а к ө а. Ацарауаа дуқөа рыман, ирымоуп иахьагы,

аха ҳара иаҳзырухьоу ацәғьареи иаҳзырҳәахьоу агазарей азәгы ипҳеишьом, иагьақәызбуам. Уи уажә еиҗацәырзгаз Гамсахурдиа дахҳәаны итың згазгы, уи абзамыкәра дақәызбзом!

В. Арзынба. Дабақәызбуа уи рмилаҗ стратегиа акәзар!

Баҗақәа. Амц ашьапы шкьәу рзымдыруазар акәхап.

В. Арзынба (*даахәыт-хәытын*). Ҳазлацәажәоз ҳазыхынхәып. Еиҗукаап абаталион, еиҗақкаап ицегь абаталионқәа, аха урт рнаос ҳзықәгәыҗуеи аиааира агаразы?

Баҗақәа. Ҳажәлар ракзаара! Ҳажәлар еснагь еиошан. Қылышьбеи ихаан Дали Цабали ихаҗгылазомызт, нас амҳаңьырра ҳажәларгы ҳақсадгьылгы еионашеит. Убри аахыс ҳаҗацәа уи рхы иадырхәон. Убартқәа ҳахькылыргаз ҳажәлар иахьа ибзианы ирдыруеит – уи аҗақкәым еиҗш еиланартәоит.

В. Арзынба. Уи зегьы ирыцкуп! Уаҳа? Уаҳа ҳзықәгәыҗуеи?

Баҗақәа. Ахацәа рфырхаҗара! Аҳәса рфырпқәысра!

В. Арзынба. Анацәа? Аибашьра – еибашьроуп, аха ангы-дануп! “Аибашьраҗы иткьо ахы ан лгәоуп изықәшәо!” – ихәеит апоет.

Баҗақәа. Ари зегьы ирыцкуп, аха ажәлари ақсадгьыли ашәартә ианҗагылалак, анацәа иагьа ргәы кылблааргы, ргәырәа реартом. Ажәлар уанрацәажәоз хаҗак ихәеит Анык лмыткәма иалаҗаны, сықкәын дызфада ҳәа шылымхәауа. Ақсуа пқәыс ус илқазшьоуп.

В. Арзынба. (*ихы рцысуа ҳамҗакы дааипхьхәыцын*). Уаҳа узықәгәыҗуеи?

Баҗақәа. Ҳақсабара! Уи ақәаңа-җаңара, уи азиасқәа, уи амәа җшәарақәа! Абартқәа зегьы аҗа изы иңынгыла духоит, ҳара ҳзы ихыхьчагахоит. Ус иқан жәйтәнәтә ахыс.

В. Арзынба. Уаҳа? Уаҳа узықәгәыҗуеи?

Баҗақәа. Ари аибашьраҗы ҳара ҳзацәхом: Нхыҗ ҳашьцәеи амшын нырцә икоу ҳңынңьуааи рнаосангы, ихадгыло рацәаохоит. Ҳиашароуп урт зыдгыло! Ус иқалоит адунеитә ауаажәларра ргәаанагарагы.

В. Арзынба. О-о, уи зегьы ирыцкуп! Урт баагәара духоит. Зегь ҳзы! Уаҳа акрацүдома?

Б а т а к ө а. Уаха? *(Даахэыц-хэыцын.)* Хара хиашара! Хиашара Анцэа ду ибоит, Аңсны иахылаңшхэу аңаимбарцэа ирбоит, иңшыоу абыжыныхак ирбоит. Аңсны иахылаңшхэу атөым “сасцэа” рцөымгуп, еихаразак иңшыоу ашыа казтөарц иааиз, ус анакөха, рдоуха хыхьчоит хара!

В. А р з ы н б а *(даахэыц-хэыцны).* Уртқөа здыруаз хабдуцэа ракөын, хара урт рдунеи хакөытханы храазан, иахзымдыруа рацөоуп, хатарымцааит.

Б а т а к ө а. Рылқха-ргөаңха хамазааит, иахзымдыруа хатарымцааит.

В. А р з ы н б а *(инапы ргөгөаны иаанкыланы ирцысуа).* Иахылаңшхэу Анцэа ду уирманшөалааит! *(Инапы аумыжкөа дааипхьхэыцын.)* Угөтакы бзиоуп, аха абаталион ахьз “зыңсы зтиуа” сақөшахатым, уазхэыцыр стахуп.

Б а т а к ө а *(даахэыц-хэыцын).* Нас исабжьюго соухэар еиха сазхэыцуан.

В. А р з ы н б а. Еигьны исыңхьазоит Архөта чыда “Спецназ” хөа узлаз афыза. Нас уи хьзык аутар ауеит.

Б а т а к ө а *(даахэыц-хэыцын).* Уи азцаара азбра азин сара исымазааит – схалагы изызбзом... *(Батакөа маңк даахырхөаны дцоит. В. Арзынба хамтакы дхэыцуа дгылоуп.)*

В. А р з ы н б а *(ихы доаханы).* Архөта чыда аиекаара. Уи бзиоуп. Хымңада иатахуп! Ус икоу х-баталионк хамазар, урт излааз рымоа рхадырштра икан. Иагыикалоит!.. *(Хамтакы аатгылара ашьтахь.)* Ацарауаю-археолог!.. Даара агөағыра змоу азө иоуп. Ицабыргыцөкьаны, уи академия дахысхьазаап! Иабастаху имхөазакөа – ихала игөаңханы!.. Аа, иахьа ишитаххаз! Иңшыахөу азө иоуп, аиашаз! Кыр дңысшөеит, ажөйтө-аөатө схөеит, Аңсны апроблемакөа схөеит, аха уатөтөи амш ахь ауп дахьыңшуа. Даара згөы гөгөоу оптимиступ. Ус схөеит хөа, иаргы сңишөозар акөхарын. Нас ишңа, иахьа аңышөара аамта хтагылоуп: саргы сңишөароуп, иаргы дңысшөароуп! Харгы хакөым, афызцөа ңибашөароуп, аишьцөагы, аби-ңеигы. Иахьа аңышөара ду иаатагылоит анацөагы. Ажөакала, хажөлар зегы ршыапы иқөнаргылеит уи аңышөара. “Хай-чеи” аөоуп ахатца дахьудыруа рхөоит. Батакөа иакөзар ахатцөа шөабакоу анырхөауа, “хай”! хөа раңхьа иаагыло дреиуоуп, хымңада! Уи иахьа агөра сиргеит.

Ахацеи ахатареи – абцаркәа ирабцаруп! Ажәакала, Батакәа Анцәа дысзааишьтит! Дкәышуп, ахара дыңшуеит, аңсуа гәағ зығроу, здоуха гәғәоу азә иоуп, агәкаҳара закәу издырзом. Зегы-зегь реихагы уи ауаф шыала-дала иңсадгыл даласоуп! Иахәа ус икоу роуп иахтахугы... Амалуаа рзы иихәаз маңк ихиркәазар калап... Ииашоуп, урт рңсихология даәакуп, еснагь рхы итоу аңара аизыхәхәароуп, ажәлар, аңсадгыл хәа ихәыцуа маңуп, аха иахәа аға хәзтаиргылаз ашәартә хәиднакылароуп, насгы хәнапәы икоуп, иаххыңаны иабацо! Амалуаа дышьманс изыңхәазоз асовет система акәын – Батакәа уи анырра имазаргы ауеит. *(Хамтакты дааиңхәыцуеит.)* Ус схәеит хәа, Батакәа ус баша ихәарымызт. Ицабыргыңкәаны, амал ңсыс изхоу шәартоуп, урт уаңәы ихыңәыганы иахзыкаларгы ауеит. Ө-системак хрыбжәхеит: анахь хәкам, арахь хәкам. Амалуаа иртахугы убри ауп, урт еснагь азыхәашь еиңхызуеит. Аибашьра ашьтахь ихәжәлар ағәра аарфәзкуа закәан хәмазам, уи аңахцаанза Аңсны “ахәхәага” ахыыршьуеит. Абри акәхап Батакәа дзыңәшәауа! Аиашаз уи уаңәшәартә икоуп. Амал иарлашәыз ауафыз азақәан ауп акәымзар, аңсуаңас дырңхашьаны аанкылашьа имазам... Ус схәеит хәа, уи уаңәтәи усуп, иахәа ихәдгыло зегы хәыңцәа роуп, аамтала акәзаргы, хәимәалаңәоуп, хәхгы иахәрхәароуп. Ххықәкы хада, хәа дықәңаны, Аңсны ахақәитра азаагароуп! Абри ауп иахәтәи хәзцаара хада! Жәытәнатә аахыс хәбаңәеи урт рабаңәеи зыгәышьуаз Ахақәитра хәнапәы ианыкала, ихәлымшара икоузеи?! Абарт хәшьхәкәа кылңәаны Нхыңи-Аахыңи еимаадап, амшын “ахтәы цхә” хңаны хңыңңыуаа рыңсадгыл ахь рымәа аахартып. Аңсны акәтагь былгәо аңстазаара ғыңкәхцап! Абри акәзәми Батакәа ииңаху? Уи хәнапәы икоуп, иагыыкәхцароуп!

(Аңарда)

АФБАТӨИ АҚӨГЫЛАРА

Аңарда аатуеит. Асцена агөтаны ихы икөыжыны дхөыцуа дгылоуп Ыудар-иңа Батакөа. Арығарахь ала настхашөа столк гылоуп, уи дадтөалоуп Лазба Ахра, қаадқөак иапхьа икөуп. Астол анаосан асцена аназара ашө өоуп, уака иөыриашаны дгылоуп Инарба Даур. Урт рыхөыкгы ар рыматөала еилахөоуп, рхы-рөқөа ааиныланы икоуп.

Б а т а к ө а. *(мачк днахөын, астол иахатөаз дихыңшы ибжы наиргоит).* Даур, азө даашьты.

Д а у р *(ашө анааиртлак, ирацөаоны ишыкоу удырратө, ауаа ршыкбжы гөғөаны игоит).* Зегь шөаахашьтөеит, зегь шөаахашьтөеит хымпада, шөааибахатыр. Уааи уара!

(Арпыск ашырхөа дааонашыланы, Батакөа иааигөара днөины даагылоит).

Б а т а к ө а *(арпыс илаңш наихиган).* Иужөлеи, арпыс?

А р п ы с *(иөыриашаны даагылан).* Сара с-Лакобоуп, Сасрыкөа сыхьзуп, сшьоуөуп, шөбаталион сахышө-пхьазаларц сааит. Ахыкөкы здыруеит, уи садгылоит.

Б а т а к ө а. Ишпаудыруа ахата, ахыкөкы аилкаара мариоуп.

С а с р ы к ө а. Ахыкөкы ахатагы акноуп ишеилыскаауа: аибашьра – еибашьроуп, зыңсы зтиуа ашьоуөы даныкоу ауп аибашьраөгы аиааира анааго. Уи сазхиоуп сара!

Б а т а к ө а *(дааипхьхөыцны).* Цкьа уазхөыцу? Насгы утаацөа уразцаама?

С а с р ы к ө а. Сара пхөысхөара сымцазеит, сыңсадгыл ахьчараз ауп сзааз!

Б а т а к ө а. Ахөара мариоуп, аха аңсгы цаауп! Аңсадгыл ахьчара иагыакуп, иагыюбоуп. Зегь рыңсадгыл бзиа ирбоит,

Б а т а к ө а. Иухәаз агәра згоит. Избоит аға ицәымгреи уи игәәғи имцаны ишуцроу.

С а с р ы к ө а. Анцәа иңышьоуп сахьеилукааз! Сара сазәыкым, аңсуаа зегы жәла-желала ашьоура ҳадуп! Ҳара зегы хшьа анаауы – уи милаҗ шьоуроуп. Иахьа ҳаатагылеит амилаҗ шьоура аамҗа! Хҗақ иаанагеит: “Аа, ҳааины ҳакоуп, шәхацәазар, шәшьа жәуы!” – рхәеит. Дара ахәымгара икарҗаз ҳара хаҗарыла аҗак кәхҗоит. Абаталионгы иахьыззар сҗахуп “Ашьоуцәа”.

Б а т а к ө а (*дааипҗхәыцны*). Ус акәхоит, ус акәхоит – “Архәҗа чыда “Ашьоуцәа”! (*Лазба иахь днахәны.*) Ахра, ашәкәы данҗа.

С а с р ы к ө а. Җабуп. Җоуба зует Лакәараа ршьа шызуа! (Днахынхәны ашыр-шырхәа дҗоит.)

Б а т а к ө а. Даур, даашьҗы даәазәы.
(*Арҗыск ашырхәа дааины, салдаҗҗас иеыриашаны даагылоит.*)

А р җ ы с. Сара Алхас сыхьзуп, Ладариоуп. Сабду Гьедлач ихьзын...

Б а т а к ө а. (*дҗышәырччо*). Уаб уихыңаны уабду иахь уабаҗа?!

А л х а с. Сара сшьоуфуп, убри сабду ишьа зурҗ ауп сзааз.

Б а т а к ө а. Вова Ладариа ишьа уурҗ угәы иҗазами?

А л х а с (*маҗк дааипҗхәыцны*). Сара сшьоуфуп, Вова Ладариагы, сабду Гьедлачгы, сҗыҗауаагы ршьа зует.

Б а т а к ө а (*иңыашьаны дзыҗшуа*). Исахәеишь цҗа, еилыскаартә: избан уабду? Избан уҗыҗауаа?

А л х а с. Уи аҗоурых дууп – аменшевикцәа рхаантәи усуп.

Б а т а к ө а. Кох, аменшевикцәа абоугәалашәа, урҗ уара урхааным, сара сырхааным?!

А л х а с. Урҗ сабгы дырхааным, ирхааныз сабду иакәын, уи ахьымзҗ идырган, ишьа изымуҗкәа дыкан, данҗсуаз уасиатны инижыт ишьа ааурҗ. Ашьажә баауам, иңсуам – иааит уи аамҗа!

Б а т а к ө а. Аменшевикцәа ирхаану иахьа азәгы дыказам, дара шааз еиңш иҗеит, ҳаркәаҗып урҗ.

А л х а с. Аха урҗ Аңсны сасра имаазеит. Иахьынзаказ урҗ мпыҗахалафәан, ианҗоз ҳажәлар ргәәҗы агәағ лаҗаны

ицеит: хқыта зегы алаба раадырхеит. Убри ахымзг еикэатэа
иахьагы идамыганы ирнуп. Ушыа ануулак калоит. Иахьа
ирхысхроуп урт рыхымзг.

Б а т а к ө а. Нас исахеишь икалаз.

А л х а с. Хқыта аусхэартафы аизара ыкоуп рхэан, апхэыс-
ахаца ажэлар еизыргеит. Иахьнеиз еразнак ар аарыкэшан,
ажэлар ирхыкны акекеахэа ихысны, ыыцха шэекашэыжэ
акэымзар, шэынхартэоит хэа ирыкэмакарит. Ажэлар
инафаршэны мап ркит. Ишыцэгъарахоз аниба, астаршынгы
дрыхэеит итаслымхарц. Убаскан ажэлар ахаан икарымтацыз
карцеит: зегы еилараа ишыталеит. Ар рдыза ахацэа ргэы
дыкэгыланы “Мама загли! Мама загли!” хэа дрыкэымчны
акамчы рыхкыо зегы дрыхысит.

Б а т а к ө а. Уабду Гьедлачгы ус изырузар акэхап?

А л х а с. Уи аупеи! Ацыхэтэан “Къаразаа” рыерымаданы
зшыа зуз ыкоуп, аха сабду ишыа иуртэ дзыкамлеит. Ицсы
ахынзатаз убри игэы иалан, акырткэа “Мама загли” хэа
дрышьтан. Иахьа иааит ашыоура аамта, сабду иуасиат
насыгзароуп.

Б а т а к ө а (*хамтакты дизпшуа*). Угэра згоит (*амазаныкегаю
иахь*), данца.

Алхас. Итабуп! (*Алхас дцоит.*)

Б а т а к ө а. (*игэалаказара бзианы днеиааиуеит*).
Исгэапхоит рцэажэашыа. Ажэлар акгы рхамштуазаап, убама!
Ашыоура атцасгы ршыа ишалац иалоуп. Умбои ихэаз: сабду
ишыа зует ихэеит. Уи иаанаго ацсуа ихэзи ихымзги
еикэханы икоуп. (*Даатгылоит деипххэыцуа, нас днахэны.*)
Даашыты даеазэы!

(*Дааиуеит 40-ка шыкэса зхыцуа хатцак, ишэага мыц-
хэымкэа, деилкыа-еилгэыцэза, даара зхы иакэгэыгуа иказшыа
иманы*).

И а а и з а х а ц а. Сара Ацыр-ица сыжэлоуп, Цабалтэуп.

Б а т а к ө а (*дшанханы*). Уабатэи Цыр-ицоу, иабатэи
Цабалу?!

А ц ы р-и ц а. Уи шухэоз здыруан сара: Тыркэтыла
акэзаргы, икоуп Цабал, икоуп Ацыр-ицацэагы?

Б а т а к ө а. Кох... кох... кох! Атоурых ду змоу Цабал!

Атоурых ду змоу Цабалаа фырхацәа! Шәышқакоу уа, нахьхы, Тырқәтәыла?

А ы р-и ң а. Хабдуцәа абрака иаркы-ирцә хәа ианыказ ацкыс хайгымзар, хайцәам: аҭауадгы дыкоуп, аамстагы дыкоуп, анхаюгы дыкоуп, агыруагы дыкоуп.

Б а ҭ а ҕ ө а (*ицъашьаны*). Агыруа?! Иабатәи агыруоу?!

А ы р-и ң а (*дааччаны*). Араантә иргаз. Ара амацуоы хәа шәзышьтоу, уа агыруа хәа хишьтоуп. Уажәы урт арака ахәура иантыц, абцар кны иаины ишәагылеит. Хара хкны рматура ашьтацара азин рахамтазацт.

Б а ҭ а ҕ ө а. Уара Тырқәтәыла уиит, уаазеит...

А ы р-и ң а (*иажәа днапыюланы*). Сахьизаалак, сахьаазаалак с-Цабалтәуп, с-Цыр-ицоуп, ус анакәха сапсуоуп, сааит сыпсадгьыл сыхьчарц.

Б а ҭ а ҕ ө а. Уи бзиоуп, аха уажә исоухәарц иуҭахи?

А ы р-и ң а. Шәбаталион салашәцар сҭахуп, уаха иарбану иуасхәараны икоу!

Б а ҭ а ҕ ө а. Избан?

А ы р-и ң а (*ицъашьаны*). Ишңа “Избан?!” Сыпсадгьыл сыхьчарц! Сытцаара заҭахузеи, сыззаиз еилкааупеи?!

Б а ҭ а ҕ ө а. Упсадгьыл ухьчар уҭахызар, ана абаталионкәа еиҕыркаауеит, уца, азәгы мап уцәикзом.

А ы р-и ң а. Мап, сара истахуп зыңсы ҭины зыпсадгьыл зыхьчо срывагыларц.

Б а ҭ а ҕ ө а. Аҕа даҕоуп, иабашьтәуп, дықәцатәуп, аха хара хаҭала шьоурак зду роуп иҕадахкыло.

А ы р-и ң а. Убарт среиуоуп саргы. Хабдуцәа Аңсны ианыкәырцоз агәырцъцәа, аурыс ир раңхәа игыланы, хабдуцәа ирабашьуан. Сара уи аҭаарых ҭысцаахьеит. Аруаа ракәым, аполченцәа хәа шәзышьтоу 12 нызкыок рҕынза хажәлар ирабашьны Аңсны икәырцон. Еихаразак Псхәы, Дал, Цабал иантырцоз. Убри еилыскааиҗьтеи урт хәаҕацәа раңхәа исыргылоит, ргәаҕ сгәацәә еилашуеит, сазгәышьуеит сабдуцәа ршьоура.

Б а ҭ а ҕ ө а (*дааипхьхәыцны*). Уи уажәшьта иҭоурых фактуп, уара уахааным, сара сахааным, хгәацәәы ихьшәа-шәахәхьеит уи атрагедиа.

А ы р-и ң а. (*иаарцъбараны*). Сашьа, сгәы нурхоит, ус

усмацәажәан! Хәжәлар ирхыргаз агәәкра хгәатцәәы ихышә-
шәазар, ххатагы аңсы хышәашәә хәиызыоуп. Нас ари
шәеибашыра зышәтахузеи?! Хәра Хәңсадгыл мца харңны
иахшәызар, “ных” ххәазом, шәара җоурых фактны хқашә-
цома?!

Б а җ а ҕ ө а (*дхьаңны*). Мап, усцәкәа сымхәеит, аамҗа
зегь еикәнаршшоит – иахҗахы, иахҗахым, ус ауп ишыкоу.

А ң ы р-и ң а. Ажәлар ртрагедиа еикәзыршшауа аамҗа
ыҗазам! Өнызқь шықәса ауриацәа ргәы җнаблаауеит
рыңсадгыл иахьахырцаз, иахьагы ғыцәаара амазам. 60
шықәса хгәыгуан. Аңсны асоветкәа рнапәы ианыкала,
әеидкылара халагеит, аха арахь хәармышьтит, хәазмы-
шьтызгы агәырцыкәа роуп.

Б а җ а ҕ ө а. Уи ахьырзбуаз ахәынҗқарра ду әәкәын.

А ң ы р-и ң а. Уа Асовет хәынҗқарра иахагылазгы
агәырцыкәа ракәын. Аибашыра агәәкра икәнацаз аңсуаа
Македониатә ашәкәы роит рыңсадгыл ахь иаарц шырҗаху
ала, сабдугы инапы ануп уи ашәкәы. Сталин мап хңәикит.
Уи дызустаз, дгәырцымзи?!

Б а җ а ҕ ө а (*дпышәырччо*). Уигы җоурыхуп!

А ң ы р – и ң а. (*дгәааны*). Ишңа? Убарҗ аҗоурыхкәа
ирыхкәаны акәзами Аңсны аңсуаа рыла изғархаз! Хәра
хәкәзар иахьагы хәңсадгыл ахь хамоа хәкәуп! җырқәтәы-
лантә абырзенкәеи аерманкәеи ааганы Аңсны индырхон,
аңсуаа хәңсадгыл ахь хамоа кын! Уигы җоурыхуп, аха са
сшыа еилашоит уи аҗоурых ала. Сара исзеилкаауам уара
узустоу: уаңсуоу, угәырцыу?

Б а җ а ҕ ө а (*дыччо дааигәыдиҳәхәалан*). Агәра згеит,
агәра згеит җабалаа ргәағ шумоу, урҗ рҗоурыхтә гәағ угәатцәә
ишеилашуа! (*Амазаныкәгаю иахь.*) Ашәкәы данҗа Аңыр-иңа...
Иухьзи?

А ң ы р-и ң а. Орхан.

Б а җ а ҕ ө а. Аңыр-иңа Орхан хәа данҗа.

А ң ы р-и ң а (*дшанханы*). Нас сызурхәацәозеи, сашыа?

Б а җ а ҕ ө а. Уңысшәон! (*Аңыр-иңа инацәақәа ааитцаңсаны
игәы инадкыланы, аңсуатцас маңк даахыхәаны дңоит*).

Б а җ а ҕ ө а (*Аңыр-иңа лаңшыла днаскәаганы*). Уихәаңш
дзакә хәңоу! Ихы инаркны ишыапағынза далтәуп, җабалтәуп!

Насгы закөйтө қсышөузеи иихәауа! *(Даатғыланы ибжы наиргеит)*. Даашты даәазәи.

(Дааиуеит 60-қа шықса зхыцуа хаңак).

А х а ң а. Сара сатырқөуп, Везир-оглы Ыамал сыхъзуп.

Б а ғ а к ө а. Ыырқөтөйләнтө иааз аңсуоу, уағырқөаңкөу?

Ы а м а л. Мап, сара Аңсны ииз ыырқөуп, сан даңсуоуп.

Б а ғ а к ө а. Аңсны уизаргы, уан даңсуазаргы даәа милаһуп, хбатәлион ахь ухазхадкылом. Икалозар сухөоит, аамта сцөымгакөа, уца!

Ы а м а л. Сажөа насығзар стахуп, сухөоит исараза.

Б а ғ а к ө а. Ара агөалакөа ахьырхөо усхөартазам. Аңсны уиит – бзиоуп, уңсадгыл ауп, иухъчар утахуп – бзиоуп. Абра уахьындөйлцуа абатәлионкөа еиөыркаауеит, таһуп хөаны урыдыркылоит. Уца, сухөоит!

Ы а м а л *(дааиңхьхөыңны, ыңч-ыңч)*. Абатәлионкөа ахьеиөыркаауа здыруеит, сара урт срывсноуп арахь сшааиз. Азин сутозар абрахь сыззааз уасхөон.

Б а ғ а к ө а *(лаңшыла дааимидан, иөыза иахьгы днаңшит)*. Бзиоуп, нас ихөа, сузызыроуеит.

Ы а м а л. Сабду дтуңырын, Аңсны ағатын хөханы Ыырқөтөйлака игон. Амхәңыырма ашьтахь Ешыра өажөа дөстын адгыл Аимхаа ирымихөаит, ахьы ахтынцаны. Уажө адөыңба аанөасырта ахьыкоу акөша-мыкөша хара иахтөын. Сабгы, сахөшьадуцагы уброуп иахьиз. Ус асовет мчра шыаңгылеит – уи хара иахдырхагазамызт, сабду тааңөала иус дшаөың даөын. Абырзенкөа маңцуөас ихаман, амаңуөы думазар калом рхөан, ицеит. Нас аколнхара еиөыркааит – хадгылқөа зегы аколнхара иагеит, харгы аколнхара халәлеит, тааңөала зегь аус аауан. Ишааиуаз ауаа ртакра иалаган, сабду иханы днаган дыңтаркит. Сара сжыңөза сыкан, уртқөа зегы бзиазаны исгөалашөоит. Нөстор ахөшө иғаны даныршь ашьтахь акөын. Саб мзала ағатын өихуан, сара сицын. Уахык амза каңца ағатын шөаххуаз машьынак абжы геит, нас даөакы! Хара хәңсы заны ағатынрта халатөеит. Аңыхөтөан ахьсра иалагеит. Уи ахьсбжы иалыюны ауаа рығызбжы хәхауан. Ус сабду ибжы аагеит, уи иахьа ихәхазма, иаадыруаз акөымзи! “Аллах ишөиңхьыз өнағала ишөызнеиааит, ихамашөкузеи хара ауаа хархькөа?!”

– ихәеит. Абриггы ихәеит, ахысбжы геит, ибжгы ааикәтәеит. Амашынақәа анца ашьтахь атрактор краамта абжы гон. Шарпазынза уақа хакан. Ианаатынчраха хнеизар, анышә рықәыңсаны иаабейт. Убарт ршыа зурц стахуп, сухәоит мап сцәумкын. Еихаразак ишыа зур стахуп, даараза бзиа избоз, ауааы мсылман хәа ззырхәоз сабду Везир-оглы Мыстафа, убри ишыа кәапеила истар аңыанат иареи сареи хәпсы еикәшәоит.

Б а т а к ә а. Иухәо иашоуп, хәжәлар уи агәаггы еиланаршоит.

Ц ь а м а л. Уи амацараггы акәзам. Хынәажәи жәба рзы уахык иаакылсын, Ешыра инхоз атырқәцәа зеггы хәаизы-хәхәаны амашынақәа ханрықәрыжын, хрыманы идәы-кәлеит. Сан, уара уахыңсуа сарггы сыңсааит лхәан, дсыңны лғыналхейт. Омск акартоға ххаагон. Хәзхкәаз хзымдырзо. Саб ара дыңсхәан, сан уа дыңсит. Фынәажәи жәаф рзы Хрушьчов ахақәитра анхаита, сан лыбақәа ачемодан илтацаны амәа сықәлеит. Шыапыла 60 километра сцар акәын. Ашоура бааңсын, сыңсы ааитаскып хәа цлак ашыапәы слатәеит, счемодан саңхәа инаргыланы. Ус сылацәа нтааит. Абри аамтазы сан лыбжы аасықәлыргейт: “Нан, Цьамал, угыл, аоны уаб дхәзңшуп!” Атхарцәхәа саағыхазар, сан дабакоу, лыбақәа зтоу счемодан саңхәа игылоуп!.. Аоны сахәаиз – ханхара-ханцыра агыруак дахуп. Ахәынтқарратә усхәартәы схы еитасхәарц санней, ажәак анааухәа, уахыкәаз уахшытуейт хәа исықәмақарит. Абарт зеггы гәағны абра сгәы ацан итажьуп. Сықәра уахәамңшын, ишакәхалак сшыа зуп хәа акәым, Аллаҳ исатәеишыейт сыңсы тины ашыоура: сабдуггы санггы ршыа зует, сыхггы рыдсшылоит. Убарт рыңсы аахәаны сухәоит, уаха ажәак мхәакәа, ақәад сануцарц.

Б а т а к ә а (*хәмтакы дшанханы дизыңшуан*). Бзиоуп, уанысцоит: уабду атырқәаггы, уан аңсуаггы ршыа уы, азин устоит сара! (*Цьамал дхырхәаны дцоит. Бәтәкәа дынка-хәыцуа днәиәаиуейт, нас даатгылоит.*) Уажәы уртқәа зеггы асовет мчрей уи аидеологиен ирхарартәуейт, аха абырзән-қәеи атырқәцәеи захыргаз, рынхартақәа рғы ақыртқәа ааганы индырхарц акәзамзи? Шака гәнахара рыграгәоузеи, аңхам-

шьакәа! Анцәа ду дызтамцшуа кәара ыказам, имбози уртқәа зегъы. Уажәы ашьоуцәа рымәа ааиртит! (*Даатгылоит. Нас ихы дѡаханы*). Даашьты! (*Дааиуеит зарпысра интысхьоу азәы. Батәкәа дѡашьаны дизицшуеит.*) Дамеи, уара узааи?!

Дамеи. Сара, аңсуаа зегъ реицш, ашьоура азин сымоуп. Мцхәы унсырхом усзызырәы. 78 шықәсәзтәи ахтыс салацшит. Убри ашықәсан ауп аинститут саналгазгы. Убаскан исызбеит ақыртқәеи хәреи хәизыкәзаашьа атоурых тысцаарц. Ақыртшәа салацәажәартә ағынза издыруан, уажә саалаган аорагы аңхарагы цаны, абызшәа схы иасырхәартә ағынза истарц сызбеит. Хы-шықәса сцәагазаргы, сыгәтакты насыгзеит. Абасала, сәазыкацаны, иудыруеит, Қарт аспирантура стәлеит. Официалла темас иалсхит ақыртқәеи аңсуааи хәеишьцәоу, еснагъ напейкәыршала хәеибабоз царадыррала ашьақәырғәғәара.

Батәкәа. Ишьақәурғәғәоу нас?

Дамеи. Ишьақәсырғәғәеит! Уи ауп уажә ара сәазгазгы! Сыгәтактыцкәа, аполитика нақ инышьтацаны, тоурых фактла икоу ацабыргыцкәа аилкаара акәын.

Батәкәа. Уара утоурыхтцаафуп, уаңхәака аартра дукәа упейцшуп, итцаала узәу аус, уи хтахуп хара, хбаталион ах ус умазам.

Дамеи. Сухәоит, ичханы сажәа нагзаны уазызырәы, уи сара сзы уасиатк иафызоуп. Убри итысцааз хажәлар ишырзымдыруагы, рцәа ианыруеит, хымш раахыс икоу жәбоит, аха атоурыхткәа рдыруазар, зегъ ршьапы иқәгыланы абрахь акәын иахьаауаз.

Батәкәа (*иахәз цъашьаны*). Инагза, инагза уажәа, Анцәа даахәан сухәоит!

Дамеи. Сажәа сыркәафырц, аменшевикцәа рыла салагоит. Урт ридеологцәа дыруазәкын Гомартели хәа шәынкыдцак. Амилат фәиарц, рыхшара фатәы-жәтәыла еиқәдыршәарц азы изқәаарыхуа адгыл рымазароуп хәа иоуеит. Шака ирацәаны адгыл рымоу акара, амилат фәиауеит, еиха еиғьынгы рхы ныкәыргоит, ихәеит. Атоурых хнагәылапшыр афырпшкәа рацәаны иаабоит, жәларык дәәа жәларык ирықәланы рнапәы иааганы, ахацәа шындыртәоз. Ари гыгшәыгроушәа угәы иаанагаргы калоит, аха арака

гыгшөыгра хәа акгыы ыказам, уи шыатас иамоуп рнапәы
иааргаз ажәлар уаха имәиартә рыкацара. Ус анакәха, урт
ртәыла наунагза дара иртәны икалоит хәа иәуеит аидеолог.

Б а т а к ө а (*ицъашьаны*). Ишқа, ажәлар мәиарц ахацәа
рныртәара?!

Д а м е и. 1919 шыкәса март 26 рзы итыцыз агазет “Ертоба”
икәаңцацараза иануп убри “атеория”.

Б а т а к ө а. Ари фашизмроуп!

Д а м е и. Гомартели “Маин Кампф” зөыз Адольф Гитлер
иеипш, зхы еикәшәамыз “теоретикын”, аха нас асовет
аамтазы Сталин ихаан, ақыртүа милаҗеилыхөцәа уи
“атеория” аңстазаарахь иаиганы Аңсны анагзара иалагеит.
Уара уцарауаәуп, иудыруеит уи иалтшәаны хажәлар
зтадыргылаз ашьаартәыра.

Б а т а к ө а (*хамтакты дшанханы дихәаңшуан*). Сара
исыздыруамызт уи аөыза “атеория” шыказ. Ус анакәха урт
утцаарақәа ирыццароуп. Уи хара хиашара шыақәзыргәҗәуа
тоурыхтә фактуп, адунеи иархатәуп уи атоурых!

Д а м е и. Мап, ухацкы! Сара сдырра уеилсыркаап хәа
смаазеит ара! Абаскак хшыа шырҗрагәоугы, иаанхаз ржәырц
ауп урт еитазхақәлаз, нас уажә исабжьоуго иахьзи: иаанхаз
хшыа аныржәлак, уи шыржөыз тысцааларц аума?!

Б а т а к ө а. Аибашьра еибашьроуп, хтагылазаашьагы
бааңсуп, аха уи иамоуп ахатәы закәан: ацарауаа, арәиаратә
интеллигенция, атакпхықәра змоу амацтура иахагылоу
аибашьра иргазомызт. Уи азакәан харгыы ххы иахархәароуп.

Д а м е и. Уаргыы уцарауаәуп!

Б а т а к ө а. Сара ускәац!

Д а м е и. Саргыы ускәац! Зызбахә умоу азакәан атоурых
сара итысцаахьеит. Аңынңытәылатә еибашьра Дузза
ианалага, Сталин инапы ацаюны асовет еихабыра ақәцара
карцеит, амилат маңқәа аибашьра рацөыхьчара иазкны. Аха
уи азакәан аңсуаа хәхь аус адырмузеит.

Б а т а к ө а (*ицъашьаны*). Уажәада исмаҳацт!

Д а м е и. Избанзар, уи мазан, изыкарцацөкьаз ақыртқәа
рзоуп, урт рахь акөын аус ахьауазгыы.

Б а т а к ө а. Сталин ихаан зегь мазан, аха ари еихагыы
ирмаз аз акәхарын.

Дамеи. Избанзар, ускан уи харгыы ххы иахархээр акөхон. Адунейтөи апышәа излаһнарбо ала, аибашьра аан бжъа-ратәла жәа-процентк ахацәа абцъар ркуеит хәа ипхъазоуп. Аха арака, аңсуаа 20 – 23 процент ахацәа аибашьра иргеит, 28 процент ахьыргаз араионгыы ыкоуп. Уака қытак ағы иаанхаз ахацәа еизугар цак рзышътхуамызт. Хәаы-фәаы аишьцәа ахьыказ азәызатцәыкгы даанрыжьюамызт, зегь аибашьра иахәларыжьюан. Убри ала шакаа аңсуаа рыюна-тақәа рышә адыркыда! Акы ухәар калозма, аибашьра-еибашьроуп рхәон, азакәан азбахә зхәодаз!

Баҭаҕәа (даақәыпсычханы). Ус ауп, Дамеи, ус ауп.

Дамеи. Ус акөзар, урт ршьа утәуп. Убарт ашьоуцәа среиуоуп сара, ашәкәы санца, уаха ахцәажәара атахзам!

(Дамеи дцоит. Баҭаҕәа ихы иқәыжь днәиәаиуеит хамтакы).

Баҭаҕәа (амазаныкәгаа иахь дыпшуа). Дамеи абаохатәра змоу царауаоуп, аха ишпакахцәо, иихәо уахауеит, данца ашәкәы, данахца-данахамца – дузаанкылазом. Даашьты даәазәы.

(Абри аамтазы азәы иәааонаижьюеит. Иқәаф шыкоу убартә дыкоуп. Даур днаигәтасны, ашырхәа Баҭаҕәа дааидыххылоит).

Ахаца (илақәа кылцаны). Дзымпхашьои, ура ани Аңныш, дзымпхашьои?!

Баҭаҕәа. Ура узустәда, иухъзи?

Ахаца. Валикәа сыхъзуп.

Баҭаҕәа. Сузызыроуеит, Валикәа. Аңныш дызустәда?

Валикәа. Ихъз аңсцәаха ихәааит! Аңныш – ихәкәлаз хәга! Иңныш блақәа сынтасны итысхуеит. Сахәшыцәа ыцъа уахь ирымоуп, сахәшьапацәа ыкоуп, жьрацәарала хайлысны хәкоуп. Абартқәа гәамтазакәа...

Баҭаҕәа. Нас хәра хәы иутахи?

Валикәа. Аңныш иблақәа тысхыр стахуп, аңхамшьа!

Баҭаҕәа. Уца, уца, азин уахтоит.

Валикәа. Ашәкәы санышәц, нас сцоит.

Баҭаҕәа (иаарцъбараны). Иарбан чараз уахьыказ?

Валикәа. Акәантә иааз асасцәа стан. Хәаңсуаами, ура, асас дсасуп!

Баҭаҕәа (ижәаа аанкыланы). Уца, уца, усасцәа пату

рықәцала. (*Валикәа даахьышьарххоит. Батакәа ижәа шикыз днаигәтасны.*) Уахдырхагамхан схәеит! (*Дхьагәгәа иҕынеи-хейт*). Даашьты даәазәы. Ари иҕызцәа ааумышьтлан!

(*Даур ашә анаирты ыцъа еицны рәархеит. Хара хайцуп рхәан, иоуижьтит. Азәы дтахмадоуп, егьи иуадыбжара дтагылоуп*).

А та х ма да. Сара Киселиов сыжәлоуп, Иван сыхьзуп. Ари сҕа иоуп. Володиа ихьзуп.

Б а т а к ә а (*хырәа рзуны днеиааиуа*). Сышәзызырәуеит.

И в а н. Мап хцәукырц шутаху збоит, арахь ичханы уахзызыроуашә кауцоит. Хәхьаҕсуаам акәхап, аха иудыруа-зар сҕахуп, Урыстәыла аиха Аҕсны шыҕсадгылу.

Б а т а к ә а. Зәлымхарыла сузызырәуеит, уажәа нагза.

И в а н. Саб Алықса Кәбина аколнхара ихнарцәаз уаҕын, иҕаацәа хәашьтихын, Аҕсныка дааит. Җажәи жәәаа шықәсазы акәын, сара шықәсык акәын исхьцүаз. Абасала Аҕсны аобатәи сыҕсадгыл акәны икалеит. Уи ажәа цшзоуп хәа исхәом: Сталин ихәымгара иахкьаны хык сашьцәа Кәбина амла иаганы иҕсит, иаанхаз хҕаацәа аҕсуа чеицыка хайкәнархеит.

Б а т а к ә а. Иҕабуп, ус еицш агәалашәара ахьумоу, аракаҕы ускан ақьафура шыкамызгы.

И в а н. Саб изанаат ала атцыхәтәан Шрома акьыр ахьырбылуаз прорабс аусура далагеит. Убрака 37 рзы ахлымзаах далаҕшит. Убри ауп абра хәазгаз.

Б а т а к ә а (*даара азәлымхара кацаны*). Сузызырәуеит, сузызырәуеит!

И в а н. Шәара ижәдыруа ишьны рыҕсы рхьцәанза анышә зқәырыпсаз роуп, аха иахьа сара сыда азәгы издыруам ирейгыз Аҕсны аҕеицәа акьыр ахьырбылуаз амца иалажьны ишырбылуаз.

Б а т а к ә а (*ишьара дықәкьаны*). Ишҕа-а? Ишҕа-а-а?

И в а н. Усзызырәла! Атцхагәтаны машьынала иаарго-заарын, нас азәазәала ирейхсны, иҕсаанза цәка амца ахьеиплашуаз иҕажьны ирбылуан. Уака шакаа рыблыз акәым, уи афакт ахәтаҕы иахьа азәгы издыруам.

Б а т а к ә а (*дышьхынҕылан хамтакы дгылан дизыҕшуа*). Уажәа нагза.

Иван. “Арт ажәлар ираҗацәоуп, ажәак анухәа, ухаҗа убрахь уахшәтүеит!” рхәан, иқәмақарт. Атцыхәтәан, 50-тәи ашықәсқәа рзы урт акгы рхаразамкәа цәҗаңсышьа шрыртәз анеиликаа, уахык аоны иҗаиҗәеит дызлаңшыз ахлымзаах: уахынла ишоаргоз, азәазәала амашына иааҗыганы ишрейхсуаз, рыңсымта ирхәоз, нас ишырбылуаз. Убарт рхәара дшағыз, доацкәан: “Урт акгы рхаразамызт! Урт акгы рхаразамызт!” хәа ахәхәара далагеит. Икаләз аҗаамбоз: саб рыцхәа ихы еилаңсазаап! Адыржаены ахаҗацәа рҗың ахь даагагәышьеит. Уакаҗы ииҗәац иҗәо даналага, хазы палатак ағы дыонаркит. Уи инаркны уаҗа дахдмырбазеит. Ухәансхәанла иҗаҗаит Қартка дыргеит хәа. Уи акәхеит, дынкылазы дцеит.

Баҗақәа. Дыңсит хәаҗы дыррак шәмоузеи?

Иван. Зызбахә имаз анеилыркаа, иааин хәоны еимырдеит, хнапы хамырхит акы шахамхәо ала. Уажәшьта еилкаан рыңсы дшартәз! Иаанагозеи артқәа зегы?

Баҗақәа. Ахлымзаах еиқәацәа ззырхәауа!

Иван. Афашизм! Сара сшаҗатуп, абри аҗоурых уасхәарц сҗа сицны сааит, ахәара кәицәоит дудуқыларц, иҗахуп иабду ишьа иурц.

Баҗақәа (*дааиҗхьхәыцын, амазаныкәгао днаизы-лшуеит*). Иҗақуп, данҗа Киселиов Владимир.

Иван. Иҗабуп!

(*Аби җеи цоит. Баҗақәа урт дрыхәаңшуа дгылоуп хамҗакы*).

Баҗақәа. Шака рыцхәара рхыргахьоузеи ажәлар! Оыноажәи жәохә шықәса ицәыҗахәхәаны ирымаз атрагедиа, иубама, иахьа ишаргамаһаз! Ма аҗыс иахәап, ма ахәыхә иахәап, мамзаргы аңшалас иаанагап – зегь акоуп ахәымгара назаза цәахышьа амазам! (*Амазаныкәгао иахь*.) Даашьты! (*Ашырхәа дааиуеит азәы. Оыноажәака шықәса ихыцуеит*).

Ахәҗа. Сара сагыруоуп. Резо Санаиа сыхьзуп.

Баҗақәа (*еимгеимцарак илаңш наидирхалоит*). Уагыруоу, уақыртүоу?

Резо. Шәкәыла сақыртүоуп, аха гәыла сагыруоуп.

Баҗақәа. Еилырганы исахәа: узустәда уара?

Резо. Еилырганы исхәоит: сара сагыруоуп!

Баҗақәа. Уагыруеиҗәтеи иҗуеи?

Резо. Звиад Президентс даналхх иааркны.

Б а т а к ө а. Звиад Президентс даналшөх раңхъа дызжөылаз ҳара аңсуаа ҳауп!

Р е з о. Уи ианажътөым гхоуп. Иагъа умхөан ақыртъа шовинизм алашьцара далиааит, уи дымџахнакъон хымџада, дагъымџахнакъеит. Аха уи уажөшьта еиликааит аңсуаа шөџаңхъа агха ду шыкаитцаз, еилаҳкааит ҳара зегъы.

Б а т а к ө а. Шевардназе дықөимцар ишөзеилкаауазу?

Р е з о. Икалап иаҳзеилымкааргъы. Аха уажөшьта ҳанкөышха, агөра шөсыргоит агырқөа абцъар кны ишышөџа-мгыло.

Б а т а к ө а. Нас уажө “уанкөышха” ҳара ҳахъ уиасны уашьцөа урџагылоит – уи уашьцөа рхаҗа иуанарыжьуоу?

Р е з о. Сара сашьцөа ракөзам сызџагыло, ҳмилатра ҳамзхыз роуп сызџагыло, урт ҳаҗацөа роуп.

Б а т а к ө а. Уи донкихотроуп! Агырқөа ҳара ҳқыртқөоуп ҳөа ашөкөы реанырцеит, азөгы даџамгылеит, ихгъы ақөимцеит, ажөларгъы ақөшаҳатхеит! Уажө уара ара уаины сагыруоуп уҳөеит, уи шөеилкаатөу?

Р е з о. Ажөлар зуҗада – урт акы зымзбуа ауаа рацөа роуп. Урт аңыза данырхагылалак ауп ианжөлару. Ускан ауп урт рлахьынҗа рхала ианырзбуа. Аха ҳара ңызацөас ихамаз ңсахөцөан, ажөлар рҗоурых лахьынҗа аиҳа рхаҗа ркөардө тата еиғъаршьон. Урт, шөара шөңызацөа реиңш, аҳара изңшзомызт, иңшыртө иказгъы ишөон. Иңьоушьаша: шөа шөтөқөагъы ҳа ҳтөқөагъы трагедиятө лахьынҗан ирымаз. Излеиңшым: ҳара ҳтөқөа хъыда-ңшада ибжьазит, шөара шөтөқөа хъызла-ңшала рбакақөа шөыргылеит.

Б а т а к ө а. Нас уажөы ҳара ҳаухьчо, ушьа ууо?

Р е з о. Ма-ап! Шөара сшөыдгыланы сыжөлар сыхьчоит. Сара сзацөзам! Аңсҗазаара ааныркылеит, аха ирзым-хөаезеит. Икоуп ҳажөлар, икоуп ҳаңсадгъыл, икоуп ҳҗоурых, ҳбызшөа. Зегъы ирыцку – ҳажөлар җыхо иалагеит.

Б а т а к ө а. Хара уҳадгыланы ужөлар рхақөитраз уеибашьеит, ус аума гөҗакыс иумоу?

Р е з о. Аиеи, аиеи, ус ауп!

Б а т а к ө а. Уи бзиоуп. Уеибашьыр уҗахызар, абата-лионқөа еиџыркаауеит, уца, уалал, уеибашьы. Уөызцөа рацөоуп, ихадгыло зегъы җабуп ҳөа шөахҳөоит, аха уңсы ңины

Аңсны ахьчара ҳара азин ҳазутом. Ус еипш азин заҳтауа
Аңсны иашьяағыту аңсуа иоуп.

Р е з о. Сара ара сиит, саазеит, сеилкаа, азәгы
исабжьеймгазеит.

Б а т а к ө а. Ҳара мап уцәахкуеит. Сухәоит, аамта
хцәумган! Уи ҳара хмораль иацанакуам. Аңсны уиит,
уңсадгыл ауп, иухьчар утахуп – мап уцәызкуада!

Р е з о (*дышьхынҗсыланы хамтакы дгылан*). *Ҳара
ақыртқәагы ҳагәра ргом, аңсуаагы ҳагәра жәгом! (Маҷк
ибжьы ларкәны).* Мап, шәара акгы шәхаразам, ҳара ҳауп
изхароу. Зыгәра гам ҳакәны ххы ааҳарҗшит. (*Ашырхәа
днықәцәины дцоит.*)

Д а у р. Батакәа ухацкы! Абрака азәы, Азәыбжьатәуп
ихәеит, иекажыны ахәара кайцоит, дааир итахуп.

Б а т а к ө а. Уекоумыжын хәа иахәаны, даашьты.

А р ы с (*ашырхәа даины иаҗхәа даагылоит*). Кациоуп,
Лаша сыхьзуп. Азәыбжьа саншьа таацәала ионы даларблит,
дахьаңсуаз мацараз.

Б а т а к ө а. Кох, ианба уи?

Л а ш а. Хымш уажә аҗхәа. Саншьцәа ршьа мукәа
Азәыбжьака хынхәышьа сымазам. Ашьоура амацара акәым,
сыәырдшьылоит! Сҗахаанза рныртәара сафьзаауеит.
Сухәоит мап сцәумкын!

Б а т а к ө а (*амазаныкәгаю иахь*). Иуаҳахьоума уи ахтыс?

А х р а. Иацы ухәансхәанла исаҳаит.

Б а т а к ө а. Ус акәзар ииашоуп, уанаҳцоит уца.

(*Ахра дцоит. Ашә ахь маҷк рыбжьы цәҗахоит*).

Б а т а к ө а. Еимашәкуеи уа?

Д а у р. Хоык еицны иааир ртахуп: ҳара иаххәо акоюп, аамта
шәцәаагом рхәеит.

Б а т а к ө а. Иаашьты!

(*Иааиуеит хоык арҗарцәа ашыр-шырхәа.*)

Р у а з ы. Ари Калдахәаратә Амҗаруп! Ари Бзыҗтатә
Хыгәшьуп. Сара с-Барцыцуп, Блабырхәатәуп.

Б а т а к ө а. Сышәзызырәуеит.

А р с о у. Хшьауцәоуп ҳара, шәбаталион ҳалашәцарц
ҳааит.

Нахарбеи. Шөбаталион ахықөкы, уи иалашәцә – зегь аадыруеит.

Батәкәа. Харгы шәаадырыр хтахуп, избан хара хахь шәзааиз?

Аинар. Шәжәи жәибыжь рзы зызбахә сәәз ахқытәк рахьтә хар змам хәа азәрыказар ахацәа еидхәаланы иргеит. Блабырхәа еизырцаз “ажәлар рагацәа” рыбжааык амашына иамкит. Ааит, хара хаума ажәлар ираҭоу! – рхәазаап иаанхаз. – Шәаала, хөызцәа иргазгы егышырхарам, харгы хара шхамам агәра дхаргап рхәан, илыкәыршәны шыапыла Гәдоутәка ицеит. Убарт зегьы рыҭсы иартәит. Хара иахьа урт рмаҭацәа иахтахуп хшәа кәапеила иахтарц.

Батәкәа. Уи иаадыруоуп. Шәшәа жәурц шәтахызар, мап зхәада абаталионкәа реиҭкара иаҭуп, азәгы мап ицәыркзом.

Арсоу (*шыаҭак дааскәаны иөызцәа рахь днапшуеит*). Хзаажәгеи уара арахь?! Хәбдуцәа ршәа аауеит хәа хидгылоуп, иара Анхаштықәка ххьеирпшуеит! Хәизеи-лымкаау, мамзар дахзеилымкаау?!

Батәкәа. Уиашоуп, уиашоуп, аоыза! Сара шәеилыскаауеит, аха абри шәара шәоуп хаззеилымкааз.

Нахарбеи (*уигьы ишанханы игылаз иөызцәа илапш нархиган*). Нас хаузызырҭуеит, ихаилыркаа узхаҭхьаз: абжәаказаратә баталион акәу, ашьоуцәа рбаталион акәу еиҭукаауа?

Батәкәа (*иөыркасаны*). Уигьы егыгы ракәзам. Хара хбаталион ахь ихадахкылоит зхы ацкыс зыҭсадгьыл еиҭазшыа. Ус ажәала акәымкәа, зыҭсы ҭины зыҭсадгьыл аиқәырхара иазхиоу ахацәа рхацәа!

Арсоу (*дшанханы хамтактәи иҭынчра ашьтахь*). Хара иаххәогы убри ауп, хаузеилымкааит акәымзар.

Нахарбеи. Хара хкәаланы хмааизеит, убаталион ахықөкы дырноуп хшааиз.

Батәкәа. Мап шәхацкы! Сара ибзиазаны шәеилыскааит, абри шәара сышәзеилкаауам акәымзар. Хәбдуцәа ршәа аауеит шәхәеит...

Аинар. Рыҭсы иартаз хәбдуцәа ршәа аауеит, зшәа ржәхьоу хажәлар ршәа аауеит, убри ала хәҭсадгьыл еиқәхархоит! Абри ауп ххықөкы.

Нахарбеи. Иумбазои “Чвени митца! Чвени митца!” хәа

иахьхадгылоу. Ари ранахажьрыма?

Б а т а к ө а (*иөиртынчны*). Шөабдуцөа ршьа жөуеит – ихакуп, уи аңсуа ихъзи ихъымзги роуп! Шөыжөлар ршьа жөуеит – шөара ишөуалуп, иагышөыхөтоуп. Шөыңсадгыл еикөшөырхар шөтахуп – уи зегъы-зегъ реиха ишөуалпшьоуп. Уи шөыднаңоит Аңсны Аконституция ахаңа.

А р с о у. Аа, уизызыроы: иаххөо акоуп, арахь хөеили-бакаазом!

Б а т а к ө а. Иаххөо акы акөзар, хаилибакаауан, аха иаххөо акакөзам. Хбаталион иамоу аңакы, аңсуа ихъзи ихъымзги иаңанакзом, Аңсны Аконституциягъы иарбазам. Аңсадгыл аикөшөыхараз зхы аңаңатөыс икаңцо роуп, хара ихаңхкыло.

А и н а р (*ицъашьаны*). Уи шөеилкаатөу?

Б а т а к ө а. Абаталионкөа реиөкара иаөуп. Иаххөап, жөаба-жөохө еиөыркааит, бөарла еибырөеит, Гаграгъы аагароуп, Акөагъы! Хбаталион аңхьа игылоуп, егырт зегъы хара ихашьтоуп. Хандөыкөла, хдөыкөлеит! Азегъы ахьаңра азин хамазам. Хазиааир – хаиааит! Хзымиааир – зегъы хтахаанза хаибашьуеит! Ускан ихашьтаны инеиуагъы хьаңраны иказам, ха хтахаргъы, дара хьаңзом, убри ала аиааирагъы роит.

Н а х а р б е и (*даагөырғашөа*). Уара уи бзиами?!

Б а т а к ө а. Аиеи, аиеи, ибзиоуп, ашьтахь инеиуа рзы ибзиоуп, убри азоуп егырт абаталионкөа рахь шөа зысхөаз. (*Иччоит зегъы*).

Н а х а р б е и (*дгачамкшөа*). Ибзиоуп зысхөаз, убри аңхьа инеиуа абаталион хыкөкыс иамоу азоуп. Хара хақөшахатуп, иаадыруеит уи ахыкөкы, ара лакоакра ыказам!

А р с о у. Хзузеилымкааз сыздыруам акөымзар, хара ханааиуазгъы уи дырноуп хшааиз.

А и н а р. Хара хаазцаз ага хажөлар ирзааицахьоу агөаг ауп, гөґакыс ихамоу ага хиабашьып маңара акөзам, ххы идаҳшьыларц ауп.

Б а т а к ө а (*дпышөырчөа*). Хаибаркареит, аха аңыхөтөан хаилибакааит! (*Ахра иахь*.) Ашөкөы ианца.

(*Арқарцөа рхала ирхөоит рыхьзкөа*).

А и н а р. Барцың Аинар!

А р с о у. Амңар Арсоу!

Н а х а р б е и. Хагөышь Нахарбеи!

А и н а р (*Батакөа иахь*). Ушьтан ханбеикөшөо?

Б а т а к ө а. Адырра шәәхтоит. (*Арқарцәа цоит. Батәкәа ашьшьықәа даахынхәны даагылоит*). Агәағ! Агәағ иахы-лҕаауеит ацәымҕра! Агәағ шака иғәғәоу акара ацәымҕрагы хәаак амазам... Агәағ лоуцар – ацәымҕра ааурыхуеит! Ахәымга ихәымгара акәыш ирқсыөыр алшоит, ацәымҕра афынза инамгакәа. Аха хғәылацәа шәышықәса рыла уи азәы илымшеит. Абзамыкә ацеиць итаижьуа ахахә уаашәык акәышцәа ирызтыгом рхәоит, аха зегь акоюп уи уа иаанры-жьзом, итыргоит, избанзар, уи ацеиць итырго азоуп абзамыкәгы акәышгы иржәуа. Хара хғәылацәа жәйтәнәтә аахыс иаакәымцзакәа хцеиць ахахә кьашькәа ртажроуп изғәзоу, аха азәгы хахәык тымгацт. Абасала урт хажәлар ргәафы ацәымҕра алацара иафуп, иафуп анхафы ажәла анылеитцо аицш... Анцәа, сатоумцан уи анхафы дахыды-скылаз! Анхафы аїстазаара ажәла леитцоит, аға аїстазаара зхәәуоуп илеитцо. Абарт арқарцәа зтыстаауагы убри азоуп. Хшьоуцәоуп, рхәеит! Закәытә гәағьзеи ргәацәф еилашуа! Амца иакәуцар – ибылуам! “Гвозди бы делать из этих людей!” (*Ихы икәыжьны дгылан хамтакы.*)

А х р а (*мацк дааскьаны*). Батәкәа, абаскак изургәакуеи иааиуа абарт арқарцәа?

Б а т а к ө а. Изургәакуеи ба?! Уаахәа зуеит, сымхы шәрашәа хәа расхәауама?! Азәи-азәи еихьцшыргы ауеит.

А х р а. Ус ауп, аха жоыза ихьцшны иааизгы уао дыказам, умбои?!

Б а т а к ө а. Уи еилыскаарц, “дсырхәацәароуп”, еимахкроуп, еиҕахкроуп, нас угәы ишқаанагаз, сухәоит уқсадгыл ухы ақәца хәа иасхәарыма?! Даашьты!.. Азә иакәым гәыцөык аашьты! (*Иааиует хөык арқарцәа*).

Р у а з ө ы. Хара х-Цлоутәкәоуп: сара с-Адлеибоуп, ари Цьапуоуп, ари Цөыцьбоуп.

Б а т а к ө а (*ицъашьаны*). Кох, шәызлааи уара?!

Ц ө ы ц ь б а. Хара ҳацҳаражәхәәоцәоуп. Абжьуаа қыта-қытала, гәыц-гәыцла әеидкыларә иафуп. Ххықәкы хада: хқытақәа рыхьчарей апартизантә еибашьрей роуп. Абри шәаххәарц ҳаарышьтит. Лакоакра ҳамазам!

Б а т а к ө а. Абцъар?

Ц ө ы ц ь б а. Уажәыцәкьа хзыкәгәыгуа аға иабцъар ауп – уи имхлароуп.

Б а т а к ө а. Харгы уи ауп хзыкөгөйгуа – макъаназы!
Абцъар хауроуп! Убри ихауа – шөаргы шөалахөуп.

Ц ь о п у а. Абри ауп информациис иаахгаз. Арака хахъааиз
ихахаит абаталион чыда шеифышөкаауаз. Иаадыруеит уи
ахыкөкы, лак-оакрада хадгылоит, ахөарагы кахцойт
хшөыдышөкыларц.

А д л е и б а (*иоыза иахь*). Избан ахөара зыкахцо,
аколнхара халалома?! Адца чыда назыгзо абаталион
хахышөйпхьазала! Зыпсы тины апхъа инеиуа рыгөта
хгылазар хтахуп?

Б а т а к ө а (*фымтзакөа лапшыла иаимидан, иоызцөа
рахьгы днапшит*). Итәбуп арцарцөа агөагъра ишөымоу азы,
аха шөара Абжьюаа рөы еиха шөатахуп.

Ц ө ы ц ь б а. Ацсадгьыл ахьчаоцөа табуп хөа пархөазом,
еихаразак зыпсы тины зыцсадгьыл еикөзырхауа. Абцъар
ахыкам иахкьаны иахъа уака алшара хамазам абаталион
чыда аиекаара.

А д л е и б а. Аракагы абцъар шөымазам, аха иахъа-
уатөы ишөоураны икоуп. Уи ытцгас икамцакөа, ашөкөы
ханышөца.

Б а т а к ө а. Сара исхөашазгы уара иухөеит, аха хара
ихадахкылахьоу зеггы хатала ага игөаг змоу, ашөоурагы зду
роуп.

Ц ь о п у а. Избан хатала?! Дыкоума ацсуак ага игөаг змам,
мамзаргы ашөоура здым?! 30-төи 40-төи ашыкөскөа раан
акыртуа фашизмра зкымскөа извысыз цсыуа дыказам! Урт
ацсуаа зеггы хгөы икөгылан, нас уи агөаг ихаднамцазои
ашөоура?!

Б а т а к ө а (*дааипхьхөыцын, еитах иоызцөа рахь
днапшит*). Уара арт хдырцөажөазом, ишцарзаауа?

А х р а. Ирзааураны икоузеи, сара ашөкөы ианысцахьеит.

Б а т а к ө а. Уи акөзар шөца.

(*Арцарцөа рөынархоит, мацк инаскьоны еипш Адлеиба
даатгылоит, иаатгыланы рөыза инаизыпшуеит егыртгы*).

А д л е и б а. Хара хапсы тины хадсадгьыл еикөхархоит,
хажөларгы хыхьчоит. Аибашьра иацөынхауа хажөлар
уасиатны ирыдахцап акырткөа Абжьюааи Абзыцкөеи
ихабжьартцаз “асал” кьашьы, аибашьра ашьтахь, ишкьашьу

инаганы Егры ацхаёы иадырсырц, дарей ҳарей ихабжъа-
зааит асал!

(Арқарцәа атак иазымқшкәа ицоит).

Даур. Батакәа, азацәкәа ҳадаҳкылазом ҳамҳәази?!

Батакәа. Коҳ!.. – *(Мчылашәа иааиуеит хоык арқарцәа).*

Актәи. Ҳара ҳшьоуцәоуп, ҳаццаара атахзам, ашәкәы
ҳанышәца!

Батакәа. Шәызустоу еилымкаазакәа ашәкәы
шәызланысцои?!

Аобатәи. Шәбаталион хыкәкыс иамоу аадыруеит,
ҳақәшаҳатуп, уаҳа иарбану?!

Ахцатәи. Ҳара ҳшьоуцәоуп, ҳажәлар ршьа аауеит,
анаос ацәажәара затахузеи?

Батакәа *(дааипҳьхәыцны).* Иатахуп! *(Актәи иахь.)*
Утаацәароума?

Актәи. Аиеи сҗаацәароуп! Анкета хасыртәаауама?

Батакәа. Ахшара иумада?

Актәи. Хоык *(ижәоахырқәа доарыханы иоызцәа
днарызпшуеит).*

Батакәа. Урт заазода?

Актәи. Ихьпшым, зхы иақәитү Ацсны!

Батакәа *(аобатәи иахь).* Уара утаацәароума?

Аобатәи. *(дпышәырччо.)* Мап Пҳәызбак ажәа лнысцан,
Ацсны астатус аиуаанза хаца сцом лҳәеит, саалпеипшуеит.
(Иччоит.)

Батакәа. Пҳәыс даага, уцәоаншьап рғәғәа, убри ауп
ҳара ҳастатус хада.

Аобатәи. Ани алаҳәа икырыз абжъы умаҳазеи:
шәнызқъоык ақыртқәа тахаргы сыбла кәысуам аҳәеит,
ацсуаа ҳныртәаразы. Уара пҳәысхәара сушьтуеит!

Батакәа *(ахцатәи иахь).* Уара уқәыпшуп, утаацәа уара
уда ирымада?

Ахцатәи. Саҳәшьцәа ыкоуп.

Батакәа. Абицазатцәкәа ҳадаҳкылазом.

Ахцатәи *(ицъашьаны).* Уи шҗа?!

Батакәа. Ус ихәеит аҳәынтқарра ахада. Иамоумкын,
иихәаз иашоуп! Ацсҗазаараз ауп ҳара ҳацсадгьыл ҳхы
зақәҳцо!

Ахцатөи. Сара сшьоуоуп, сабицазатөызаргы! Хажелар ашөөрта итагылоуп, ацөөаншьап айкөырхарахь ҳакоума?!

Баҗакөа. Ажөөан аецөақөа ишдырлашо еиңш, ҳахөштәарақөа роуп Аңсны зырлашо, ҳара азин ҳамазам ҳхарала хөштәарак ағырцөаара. Аиааирагы аагароуп, ҳахөштәарақөагы еикөхархароуп!

Ахцатөи (*иажөа неитцыхны*). Аибашьра! Аибашьра! Ажөа ахата иахөоит уи закөу!

Баҗакөа. Аха аибашьра иамоуп ахатөи закөан – уи икөныкөатөуп.

Актөи (*иоызцөа днарызгшны*). Хәбаажөга уара? (*Баҗакөа иахь*.) Уара Цьудар-иҗа Баҗакөа уакөзами?!

Баҗакөа (*инакөыргөгөаны*). Схатацөкьа соуп, сыгөра узымгои?

Актөи. Нас ажелар реизарағьы ишцахаухөаз? Еиҗах-каауеит спецназ умхөеи? Иухөеит! Зыңсы җины зыңсадгьыл ахьчара зылшо шөнеи, умхөеи? Иухөеит! Хәаины ҳакоуп, ухаткы! Хәрхөацөара уаакөыцны, ашөкөы ханца!

Баҗакөа (*даахөыц-хөыцын*). Арт ируам, иубоит, ашөкөы ианца! (*Арҗарцөа рахь*.) Амала ашөкөы ианахцаз еиҗах хрыхөаңшуеит, уигьы жөдыруаз.

Актөи. Шөрыхөаңшла, шөрыхөаңшла – уи шөара ишөусуп. (*Арҗарцөа Ахра иахь инеиуеит. Баҗакөа ихы икөыжь днеиааиуеит.*

Арҗарцөа ашөкөы реанцаны ицоит).

Баҗакөа (*Ахра иахь*). Хәңсы анбеиҗахқа?! (*Дпышөы-рччоит*.) Сдыркареит, уаха сыламкөа. Апионеррахь иҳадаҳылошөа ирмарианы ирҗахуп – ус җазшьас иамоузеи?!

Даур. Пҗөызбак дааир лҗахуп.

Баҗакөа (*иаарцьбараны*). Азҗабцөа ҳадаҳылазом, аинрал ичын рымазаргы!

Даур. Лказшьа злазбо ала, лацөажөара уадаоуп, аха усгьы еиҗа сеазыскыпи, илхөо саҳап. (*Даур дцоит, Баҗакөа ижөахырқөа доарыханы, инапқөа ларха-дархо маҷк днеиааит. Дааиуеит Даур. Маҷк дааскьаны ибжьы ныцакшөа. “Баҗакөа иныс сымнеир шызымуа!”*) лхөеит. (*Дыччоит*.)

Баҗакөа (*дшанханы дизгшуа*). Лхы еикөшөоу, уара?!

Даур. Ус еиңш егьлыдзымбалеит. Ахага иажөа цқьоуп

рхәоит, ус акрыкоу сыздыруам (дыччоит). Амала, лцәажәа-
шьала пхәызба цьбарак лоуп.

Б а т а к ө а (дааипхьхәыцны). Лара лхата дзеипшроуеи,
ус уахыналыхәапшуа?

Даур. Тейтпшлоу? Хшара цфак лоуп! Даара узеилахаша
пхәызбоуп.

Б а т а к ө а (дгышәырччо). Даашьты нас арахь, ускак
ареклама ззыкоуцаз, дзеипшроу аабап!

Даур (ашәаартны). Апхәызба, бааи бхаткы!
(Ашыр-шырхәа дааиуеит пхәызба пшзакы, еинаалак.
Батакөа дшанханы длыхәапшуеит).

Б а т а к ө а (илапш налкәиган). Сыбзызыроуеит, Мака.
Мака (лөыркасаны). Еиҗышәкаауа абаталион салаларц
сааит. Агәыҗра сыманоуп сшааз, мап сцәумкааит!

Б а т а к ө а (иаарцьбараны). Хара азҗабцәа ҳадахылазом!

Мака (уигьы иаарцьбараны). Азҗабцәа Апсадгьыл
ахьчара азин рымазами?!

Б а т а к ө а. Мака, Апсадгьыл ахьчара азин зегьы ирымоуп,
аха ҳара хбаталион урт азинкәеи азақәанкәеи иркәытхоуп.
Насгьы аибашьра апхәыс илусзам. Апхәыс – дыпхәысуп!

Мака. Ахацәеи ахәсеи зинла еикароуп, ус анакәха...

Б а т а к ө а. Мап! Анцәа апхәыс дыпхәысны дишеит, ахатца
– дхатцаны. Апстазаарагьы ишьақәнарғәҗәеит: ахатцеи абнеи,
апхәыси аюни! Хара зинла ҳаикаразтәыз Анцәа иакәзам –
аколхоз ауп!

Мака. Избан аколхоз – Аконституциоуп ҳаикаразтәыз –
ахәынтқарра азақәан хада!

Б а т а к ө а. Аколхозгьы Аконституциагьы зызбаз Анцәа
иеикануаз ацьныш иакәын: уи хьаас шөиманы акәзамызт,
апхәыс днаганы ахатца диваиргыларц, ахатца дызцоу аидара
апхәысгьы дацеитцарц акәын. Ус иагьыкайцеит. Уи Анцәа
ицәымҗу закәануп, ахәынтқар-цьныш азақәанпшра аитәит
акәымзар.

Мака. Уи уажәшьта иҗоурыхуп, алацәажәарагьы иапсам,
иахьа зинла ҳаикароуп, убри ауп изакәану.

Б а т а к ө а. Хара ақьаад иану азақәанкәа ракәзам
хзықәныкәауа, ҳара ххықәкы апхәыс дацанакәуа иказам,
избанзар, Анцәа иҗапхьа уи гәнаҳароуп, адунеитәи ауаа-

желарра рѣаѣхъа – ихъымзгуп. Хара ҳаѣсуаауп, Кавказ ахылтщытракѣа хреиуоуп ҳара!

Мака. Издыруеит сара шѣызхылтщытроу! Издыруеит шѣбаталион ахықѣкгы!

Батакѣа. Ибыздырзом! Бара бакѣым, ҳхаѣа инагзаны ихаздырзом макъана. Ус акѣу, егыс акѣу, уи турист баталионзам, ахаѣѣа-ахѣса изѣаху зегъ ҳадаҳкылартѣеиѣш!

Мака (*дгѣааны*). Ус усмаѣѣажѣан, ухаѣкы! Туристра сѣуоу, сыѣсадгыл сыхъчуоу сзымдыруа, сѣяланы смаазеит! Санѣа ашѣкѣы! Сухѣар аума иуѣаху?!

Батакѣа (*дшанханы, длыхѣаѣшуа*). Бзиоуп нас, асанитаркаѣѣагы ҳѣаххозар акѣап...

Мака. Мап, ухаѣкы! Зыѣсы ѣины еибашъра иѣо асанитаркаѣа зиѣахузеи?!

Батакѣа (*ҳамѣакѣеи ишанхара ашьѣахъ, шъѣѣак лара лахъ днаскѣоит. Ахреи Даури цоит. Батакѣа ибжы ларкѣны*). Мака, барей сарей иѣшьоу Ажѣа еимаадахъан, ҳаѣѣстазаара шеилаѣѣо ала. Убри Ажѣа аахѣаны сбыѣѣоит, бѣа аюныка. Сара схаѣоуп, ахаѣа иоуп Аѣсадгыл ахъчара уалны изду, дышѣахо идыруазарггы, ихықѣкы неигзароуп. Уи иѣшьоу усуп ахаѣа изы.

Мака. Аѣҳъызбаггы азин лымоуп лыѣсадгыл ахъчара, уи айқѣырхараз лыѣсы аѣираггы.

Батакѣа. Азин зинуп, ауалѣшьа уалѣшьоуп – урѣ акакѣзам. Айбашъра – еибашъроуп, аѣынѣ ѣѣстазаара ааннакылоит: еиѣаѣѣоу еибашъуеит, бзиа еибабо еикѣнашоит – ус иѣоуп айбашъра азакѣан! Барей сарей ҳамш ѣѣҳѣара иахѣаз ыымчыбжъа ракѣын иагыз. Соызѣѣа рсиа кѣѣѣахъан. Иббоит айбашъра ҳабжъаҳаит, ҳшеилгоггы ҳаздырзом. Алахъынѣа лахъынѣоуп! Хлахъынѣа ѣѣаѣхъа егъҳамчым: ҳаиразкымзаарын барей сарей! Ханышѣароуп Ашаѣѣа иахъыршаз хлахъынѣа. Хара ҳзы уиггы иахъа иѣышѣарахеит.

(*Хамѣакы иааѣынѣрахеит. Рѣыѣаггы гылоуп еиѣаѣшуа*).

Мака (*лажѣа рѣсыѣены*). Иухѣо саҳауеит, избоит уѣагылазаашъа закѣу. Ишѣа нас, ҳажѣлар аѣсреи абзарей ианырбжъагылоу, Аѣсны ахъз ада акы ыкамкѣа икарѣарѣ ианаѣу аамѣазы, ахаѣѣа шѣоуми урѣ рыхъзггы рыхъымзггы знапы иану! Уи бзианы еилыскаауеит сара, аха сеилкаа

сарггы (лхы ларкёны): истәхуп улахынтца сарггы исла-
хынцар, сүхәит мап сәумкын.

*(Амузыка абжы гоит. Батакәа хамтәтәи иаатгылара
ашьтахь, даәа шыафак днаскъаны, Мака лнапкәа даарыхан
иааникылоит, лыблакәа дырхыпшыло. Ирхәо хаҳазом, аха
иаабоит рхы-ргәы еизышьтны ишеицәажәо. Амузыка
иалыюны, ихааза ихәхәуеит алирикатә ашәа:*

Бан илабымхәан,
Бабггы иабымхәан,
Бзиа бшызбо,
Башьцәа ирабымхәан уа-а-а.

*(Абри ашәа хааза ишахәо, дарггы гәыблыла ишеицәажәо,
ашьшьыхәа аңарда акуеит).*

АХҢАТӘИ АҚӘГЫЛАРА

Асцена аатуеит. Стол хәыцык иадтәалоуп Ыудар-иңа
Батакәеи Лазба Ахрей, қаадқәак ирыхәаңшуеит. Инарба
Даур ашә ааигәара днеиааиуа дгылоуп.

Б а т а к ә а. Ажәакала, 256-ык ыкоуп, шакао нҳажьуада?

А х р а. Шакао хтау. Абаталион абжәаңны 200-ык
рәынза иказар ауп, аибашьра аан 250–300-ык рәынза
иназарггы ауеит.

Б а т а к ә а. Сара урт астандарткәа ракәым сзышьтоу,
абарт рахьтә рыкәрей ртаацәаратә тагылазаашьей рыла
итцааны иалхаңшаароуп.

А х р а. Хапротокол ағы икоуп урт атцаарақәа, аха ххы
ишпаҳархәауа?

Б а т а к ә а. Атаацәара иалалахьоу, ахшара змоу хазы
икацатәуп, атаацәара иаламлац – хазы, урт рахьтә
абицаацәкәа алкаатәуп. Абас еипш еихшаны ианыкаҳдалак,
нас иныжьтәуи, иныжьтәыми еиха иабартахоит.

А х р а (даапышәырчашәа иун). Ахәара мариоуп, аха урт
зеггы хадаҳкылт хәоуп ишырдыруа, нас хашпаарацәажәо?

Б а т а к ә а (иарцьбараны). Хара азәггы хиазцаазом!
Иаазбоит аибашьра азакәан ала! Иалхаңшааз рсиа аңы-

хөтөөн ишьякөхөргөтөөит, нас ауп ианрылаххөауа.

(Азөы ашөдасуеит. Даур ашырхөа днөин иааиртуеит. Мацк реицөажөара ашьтахь Батакөа иахь даахөны).

Даур. Хөаанырцөтөуп, уара уахь дааир итахуп.

Батакөа. Уи иаха хөмоума уажөы?! *(Дааипхьхөыцуеит.)* Даашьты, нас, даашьты, иихөогы хөхөп.

(Дааиуеит зуафьбжара итагылоу уафь аамсташөак, теитпшла назаазак, еикөакы).

Асас *(ацсшөа анааибьрхөа ашьтахь).* Сатоумцан заа дыррак умтакөа сахьааиз, избанзар, сара аофициалтө уаозам, ус суацөажөар стахуп, мыцхөы уадаок уаламцакөа.

Батакөа *(дааипхьхөыцны).* Аха сара издыруазар ауми исацөажөо дызустөу? Насгы макьана схөта исыздыруам сара сзакөу.

Асас. Ус анакөха, зны хөабадырып: сара Цьорць Жане сыхьзуп. Заанатла политологуп, социологуп, журналиступ, аха аофициалла урт рахьтө напынцак сыманы сыказам.

Батакөа. Нас хөаицөажөара цакыс иамоузеи?

Цьорць. Сара зхы иакөитү тцаафуп, адунеи афь аконфликткөа ахьыкоу зегьы сырхысхьеит. Сыкан Абжьаратөи Азия, Африка, Балкан, Аахыт Кавказ. Насгы сара Ацсны тысцаауеижьтөи краацуеит.

Батакөа *(ицьяшьаны).* Уи шца?!

Цьорць. Сара Оксфордтөи ауниверситет салгеит, уака традицианы излакоу ала, сдипломтө усумта Ацсны иазкын: атоурых, акультура, аекономика...

Батакөа. Аполитика?

Цьорць. Уигьы ыкан, аха шөара шөфь аофициалтө информация ада ускан зегь мазан акынтө, уи анализ сзыкацөомызт.

Бматакөа. Нас уи аофициалтө политика агөра умгазөзи?

Цьорць. Хөра дөаа информацииан ихөамаз. Аперестроика иабзоураны 1989 шықөсазы алшара соун, сааит Ацсныка, срылапшны избеит арака иказ ахтысқөа.

Батакөа. Нас ускан еилукааи аполитикатө тагылазашьазы?

Ц ь о р ц ь. Хара ихамаз аинформация шиашаз агәра згеит. Ажәакала, Аңсны штыстаац итыстаауеит.

Б а т а к ө а. Нас ускан иубази иуаҳази рахьтә гәаанарас иуоузеи?

Ц ь о р ц ь. Ускан азәыроы срацәажәеит, еилыскааит аиҕагылара ишәымаз атоурыхгы, шәара шәпозициягы. Нас Қартқа сцеит.

Б а т а к ө а. Уа иуархәаз дәәакын?

Ц ь о р ц ь. Хәара атахума, аха сара исуалыз зеггы рзызырора акәын, нас урт зеггы тцааны икастон алкаа. Уи иобиективтәыз сгәаанара акәын.

Б а т а к ө а. Имазамзар, уртқәа зегь антұцаа алкаас икоуцеи?

Ц ь о р ц ь. Лакоакрада агәра згеит иахьатәи аконфликт шыкалоз.

Б а т а к ө а (*дпышөырччо*). Уи угәаанара шиашахаз агәра угарц аума уажә узааз?

Ц ь о р ц ь. Мап, сытцаарақәа ирыцтарц ауп гәтакыс исымаз, уажә аибашьра ианалага сыгәтакты мацк әеаңсахит акароуп.

Б а т а к ө а (*ицъашьаны*). Аибашьра уажәоуп ианалагаз – иарбан итұцаауа?!

Ц ь о р ц ь. Издыруеит шәеимак, ишьаартцөыроу уи атоурых...

Б а т а к ө а. Ишьаартцөыроу?! Уи уара иабоудыруа?!

Ц ь о р ц ь. Шәара ишәырмазон, аха хара иаадыруеит ишьаартцөыраз уи шәықәпара атоурых.

Б а т а к ө а (*хамтакты дшанханы дихәаңшуеит*). Уажәа иацца.

Ц ь о р ц ь. Уажәы шәеидыргәагәланы шәызмаз асовет империа хыбгалан, ажәларқәа ахақәитра шәоут.

Б а т а к ө а. Аҳи аҳкәажәи анеихәтас, рмацуюы ахақәитра шиоуз еиңш.

Ц ь о р ц ь. Аха ахақәитра зауз шәгәыдеибакылар акәымзи, шәара абцъар кны шәеиҕагылеит! Избан?

Б а т а к ө а (*дыччо*). Ухәашьа сгәаңхоит! Ицабы-ргыцәкьаны, ҳаимак тызцаахьоу азә уоуп. Ус анакәха, са сыхиоуп гәартыла уацәажәара.

Ц ь о р ц ь. Иҗабуп. Аполитикеи уи иарфеи аз аҗоурыхи хәркәәтцп, уажәыцәкә сара истаху, шәгәәца стапшны, анаәс шәзыкәгәыгуа аилкаароуп.

Б а җ а җ ө а. Хәбжы хара хәда уаы иахазом, гәыкала уахыказар, хәбжы Европа идырха! Ускан, уара уакәым, Европаагы хәәца иҗахәрцшеит.

Ц ь о р ц ь. Уи ушьтантәи усуп, уажә еилыскаарц истаху: шәҗоурых дууп, шәхәа гәгәоуп, шәхыкәкы еилкаауп, аха арахь шәыхцхәазара мацуп, шәзыкәгәыгуеи ыыноажәантә ишәеихау аҗа шәйғагылартә еицш?

Б а җ а җ ө а. Хәеицәа рхацара хәкәгәыгуеит, азәы ыыноажәаык дырғагыларц илшоит.

Ц ь о р ц ь. Мчыс имоузеи азәы ыыноажәаык дырғагылартә еицш?

Б а җ а җ ө а. Аҗсадгьыл ахьчареи аҗа ицәымҗреи айбашыы ыыноажәантә имч азнархауеит. Хара дгылаәцәс иҗамоуп Ахақи Аиашареи. Табуп хәа шәаххәоит хәитазхәо ажуриналистцәа – уи хара хзы хәы змам цхыраароуп.

Ц ь о р ц ь. Ухәашәа бзиоуп, исгәәцхоит! *(Дыччоит.)* Аус злоу аҗстазаараәы ишыкал ауп.

Б а җ а җ ө а. Ишуасхәаз еицш икалоит!

Ц ь о р ц ь *(иҗәаахырқәа дҗарыханы).* Саҗоумцан схәашәа угәамцхозар: Аҗсадгьыл рыхьчоит абцар кны, шәара бцарда шәыцсы цины ишәыхьчарц шәҗахуп. Уи шҗеилкаатәу? Фанатизмроу, лыцшәак аиуп хәа шәақәгәыгуоу?

Б а җ а җ ө а. Мап, ари хара хҗагылазаашәа зеицшроу гәәтаны иалххыз мәоуп.

Ц ь о р ц ь. Шәара адунеи иазымдыруа аҗоурых ду кәшәцоит, аха шәеилызкаауада?

Б а җ а җ ө а. Хара хзыргаразам хзышьтоу – хеиқәырхароуп. Уи ус шакәу абла змоу хәибоит, ахшыә змоу хәиликаауеит. Уара Аҗсны цыстаауеит ухәеит, ус анакәха, ублагы хәбароуп, ухшыюгы хәилнакаароуп.

Ц ь о р ц ь. Сара адунеитәи аҗышәа исымоу ала сшәыхәәцшеит, сагышәызхәыцуеит, аха сара избоит адунеи иакәытхоу шәхатә хәаи шәхатә хәыцреи шшәымоу – абра хәеиқәымшәар ауеит.

Б а җ а җ ө а. Уара аҗсуа шәа улоушәоуп ушцәажәо *(иччоит)!* Излазбо ала, аиаша аилкаара уашьтоуп.

Ц ь о р ц ь. Ус анакәха, арака хгәаанарақәа еикәшәоит.

Б а т а к ө а. Хара маза ҳамазам: хгәы иҫоу ауп иаххәауа, иаххәауа ауп хгәы иҫоу. Хара иахтахуп убри адунеи иадырузар, ҳанеилыркаауа убаскан ауп.

Ц ь о р ц ь. Саргы убри апринцип ауп исымоу. Ус анакәха саргы аҫсуа шәа сылоуп: шәтыстаауа салагеижьтеи шәшәа сылалейт (*иччоит*)!

Б а т а к ө а. Хайлызкаауа деилахкаауейт, аха хара зегь рыла хшаартугы, хайлкаара ус имариазам: хара ақәыцма лаҫс ақырқы хәкылгәааны зхы еикәзырхаз жәларуп.

Ц ь о р ц ь. Ақәыцма лаҫс ақырқы?! (*Ихы ирцысуейт.*) Ари зеилкаара уадау ажәа цьбароуп.

Б а т а к ө а. Ус еиҫш аҫоурых лахьынца змаз роуп уи ажәа аҫакы еилызкаауа. Уара узы исхәом, аха Европантә иаауа згәы ашша ачаҫахьоу, Оксфордтәи ауниверситет далгахьазаргы, ҳаизеилымкаар ауейт (*иччоит*)!

Ц ь о р ц ь. Иухәауа иашоуп, тәи млашәи зеилибакаауам рхәоит, аха сара, Оксфордтәи ауниверситет салгахьазаргы, ақәыцма лаҫс ақырқы икылсыз ажәлар сырхылцшәтроуп.

Б а т а к ө а (*даашанханы*). Ус акәхап, Кавказаа хамала аухакәху, адунеи абжакы уи амәа ианысхейт. Хазлеиҫшым: цьоукы ирхаштхейт, аха хара лассы-лассы иахгәа-ладыршәоит.

Ц ь о р ц ь. Згәы ашша ачаҫаз иҫоурыхтә гәынкылара ҫсыехоит (*дыччоит*).

Б а т а к ө а. Сара сҫарауауоп, сархеологуп, адгьыл иҫысхуа амаҫәар, анышә иафахьазаргы, шака шықәса ахыҫуа шәақәсыргылоит. Ус шакәугы аҫәакәа шака ҫшшәы рыла еилоу даара сәысшәахейт, аха исзеилмыргаҫт.

Ц ь о р ц ь. (*дыччоит игәарҫханы*). Сгәы иааҫухәааит! Иҫабыргны, слымха иаҳауа акәым, сыбла иабогы сзеилымкаауа салагейт. Аибашьра ахҫа шәҫагылоуп, икоу збап хәа иахьа военкоматаа рҫы снейт, уа аус зуа рыда уау дыказам, нас ар злеиҫшәкаауей? Арахь ыиоажәантә ишәеихау аҫа шәиҫагылар шәҫахуп?!

Б а т а к ө а (*дҫышәырччо*). Хара хвоенкоматқәа хҫыҫақәа рҫоуп иахьыкоу: уакоуп аибашьцәа ргәыҫқәа ахьеиҫыркаауа, нас уаантә еибашьра иҫоит.

Ц ь о р ц ь (*ицъашьаны*). Ари абыза цъарггы изымбацт, иагьсмахацт! Ари фанатизмроу, ма политикатә хжъароу?

Б а т а к ө а. Мап, ари традициоуп: жәйтәнәтә аахыс хажәлар абас ауп рыцсадггыл шырыхъчоз. Ацсны ақыртүа меншевикцәа анықәырцозггы абас ауп апартизан гәыпцәа шеифыркааз. Уажәы еитәх урт рәоуп аус ахъхамоу.

Ц ь о р ц ь. Ацъашъахәы! Нас “авоенкоматқәа” рнап ианузеи?

Б а т а к ө а. Урт асовет система иарәиаз роуп. Уртггы аус дхаруеит ақалақъ уаа рзы.

Ц ь о р ц ь. Уи бзиоуп, ақыта “военкоматқәа” еиңышә-каауеит, аха абцъар абаажәгауа?

Б а т а к ө а. Аибашъра ахаґа еиңш, уиггы проблемоуп, аха иаазбоит уи апроблемаггы.

Ц ь о р ц ь. Уи теорила...

Б а т а к ө а. Ацстазаарафы ашәарыцага шәаққәа рыла аґа итанкқәа аанахкылеит. Уиггы акәым, танккгы ицәагеит. Иацы Гәымста ирны идәықәлаз атанкқәа былтәыла еитцатцаз абаґлыкақәа рыла иааблыз кәлеит, иахткәаз кәлеит, иаанхаз хархынхәит. Иахъанахыс урт арахъ рымға куп.

Ц ь о р ц ь (*ицъашьаны инапқәа ларха-дархо*). Шәқыта “военкоматқәа” реиңш, макъана ариггы сзеилкаауам. Аха уггы акәзааит. Уи жәацы, уи иацы, уи иахъа... Аха уацәы?

Б а т а к ө а. Убас, убас, убас мацара! Абцъар хара ихамам, аха хәґа имоуп. Қырттәыла шәатәуп рымхәеи, хәтәызар, рабцъарггы хәеиңшуп (*дыччоит*)!

Ц ь о р ц ь. Уи лафуп, аха иаахтны хәицәажәозар?..

Б а т а к ө а. Избан алаф?! Иаха Гәымста нырцә ақкәынцәа цан, ґажәаґык рабцъар рхыхны иааргеит. Ус кәлоит уацәаухаггы, уацәашътахъ аухаггы. Хара хәццакзом, хәґны хәґоуп. “Командировка” иааз иоуп зыґныґа иццакуа. Каркарашъвилираа “ркомандировка” дроур, игәыпцәаганы ирзыкахдоит.

Ц ь о р ц ь. Нас уи шәара шәзы игәыпцәаганы иґамлазои?

Б а т а к ө а. Хара аибашъра хәлашґыкуеит! Хәґсадггыл кажьны хәбацо, цартә хәмазам. Шықәсык, ґышықәса рыла ахәыцқәа 10-12 шықәса зхыпцуа аанкылашъа рымамкәа аґа иґагылоит. Уи дара рзы ишәарацарахоит, аибашъра романтикахоит.

Ц ь о р ц ь. Палистина ишыґалаз еиңш?

Батакәа. Уи уара еиха иудыруеит. Сара сызлацәажәо ара икалараны икоу ауп. Атоурых ағы икан ақыртқәеи хареи 30 шықәса ханеибашьюаз. Хампалуп хатқыыс иахьиааиз!

Цьорць (*ицъашьаны*). Нас бцъарда, убас мацароу?!

Батакәа. Избан бцъарда, ус мацара? Иахья адунеи знапағы икоу ахәынтқарра дуззақәа азин карцеит ажәларқәа злақәибаша абцъар атира. Иқәибахааит рхәеит. Азин аныкала, абцъар мачхәума! Ацъырмыкья! Итабуп хәа раххәоит ус еипш азин ахыкарцаз.

Цьорць. Уажәы хадара змоу азцаара: Избан шәыпста-заара ацкыыс шәыпсадгыл зейгашәшьаз? Ауафы Ацсадгыл зитаху ацстазаараз акәзами?!

Батакәа. Уи атак схәаргы, сатоумцан, аха уара уакәым, иапсуам азәгы изеилкаауам.

Цьорць. Сгәы урхытхытит! Иугәаласыршәар стахуп Ацсны штысцаауа. Ус анакәха, сара сыбжа уажәнәтә иапсуоуп! Аиеи, сара сыбжа ацсуоуп! (*Иччоит рәыцъагы*).

Батакәа. Ацстазаара иагәкуп, иагыюбоуп. Уафцас ацстазаара уоурц азы, уцсадгыл ағы уафцас уацшәы-мазароуп. Ишакәхалак аказаара – уи цстазааразам.

Цьорць. Уи ажәлар мацқәа зегь рзы ипроблемоуп.

Батакәа. Ус ауп! Хажәлар ракәзар иахья ацыхәтәантәи ашанс рымоуп рыцсадгыл ағы уафцас икаларцаз. Уи амала хәа азәгы ихаитазом.

Цьорць. Угәатантә иаауа ажәақәа сгәатанза инеиуеит. Икалап зыбжа ацсуам ауафы уи изеилымкааргы (*иччоит*)!

Батакәа. Итабуп, сгәы итыцыз ажәа угәағы иахьнеиз!

Цьорць. Аха уи ахақәитра уаызцәеи уареи ишәзалоузеи? Еигъами абцъар кны салдатцас шәеибашьыр? Ускан азә дтахоит, азә деикәхоит, арахь агәыграгы ыкоуп.

Батакәа. Сатоумцан, убжа ацсуазаргы, уара аимпериатә психология умоуп: арака сузеилкааран указам.

Цьорць. Усгы акәзааит, аха иаанагозеи аимпериатә психология?

Батакәа. Атәым дгыл ампыцахалара! Уи зтәу ажәлар рыхәаера! Урт рмал аимтәара!.. Уртқәа зегь рғы уара азин умоуп, азин змам иуәагыланы зыцсадгыл зыхьчо иоуп, избанзар, уара амчра умоуп. Мчы змам иоуп зингы змам!

Ц ь о р ц ь. Ицъбарацёаны ихёоуп! Усгъы акёзааит, аха еилукаар стахуп хаамтазы хатырк шамам, иаххёап, камиказе. Мотросоваа раамта цеит!

Б а т а к ө а. Иаххёап уара уиашоуп, аха иахъатёи ацивилизация аҳаракыралла уара ушқахёақшуа ыынсажёантё иреихау, бцъар зкым ажёлар рабашьра?

Ц ь о р ц ь. Ацивилизация ахаёы рацёа амоуп: уака икоуп акультура, уака икоуп агыгшёыгра – ахёынтқарра иахагылоу дзеипшроу еипш, дызхагылоу ажёлар ркультуреи ртоурыхи шеимадоу еипш.

Б а т а к ө а. Уи цабыргуп! Ақыртта ар рцыза адунеи иабартё-иахартё иаахтны ихёеит, ацсуа жёлар шыағанкыла шыынсыртёоит хёа. Даазышытыз уи рыцарсгъы дипхъазеит.

Ц ь о р ц ь. Абас еипш атрагедиятё тагылазаашья аншёймоу аға шёиёагыларц шёаёуп – шёзыкёгёыгёеи?

Б а т а к ө а. Адунеи мардуануп: зны ухалоит, зынгъы улбаауеит – ус икан атоурых аёы ақыртқёеи хареи хаизы-казаашья, – хара халбааит, дара халт. Икалоит аамта еитах хтыпқёа анахапсахуагъы. Анцёа ицёымгу коуцар – уигъы мариахоит.

Ц ь о р ц ь. Шёара иаарту жёларуп, агёра згоит маза шшёымам, аха инагзангъы исзеилкаауам уи шёаартра закёу: милат казшьоума, мамзаргъы иахъатёи шётагылазаашья адунеи иашёырхарц акёу?

Б а т а к ө а. Уи мазак ацацёахны иказам, абжъаратёи ашёышықёсақёа раахыс исимволны хбиракгъы иануп. Ус анакёха, уи милат казшьоуп. Аға иёапхъагъы маза хамазам. Ихагоу хиагоуп, ақйицёа зегъы хауацёа роуп. Абас ихёеит Дырмит Гёлиа.

Ц ь о р ц ь. Уи шыахёуп! Амилатқёа зегъ ус иказар еиха агёрейбагара рыбжьалон. Аха сара ицъасшьаз шёыпрезидент иныхёаёа ахышёкуоуп.

Б а т а к ө а. Уи цёгёоума?! Игёра аагоит, цызас дхамоуп, ижёлар рхақейтразы убри камиказерагъы мап ацёикуам, нас иныхёаёа захамкрызеи?!

Ц ь о р ц ь. Сталингъы иныхёаёа ркуан... *(Дпышёырччоит.)*

Б а т а к ө а. Мап, уи ачынуаа ракёын, ажёлар рёы иныхёаёа ркзомызт, нцёас дшырпхъазозгъы.

Ц ь о р ц ь. Арака хымпада зеилкаара уадаюу психологиате моментк ыкоуп: иаарту ажелар ирымоуп ирзымхэо мазакгы.

Б а т а к ө а (*дпышөырччо*). Уи сара сыда азэы игөейтахьейт хэа сыкамызт (*иччоит*)! Апропагандала ажелар агөра ддыргеит, Сталин дынцөоуп хэа, аха уи ргөафьы имнеизейт. Иахьа пропаганда ыказам, ус рхала агөра ргеит рыпрезидент дынцөаны дышрызгылаз. Убри азоуп иныхэафэа зыркуагы.

Ц ь о р ц ь (*ицъашьаны дпышөырччо*). ХХ ашөышыкөсазы, Британия ду акрал пхөыс лаамышьтахь, тоурых уафьны дырпхьазойт Уинстон Черчилль, аха англызцөа уи иных рхөазомызт.

Б а т а к ө а. Иныс шцарымхөоз, Адунеитөи аобатөи аибашьра аан Министр-цызас дкарцазар, антигитлертө коалиция анапхгаоцөа дыруазөкзар?!

Ц ь о р ц ь. Аха аибашьра ашьтахь ахөынтқарра дуззақөа адунеи аныршоз, Подсдамтөи аконференция дшалатөаз иматтура акнытө ихы дақөитыртөит. Шөара Сталин дышөза-мымхзейт.

Б а т а к ө а. Сталин иамхра зылшоз апсцөаха зацөык иакөын, аха ускан уигьы дымчыдан. Нас ииашаны икарцама Черчилль дахьамырхыз?

Ц ь о р ц ь. Уи шөара ицъашөшьойт – харгы ицъахшьойт шөыпрезидент иныхэафэа ахьышөкуа.

Б а т а к ө а. Ажелар ргөалакара барометруп: рыпрезидент дахьынзаргөапхо иныхэафэа ркуейт, дыргөампхар, иныхэафэа акра иакөыцуейт. Уи референдумуп! Обиективла, насгы харцъ камтазакөа имөапгоу референдумуп.

Ц ь о р ц ь (*ицъашьаны*). Ицъшьахөуп аиашазы! Излазбо ала ари Европаа иахзымдыруа демократиоуп! Иаххөап, иныхэафэа акра иакөыцит?..

Б а т а к ө а. Уи Апрезидент, хымпада, дазнархөыцуейт. Ма иполитика ипсахуейт, ма иматтура шьтөитцөит. Дацсуами, уи идыруейт ха-Президент. Ацсуа ифьы итам икаказом, игөы итам ихөазом – ари шьахөлацөкьа издыруа иоуп ха-Президент.

Ц ь о р ц ь (*хамтакты дааипхьхөыцны*). Аамта кьафла сара схазы аартра дуззақөа өба кастөит: анхафьы иабцъар

аашьтхны иңсадгьыл ахьчара дышцой Апрезидент иныхәәә
акра цакыс иамоуи. Сара уигы традицияз ңысшьон, аха ус
икамзаап! Угәы иахәоит хәа исхәом, ари аибашьрағы шәара
аиааира жәгоит.

Б а т а к ө а. Аға хәжәлар ршьапы икәиргылеит, аҗақкәым
еиңш еилаирцәеит, уи ицәымґра хәаак амазам. Урт ирбоит
ианаҗаха, ишҗахауа.

Ц ь о р ц ь (*иңьашьаны*). Усцәкьоу?! Ажәлар жәларуп,
аибашьрағы иаҗахеит хәа ишҗаҗахо?!

Б а т а к ө а. Уи аҗахара абла хҗадырҗшьеит, уажәгы
иаахтны ирхәеит, ажәлар ршьапы икәзыргылазгы җоурыхла
ихәбжьоу убри аиҗароуп.

Ц ь о р ц ь. Уи аҗоурых здыруеит сара. Аҗаргы ирдыруеит,
хәарада?

Б а т а к ө а. Хәҗсы җины хәҗсадгьыл хәхьчарц җоуба
заауагы убри аҗоурых аадыруеит азоуп. Хәбацәа роуп уи
иахаану.

Ц ь о р ц ь (*дааипхьхәыцны*). “Век живи – век учись!” Адунеи
сакәшаны шәара шәғы санааи, шәыпроблема акәым,
адунеитәи апроблемакәа еиха еилыскаауа салагеит.

Б а т а к ө а. Аҗша лоуцар – афыртын ааурыхуеит!
Апроблемакәа зегь зхылҗеаауа убри ауп.

Ц ь о р ц ь. Саргы зызбахә сымоу амилат хәыцкәа
рпроблема дуқәа роуп. Рыцхарас икалаз шәхыпхьазара
амаҗроуп. (*Ахра дызхәаҗшуаз икәаадкәа нықәыжьны
дҗацкәан даарыдыххылеит.*)

А х р а (*җсеибакрала*). Амилат хәыцкәа!.. Анцәа, ауааҗсыра
реиңш, ажәларқәагы зинла еикараны ишеит. Шәара
адемократцәа шәоуп ажәларқәа имаҗу-ирацәоу хәа еиҗы-
зшауа, иаҗеиҗазыргыло! Ххыпхьазара зырмаҗызгы шәара
амилат дуқәа шәоуп.

Ц ь о р ц ь (*иңьашьаны*). Ишҗа? Хәроу? (*Дҗачамкны иихәо
иҗашәом.*)

А х р а. Изцьоушьеи? Адунеи уакәшаны хәра хәы уанааи
ауп амилат мақкәа хәпроблема анеилукааз!

Ц ь о р ц ь. Шәара шәахь хәмоа кын, уажәы адемократиа
иабзоуроуп хәикәшәара.

А х р а. Ахәынтқарра дуззақәа рхадацәа хҗахьынтца рызбит

“ахэынтқарра акзаара” ахызытэны. Абри аума адемократиа зыхьзу?

Ц ь о р ц ь (*иөыртынчны*). Нас акоммунистцәа ррежим акөызма еиха ишөзеиғьыз?

А х р а. Урт фратымзаргы ас хыла-гәыла ҳаила-рыжьуамызт.

Ц ь о р ц ь. Аха иаартыхыз шөыларыгзон, иагышөазцаа-уамызт! Шөара шөнаганы Қырттөыла шөаналартцоз азөыр шөазцаама? Иахьа шөеиғагылара зыхкьаз уи акөзами? Адемократцәа сирымзаргы угөы иҗоу ахөара азин уртөит.

Б а т а к ө а. Ус ауп, ус ауп...

А х р а. Ари иихөо уаргы иақөурғьзуама?!

Б а т а к ө а. Дсасуп, иахатыр аабап.

А х р а. Дсасымкөа, иеи икөадыри еикөцаны дахтааит! Дыпшихөозар иалыздрааи, ҳара зегь рыгөра аагоит.

Ц ь о р ц ь. Арҗыс игөала сзеилымкааит, аха сажөа иацсцар сҗахуп. 70 шықөса “аколониет” “аметрополиет” ыкан, аха рыхьз шөажөа иалазамызт, избан? Икан ажөлар реизарақөа, шөгөала шөхөон уака, аха азөгьы иаартны изымхөет Аҗсны – школониаз, Қырттөыла – шметрополиаз. Избан? Шөацөығхашьозу, шөшөозу?

Б а т а к ө а. Уицөкьа ххөар, ақыртқөа ирынцаны аурысқөа ираахон, нас иҳадгылодаз?

Ц ь о р ц ь (*Ахра иахь*). Уара иахухөаауазет: иахьа уи шөхөар калоит, нас ускан изышөымхөазет?

А х р а. Ахөара азин ҳамоуп, аха уи акыр иҳахөама?

Ц ь о р ц ь. Шөыбжьы адунет иаҳаует! Шөыбжьы ансаҳауп саргы санааз.

А х р а. Шөаар-шөцөит, ишөымчгөышьет? Адуқөа ирхөауоуп изакөану.

Ц ь о р ц ь. Иахьа хадара змоу аинформациоуп – уи адуқөа ирзбуа анхнарбгало ыкоуп. Өажөи жөибыжь рзы 2500-өык шөцеицөа аншөылыршьаауаз шөыхөхөабжь адунет иаҳар, шөағацөа җыҗза иааннакьлон. Избан шөзымхөхөаз?

Б а т а к ө а (*ижөахырқөа дөарыханы*). Еилкаауп избан.

А х р а (*Батакөа иахь*). Ари иихөо ииашами уара!

Ц ь о р ц ь. Мап. Ғара адемократцөа иахзеилкаауам.

Б а т а к ө а. Ус схөет хөа, хатрагедиа адемократцөа ирымбазозет? Ирбон, нас урт иқөгыланы изымхөхөазет?

Ахра. Аиеицѣкѣа! Дара урт роуми зыгѣра аамго! Ельцини Шевардназеи хдемократцѣоуп рхѣеит, Дагомыс иааикѣшѣан, хлахьынца рызбеит. Нас абри аума адемократиа?

Цьорць. Урт ирзбыз шѣѣагылеит, азин шѣызтазгы убри адемократиоуп! Уи хара хѣы итышѣынтѣаланы икоу системоуп.

Батакѣа. Сара исзеилымкаауа: иацы идиктаторыз, иахѣа ддемократны дышѣакала?

Цьорць (*дѣышѣырччо*). Шѣара макѣана адемократиа шѣацѣыхароуп. Уи аѣыза аметаморфоз шѣа шѣѣы икаларц алшоит.

Ахра. Уи харгы иаадыруеит, аха шѣара адемократцѣагы ижѣдыруазар хѣтахуп, амаѣ ацѣа аѣсахьыргы агѣы шазымѣсахауа.

Цьорць. Ус шакѣугы иахѣа адунеи адемократцѣа рнапаѣоуп иахѣыкоу. Амала шѣара шѣѣы еилыргатѣуп адемократи адемократиеи, арака урт еицѣыхароуп.

Батакѣа. Ус ауп, аха хара амилат маѣкѣа, Анцѣа хазхеитцеит, аха шѣара шѣдемократцѣа хазхарѣом, нас иабакоу зегъ зымчу уи шѣдемократиа ахаѣа?

Ахра. Избыда “ахѣынѣқарра акзаара”, адемократиа акѣу, адемократцѣа ракѣу? “Ахѣынѣқарра акзаара” иаанаго ажѣларкѣа реибарфароуп!

Батакѣа. Убри аполитика кахѣдра иахѣаны шѣнызқѣла ауаа ѣахахѣеит, миллионла ихѣѣахѣеит – урт Анцѣа ибоит, “адемократцѣа” ирбом аха.

Цьорць. Ирбоит уртгы, ишѣарымбо, аха астѣкѣа икалоит хѣа икамзар акѣхарын.

Ахра. Аиеи, ирбоит, аха ѣырѣзом! Избан? Ииашатѣкѣаны гѣыла идемократцѣазар, идмырееиуа рыгха! Мап, еиба-фалааит ажѣларкѣа, дара ирѣѣалазои! Урт зегъы зѣѣа зыѣсахьыз “демократцѣоуп” (*инапы кѣаны дѣоит*).

Цьорць. Устѣкѣа икам, ари аѣкѣын дыѣѣакѣѣоит.

Батакѣа. Ажѣлар дуқѣа рѣазшѣа аамдыруеи: милаѣк шеибгоу ианылбаардалак, акгы камлазашѣа, алым еиѣш, рыбз рѣышѣа иаакѣшѣуа иаатѣоит, уаха илбаахдарыдаш хѣа иѣшуа. Ус икоуп урт рыѣсихология. Акѣыла аѣсыз ана-хѣланакѣшѣо еиѣш.

Цьорць. Иамаскуам: икоуп ус еипш атоурых фактқәа. Уи хара ҳагоит, ҳаиасып шәйпроблемақәа рахь. Аиааира жәгоит, аха нас ишәзыкацо шәхатәы ҳәынтқарра? Мамзар ахьпшымра мацара акәу хықәкыс ишәымоу?

Батәкәа. Хара урт еикәытханы ҳрыхәапшзом: ахьпшымра заҳтаху Ацсуа ҳәынтқарра ақацараз ауп, уи ашьаҭа ҳхьеит, насгьы тоурыхла аҳәынтқарра атрадициагьы ҳамоуп.

Цьорць. Аибашьра иархәашоит зегьы, рақхьа иргылань аекономика: аибашьра ашьтахь шәиааиу, шәацәахоу шәзымдыруа, ағәыцәхәы шәықәнартәоит.

Батәкәа. Ус ауми, ус ауп: аибашьра азауад аргылом, афабрика аргылом, аңыкәреи ланацом, аарыхра зыкалом.

Цьорць. Уигьы акәым, аибашьреи ахцәареи рышьтахь амлакрагьы анрыцлалак, ауаа рыгәкәагьы архәашоит, иархәашоит рказшьа, рпсихология, иархәашоит рцас, рқабз, ишьақәгылахьоу азақәан. Урт зегь анеицылалак, ауааы ихымәапгашьа зынзаск дәәакхоит.

Батәкәа (*дааипхьхәыцны*). Ишәартәахар алшоит ацсуа имораль.

Цьорць. Игәагьны исзымхәеит, аха исхәарц истахызгьы убри ауп: Кавказаа адунеи шәызладьруа шәмораль алоуп: уи шәышьа зыхькәа реипш еснагь ицқан. Ари шәыцқара анышәцәыз, шәыхьпшымра иацу ахьз-ақша лақәуеит. “Избан хцәицәа изкартәаз ршьа?” рхәар алшоит анацәеи абацәеи.

Батәкәа. Уи амораль хара ҳәы Ацсуара ахьзуп. Уи хара ҳдунеихәапшроуп, ҳетикатә культурууп, убри аиқәырхараз ауп ҳзеибашьуагьы.

Цьорць. Аха аибашьра ауааы иуаора ицәнарзуеит, избанзар, уи иацуп агәацәажәпара, ацәыха-цәыфара, ақсымтәра. Урт роуп арыцқарагьы зхыләиаауа. Убарт зегьы срылапшны избахьеит.

Батәкәа. Икалап ус акәзаргьы, аха хара ҳзы хадара змоу аға ҳақсадгьыл иқәцароуп. Хәбацәа ирхәон: “Цлак ашьапафь стәазаргьы, ахақәйтәра сымазааит” ҳәа.

Цьорць. Уи агәакроуп идзырхәаз, аха абаандааы азақәан дықәныкәоит ахақәйтәра иоуаанза, нас ирласны ихаштәуеит ибаандаора.

Б а т а к ө а. Аңсуа закөанс имоу ахъзи ахъымзгѝ роуп. Аеыцьбара аѝамчѝтаца ишацөшөауа еиѝш, аңсуа хаца ахъымзгѝ дацөшөоит. Уи ишьа иалоуп.

Ц ь о р ц ь (*ицъашьаны*). Ахъымзгѝ?!

Б а т а к ө а. Хара хъакөан хада убри ауп. Аңсуа хаца ахы дацөшөазом – ахъымзгѝ ауп дзыцөшөауа, абахта дацөшөазом, утацкөым ыкөкшаны дузыршөазом – ахъымзгѝ ауп дзы-цөшөауа. Уи хъакөан хадоуп.

Ц ь о р ц ь. Уи аѝар ирныруоу? Аус злоу урт роуп.

Б а т а к ө а. Аңсуа ихъзи ихъымзгѝ ззымдыруа – уи даңсуазам. Аха иѝоуп аамта имоахнаѝызгѝ: хара зегъы милаѝ шыаѝа змамыз, аңсабараѝы иѝамыз апролетар “культура” акөын ихалараазоз. Аңсуара акөзар, ажөлар рѝы иумахауазар, шөкөык ианцаны иубомызт.

Ц ь о р ц ь (*дшанханы дизѝшуан хамтакы*). Уоызцөеи уареи иаашөырѝшуа агөаѝра шөыжөлар ршьа ишалоу абыржөы агөра згеит еиѝах.

Б а т а к ө а. Хажөлар рѝазшьоуп саргъы ас ыѝгөѝала сзырцөажөо.

Ц ь о р ц ь. Аха аонуѝкатөи аprobanteкөеи адунөитөи аполитикеи еимадоуп, шөара ишөѝырхагахар алшоит ахөынѝѝарра акзаара апринѝип: арт сөпаратистцөоуп рхөоит! Ускан шөхөынѝѝарра азөгъы иазхеиѝазом.

Б а т а к ө а. Асөвет Еидгылагъы еразнак иазхарымѝазт, аха иаѝгөеит.

Ц ь о р ц ь. Уи хөынѝѝарра дун, шөара аѝхыраара шөмоур, шөазыѝаѝоума уи аѝышөара шөаѝгөартө еиѝш? Ахөынѝѝарра аныѝкөгара ахарѝь ду аѝахуп.

Б а т а к ө а (*даахөыѝ-хөыѝын*). Уртѝкөа рызхөыѝха абахаухьоу?! Амшцөгъа бааѝсы ашьха сакарра иѝөнакыз хайоызахан, хайлауаѝыруөит, иахъатөи амш ауп хъызхөыѝуа, уаѝөтөи аѝынза хөхшыю зымназаѝт.

Ц ь о р ц ь. Аус ахъыѝоу уаѝөоуп: иахъа ухы еиѝөурхап, ма иѝоурхап – уаѝөтөи аѝѝазаараз ауп зегъ зыѝауѝо. Ус анакөха, ас акө, анс акө, уи иахъа уазхөыѝроуп.

Б а т а к ө а (*даахөыѝ-хөыѝын*). Иухөауа ииашоуп, аха Аңсны малданы иѝазам, раѝхъа иргыланы убри амал хөѝсы алеиваагоит, настөи еиѝа имариахоит.

Ц ь о р ц ь. Аибашьра ашьтахь уи трофеиуп, пшэыма дызмам малхоит, ус анакөха, уи аимцэароуп иаңеипшу.

Б а т а к ө а (*даацкьаны*). Аға имал ауп еимырцэо – убри ауп атрофеи! Ари ҳақсадгьыл амал ауп, ҳажәлар ирзеипшуп. Ажәлар рмал шңеимахцэо?!

Ц ь о р ц ь (*дпышәырччо*). Амал – малуп, ауааы дуаауп! Амал зтахым уаа дыказам – ағар инаиркны ахәынтқар ифынза. Аибашьра зхылғаауаагы убри амал ауп – уажә уи итынхадоу малуп...

(*Даургьы Ахрагьы ашыр-сырхәа иаарыдыххылоит*).

Д а у р. Батакөа ухацкы, уара ари даххыччома? Иихәауа иаанагои?!

Б а т а к ө а (*иөыртынчны*). Ари дцарауаауп, дытцааауп, зегь рыла хтицаар итахуп, даәа блак ала дҳахәапшуеит. Ус акө, егьыс акө, цъара ҳаитөиҳәауеит хымпада, ҳаипы-рхагамхап.

А х р а. Иара хтицаауеит, арахь ихата дҳаздырзом – имшьта цөғазар? (*Цьорць иахь*.) Ҳатыр зқәу ҳасас! Амал – малуп, аха ҳара аполитика иаргәакхьоу жәларуп, амал ҳазгәышьуа ҳаказам, шәара амал цсыс изхоу Европаа ишәыздырзом ахақөитра амалқәа ишырмалу. Нас иаңсоума шәара шәдунеихәапшрала ҳара ҳпроблемақәа рытцаара?

Ц ь о р ц ь (*дпышәырччо*). Адунеи зегь афь, Европаагы нарылацаны, афанатикцәа ус ауп ишхәыцуа, урт роуп аиааирагьы зго, аха урт риааира қәф алзуаауа даәа шьоукуп.

Б а т а к ө а. Икалап ус акөзаргьы. Ауааы ма аидеазы деибашьуеит, ма ачын азы, мамзаргьы амалаз. Ҳара ахақөитраз ҳаибашьуеит (*иөызцәа рахь*). Шәахдырхагамхан! (*Урт цоит*).

Ц ь о р ц ь. Уи – иахьа, аха – уацөы? Амал зегь рыба хнакуеит, еихаразак тақпхықәра здым, иаңшәымадоу амал анрымцаҳалак.

Б а т а к ө а. Аңсуа ицөтәымуп аңан. Ари азцаарафь аңсуаа зегь аңсуаауп!

Ц ь о р ц ь. Ажәларқәа зегь жәларуп, ауаагы зегь уаауп, аха урт азәазәала зегьы рхатөы хәфқәа рымоуп.

Б а т а к ө а. Ҳақсадгьыл алахьынца азцаарафь аңсуаа хәфык ауп ирымоу.

Ц ь о р ц ь (*даахэыц-хэыцын*). Сара спышэа даакуп исанахэауа.

Б а т а к ө а. Хара ххатэ цышэа хамоуп, убри ауп зыгэра ааго.

Ц ь о р ц ь. Ари дунеитэ проблемоуп, уи ауп изцэылсхуа, сыблала избахэит айбашьра еибганы иалцыз амал еимакны дара-дарала ианеибашьуа.

Б а т а к ө а. Убасцэкьоу?! Ачан еимакну?! Хэгоу ибааит!

Ц ь о р ц ь. Ус икоуп ауааы ипсихология.

Б а т а к ө а. Айбашьра ахьз-ацшагы ахьымзггы ацуп, нас урт инрыжьюеи ирышьтанеиуа рзы?!

Ц ь о р ц ь. Икэышу иоуп ус ихэыцуа, уара уцсадгыл азы уцсы утиует, аха зегь ус рзыгэагыам.

Б а т а к ө а. Ацсуа ицсадгыл азы ипсы изымгэагырггы, ицсадгыл итиуам амал азы. Сыгэра га, ус ауп ацсуа дшыкоу!

Ц ь о р ц ь. Суцашьыцуеит, Батакөа, суцашьыцуеит, аха жёларык шэыцашьыцра макъана мап ацэыскуеит, сыблала избаанза.

Б а т а к ө а. Уи сара изымбар калоит, аха уара ублала иубароуп. Уара ула адунеи иадырааит Ацсуара закөу.

Ц ь о р ц ь. Гэахэа дула! Айбашьра ахата политикоуп. Икоуп еифагыланы еибашьуа анеилахэхэхэтуагы: ианхьа-цуа, ианжэыло, ма бцарла ианеилахэхэхэтуа.

Б а т а к ө а. Иумахара икоузеи!

Ц ь о р ц ь. Иубараны икоу еихагы ицашьахэуп. Кампучиа 0-миллионк инеиханы дара-дарала икэеибакхит – уи политикатэ еибакфаран, аха сыбла иабейт урт ишылаз амал азгэыхэцэагы.

Б а т а к ө а. Хара хзы уи цыашьахэуп. Икалап сидеалистзар, аха агэра усыргоит сидеалистра ацсуа дгыл ишыкэгылоу.

Ц ь о р ц ь. Аинтеллигенция адгыл иахьынзакэгылоу уара уеипш ихэыцуеит, аха нас, хыхь ианхалалак, даакала ихэыцуа иалагоит (*дыччоит*). Уигы збахэит.

Б а т а к ө а. Хэпрезидент илацш царуп: уи ибойт згэы иамыхэауа хататас иазхэауагы, ицыхэаршэшэуа ивагьежьюагы. Ибойт мацара акэым, ргэаца дтацшны доус дзакэу идыруеит. Хажёлар рцеицэа ршьа аграгылара азэгы ианаижьюам. Абри ипозиция ала хажёлар еидикылаует.

Цьорць. Ус ауп, иамаскуам, Апрезидент ус дыказароуп, аха Апрезидентгы дуафыми, айбшыра аан ивагылаз уажы иааикешаны илагылоит: “Уара упрезидентуп, унцёоуп, даеакала указароуп!” рхёоит.

Баҕаҕа. Инцёара атёы хахмырҕаап, аха Апрезидент, хёара аҕахума, даеакала дыказароуп.

Цьорць. Ус ауп, аха урт иара иакёзам хьаас ирымоу: дынцёартёуашёа ҕацаны... *(Дааипхьхёыцны.)* Аҕстазаара ус иҕоуп: алым еипш зыхцша ҕёҕёоу ауафы еснагь абгасса икешаны игылоуп – жьыхётак хамцаиршёуазар хёа ипшуа! *(Даарыдыххылоит Ахра, дааиуеит Даургьы.)*

Ахра. Баҕаҕа ухацкы! Дхадызцалеи уара абри ауаф?! Ида ус хамамшёа, ухшыф изышьтны уизызыроуеит! Насгьы иипаткалеиуа закёи иара?!

Даур. Зегь рахатыр аабартё еипш аамта хтагылам? *(Цьорць иахь.)* Хатыр зкёу хасас! Саҕоумцан ҕыртёыла сахьуацёажёауа, аха иубоит хтагылазаашьа: аҕсуа жёлар лак инасна уаф дыкамкёа шёынсыртцёоит хёа аҕа дааины дахёагылоуп, уара айбашьра ашьтахь ха-Президент хаматц шиуша уалацёажёоит, уаххыччома?!

Ахра. Хухёоит хаамта уеицаха! Аиааира жёгоит умхёеи, амин! Анцёа иуцихёааит! Нас уахтаа тынч хайцёажёап: хажёлар рхы шымфапыргаша, ха-Президент икешаны игылоу ауаа зеипшроу ухёа, ускантёи хапроблемакёа хрыла-цёажёалап. *(Баҕаҕа иахь.)* Ари игёра умган, иаххакырыз алахёа еикёатцёа дааишьтзар иалоудрааи!

Цьорць *(дгачамкны).* Саҕашёымцан, саҕашёымцан, арпартцёа! Сара сцарауафуп, амилат мацкёа рлахьынтца хьаас измоу среиуоуп. Сара издыруеит шёара шёышиааиуа – уи агёра ганоуп ишысхёауа, аха аус ахьыкоу нас ауп, убри иахьа шёазхёыцыр сҕахуп! Сеилышёкаа, уаха даёа гётакык сыманы хёа сыказам.

Даур. Хара хёы асас, дхаҕазаргьы, ажёа имаркзом, хдас еилаагеит, хаҕоумцан, мацк иргьны хажьуацёажёаз. Аха уаргьы хара хайлукаар хтахуп.

Цьорць. Саргьы сеилышёкаа, саргьы гёыкала шёызтаху уафуп! Аиеи, саауеит аиааира аныжёгалак. Агёра шёсыргоит хымпада сшаауа!

Б а т а к ө а (*арҗарцәа рахь*). Шәәанышөкыл, уара, пхашьароуп! Ари ицәажәашьала дуафы аамсташөоуп, иахатыр аабап. Ишөыхы абаапс, хәпсуаами уара!

А х р а. Аиеи, зегь рахатыр аабалап!.. “Хәпсуаауп, хәпсуаауп” хәа захатыр аабоз роуп иахья ихабашья! Ари дызустоу иалаадрааи?!

(*Игәамтц-хамцуа арҗарцәа ртыпкәа рахь инаскьоит*).

Б а т а к ө а (*иөыртынчны*). Цьорць ухацкы, арт чкөынцөоуп, мацк ирцьбараны ицәажөоит, аха иаҗоумцан.

Ц ь о р ц ь. Гөыбҗан шҗарысто, шөҗагылазаашьоуп идзырхәауа. Азин суҗозар, сажәа иаццоит. Апрезидент иҗәҗарагы иҗсьәрагы зыбзоуроу икөыршаны иргылауа ауаа роуп. Ус ауми?

Б а т а к ө а. Ус икан еснагь...

Ц ь о р ц ь. Аха, уажөы ѿ-системак шөрыбжәхеит, амалуаа рееибыртар, Апрезидентгы дуаоуп, ускан уи дымѿахыркьар алшоит, ма имч рыкөымхар ауеит.

Б а т а к ө а (*дпышөырччо*). Хәпрезидент ашышкамс ашьапы ахьтцөоу здыруа уаоуп, рөы еихырхаанза ргөы иҗоу идыруеит.

Ц ь о р ц ь. Ус акөхап, аха урт хәцәа бзиоуп: аибашьра аан ивагылан, миллионла ахарць кәзцаз ыкоуп – урт ргөы шҗанирхауа?! Мамзаргы рыгәра шҗаимго?!

Б а т а к ө а (*хәмҗакы иөымҗра ашьҗахь*). Икалап уара уиашазаргы... Аха ахөынҗарра хада хәҗалатөи иөырпшы урт зегьы ртыпкәа рөы иаргылоит.

Ц ь о р ц ь. Ус икалар – бзиоуп, аха еитасхәахоит, шөапхья ишьҗоуп цоак змазам иҗшөымадоу азөгьы ишөымаимкуа амал. Амшын сәҗлашьзар зегь ирзеипшу фатөыми?! Убас! (*Дыччоит.*)

Б а т а к ө а (*дааипхьхөыцны*). Уи сазымхөыцзацт, аха усгы мацк ахьатра аҗаххозар акөхап, зегь еиужьны акөымкөа.

Ц ь о р ц ь. Аҗстазаараөы уи шҗакало? Шөнеины чымскөылк-чымскөылк шөфа, егы шөаламкьысын хөоума?

Б а т а к ө а. Аиеи, ус акөхоит (*дыччоит*).

Ц ь о р ц ь. Усгы акөзааит, ахақөитра идеалс измоу реааныркылап, аха иками Аәа-җа Цьамхөыхө иөызцәа!

Б а т а к ө а (*ицъашьаны*). Уи уара дабаудыруа?!

Ц ь о р ц ь. Аекономика амацара акөзам, аңсуа лакөкөагы тысцаауан. Иссируп, иңашьахөуп урт!

Б а т а к ө а (*дааипхьхөыцны*). Анхааы имхы зхикаауа имал ихьчарц азоуп! Уара ухөынтқаруп уаңхьа ишьтоуп ахөынтқарра мал, нас “мах!” хөа инаганы ирымцаужьуама зегьы?!

Ц ь о р ц ь. Ирымцаужьуам, аха азин рүтеит, иаххөап, хаха-хымш, Сталин ишыкаитцаз еипш.

Б а т а к ө а. Хара аға хөаңсадгыл дыкөхцөит акароуп, иара итөылахь шыаөагыл кәхцазом, ус анакөха, аға иабңар иаңыдарахаз трофеи калазом. “Иңшөымадахаз” амал акөзар, уи трофеизам, ахөынтқарра иатөуп, ажөлар ирзеипшуп.

Ц ь о р ц ь. Теориала ус ауп, аха аңсцазаараөоуп аиашеи ахөахөеи еилкка иахьубо.

Б а т а к ө а. Хөапрезидент ианатаху аңаңкөым ақөкшарагы идыруеит! Ухацоуп унаивсны акы узыкацозар.

Ц ь о р ц ь (*дпышөырччо*). Мап, ргөы шңанирхо Апрезидент ихаңкы камыршөуа ивагьөжьуаз ауаа?!

Б а т а к ө а. Излазбо ала, хара хөаңхыз иаламшөауа, уара лабөаба иубахьеит. Нас ихабжьугои уи аөыза аңагылазашьа хаур?

Ц ь о р ц ь. Адунеитөи аңышөа иснарбаз: Апрезидент зегь ибөит, зегь иахауеит, аха уи зны длашөхароуп, зны ддагөахароуп, аөазныхгы дөахахароуп. Ус шакөугьы зегь илаңш рхуп. Ивагылоу роуп убарт зегь кәзцаша.

Б а т а к ө а (*хамтакы дааипхьхөыцны*). Ахөынтқарра хада длашөызаргы сцахым, ддагөахаргы сцахым, дөахазаргы сцахым. Сара истөху уи дынцөазароуп! Иңшьоу цааимбарзароуп! Атөитөых изхымхуа тауадзароуп. Убаскан ауп Анхааы дихаңгыланы иныхөаөа аникуа. Убарткөа дрылакоуп хара Хөапрезидент!

Ц ь о р ц ь (*дпышөырччо*.) Икоуп Қырттөыла азгөакьацөа, аха сара Аңсны азгөакьацөа среиуоуп.

Б а т а к ө а. Итабуп, гөыкала иухөозар.

Ц ь о р ц ь. Иуасхөахьеит Аңсны штысцаауа, итуцаауа атөылеи уи зыңсадгылуи бзиа иумбарц залшазом. Насгы сара састрологуп, акосмоси адгыли реимадара тысцаауеит. Уи иахьа анырра гөгөа кәнацөит Аңсны аңагылазашьаөы.

Б а т а к ө а. Ииашаны уеилыскаазар, иахьа дгьылгьы жөөангьы рылаңш ххуп.

Ц ь о р ц ь. Ицьюшьяргьы, ус ауп ишыкоу. Агөөаkra ду шөхьжөгахьейт, арыцхара ду шөтагылоуп.

Б а т а к ө а. Агөөаkra хшалтцыз еиңш, арыцхара хазташөөзгьы хаиааироуп, хьацырта хамазам – хаңсадгьыл хөычуп. Сталин данхаоxx, дхаоxxхоит уи иңынтца икылшөөзгьы.

Ц ь о р ц ь. Аиааира аныжөгалак шөөаңхьака ишьтоуп ахөынтқарра акацара. Уи имариоу усзам! Адунеигьы алаңш шөхуп – ус икоуп иахьа. Аңсны азгөөакьак иахасабала, убри шөөазхөыцлар стахуп. Көышрала, ламысла, гөыкала ахөынтқарра акацара нап анашөыркы, хымпада шөөазхарцойт зегь збо, зегь захауа адунеитөи ауаажөларра. Абри жөдырузар стахуп сара.

Б а т а к ө а. Зны уаанза хнейпи, нас иаабап.

Ц ь о р ц ь. Нас ихьшөахоит, уажөнатө уи шөөазхөыцлароуп.

Б а т а к ө а (иаатцөылхшөа). Уи уастрологиа иуанахөоу, ухатө гөаанагара акөу?

Ц ь о р ц ь. Даарак сыгөра угом, уи азоуп ус узсацөажөо. (Дпышөырччойт.) Астрологиа акөзар, уи исанахөоит шөара аиааира шыжөго. Уи раңхьатөи шыафөуп.

Б а т а к ө а. Хадара змоугьы убри ауп – егьи хнапафөи икоуп.

Ц ь о р ц ь. Мап, хадара змоу аиааира ганы, еыңныхөада шөыхьцшымра аиқөырхароуп. Сара сыңсцазаара Аңсны атцаара иазыскзар, уи хсыркөшар стахуп шөыжөлар ихьцшым, зхы иақөитү рхөынтқарра аиөкарала.

Б а т а к ө а (игөы иахөаны). Итабуп, агөра згоит гөыкала ишухөо.

Ц ь о р ц ь (иеаартынчны). Аиеи, гөыкалоуп сышуацөажөо сара! Хабацөа ршьоуп гөыкала сзырцөажөауа! Европа саазазаргьы, сара хылтшььтрала садыгоуп, ус анакөха, шөхьаа саргьы исхьаауп, уи удырузар стахуп.

Б а т а к ө а (дшанханы иаатгылара ашьтахь). Ишца, садыгоуп ухөама?!

Ц ь о р ц ь. Аиеи, садыгоуп, ххылтшььтра аракагьы инхоит, урт Жанаа рыжөлоуп.

(Иаарыдыххылоит Ахрагьы Даургьы).

А х р а. Ишца уара, садыгоуп ихөама?!

Д а у р. Хатоумцан ирцьбараны хахьуацөажөоз.

Цьорць (*дыччо*). Уи хьаас икашөымцан. Сара избоит саха шшөымамыз, аха усгыы хьахьейцөажөаз бзиоуп. Сгөы иаанагоит хилибакааит хөа.

Батакөа. Аханатө хайбадырыр, хайцөажөара дөаекала икаларгыы ауан.

Цьорць. Ус акөхап, аха усгыы сара гөыцхас исымаз уасхөейт, иухөазгыы сахьаит. Ажөакала хайлибакааит!

Ахра. Кабардак дааит рхөейт, полковникуп, сахьышөтаху сыкоуп ихөейт.

Батакөа. Ажьра ахала аөадыруейт! Кабардантө акөым, Европантө дааит хашьа!

Цьорць (*Батакөа инапы имхуа*). Ауаа кьиакөа аиаша иадгылоит! Атцыхөтөан ешьацас иуасхөар стахуп: иахьа уөызцөейи уареи шөыцсадгыл даараза-даара шөатахуп – уи хьчатөуп! Аха, агөра шөсыргоит, ушьтан еихагы шөашаххо! Убри шөазхөыцыр стахуп. Ахакөйтра нагза шөзейгьасшьоит, сашьцөа!

(*Цьорць дцоит. Батакөа хамтакты дишьтапшуейт, нас ажөлар рахь даахөны даатгылоит. Ахрагы Даургьы ишьтахь иаагылоит*).

Батакөа (*ихы дөаханы*). Шөара, зегь зымчу ажөлар, ижөбоит апышөара дузза хшаатагылаз! Ацсреи абзареи хрыбжьагылоуп иахьа хара. Еикөырхатөуп хьацсадгыл – иахьа уи анхалымша, дунеи ахаан еикөырхашьа хөамазам! Хьадышьман ишөипхьыз ала хөажөлар еикөпах иөахөоуп – иахьа ианөахамхы, хөыхшьа рымазам! Уртө ьыхтөуп шьала, уаха хөыхшьа ыказам. Убри ауп хьаргыы мөас иалххыз. Анцөа ду ихьатөейишьаз хьацсадгыл назаза атөымуаа рнапөфы икамларц азы, уи зьыинцью рьацсадгыл аөы мацуцөас иаанымхарц азы, хара цьацатөыс ххы кьахцөит – уи ада хөикөырхашьа хөамазам.

Ахакөйтра ицшьоу усуп! Ицсыда-инхада рхөартө еибашьрахоит, Ацсны шьаартцөырахоит. Ажөлар шьабөма рхөартө ашьа кьатөараны икоуп. Ус шакөугы, хьацшьа хөамазам, хьацыртагы ыказам. Ихьамцыз ажөлар аиааира ргароуп, иагьаагоит. Хара хшьоуцөоуп. Хөажөлар ршьа аауейт.

Нас атцыхөтөан, зшьа мацхаз ауаөы дшыкало еипш, хөажөлар рымч рьлзааргы алшоит аибашьра ашьтахь.

Убаскан ауп ахатарацѣкѣа анаѣаху? Агѣхѣгы дѣкалшт, амал иарлашѣуагы ѣалоит. Сзаѣаѣѣоз ѣасас агѣра сиргеит урт шыѣало. Урт рхы ианѣужѣа, ѣажѣлар рзы ихѣымзѣхѣит, ѣиааирагы ѣакык амамѣѣа иѣартѣар алшоит. Убри аѣнытѣ ихѣашѣтанѣиуа ѣѣеиѣѣа уасиатѣны шѣнапы ианаѣѣоит: ѣаѣсы ѣины иаѣхѣѣо Аѣсни Аѣсуареи, ахѣымзѣ иаѣѣышѣѣхѣѣа! Уи аѣсуа имѣораль ауп. Ус анаѣѣа, уи ахѣѣара шѣылшарѣуп шѣара, иагѣшѣылшоит шѣѣаѣѣитѣра ѣаѣѣѣѣаара шахѣнаѣѣѣз еснагѣ шѣазхѣѣѣлар.

Аѣѣхѣтѣан хадара змоу дѣѣаѣы. Шѣаргѣы шѣаѣѣым, есбиѣара еиѣагылогѣы ирдыруазарѣуп Аѣсни аѣсуа жѣлари шѣала ишѣѣху. Убри аѣнытѣ анаѣѣа ргарашѣа иалазарѣуп ѣаѣсы зыхѣтѣну ѣаѣсадгѣыл иѣшѣѣоу штѣылоу. Усѣан урт ран лгѣыѣѣѣхш иаѣны ршѣа иалалоит Аѣсадгѣыл агѣыбылра. Аѣсадгѣыл згѣыбылра аду далахѣѣахѣѣѣзѣом. Убасѣан ауп Аѣсни Аѣсуареи наунагза ианыхѣѣахѣо! Абригѣы уасиатѣны ишѣзынѣажѣуеит.

Анѣѣа ду дышѣхылаѣшааит, ѣажѣлар! Аѣсны иахылаѣшхѣу абыжѣныхѣк рылѣѣа-ргѣаѣѣа шѣымазааит!

(Аѣарда ашѣшѣыѣѣѣа иаѣуеит)

2002–2003 шш.

QAJƏIJBƏBYJTƏI ATPAΓEΔIEI UI AΔYXƏTƏEI

Aqcazaapa ayaw igəeicpa iawuioy: zny aqacyca ccaкны имoапыcyeyт — зны тынч-тынч, хьаада-баада аqcazaapa кашьшы иcoит; aeanых, аqcazaapa ахаа аангылама ухəартə, хтысда, еифыхарада, аткьап зхылаpa иалагаз азия еицш, икəызгаз икоуп. Урт зегь еилыкка ианубауа аамта анбжалалак, иантоурыххалак ауп. Атоурыхтцаaw, атоурых документкəa еидыкəшəаланы ui аамта антицаауа, акард-иолог ауaw игəeicpa зейцшроу акардиограммафы ишибо еицш, еилыкка ибоит итицаауа аамта агəзawыдарагы, ачымазарагы, аинфарктгы. Аха ауaw игəабзиара зейцшроу ахақым излеидыруазеи ui игəeicpa акардиограмма тыхны икымзар?

Атоурыхтцаawгы убастəкьоуп итагылазаашьа шыкоу, итоурыххahьoу аqacy атəы зхəo адокументкəa инапəфы икымзар. Ас еицш атагылазаашьа аныкалалак, атоурыхтцаaw, инапкəa ивaмыжкəa (акардиограмма тыхым хəa ахақым ачымазаaw дныжны дцома), цыра-цырала атоурых аqacyкəa еидыкəшəаланы, ацыхəтəан атоурых цабырг июeyт. Убас цыра-цырала атоурых аqacyкəa реидыкəшəалара аан даараза акрацанакуeyт итицаауа аамта агəта иалагылаз ауаa ргəалашəаракəa реидкыларагы.

Абарт анцамтакəa зызкугы убарт роуп: хəжəлар цьaмы-ғəаны ирзыкалаз ашыкəс еикəатцəакəa ирхаану, азақəан-даракəa иргəылапшны избаз, хаталагы изхызгаз ауаa ргəалашəаракəa ақьaад ранцара. Макьаназ ui аамта нткааны итцаам, июым жəлар ртрагедиа ду атоурых. Макьаназ иззымдруа рацəoуп ui нап шаркыз, хадара азызуаз, хыкəкыс

ирымаз. Еилкаам рацёоуп ахтыс ахаҭа шымѡапысуази,
амасштаби, нас иалҭшѡахази.

Аҭыхѡтѡан: хьахѡа-ҭахѡада аҭыхѡа ҭцѡоу, мамзар
аамҭала акѡзу уи апроцесс шаанкылаз?

Аҭоурыхҭҭааѡцѡа-аполитологцѡа абиективла, хьахѡа-
ҭахѡак амамкѡа иҭартцароуп урҭ азҭаарақѡа рҭак. Аха уи
хаҭхьаҭатѡи усуп. Иахьа зегьы иахуалуп, хьихь ишысхѡахьоу
еипш, убас ашықѡс еиқѡатцѡақѡа ирхаану ауаа злаҭшыз,
ирахаз ақьаад ранҭара. Убри ала хаҭхьаҭа аҭоурыхҭѡкьа
зыѡраны иҭоу, маҭк иадамхаргьы аҭхьыраара рахҭарҭ
халшоит. Аамҭа уағеимшхара хаҭала иалаҭшны избаз
дреиуоуп Ахы Мураҭ. Уи зызбахѡ хамоу атрАгедиа ибзианы
издыруа дреиуоуп. Дызустада Ахы Мураҭ?

Иаазыркьаѡу абиография

Ахба Мураҭ Шѡлиман-иҭа диит 1917 шықѡсазы Аҭандара
ақыҭан. Ашкол даналга ашьҭахь Гѡдоутатѡи аҭаҭын техникум
дҭалеит, дагьалгеит 1939–1940 шықѡсазы. Жѡы-мзы финтѡи
аибашьра далахѡын. Уи ашьҭахь арра-политикатѡ училишьче
далгеит. 1943 шықѡсанза политрукс еиуеипшым архѡҭақѡа
рѡы арратѡ маҭура ныҭѡигон. Нас аконтрпшыхѡрахь
диаргеит. Уаҭа 1946 шықѡсанза аус иуан. Аррахьынтѡ
даныхынхѡы, Аҭсны Ахѡынҭқарратѡ шѡартадара акомитет
аѡы аусура далагеит. Нас, данҭхьатѡа ашьҭахь, ауаажѡларра
рыкрыфарачара асистемаѡы акыр шықѡса аус иуан. Уажѡы
тѡанчара дыҭоуп. Иааркьаѡы Ахба Мураҭ ибиография абас
ауп ишыҭоу.

Изеипшразеи урҭ ашықѡсқѡа? ѡажѡак рыла иаххѡозар,
Аҭсны амаҭара акѡым, атѡыла ду зегьы драматѡ хҭысла
иҭѡын.

* * *

Сара Мураҗ дыздыруеиҗьтѐи акраацуан, аха ус дыздыруан аҗароуп. 1990 шықѐса маи мза раҗхьатѐи амшқѐа руак азы Нѐстор Лакоба иирамш иазкны уи имемориалтѐ музей аҗы игѐалашѐара ахѐылҗаз мѐаҗысуан. Еизаз еиҳаразаѐык Нѐстор иҗра-цѐареи изааигѐазан дыздыруази раҗѐын. Уаҗа дыҗан Мураҗгы. Сара сеиҗш ирхѐо саҗап хѐа акѐымкѐа, ахѐатѐгы иман ауп дышнеиз.

Ауаҗы изанаат иҗазшѐа ианыҗшуеит, анхаҗы анхаҗы иҗазшѐа шыныҗшуа еиҗш... Мураҗ иакѐзар ачекист иҗазшѐа иныҗшуеит. Ус избоит сара. Хѐара аҗахума, зызбахѐ сымоу, уи азанаат иацу аҗазшѐа бзиақѐа роуп: аҗѐышра, аҗѐлар рҗоурых аҗаҗхѐа аҗаҗхықѐра, аҗабырг ашѐақѐыргѐѐара. Убри иҗазшѐа иабзоураны, харада ахара зыдҗаны идырзыз ауаа ареабилитация анырзыруаз уаанза ирымаз ахҗыр анрыздырхынхѐуа, Мураҗ илшаз шѐардаза ирацѐоуп. Абартқѐа ирызкуп аҗхѐаҗ идаагало абарт анҗамҗақѐагы.

1937 шықѐсазтѐи аузбаратѐ процесс

– Сара салаҗшны избеит уи апроцесс, – иҳѐан, ишымѐаҗысуаз игѐаларшѐо иажѐабжѐ хиртит Мураҗ. – Ускан иабаздыруаз, аха ашѐтахѐ излеилыскааз ала, уи аполитикатѐ җак ду змоу процессны реазыҗартҗон, хҗтала Бѐриа напхгара азиуан.

– Избанзар, уи ала нап адыркуан аҗсуа жѐлар милаҗк рахасабала рықѐгара, – Мураҗ иажѐа снаҗыҗлан, ииҳѐаз нышѐақѐсыргѐѐѐеит сара, – уигѐы ускан издыруадаз акѐымзар.

– Ирдыруан, – иҳѐеит Мураҗ, – ауаа кѐышқѐа ирдыруан. Уи ус шақѐу уашѐтаншѐа иуасхѐоит. Сара ускан систудентын, Гѐдоуҗатѐи аҗатын техникум сҗан. Аузбра апроцесс ахы инаркны аҗыхѐанза хѐымгарыла еиқѐыреѐѐоу усны ишыҗазгы, адѐахѐала «аобиективрей» азакѐанҗшрей арҗарҗ, иаарту процессны, акѐыҗхы арадиои рыла аинформация кҗҗо акѐын ишымѐаҗысуаз. Иара убас Аҗсны араионқѐа зегь рахынҗѐ ауаа ааганы иаладырхѐуан. Гѐдоуҗатѐи уаа ѐышѐѐык раҗара хҗаргеит.

Апартия аобласттѐ комитет аҗкны иахзылпроааит апроцесс

ахь ҳазланеиуаз ашәкә ҷыдақәа. Убаскан машьынала ажыуәа даакылкәеит Бериа, ибласаркьақәа ырцырцыруа дааҳалапшын, обком ахь дыуҳалеит. Пшьаха-пшьымш ҳахьынзаказ ҳафара-ҳажәра, ҳтәара-ҳиара – капеик ҳадмыршәеит.

Апроцесс ахьымәапысуаз адрамтеатр ағы акәын. Асценағы абаандауцәа ахьтадыртәоз ағы ганвыхла ихкаа-хкааны икан. Урт убаскак иччархәны икацан, ағы ганвыхқәа рцәама-жымагы рыхмызт, ацытәа рхыссы – ус ишыказ тәымғла еибадырkit акароуп. Сара ари избаз ааңасшьеит

– Еилызкаауаз изы иубартә иказар акәхарын убригыы аполитикатә цакы шартаз? – сиязцааит сара.

– Хымқада! – ихәеит Мураҭ. – Иахьа саргы ус ауп ишеилыскаауа, аха усканцәкьа, цакыс иартаз акәымкәа, сыбла иабоз акәын иңасшьоз. Ус ҳшыпшуаз, зус рызбоз абаандауцәа раццаны иаарган, арахә реипш, хаз-хазы интаркит. Апроцесс ағы хантәаура иуан Аҭснытәи АССР Иреихазоу аусзбарта ахантәауы Антия – Аҳәынҭқарратә харадцауыс – Аҭснытәи ареспубликатә прокурор Шониа. Ауаажәларратә харадцауыс дыкан Делба М.К.

Иалагеит апроцесс. Арежим убаскак игәгәан, ажәала еиҭахәашьа амам. Заатәи аустцаара аан ирхәаз акәымкәа, уажә дәеак рхәо ианалагалак, апрокурор Шониа иаразнак иаанкыланы, адца кайцон азбау иахь «Аус» абри адакьа аарты хәа. Уака иаҭхьон уажәраанза иддырхәахьаз. Нас дрықәмчны ирыдицон убри авариант иақәшахатхарц.

Уасил Лакоба диҭадыргыларацы, шахатк иаҳасабала, дааргеит сыжәлантәык Ахы Баирам хәа нхауык. Хайқытанын. Ибзианы издыруаз уауын. Абарт зус аазбо рахьтә иудыруада хәа диазцааит азбау. Ихәеит Уасил Лакоба дшидыруаз.

– Уасил Лакоба икынтә атеррористтә дца шумаз шыақәы-рғәгәа, – идитцеит азбау.

– Сабатәи террористу сара?! – ихәеит иңашьашәа. Шониа иаразнак адца кайцеит 410-тәи адакьа аарты хәа. Иахьа еипш исгәалашәоит уи ацифра. Уака Баирам ихәамтаны ианын: «Сара Уасил Лакоба икынтә адца сыман Сталини Бериеи рышьразы».

– Иахуҳәаауазеи ари уажәраанза уғы уқәшахатны

иухәахьаз? – диазцааит азбаѡ. Бирам инаѡа Шониа инаикәкны, абастәкьа ихәеит:

– Уи ахьсдырхәаз абри апрокурор днаргар, еицәазгы идырхәон.

– Абар ассир! Абри еипш ахәара згәагьыз изырузеи уи ашьтахь?! – ицашьаны сиязцааит сара.

– Изырухи, иара убри ашықәсан декабр 2 рзы Қарт дыршыит, – ихәеит Мураҕ. Зегьы «рәахәы» анырғырх ашьтахь апрокурор Шониа дықәгылеит. Шхамла еицәкәәкәаз уи иажәа хиркәшеит абас: «Собакам собачья смерть!» Нас ахара здыз азәазәала ажәа рыртон. Еихаразак сгәала-шәарафь иаанхеит Уасил Лакоба иихәаз ажәа: «Сара иахьа исыдшәцә ахара еиқәыреәеу усуп, – ихәеит иара. – Сара сзакәыцәкьоу жәдырырц шәтахызар – ишәасхәап: Асовет мчразы сшьа абжа кастәахьеит, иаанхазгы Асовет мчразы акаҕәара сазхиоуп».

Зус рызбоз рахьынтә, мцы шаҳатра уны ирәагылозгы дықан. Уи «ишьақәиргәгәон» Нестор икынтә адҕа шрымаз Сталини Бериеи рышьразы, напхгара «шырзиуаз» Уасил Лакоба. Уажә акәым, усқангы еилкаан уи мчыла иддырхәоз акы шакәыз. Аҕсы мыжда цәами, иҕсы еиқәдырхарц акы дақәдыргәығзар акәхап. Иагьеиқәдырхеит усқанцәкьа, аха уи аамтала акәын, нас зегь акоуп, дыршыит.

Вова Ладариа акыраамта дцәажәон. Ацыхәтәан ахәара кәицеит гхак хәхьзаргы хәҕсы еиқәшәырха хәа. Ицәажәоз зегь ус рхәон, Уасил ида.

Апроцесс иалгеит аҕх ашарахь ахы архон еипш – асаат 4 рзы – ашьауҕа ианаҕхьа, иахәоз ашьра рықәзааит акәын, итәаз ажәлар рхәтарнакцәа рнапы еиныркьеит. Агәы умазар унапы еинумкьан! Убри аҕыза аҕагылазаашьа кәҕан. Ачекистцәа рылапш азәы дыҕшәомызт...

Апроцесс аҕы аҕагылазаашьа шбааҕсыз Мураҕ иаҕхьагы азәырыҕы ирхәо саҳахьан. Убас Лыхнынтә апроцесс ахь иаашьтыз дрылан Малиа Кас. Уи исеихәахьан абри аҕыза ахтыс. Апроцесс аан азал аҕы иҕыза дааиахәытхәытын ус ихәазаап: «Арҕ иаархәо зегь мчыла иддырхәаз усуп, акы рхараны иказам». Кас иаразнак игәеитеит ишлапшықәырҕаз. Уи инақәырццакны аҕсааитәкра рылархәеит. Кас ицәа

иалашеит уи акы ишазхөаз, иаразнакгы иыыза игөиөа-
ницеит азөыр иазцаауаны икалозар, сынтыцыр стахын убри
азы сиязцааит ихөарц. Ус иагыикалеит: азал ишындылтыз
еипш, ыыца ачекистцөа рыжөақөа рнапы нарыцырхын, хаз-
хазы иргеит. Кас атеатр ацака цөыцлашыцарак акны днаргеит.
Уака столк алашара ахаркны азөы дцөыцатөан. Дышнаргаз
еипш иазцааит, уыыза иуеихөаз закөзеи хөа. Егыи иыыза
дахьнаргазгы ус иазцааит. Урт ирхөаз анеикөшөа, рөыцагы
ноурышытит, Бериа итөала, «иаарту аусзбра апроцесс» абас
акөын ишыказ...

– Апроцесс ашытахь асасааиртахь ххынхөит, – Мурац
иажөа неигзон. – Хагба Еснац хөа уаф көышк дыкан,
Ацандаратөын. Иуада дахьаадылтыз иқытауаа гөыцөык
ааикөшан, дрыгөтылакны иацөажөон. Саргы сқытауаа
снарыдгылеит. Абри аамтазы Еснац ихы аасыкөикын
дсазцааит:

– Дад, абри аусзбарта узлацшыз афьнтө еилукаазеи?

Сара абырг сааицөыпхашьан, саанапыркөыцит акароуп,
атак хөа акгы сзымхөеит. Нас Еснац иажөа инацицеит:

– Арт зус рызбуаз ракөзам иршыуа, иахьа иршыуа
Ацсуароуп, – ихөеит иара. – Уара акомсомол уалоуп, макьана
уцкөыноуп, иухоумырштын сажөақөа: қацхьака хажөлар
рөеипш цөгыахараны икоуп.

Ицабыргыцөкьаны, Еснац атагылазаашьа шыбаацсыз
ибон, аха сара сыцкөынамзи сацхьака снацшны уи ахькылсуаз
збо сыкамызт. Еснац иеипш иказ ауаа көышкөа ирбон Бериа
дуафы хөымганы ацсуа жөлар дшырзкашөаз, аха ирымчгөы-
шьази акөымзар.

Мурац даатгылеит. Уи иажөабжь иацитцозар, Еснац иихөаз
шцабыргхаз акакала ишыақөиргөгөартө, фактла иихөашаз
иман, иареи сареи хаицөажөара атема хазын акьинтө уи
«ахөаа» дхымцит. Ус шакөызгы, цара змамыз, аха цсабарала
икөышыз Хаг Еснац иихөаз даара кыр сархөыцит. Уи
шцабыргхаз икалаша аныкала ашытахь еилыкка иаабеит, аха
иара уи калаанза иахьибаз ауп ицьасшьаз.

Иахьа ақыртүа екстремистцөа ари азцаара халацөа-
жөаргы ртахым. Уи анцөыраагалак, инагзаны ахөаха
хамтазакөа, иаахөааны дара инацырцоит: «Шөара шөоума,

хара хакөцөкьоуп иаладырзыз». Уи афгы даанымгылеит ашөкөыюо Панцйикизе: «Аңсуаа хыңхьазарала шакаоы ыкоу реиха акырткөа ндыртөейт!» – ихөейт акыңхь афы. Ихөейт уи ламысдарала, фактк икзамкөа, ус баша аңша ифанагалаз барбаррала. Иагьаю иагьа рхөаргы, ашөкөыюо, ацарауаю ма ус аинтеллигент хөа зхы зыңхьазо, ас ацөажөара ихы иатөеймшьозароуп. Ус шакөугы, урт ирхөауа ззырхөауа еилкаауп: ахыркыиара! Мап анакөха хразцаап: Аңсны анапхгара аххөаны хажөлар акамчы кны ирхагылаз зустцөоу аадыруейт, иаадыруейт аңсуа жөлар рцеицөа нзыртөоз, иаадыруейт индыртөоз ртың аанызкылозгы зустцөоу. Урт зегы Бериа хадас дызмаз акыртүа милаҗеилыхөцөа ракөын. Еилкаауп, акыртүа милаҗеилыхөцөей акыртүа жөлари азөы шракөым. Аха усгы милаҗла урт кырткөан, уи фактуп, насгы урт чархөаөцөан хөа акыртүа милаҗ мап рцөырымкзакт, иагьрыкөмызбакт. Уимоу, урт гхақөак карцеит акөымзар, ажөлар ирағаны иказамызт хөа зхөауазгы убарын, убри агөаанagara мап ацөызкуа азөрыказар хразцаап: иарбан милаҗкөоу изхатарнакцөаз рцеицөа аңсуаа рхыңхьазара аткыс еиханы инзыртөаз: Урыскөазма? Ерманкөазма? Зербайцөанцөазма? Мамзаргы Иаңсуаазма? Ацыхөтөан даөа зцаарак: акыртүа жөлар рцеицөа индыртөаз ртыңкөа аанызкылаз даөа милаҗк иреиуазу, уртгы кырткөазу?

Өыргаза зыкаҳцарызеи, урт азцаарақөа ртак инархөы-аархөны икамыз-ианымыз рыла хөашьа рымазам – икалаз-шыкалаз ухөароуп. Ускан икам-ианым зхөауа аөаңа рөоуцөит.

Бериеи иара иеиңшыз ауааи Аңсни аңсуареи хөымгарыла ааха ирыртөаз аөыза ахаан ааха рмоуцт, амхаңыырагы налацаны.

Аңсуа жөлар ртрагедиа ццааны аполитикатө хөшьара аиуаанза икалаз ацабырг шыақөргылашьа амазам. Аңоурых – цоурыхуп, икалаз ахтыс шыкалатцөкьаз иццааны ишьақөы-ргылатөуп. Уи иахьа иамоу ахырхарта ииашамкөа избоит, избанзар, ххөынцқарра дуззаөы ахатаратө культ иахкьаны зегы рзы икалаз атрагедиа иадырхөалоит хажөлар рытрагедиагы: «Зегы ирыхьуаз рыхьт», – рхөоит. Уи ақөшахатра уадаөуп. Аңсны икалаз атрагедиа зхылөиааз Аңсни Кырттөылеи реизыказаашьоуп: мычла еикарамыз ө-

желарык ринтерескәә реиҕагылароуп, рыҕсадгыыл аҕны уаҕсҕык аҕы иааргахьаз аҕсуа желар зыхьчоз дааа желарык рымчра ахьыҕамлаз ауп. Абарт ахмоментк знымҕшыз аҕоурых – уи обиективла иҕаз шыҕаз иҕцааны иоуп хәа иҕхьазатөйм.

Ари апроблема иазкны иухәаша раҕооуп, аха уажөтөи ала уи иазырханы, хәиасып, харада-барада ажәлар рҕеиҕәа индырҕәаз ареабилитация рзуны, рыхьз-рыҕша ашьяҕыргы-лара шымҕаҕысуаз ахь.

1954 шықәсәзтөи-ареабилитациякәа

Нестор Лакоба иуаҕәа ашшыҕхьыз роит апартия Аҕентр Комитет актөи амазаныҕәаа Никита Серге-иҕа Хрушьчов ихьзала. Уаҕа ирыюуан иеиҕырдыруа ареволюҕинер, Аҕсны Асовет мчра ашьяҕыргылаҕәа ируазәкыз, нас инеиҕы-нкыланы жәохә шықәса Асоветтә Социалисттә Аҕсны анапхгара азызуаз Нестор Аполлон-иҕа Лакоба залымдарала иҕәа ҕены, ихьз карҕәаны ишыҕоу. Ахәара карҕон уи «иус» еиҕахәаҕшырҕ. Никита Хрушьчов ашшыҕхьыз иоуз аҕцаара Асовет Еидгыла апрокурор хада Руденко А. Р. идиҕеит. Апрокурор хада ари аус иахәҕаны иҕхьазеит арратә прокуратура аколлегия рнапы анҕара. Избан арратә прокуратура? Ареабилитациякәа раҕхьаза напы анадыркыз иаҕаҕылоз апрокуратура хадаҕы иҕан, арратә прокуратура еиҕа дрыҕәҕыҕны рнапы ианиҕазар калоит. Ус аҕә, еҕыс аҕә, ари аус аҕцааразы атәылахьчара аминистрра апрокуратура хада аҕынтә иаашьтын хык арратә прокурорҕәа: аполковник К. И. Булгаков, аподполковниккәа Н. И. Зарубин, И. Д. Маҕкевич.

Аподполковник Н. И. Зарубин Ахба ибзианы дидыруан – арра маҕураҕы парторганизацияк еиднакылон. Аҕәа ишааиз еиҕш Н. И. Зарубин драҕцаазаап Ахба Мураҕ дыжәдыруама хәа. Ускан уи амшын баҕәазаәтөи КГБ аҕәша деиҕабын. Мураҕ телефонла адырра ирҕан, еиқәшәеит.

Аҕсшәа анааибырхәа, Н. И. Зарубин иззааиз аус Мураҕ иеиҕәеит, даҕыхәеит аҕаҕхыкәра ду змоу уи аус аҕы аҕхыраара ригарҕ. Урҕ реиҕәажәара ахьымҕаҕысуаз, насгы

анаостөи русураз тыңс ирзалхыз КГБ ахыбраё акөын. Мураҕ
гөахөа дула дшақөшаҳаҕу раҳөаны, ирабжыгеит ауаа ргөы
ңызцөахьоу ахыбраёы ацкыс, абағөазаётөи икабинет ахь
иисырц. Уака аусуразы еиха иманшөалан.

Абасала, Мураҕ Ахба игөы иҕамкөа, ихы иҕамкөа
аҕоурыхтө цакы змоу ахтыс ду даланагалеит. Ускан ацара
змаз аңсуаа, арепрессиақөа ирцөынханы иказ хыц-оыцк
анейдыркөшөалоз акөын. КГБ еиңш иказ аорган аёы Ахба
Мураҕ дахьалашөазгы ңоушьартө икан, аха уи разкны
икалеит, избанзар, ареакциатө мчқөа Аңсны ишығөғац
игөған, ари аус аёагылара рылымшаргы, ибжамеамыртөыр
ауан. Уи ус шакеу анаос иабозар акөап, аха уажөы ҳалагап
иңкааны. Раңхьатөи сызцаара зызкызгы убри акөын.

– Аппратө прокуратура ахатарнақөа иааз укабинет аёы
аусура иалагеит, – сҳөеит сара. – Ишңамөаңысуаз урт русура?
Хөара аҕахума, уи хтыс дун, убри ахтыс инартбааны
уалацөажөар сҕахын.

– Харада-барада ауаа идырзыз рус аиҕахөаңшраз
Москвантө иааны ишыказ заҳаз урт руацөеи ргөыцхөцөеи
рыжөлеит, – ихөеит Мураҕ, – шьоуки идырзыз руацөа
рлахьынцда аилкаара иашьҕан, аёа шьоуких конфискация
зыруз рыюны-рыдөны, рымаҕөа-роыҕөа дырхынхөырц рхы
еиҕархөон. Урт зегы азөазөала ирыдкыланы ирыцөажөартө
алшара рымамызт акомиссия ачленцөа. Убри акнытө снапы
ианырцеит раңхьа сара исыдыскылаларц, нас иахөҕаны
исыңхьазозар дара рахь инасышьҕларц. Икан зчанаба
зёысхуазгы, рхала июны иааргарц здысцозгы. Схаҕагы
издыруз ыкамзи, убри азы саргы хазы оёахөы оёырхит
шаҳаҕык иаҳасабала.

Ашаҳаҕцөа рёахөёыхра аан сызкөныкөоз азцаарақөа
еикөыршөаны исыртеит.

1. 1931 шықөсазы Гөдоуҕатөи ахтысқөа – Дөырцшыи
Аңандареи имөаңысыз ажөлар реизара.

2. Н. Лакоба аконтрреволюциатө организация «Аңсны» ҳөа
хьзыс иаҕан «еиёикааз» иазкны 1937 шықөсазы иказ
апроцесс.

3. Берия аңсуа жөлар рахь имөаңигоз ахөымгарақөа.

4. Н. Лакоба 1937 шықөсазы арепрессия ззыруз уи
иоызцөа ркынтө ирдыруа.

5. Ускантәи ачекист Таубин Г. Е. убри апроцесс иалахәра азцаара.

– Абас икан хзыкәныкәоз азцаарақәа. – ихәеит Мураҭ.

– Даара әазыкацара бзиа рыманы иааит урт ауаа! – схәеит сара, сыззызыроуаз цыашьаны. – Уи шәусура арманшәалон.

– Абасала, хәеибытаны аусура нап ахаркит, – игәала-иршәон Мураҭ ускантәи ахтыс. – Зегь реиха ацхыраара ду хартеит хәинтеллигенция рахьтә арепрессиақәа ирцәынхаз азәык-ыцъак. Урт иреиуан: Аҭснытәи АССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум амазаныкәга, ашәкәыкә Мушьни Хашба. Уи инапала инартбааны ионы даараза акрызцазкуаз аматериал хәитеит. Иара убас аматериал бзиазаны ионы ихәитеит апартиатә усзуау Г. Д. Плиа. Уи урт ашықәсқәа раан акомҭар усзуоын, дызхаанны иидыруаз рацәан. Даараза ацхыраара хәитеит М. Х. Гонцәуа. Уигьы партиатә усзуоын, арыцхара иакәшәаз ауаа рацәаоны идыруан, акыр здыруаз ауаа храцәажәартә хәитеит. Ражден Ешба Нестор Лакоба ихаан Аҭснытәи ЦИК акны аус иуан, иидыруаз рацәан, убарт зегь ионы ихәитеит. Аҭснытәи АССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум ахантәаы А. М. Цоцәагы ионы иахзааишьтит.

– Урт издыруаз роуп, аха дызустада Таубин? – сиязцааит сара Мураҭ. – Азцаарақәа ахәеикәпхьазоу хазы далкааны дарбоуп, акыр иалаказ азә иакәхарын?

– Таубин акыр иалаказ, ма ари аус ағы иналукаашаз дреиуамызт, – ихәеит Мураҭ, – хара хиацәажәар хтахын шахатәык иахасабала. Сара соуп уи дыздыруазгы, дшыздыруазгы абас ауп. 1937 шықәсазы, атеатр ағы апроцесс анымәапысуаз, абаандаәцәа зыхьчоз ачекистцәа дреиуан. Убаскан рапхьаза акәны дызбеит. Уи ашьтахь кыр шықәса бжысхьан еипш – аибашьрахьтә саныхынхәыз акәын – машәыршәа ақылақь ағы дызбан, дыздырит. Ускан излеихәаз ала 1938 шықәсазы гәыпәык ачекистцәа таркзаап, асоциалист закәан еиларгеит хәа ахара рыдцаны. Бериа ахәымгарақәа рыцәахразы ажәлар рәапхьа хырқиагас акәын иус зыкаитцоз. Уи ашьтахь Москвака даниаргагы, убри аметод лассы-лассы ихы иаирхәон, еихаразак Ежов ихатыцан иара даныкарца. Усканцәкәа атәыла ду ағы уи дыздыруаз

маңоузамызт. Урт дреиуан Квашелава Амбако. Уи 1937 шықөсазы амилицияағы аус иуан. Иареи сареи ҳаибадырит Москва, 1946 шықөсазы, февраль мзазы. Уи шықалаз абас ауп. Ажөйтөтөи абольшевик Кулишов зыжөлаз азөы иөы ҳаикөшөөит. Ускан уи Абснаб деихабын, Москва днеит амөымаөөахө афондқөа рзы. Квашелава ицын иара иөы акөша еихабыз Жора Чачибаиеи Лыхны ақытсовет ахантөаөы Камлиа Аркадиеи. Ускан сара ар рөы аконтрпшыхөраөы амацура ныкөызгон. Хөеицөажөоз Ақсны шыгөхьааигоз, аоныка ахынхөра гөыцхас ишимаз сеиҳөөит. Ихөөит акароуп, уи азцаара уака иауаазбахуаз! Аха Амбако исымеи-мырөхөөит. «Ара указар еиғууп, – ихөөит иара, – Уажө Ақсны аөагылазаашьа ақсуаа ишөыхөо икам». Сара иаацьасшьөит, ишөөимыз зегьы иаабон, ихахауан, аха ҳабжьы ныцакны ҳара-ҳарала еибаҳамхөозар, даөа милаөк иеиуаз, еиҳаразак ақыртүа, иахьынтө уи аөыза заҳахьадаз! Амбако даалаган 1937 шықөсанза НКВД ағы аус зциуаз, ибзиангы иидыруаз, нас ажөлар рағаөөа ҳөа аҳара зыдөан индыртөаз ақсуаа азөазөала дрыхцөажөөит. Ускан урт рыбзырзы аҳөара згөағьадаз. Урт иреиуан Ақснытөи АССР аөнуөкатөи аусқөа рзы жөлар ркомиссарс пыхьа аус зуаз Владимир Амқар, уака аконтрпшыхөра акөша аихабы Андреи Плиа, Ҳацьараө Цьыкрба. Убас ирацөаөны игөалаиршьөөит. Дрыхцөажөөит урт русушьа, рыуаөра, шака иуаа хатөрақөаз. Урт зегь харада-барада ишөадырхазгы ихөөит, 1942 шықөсазы идырзызгы изакаразаалак акы рхараны ҳөа иказамызт. Урт зегьы еиөазкөакөаз Москватөи “ацгөы еиқөаөөа” иоуп, уи иоуп зегьы зыпсы иазөаз”.

Зегьы ҳаикөпсы ҳтөан. Сара ускан ада Амбако дызлазы-мбацыз ала, дымшөа-дмырҳа ицөажөашьа сгөам-пөөит, дыпровокаөорыз цьысшьөит. Амбако излеихөаз ала, Бериа даныхөыөыз аахьыс дидыруазаарын. Акөатөи уажөтөи аөбатөи ашкол еиөөазаарын. Уаөыс даҳшьөомызт, ҳаны-хөмаруаз дҳалаҳаргылазомызт, ихөөит, «ааөраөых» ҳөа хишьөан, ааөраөых дзеипшрахараны икоузеи ихөөит. Ажөак ала, Бериа ажөлар драөоуп ҳөа анрыларҳөа, ишихцөажөоз еипш акөын уи ускан избахө шиҳөоз.

Квашелава Амбако убри инаркны дыздыруан, Ақсныка

саныхынхәггы лассы-лассы хәикәшәалон. Уажә даасгә-лашәеит. Аңснәтәи ааыкомбинат деихабын. Иныкәыршәны сизцеит. Аңсшәа ааибәххәеит хәнаатәа, игәаласыршәеит Москва раңхәа хәнеибадырыз иихәаз шәабыргхаз, уаантәи иааны икәзгы рызбахә иасхәеит. Ацыхәтәан сиазцааит урт ироухәаша акыр умоума хәа.

– Ишәа сымам! Иааздыруа зегь расхәоит, издыруагы рацәоуп, итәбуп хәа уасхәоит сахьугәалашәаз, – ихәеит ацыхәтәан.

Шахәтәык иахәсабала Квашелава Амбако иихәаз рацәоуп, арепрессиақәа ирылагаанза НКВД асистемафәи аус зуаз зегь идыруан, урт зегь фактла даара ибзианы дрыхцәажәеит, харада-барада иштәдырхаз, уажә акәым, усқангы ишидыруаз ихәеит. Даара сгәи иалсыз, убарт иидыруаз зегь анихәа ақәаад иананахәа ашьтахь, акомиссия русура хдыркәшон еипш, Амбако аказы дыстаххан, атәл сизасит, аха дабаказ, иаха иаалыркәаны ипстазаара далцит рхәеит. Урт амшқәа раан зыпстазаара иалцкәаз кәлеит, еилкаан урт рацәал зыркәафыз, аха Амбако урт дреиуамызт, зыламыс цкәаз уафын, ипсра акәзар уи цәалын, гәнахәарак иарласыз акакәмызт.

– Ауаа цкәақәа ракәын усқан индыртәоз, – схәеит сара, – аха инхәкәазгы ыкәзаап?

– Икан, – ихәеит Мураң, – имаңзаргы икан. Урт иреиуан 1937 шыкәсазы НКВД акәша аихабы Владимир Ажйбеи усқан аус зуаз Исидор Багәтелиеи. Урт усқан икәз анырба, русура лкажьны ицеит. Багәтелиагы даңсуан, Тамшьтәын, аибашьра ашьтахь КГБ афәи акыраамтәа аус иуан.

– Излоухәауа ала, урт амшқәа раан иаалыркәаны зыпстазаара иалцызгы ыкан? – сиазцааит сара Мураң, Квашелова ипсра инадхәалашәа иихәаз баша ишимхәаз сазхәыцны.

Дааңышәырчәеит Мураң, ихы рцысуа.

– Икан, – ихәеит иара, – ацәгәара кәзцо иеипш зыпстазаара гәакрыла изхызго даәазә дыкам. Урт ирдыруеит икарцәаз агәнахәарақәа ишзырцәымцо, аха ирыздыруам ианаарыдгыло: рыңсы ахьынзәтоу ипшуп игәытка-ңсы-ткаха.

Арепрессиа ззыруаз «русқәа» еимгәамзо усгыи хәпхәа икәжыи. Урт акакала сышрылапшуаз усқан Ақсны ибзианы издыруаз ақсуа хәцәк «иус» аақәсхит. Егьырт зегыи хәымгарыла еикәыреәәазаргыи, еимгәамзо томла иқан, аха уи иаақәсхыз қәаад бғыцқәак рақәын иагәылаз. Иааңыа-сшыан, акакала ихыртуа сышнеиуаз, ақыхәтәантәи абғыц иахәон ахара здыз «иаалырқяны» иқсәзаара дшалцыз. Иубартә иқан уи иаңыал ааны дшымқсыз. Уи «иус» нақ иқәымцәкәа итысәауа сәаасхазар, иқалаз шықалаз аашыақәсыргылеит. Иәахәи иғызхуаз аусеилыргааы анарком дижәлантәын, аха дақсуан, иәахәи аниғырхуаз «ахара здыз» ишакәзамыз дрыпқазәап. Ишисуаз ихдырра иңәызны данқәа, даашытыхны аонуцкәтәи амардуан ала аабатәи аихагылахытә цәка дкарыжызаап. Уи акәхеит иқсрагыи. Саашытәцаазар, уи аусеилыргааы Ткәарчал дынхозаарын. Усқан уи амилиция начальникс аус зуази сарей хәибадыруан, әтел сизасын, сара оғы дааишытырц иасхәеит.

Адырәәны сыпшызар, ишытыбжы мырғазакәа ашышыхәа дааоналеит. Сара сзанаат изласнарцахыаз ала, иаразнак игәастәит уи играгәаз агәнаҳарақәа шракәу асыс-мқәа еипш ас дкәымшәышәза дқазцәз. Ус акәымкәа анхааы иблақәа рыла уихәапшуазар, ари ахаан кәчышык ашыапы даграгылахеит узхәарымызт.

Ақсшәа иахәаны днасыртәан, сиязцааит 1937 шықәсазы аус абаууаз, узғыззеи хәа. Ишызбоз иааикәшәеит, аха иерыцхәтәны дыччашәа иуын:

– НКВД ағы аус зуан, аха сара урт арепрессиақәа срылахәзамызт, – ихәеит иара ихы аалыршәшәазаны. Нас уаҳа мыцхәи мхәакәа, иқсы еитәз «иус» ааңыырганы иаңхәа инықәстәан:

– Ари иәахәи иғызхуадаз? – сиязцааит сара, – уара уакәзамзи?!

Дкәашза шыа кәармак илазамкәа дқыңы-қыңыуа даанхеит. Хырқяиага ажәақәак схәеит хәа далаған, аха уи башан.

– Зака мшы утаххой усқан узлапшыз, иубаз-иуаҳаз июны ихәутарц азы? – иажәа снаңыулан, сиязцааит сара. Дааипххәыцын, иихәо иғамшәо, дғаҳа-ғасуа, аора дшамарам, ишиңәуадаау ахәара далагеит. Ақыхәтәан қшыымш-хәымш рақара садхалоит ихәеит.

– Фы-мыш устоит, – схэеит сара, – амала иааудыруа акы аанмыжкөа иды, – схэан, идырц иатахкөазгы неикөы-сыпхьазеит: зөахөы зөырхуаз, уи аметод, ажөакала, азакөандара атмосфера зеипшраз зегы-зегы идырц идысцеит. Ацыхөтөан дсыхөеит дысмаргамарц. Дцеит, дшааиз еипш, ишьтыбжь мыргазакөа. «Хаи анацьялбеит, ахатцара зеигьым икоузеи!» – аасгөахөт ускан сара. Цөгьяпсышья зитаз ахатц дабанзахацаз! Икамыз-ианымыз хөаны рнапөафы дымнеит азоуп ус зизыруз. Уи ипсы штэмгы, скабинет идөылцны инеиуа апсыхьшөашөа иатцкыс шака дхаракны дгылоузеи!

Хара хускөа хөреын, аамтагы цон. Ус хөы-мшгы цеит, фы-мшгы, бжы-мшгы – ихабар ыказам. Еитах Ткөарчал амилиция аихабы.ател сизасит.

– Уахь инеиуа дабакоу, дыпсны дыгөоуп, – ихөеит амилиция аначальник. – Иаалыркьаны ипсцазаара далцит, ихөылазкыша.

– Цабыргыцөкьаны, дхацазар ус иаармарианы игөы пжөомызт, – схэеит сара, Мурац исеихөаз ахтыс цьашьаны. – Шөыргөындак иакөын, хымцада. Амала, убри ашөыргөында иоуп ианакөызаалак ишөартөугы, – нацсцеит ацыхөтөан.

– Убри аламталаз даөа шөыргөындакгы синиеит, – даөазөгы дигөалашөеит Мурац. Урт ареабилитациякөа инартбааны нап анддыркы, Апснөтөи, иара убас антыптөи «аускөагы» шаны ихартөит. Сара исоуз ирылан Путтөи «аускөагы». Урт руак аөы издыруаз жөлак сылапш накөшөеит: «Аустцааөы Цьамиади Христо» хөа инапы ацаөуп. Уи издыруаз уаөын, уажөы аресторан «Амра» ахьыкоу какалкыртак ыкан, убри иатөыз ашьтацарта деихабын. Ател сасны даазган, днартөаны сиязцааит, 1937 шыкөсазы уабаказ, аус абаууаз хөа. Ажөа мыцхөы зикөсырзрызеи, ацыхөтөан исырбеит еикөирөаөаз «аус». Хыжөны илкьөит, дматхөит, ддагьхөит, уаха ахыркьиарагы даламгакөа, иөкажьны дсыхөеит дысмаргамарц. Анасыпда, аухатцөкьа изхымгакөа дыпсит.

Абас иказ ашөыргөындакөа ракөын аматц здыруаз. Урт рхы еикөдырхарц азы ауаа хазынакөа псататөыс икарцон.

Мурац дызлацөажөоз ихлымзаах жөабжьын. Абзиягы

– еиҳарафзак изааигәаны дыздыруз. Урт дреиуан Нестор Лакобагы, аха асцәкьа дхәымгоуп хәа, икалап азәгы игәы иаанамгозар. Сталин Қырттәылатәи Акомпартия дана-хаиргыла, Бериа ибон уи ибға шимаз. Убаскан ауп исабрада ааиғыхны, игыгшәыг хәғра анааирпшызгы. Ишдыру еиңш, Ақсны диит иара, Ақсноуп иахьизхазгы, ацара ахьитцозгы, аха Ақсны дышмансгы дазгылеит.

– Уажәа хыла ипыскоит, – схәан, иажәа снапыюлеит. – Ишдыру еиңш, 1931 шықәса декабр азоуп Бериа Қырттәыла акомпартия данахаиргыла, убри ашықәсан ауп Ақсны 1921 шықәса инаркны иамаз асуверенитет амхны автономтә республиканы ианыкарцазгы. Урт ахтысқәа мызқәак роуп ирыбжьоу, аха Бериа ибзоура аламкәа икаларызу?

– Уи азцаара интқааны итцаам хәоуп ишыздыруа, – ихәеит Мурат, – хатала иуасхәо акгы сыздыруам, аха урт машәыршәа еиқәымшәазар калап.

– Итцаазар, иаадыррын – иаадыруа мацуп, аха ихаздыруам уи азцаара шытызхыз, ишышытырхыз, еимаркма-еиғаркма, Ақсны аихабыра рымч дмырхама, измырхада, ажәакала ари зхала икалаз зцаарам, ус анакәха, уи зегьтцаатәуп.

– Хымпада! – дақәшахатхеит Муратгы. – Еилкаауп акы: уи напыртәила идыркацаз акоуп. Икалап Бериагы Лакобагы реиванагалара абри ала иалагазаргы. Ус акә, егыс акә Бериа иус хәымгақәа рғы еиҳаразак икариерағы, ипырхаган иибоз азәы диеигзомызт: имч зқәымхоз апровакация рзуны ипыригон. Аха Нестор иғы аргама егылымшеит. Урт гәғәала еиванагаланы икан, еинышәашыагы рымамызт, итцеигалалак дипыримгар ада цсыхәа шимамаз ибон. Хәара атахума, хәымгарыла, чархәарыла. Иара ишиказшыаз еиңш, Несторгы ибон Бериа мацурала дхалацыңхыаза, илахшара шаа-ирпшуаз, ианаамтоу дапыргамзар ееи шыкаимтцоз. Уи дықөызгаша аматериалгы ыкан: Бериа ареволюция калаанза Бақәа аус иуан, мазала аконтрреволюциятә мусоваттә организация дадхәалан. Уи Нестор еиликаахьан. А-30-тәи ашықәсқәа раан Бақәа НКВД ағы аус иуан Мқанба Хақыбеи хәа Ақснытәи чекистк. Убри инапы ианитқан, ухәансхәанла акәымкәа, архив документқәа цшааны

ишьақәиргылеит уи шцабыргыз, Нестор убарт адокументқәа аашьтыхны Москвака дцеит. Ицшәма Сариагы дицны, Москва Сталин дидикылан, дизызыроит. Икалаз аниейхәа, аполитбиуро ачленцәа хәык ракәу, фәык ракәу еизигеит. Аполитбиуро иалаз рхыпхазара ицегь еихан, аха иара еснагь зегьыцәкьа еизигазомызт. Нестор Лакоба ажәа аниита, икалаз шыкалаз хәаны адокументқәа рапхәа инықәйтцазаап. Уака ирызбеит Берия имацура акнытә ихы дақәитыртәырц. Убри азы ашықәс ҕыц ианынталалак, ианвар анцәамтаз, февраль алагамтаз апленум моапыргарцгы азыпхәагәартеит. АПЛЕНУМ АМОАПГАРА А. Андреев идыртцеит. Ари аилацәажәара моапысуан 1936 шықәса, декабр мазы.

Дхынхәны данаауаз, Нестор машынала Шәача ипылеит иашьа Миша Лакобеи, Миша Чалмази, иабхәында Лутфи Цых-оглигы. Ускан Шәачанза акәын адәыгба ахьынзаауаз. Уаантәи машынала Гәдоутә ианааи, Нестор анрыла иашьа Цейба Паф (Иосиф хәагы иархәон) иахь имоахыцит. Миша Лакоба ицшәмеи иареи таацәаратә уск рыман, уи азоуп изымоахыцыз. Иахьааиз ацшәмацәа шьтәак рзыршыын, асасцәа рхәы архиара иалагеит. Аха уаанза, Миша Лакоба иабхәа иахәшьа Жәан-пхә Катиа хәа дыкан, Нестор машынала ауафы дылзишьтын, дааргеит. Жәан-пхә Катиа зыхьзи зыжәлеи еидкыланы ирхәоз, зажәа пхылдаз пхәыс ахкәажәк лакәзаарын. Нестор избеит убри атаацәа рус азы длацәажәарц. Ауха астал еицахатәеит. Зегьы зхьыпшыз, иагьззызыроуаз усгы Нестор иакәын, аха иара Нестор еиха ихшыю лзышьтны Катиа лакәын дзацәажәоз. Нестор усгы иихәашаз иман, даара ацәажәара бзиа ыказаарын. Ацх акыр ицахьан еипш Нестори Катиеи аишәачара иахыцит. Егырт ахақәитра анроу, рееидырхаланы ацәажәара иафын. Нестор дангыла дшынеиааиуаз, абартцахь ддәылтны даныхынхәуаз, ашә даалагылан нак-аак ашәвазқәа кны, ус ихәазаап:

– Сталин Москвака узгоит, еихау амацура устоит хәа сеихәеит, Ацсны сапыригарц итахуп. Сара Ацсны саныкам, Берия шәара адыжәцәа шәаидхәхәаланы аацәак шәылтажноуп шәшиго.

Ари заҳаз алаф алырхит, аха иара лафны акәмызт ишихәаз.

Абри ашьтахь мышқәак аабжьысхьан еицш, Қарт еила-
цәажәарак ахь Нестор ипхъеит. Аилацәажәара ашьтахь Бериа
аюныка днѣицхъеит. Урт еиванагалаанза амц рхеибампраауа
икамызт, аха ачеицъыка рыбжьан...

Абрака Мура́т иажәа снапылеит.

– Ачеицъыка рыбжьан моу, таацәала айтәнаиааираггы
рыман. Нестор иабхъында ипхъыс Адила Абас-оглы излалхәо
ала, убри ашықәсан маитәи аныхәазы Бериа таацәала Нестор
дитан, нас еицах ноиабртәи аныхәа аанггы ҟапхьа таацәала
сасра деиҟаахт. Уи ашьтахь мызки бжаки ракәын ибжьысхьаз.
Убри аҟынтә, ганкахьала хәхәаҟшуазар, иҟыашьатәзамызт
Бериа Нестор аюныка дахьнеицхъаз, аха... Ус шакәызггы,
Нестор мап икит, – иажәа инацитцеит Мура́т, – Аҟсны
ахатарнакра аусхәартәҟы исыпшуп хәа еыцгас иҟацаны.
Ускан Қарт икан уи аюыза аусхәартә. Уахь дагыцеит. Уаҟа
дизыпшын Кортау Ваниа – асахьаҟыратә академия астудент,
Аҟснынтәи Қарт ацара зҟоз рхейдкыла деиҟабын. Нестор
аизарахь данҟоз Ваниа инапы ианицахьан астудентцәа реиҟа
ацхыраара зҟахны иҟоу, насггы ирҟахкәоуггы (шәҟцатәума,
шьаҟцатәума) рсиа ҟаитҟарц. Нестор дшыхынхәыз еицш,
Кортау асия аацәырганы алацәажәара далагеит. Ацыхәтәан
асия ианыз ааихыршьалан, 900 маат рҟы итәеит.

Ишдыру еицш, Қарт ацара зҟоз астудентцәа астипендия
рызҟоз Аҟснытәи аиҟабыра ракәын, аха уажәтәи ацхыраара
убри ахыхь акәын. Кортау излеиҟәоз ала, убри аамҟазы аҟел
аҟәҟәабжьы газаап. Нестор атрубка аақәихын, ирхааны
аҟшәа еибырхәеит, азәы длацәажәон. Уи Бериа ипхъыс
Нино лакәын. Нестор аюныка дналыцхьозаарын, Лавренти
иареи уаххьа хәа какалк еицыркырц. Нестор ҟабуп хәа
лаҟәаны, еыцгак ҟаитҟан, мап икит. Минутқәак рышьтахь еицах
аҟел аҟәҟәабжьы гахт. Уажә иасуаз иан лакәын. Уиггы ирхаан
длацәажәеит, мап лҟәикит азыказы, аха илмузазар акәхап,
ацыхәтәан дақәшаҟаҟхейт. Атрубка ықәҟаны Нестор
дҟагылан, анеиааира далагеит. Ус дшынкахәыцуаз даатгы-
ланы, иаргәҟыста инацәа адкыланы: «Иа шәиу-шәиу! Что он
от меня хочет?! – иҟәзаап урысшәала. (Аҟсны ахатарнакра
аусхәартә аиҟабы Енгиләвггы дыкан уаҟа.) – Сам пригласил
– отказал ему, жена пригласила – ей тоже отказал, а теперь
старушка-мать приглашает!..”

Нестор данцоз Кортуа иеихэеит уаха атеатр аёы апремиера шыкоу, жәаааык астудентцәа иреиғу иманы дцарц, уака администратор хада иёы днеир абилетқәа шиитауа. Ус егыкаицеит. Убарт ажәааа билет рахьтә акы аалхны хатала иара ииҥеит, ари уара иутәуп хәа иахәаны. Уи аңхьака инаскьаган, ахцатәи ариад аёы акәын иахьыказ. Ус, дыңшызар, Несторгы, Енгеловгы, уи иңхәысгы еицны иааин, Ваниа иаңхьа илатеит. Аспектакль алагара аамта иагьахысит, аха иалагомызт. Ахәаңшыюцәа уажәы-уажәы рнапқәа еинырқьон спектакль иалагарц. Ус иаалырқьан агәақхәа анапеинкьара иалагеит. Иңшызар, Бериа иөызцәа ицны алоцьяаёы иааины илатеит. Бериа апартер аёы ахәаңшцәа дышрылаңшуаз, Нестор дахьтәаз аниба, инапы икьеит иара иахь днеирц, аха Нестор имуит, иватәаз нацәала ирбо. Урт рыгәхьаа мкыкәа еиҥах инапы икьеит, аха Нестор дымцеит. Ахәшә ииҥаз дакуаны дқалозар заа ауаа рыла дапыригарц акәхарын. Урт шнеиз еиңш иалагеит аспектальгы. Иубартә икан иара ишизыңшыз.

Нестор ишьамхы еиқәыршәны дтәан, асценахь дыңшуа. 20-25 минут цахьан еиңш, «каҳ» ихәан, иҥра ионапык лҥаиргәҥеит, еиқәыршәыз ишьамхгы лықәкьан, ахыгәхәа ишьапы лықәкшеит. Нестор маңк Кортуа иахь дынхьахәын, ашофер усзиңхьа хәа наидицеит. Кортуа ашырхәа дцеит. Администратор иёы днеин ашофер иахь аҥел дасит ирласны дааирц. Кортуа данаахынхә Енгелов иңшәмеи иареи Нестор ижәаа иацагыланы иааиуан, апартер идәылмцыцкәан днарңылт.

Асасааирта ахцатәи аихагылаёы акәын Нестор иномер ахьыказ, ицагылан доыхәнырган, адиван днықәдыриеит. Ахьаа шимаз удырратәы, дыхәцәы-хәцәуан, ихапыцқәа еихаргәҥа. Ус, изшьапык ышьыҥихын инацәала Кортуа иирбеит изиацкқәа ишьыхырц. Урт ааишьыхуан еиңш, ашә азәы днас-насит. Дыюдәылтцзар, – ыцья ачекистцәа гылоуп. Ваниа уа даанкыланы, дара өналеит. Дыңшызар, цакагы ыцья гылоуп. Ус лылағьыз лҥашы Енгелов иңшәма пхәыс даадәылтцит.

– Все, – лхәеит лара. – Нестора нет.

Дук мырцыкәа Бериа иөызцәа ицрыңсса доыхәнан, уртгы

уахь иныоналеит. Уи ашьтахь Кортуа дылбаан адэны даагылеит, аңсы илбаагара дазыңшыны, аха устэы ддэы-лрымгазеит.

Адырғаены алекцияхь дымцазакәа азеипш нхартәфь дшыказ чекистк днеин, Георги Стуруа дупхьоит хәа иахәаны, диманы дцеит. Дахьнеиз, Стуруа иеихәеит Ар Капшь рыонафь аңсы дахьғоу ахатыртә карул ақәыргылараз хәаык астудент-цәа иманы дцарц. Ус иагьыкаитцеит. Ахәылқаз аңсы ддәылганы аихамәа авокзал ахь дыргеит – ауа Ақәака амәа иқәлон. Аңсы дызтаз атоубыт наганы авагон интадыргылеит. Абри аамтазы амилиция алеитенант аихабы Кортуа ижәа инапы нацихын, днаскәаганы акы иеихәошәа қацаны, икабинет афь днеиган, уаха акгы иамхәазакәа, дыодәылцын, ашә ацаңха аркны дцеит. Адырғаены асаат жәба рёынза уа дыонакны диман. Нас ашә аартны дноуишьтын, дцеит. Ицёоушьаша, иара уажәгы уаха акгы иеимхәазеит.

Кортуа Ваниа ускан ацыхәтәантәи акурс афь дтәан. Зызбахә хәмоу аамтазы адипломтә усумта дәфьн, темас имазгы Нестор Лакоба ипатрәт акәын, кыргы аус адиулхьан. Хымзқа аатцхьан еипш, ухәансхәанла Нестор Лакоба изы ажәа бааңсқәа рхәо иалагеит. Апрель мзасы уи изааигәаз ауаа ртакра нап адырkit. Ускан Кортуа аепныхәа иртеит ажәлар раға ипатрәт удипломтә усураз изалухзеи хәа. Иказ атагылазаашьа аниба, ееи шыкамыз усгы еилкаан, ицарагы идипломхьчарагы лкажьны, Ақәака дааит. Кортуа ВКП (б) ачленрахь кандидатс дыкан, апартиатә учиот иеаницарц, ақалақьтә комитет афь днеит. Ускан апартия аоблосттәи ақалақьтәи акомитетқәа рёы актәи амазаныкәғааыс азәы иакәын иказ. Арака Бечваиа Кирил хәа азәы дыкан, уи иахь дрышьтит. Уигы Кортуа аепныхәа иитеит ажәлар раға ипатрәт удипломтә усураз изалухзеи хәа. Убри инаеыцганы аучиот афьгы дрыдрымкылазеит. Убри ашықәсазы ииун мзазынза Кортуа цьаргы аус иуамызт, ус днеи-өеиуан, нас уаха гәығыртакгы анимоу, Урыстәылака дцеит. Шықәсык акара Куибишев ақалақь афь аус иуан. Аңсны даанхазтгы хымпада дтаркуан.

Абасала, Нестор Лакоба иңсәзаара ацыхәтәантәи амшгы ацыхәтәантәи асаатқәагы рзы изааигәаны игылаз

рахьтә шахатра зуртә инханы иказ Кортуа Иван Еснаҭ-иҭа зацәык иакәын. Убартқәа зегъы арратә прокуратура ахатарнакцәа ианреихәа, даара акыр зцазкуа материалны ирыҭхьазеит. Ацыхәтәан урт рус иалган ианцоз, Кортуа Иван днарыҭхьеит Москвака. Шахатк иахасабала дахтаххозар хәа. Н. С. Хрушчов ихантәафрала иахәаҭшуан Нестор Лакоба ареабилитация изура иазкыз уи аус. Аха Кортуа ириҭахьаз ичанаба иаздырхан, асасааиртәфы дшыҭшыз имыҭхьазакәа даанхеит.

– Аа, убаскан Иван Кортуа ателеграмма исзааишьтыз! – ихәан, аамҭа иароежьхахьаз қаадк ишәкәкәа иаарылхны иаасиркит Мурат. Уака иахәон: «Вопрос решен положительно. Привет от Зарубина. Кортуа».

Абас икоуп Нестор иҭахара иазку илахьеиқәцагоу ажәабжь. Уи ахтыс иазкны иҳаҳахьоу рацәоуп, аха, еиҭасхәа-хуеит. Иван Кортуа иихәаз зегь реиха агәра угартә икоуп, иара убас Нестор Москвака ицарагы. Уи ибон уажәшьҭа уи ада уаҳа цсыхәа шыкамыз. Аха Нестор ускан гхас икаиҭаз – Сталин амцхә игәра игацәеит. Ус еиҭш агәаанагара ҳауеит иахьа. «Агыруа хәа милаҭ ыказам, хара ҳақыртқәоуп», – ихәеит Бериа. Убри азоуп Сталин Қырттәыла акомпартия дзахаиргылазгы. Бериа иааилшоз зегъы рыла Сталин иҭсадгыл – Қырттәыла аматц иуан. Уи ибон Сталингьы. Бериа иацкыс Лакоба Сталин дизааигәан, аха Лакоба даҭсуан, уи иаҭсуара акәын иихьчоз. Иҭсадгыл Аҭсны акәын зымаҭц иуаз. Арт роҭьягы данрызхәыцуаз Сталин ус игәы иаанамгарц залшомызт: «Нестор, цабыргуп, дуаф бзиоуп, еиха дысзааи-гәоуп, аха Лавренти сыматц аура еиха дазыхиоуп, иагыиуеит». Сталин игәалашәон даеакгы: асовет мчра анышьақәгыла, Аҭснытәи аревком азцаара ықәдыргылеит Аҭсны автономиак ахасабала Урыстәылатәи афедерация иалартарц. Орҭьо-никizei иареи ракәымзар, ус егыкарцон. Ускан Сталин иҭсадгыл иацәызуан атәыла ссир Аҭсны. Сталин иеиҭш иказ аполитик уртқәа дырзымхәыцуа қалашьа амамызт.

Нестор Лакоба иакәзар, аполитикафы ахәыц еиқәзыршәоз уафын. Уи Сталин дзакәызгы ибзианы идыруан, аха Нестор ибон даеакгы: Сталин днаивсны дзыдгылашаз даеа политикатә мчрак ыкамызт. Зегъы дрылгахьан. Уи ус шакәу иахьа еихагы еилыкка иаабоит.

Абартқәа уанрызхәыцуа агәра умгарц залшом Нестор Лакоба итрагедиа тәлахьынца ихала дшапылаз. Уигьы акәым, иахьа еиха агәра угоит уи атрагедиа хырқашьа змам акы акәны, ивсынгы цашьа амамкәа, хаха иаины ишаайдгылаз. Уи дефактоуп!

Сара схала Нестор Лакоба итахашьа саназхәыцуа, дәа зцааракгы цыашьахәыс исымоуп – уи итахашьа аха тоуп. Адунеи ағы ирацеоуп ахтыскәа ахәынтқарцеа ма урт рағацеа ахәынапшыга рытаны ианыршьхьоу. Ирацеоуп иара убас икылатәаны мазала, мамзаргы аргама ирықәланы бца-рмцала ианыршьхьоугы. Ускангы егыскангы гәтакыс ирымоу акоуп: ахәынтқарра амчра рнапәы аагара. Мам-заргы ирымоу амчра арғәғәара. Аха иарбан методу ускан урт рхы иадмырхәоз? Аңсуаа хәы икоуп ачеицьыкеи асасреи ркульт. Хара иаадыруеит тоурыхла Аңсны ах Қылышыбеи Тьрқәтәылантә чархәара уны исасыз аңашьа дшихьчаз, Миха Лакырба иновелла «Асас» зыхьзу ахтыс баша ихы ишти-мхәааз. Сызкылсырц истаху – Нестор сасра днарыпхьейт. Агырқәагы, ақыртқәагы, аңсуаа реипш, асасгы ачеицьы-кагы хәтыр рызрықәуп хәа ипхьазоуп, иагьалаехәойт. Уигь акәым, урт рьотәацеарак асасрагы ачеицьыкагы рыбжъан. Агәра угартә икоуп Нестор илахьынца Бериа ионаға таацеала ишырызбыз: иара, иан, ипхәыс Гегечкори Нино. Ирызбеит, аха ишқарызбеи: рчеицьыка ахәынапшыга ағаны рысас итархара? Нас иабакоу асасдкылара акульт? Иабакоу ачеицьыка акульт? Ауаа зегьы казшьак-казшьак рымоуп – ицәгьоугы ибзиоугы – аха азцаара хадакәа рғы амәа икәызто ма иаанызкыло амилат казшьоуп, амилат психо-логоуп, амилат цивилизациоуп. Абарт анеидысхәыцпалак, Нестор итахашьа иахысхәаауа акгы сыздыруам. Издыруада уи аилкаарағы сыңсуа психология спырхагахозар? Икалап ус акәзаргы.

Аңсны апалач хада иус

Ахба Мурағи сарей хәицеажәара аан сзавымсит хәеицеа рныртәара Бериа знапы ианицаз цыхьатәи ампыл асоы, нас ипалачхаз Пачулиа изцаара. «Ацәгьа зуа абжа изацуп»

рхәоит, Пачулиагы акькыхә дшәахәо дышзымцаз здыруан, аха зыгәанаха играгәаз рхақ шихъзази, нас иара хырқиягас икаитцази ракәын уажә еихарак еилыскаарц истахыз. Убри ауп зцаарас истазгы.

– Арратә прокуратура хада рбригада аусура аан имачы-мкәа аматериал роуит пыхьатәи аонуцкәтәи аускәа рнарком Пачулиа иусура иазкны, – ихәеит Мураҭ. – Уи ус акәын иагышахәтаз. 1937 шықәсәзтәи апроцесс аан иара иакәын Аҭсны палач хадас иказ. Убри аҭкытә Пачулиа ускәнтәи иматуратә усура аҭцаара хаз усны иалыркааит, аҭцаарагы рыдырцеит Аахыҭ-Кавказ арратә округ апрокуратура. Зызбахә сымәу апрокуратура дахагылан аполковник Цумарев. Уи Пачулиа иус аҭцаара хәтала инапы ианитцеит иара ицхырааоцәа ируазәкыз аподполковник Ыури В. И. Ашахәтцәеи адокументкәеи рыла заатәи аустцаара ашьтахь, избын Пачулиа иҭакра. Ишьақәыргылан уи Батым дшынхоз. Аахыҭ-Кавказ арратә округ апрокурор Цумарев асанкция каитцеит Пачулиа иҭакразы. Аус анагзаразы ихәтыпуаф аполковник Дмитриев Акәаҭа дааишьтит. Пачулиагы адырра ирҭахьан, ипхәыс дицны Акәа дааит.

– Иофициалтәу визитла даауашәоуп ипхәыс диварҭало дшаауаз? – схәеит сара. Иагыасгәалашәеит абри аоыза ахтыс. 1937 шықәсәзы Аҭсны аихабыра андырбаандаоуаз, рыхәса рыцхаха НКВД ахыбра иавагьежьюан – ускан «ажәлар раҭацәа рыхәсақәа» рҭакра иаламгацызт. Ус ипшызар, абахҭа аматц зуаз «амашына еиқәацәа» абаандаоцәа аманы Драндаҭа ахы рханы идәықәлеит. Урт дрылан Чалмаз Мишагы . Ари збаз ипшәма Қсениа, лшьаҭақәа аалышьхы-ршәшәаны, лшьапқәа хыркыақьа дыюны амашына дашь-ҭалеит. Ацха Капшь афынза дшыюуаз дцеит.

Ари аоыза ахтыс сахахьан. Уи убаскак иснырит, енак уи апхәыс сышлызхәыцуаз шыапыла убри амәа сыбжысны, схы-сгәы далсырсит. Сыбла дыхгылан хәтала исзымдыруаз апхәыс, аха ускан лҭагылазаашьа зеипшраз инагзатқәканы схәфы исзаамгеит. Уи еиҭахәашьа змам хлымзаахын. Сара сакәым, изылшодаз ускан уи лгәы аҭаҭшра?! Адгьыл афы, мап, илшомызт уи азәгы. Ажәоан афы Анцәа заҭәык иакәын уи зылшоз, аха ифы наирхәит, ибла даимырбарц. Усканцәкьа

уигы егымчымызт. Ацыхэтэан агэра згеит ускан уи апхэыс лхы лтэны, икалаз дырны, дазхэыцны ишыкалымтаз. Лгэы амца қоуқад ацран, дбылуан. Убри ауп уи дыцзыркыаз. Лыхцэы лықепсаны, лшыапқәа хыркыакыа, ашәазызара иареицакыз лхы-лфы агөйрәәцәгә аныцшуа, зхы зтөым азә леицш, амашына дашьталаны днеиуан лшыамхқәа лытца-кәало иалагаанза...

Убри лхәқ акәхап анкыа зны Батымтәи «Динамо» ааны-жыны анарком–палачс Ацсныка данаауаз еицш, уажә ипхэыс диварцало аара игәазырқаз. Ус агәацхара иицәит цыхыа апхэыс лгәәкра зыла иазмырбарц зфы назырхэыз: лхатца дызго амашына еиқәатцәа лшыапы хыркыакыа дыюны дзашьтамларгы, ма дылгәалашәарц ус кәзцаз апхэыс. Уигы ҳақуп! Аҳақ – ҳақуп, знымзар-зны ацәгә кәзцаз изыцшуп.

– Ицшәма адәны дааныжыны, Цәчулиа ихәта дааона-шылеит, – иажәа неигзон Мурац. – Сара сызустоу абри соуп, шәсыпхыазма ҳәа дхәзцааит, гәю-фәюк змазам азә иеицш.

– Хара ҳауп иуцхыаз, азақәан ахьзала урбаандаоуп, – ихәан, аполковник Дмитриев апрокурор исанкция ицәыба иаатыганы инаиирбеит.

– Ишцаиныри иахәз уи ажәабжы? – сиязцааит сара Мурац. – Атакра дазыцшызу, ихәхгы-игәәхгы икамзу?

Игәы итаз здыруада, аха усканцәкыа харак сыдуп ҳәа ихәхы иааимгазеит.

– Сара цәгәара ҳәа акгы кәсымцеит, – ихәеит иара аламысда. – Икацтоз зегь азкын ажәларқәа рвожд игәәхәареи хәтала Лавренти Павел-ица исыдицози рынагара.

– Иус антырцаауаз ишыақөйргәгәан напхгара ззууаз НКВД аппарат 1937 шықәсазы асоцзакәан шеиларгоз, – ихәеит Дмитриев. – Акгы зхарамыз апартиатәи асоветтәи усзуоцәеи аинтеллигенциеи, ауаа қыақәеи ртакра, арепрессия рзурагы уус шалаз.

– Иихәазеи нас усцәкыа ианифәирхы? – сиязцааит еицах.

– Иихәараны икахзи, итакразы протоколла ашәкөы ышытәхын, дырбаандаоны абахтахь ддәықәахцеит, – ихәеит Мурац. – Нас аустцаараан хәхәа-қәхәада ишыақөы-ргылан Цәчулиа напхгара зитоз НКВД акгы зхаразамыз ауаа ырбаандаоны гыгшәыгцас ишрызныкәоз, урт рәхәфыхра аан асоцзакәандара аметод рхы ишадырхәоз.

– Ипхэыс лхы шпамфәылгеи, лхаца дшаанкылаз анлашәхәа? – сиязцааит сара.

– Лхаца хәхынзаиәцәажәоз акоридор ағы дыңшын. Иара дышхарбаандааыз наиахәаны, идокументкәа, иңыба итаз 120 маат аңара, исаат ухәа абаандаа ззинс имамыз ааимхны сәүдәылтны иналсырkit.

– Шәхәца дырбаандаауп, арт иара итәуп, – схәеит сара. Абна дшылаз агыгшәыг дакызшәа ахәара далагеит. «Акгы ихаразам, ирхәоз акәын икаитоз!» – ләылжәжәон лара.

– Хара акгы зхарам ауааы дтаҳкзом, – схәеит сара. – Иархәаз ада акгы каимцазар, хәаас ибымкын, доуры-жәтуеит, амала уи иахәеи уәцәи ракәхом.

– Хазыхынхәып Пачулиа ихаца изцаара. Шәызхаипхәаз аниашәхәа, иаразнак ихы алиршәшәарц иабжигеит, аха нас изышәкәыргәгәәу уаха гәнаҳак дшацамыз? – сиязцааит Мураҗ.

– Ахәымгара казцо ирдыруеит знымзар-зны иаргамахарц шалшо, – ихәеит ажәытәтәи ачекист. – Убри акынтә урт ишәарцәыроу рышәта заа ацәахра иалагоит. Ажәытә шәарыцацәа ихәу ашәарах зларцшаауаз ашәаркәастә ихыланы акәын. Уи ашәарахгы ирдыруан, убри акынтә рышәта дырзырц азышәтра италаны идәықәлон. Аха ауааы-гыгшәыг ишәарцәыроу ишәтра дәәакалоуп иширзуа – ашаҳәтцәа рнырцәарала. Уи ижәытәзәтәиу методуп. Убри адунеитә цышәа шәахәла рхы иадырхәон урт ахәымгақәа. Аха урт рыхәымгара амәхак убаскак итбаан, ашаҳәтцәа зегьцәкәа рызнымырцәеит. Урт рылоуп дшаәәәыз апалач Пачулиагы. Ашәажә баауам, иңсуам рымхәои!

Абри исаҳаз сара сзы ишжәабжә ғыцмызгы, иңашәаны сааипхәхәыцит.

– Рнапәка иказ ауаа, хәымгарас иказ зегьы рнапала идыркақан, нас рхаца рыңсы иартон, – схәеит сара. – Амораль аганахәала уахәәшүазар, ари еихәу чархәара ыказам, урт рзы амораль абаказ акәымзар.

– Ииашоуп, – ихәеит Мураҗ дсықәшаҳәтны. – Урт рзы амораль абакарыз! Агыгшәыг – гыгшәыгуп, ашәарта ианақәшәа, акы иааымсуазар акәхап. Абасала, Пачулиа иәахәғыхра аан иқәңеит наркомс даныказ аамтаз иара инициатива ала икаитоз ахәымгарақәа. Урт иреиуан:

Актәи. Харада-барада, апрокурор исанкциягы ыказамкәә, ауаа ртакра.

Аубатәи. Хаҗала Җачулиа абаандаоҗәә рәхәы рәйхуан, рхы итхәааны ахара ирыдыртқоз ианақәшахатымхалак ирыпкәон, рыҗсы иагымцо-иагымаауа икарқон. Икан ирымпыцаҗсуазгы.

Ахҗатәи. Иара инициативала абахта аонуцка азтәы карцер диркаҗеит. Ашышыма иацрыцуаз ази ацырзәзәахақәеи рыла идыртәит, ауааы хәдацәахыы изааиуа ацаулара атаны: иауз далхәхәон, аха икәәҗыз иәцәон. Уи кәца хәә Сталингыы Бериагыы идрымцаҗеит – ихала иизбаз хәымгароуп.

Ақшыбатәи. Нестор Лакоба иан Шыхәсна идтала дтаркит. Хынәажәи жәба шықәса зхыцуаз атакәажә Җачулиа ихәта ләхәы ләйхуан. Ахатәм-пхәыс хәә ззырхәоз Шыхәсна дхәацуа дыказма, арцәаахәа дыхәхәаны диәагылеит. Бериа иоуп хәзфаз! Сычкәын дызфаз Бериа аблаатых иоуп хәә, аккахәа лмыткәма иалацаны илхәон. Җачулиа инапала дипкәон, иәшәалак лзихәон, цәәҗеыга ажәала длаҗуан. Шыхәсна җәаихак кәмцәкәә илхәәц лхәон. Данакәымтца Җачулиа ирыдиҗеит ләы еихаркырц. НКВД акомендант Гангиа Ражден акоридор аҗы диаццаны дышнейуаз апкага лабала Шыхәсна лхы дласын, алажә еипш дышыны дынкаижыт. Иара убасцәкәа уи лабала дишыт Гагулиа Җарсхан хәә даәазәгы. Уи НКВД аҗы ацәҗоуцәа рыҗшаара ақәша деихабын. Нестор ахәшә итаны дызшыыз Бериа иоуп хәә иаартны иахыхәаз азы дтакын, иус мызбазакәа рыҗсы дарҗеит.

Абасала, Җачулиа изинқәа дырхыхәхәаны икаитцаз ацәҗоурақәа рацәоуп, урт зегы реикәыпхәазарагы уадаоуп.

– Еикәупхәазаз аумачху! – схәеит сара. – Аха урт шәара иабеилышәкааи, рыҗсы ирзамтакәа еикәхазгы ыказар акәхарын?

– Икоуп ус еикәхазгы, – даахәыц-хәыцит Мурат, дара игәаларшәо. – Урт ирейуоуп Гангиа иаҗхәа комендантс иказ Храменко, ахәқым Абакумов, Осман хәә атырқәак уака аус иуан, ижәла сгәалашәом, зегы даара акыр зцазкуаз адыррақәа ҳарҗеит.

Ажәакала, иалгеит Җачулиа иус атцаара. Аахыц-Кавказ

арратә округ атрибунал ахантәаы Толмачов П. Е. ихантәафрала уи иус рызбон. Q-статиак рыла ахара идцаны, иагырызбеит уи апалач иус. Руак ала 25 шықәса иқәырцеит, егыи ала – ашыра.

– Абыржәоуп алажә лажәтас ашыра ҳақла ианыкалаз! – схәеит сара. – Ауаю ишыра иеигәырғо дубахьоума, аха алаапк ашыра уи азәгы мап ацәикзом.

– Ҳақла ус акәын, аха аҳақыкандаз егъзарамамыз, алажә еипш, ианыршыуаз изыхьчоз мчык камлози! – ихәеит Мураҭ. – Уажә ҳақла аусзбара аныкала, уи ҳақда дзыхьчоз амчрагы цәырцит. Қырттәылатәи аиҳабыра аҳәара злакарцаз ала, СССР Иреихазоу Асовет Апрезидиум, Бериа ипалач, анапхаы Пачулиа ашыра иқәхны, 25 шықәса абахтала атакра иқәырцаз изынрыжыт. Иара уигы абжа акароуп ихигаз, нас ахақәитра аниоу ашытахь, иацәал ааин дыңсызар акәхап.

Абас ауп ишыкалаз 1937 шықәсастәи атрагедиеи уи ацыхәтәи, – ихәеит Мураҭ, иажәа хыркәшо.

Хәара атахума, уи атрагедиа инагзаны аарпшышыагы амам, еиҭахәашыагы амам. Атрагедиа ахата ашәкәи ианзало икам, избанзар, уи аинициаторцәа хықәкыс ирымаз атоурых ду змоу, ижәйтәзатәиу жәларык рықәхра акәын. Рыхьз зху, ирцынцъу рықсадгыл ағы! Избан? Икартазеи цәгыарас аңсуа жәлар, жәйтәнатә аахыс ирыдынхалоз ажәлар рхатарнакцәа, абас гәҭакыс икацаны ирызныкәартә еипш? Ари азтаара згәи ицымхац аңсуак дыкамзар калап, санқәыпшыз аахыс сгәи ицхоит саргы. Иагыараны сазхәи-цыргы, акоуп такс схағы иааиуа: аңсуа жәлар рықсадгыл рымакра. Ари аидеиа ақыртәуа интеллигенция ирызцәырцит амҳацырра ашытахь, Аңсны антацәи ажәлар рқан еим-тәатәа ианыкала. Ускан зегь еихеит Цыанат тәылағы иаан инхарц: аурықәа колониас икартарц, аурықәа рнаосгы аестонцәа, убас егырт амилаҭ иреиуоу ааганы иқәындырхарц, аерманцәеи абырзенқәеи Тырқәтәылантә еихеит, итацәи зхы иақәитәу адгылқәа ирықәынхарц.

Дәеа гәҭакын ирымаз ақыртәуа интеллигенция. Цабыргуп, амҳацырра аңсуа жәлар амшын иахьхнацаз згәи иамыхәаз кәлеит, уи акыпхь ала ирхәеит, иақәыртит, аха ақыртәуа интеллигенция Аңсни Аңсуаи ишырзыказ, уажәраанза еипш

акөымкөа, даеакала иааңшит. Аңсны таңөит, цабыргуп, аха аублаа реиңш зегытөкөа ыкөымцит, – ақяақта иахылапшышаз, «Аңсни аңсуареи» зхөашаз, амшын ихыцны азөырыхыңөуазаргы иназдыпшылаша жөанызкыфыла аңсуаа рыңсадгыл ағы иаанхеит. Ақыртүа интеллигенция убаскан ирхөар акөын: «Аңсуа иңсадгыл Аңсны идаң-пашө еиқөхеит. Арахь зыңсадгыл иахырцаз гөакуеит амшын нырцө, урт рыңсадгыл иазырыхыңөтөуп икалаз азалымдарра рееитөуп. Ус анакөа, зыңсадгыл зцөызыз аңсуа ихөштөара дазыхынхөаанза, еиқөырахөтөуп уи иңсадгыл Аңсны. Ари зхөарц зылшоз аиашьа иакөын, атынха ду иакөын, акультура ду змоу, ацивилизация златөаны икоу ракөын. Аха ускак изахаракымхеит ақыртүа интеллигенция. Абаө еиңш Аңсны адгылқөа еимдырххауа ианалага, ақыртүа интеллигенция рхапыцқөа аадырңшит: «Ари адгыл азөггы иахтөзом, хара иаагароуп». Аңсуа жөлар рыңсы тоу-иөаму хөа агөхьаагы рымкит. Аамтала Қырттөыла хөынтқарракны еидызкылаз шракөызгы рхаштит. Урт уажө аңсуа жөлар ракөмызт ирбоз, урт рыдгыл акөын. Ус шакөызгы, ускан ақыртүа интеллигенция ари адгыл хара иахтөуп рымхөазеит, хөашьагы рымамызт, избанзар, урт ирдыруан: Қырттөыла ақыртүа итөыла шакөыз, Аңсны – аңсуа ишитөыз. Уажө адгыл аңтацөы, изгода хөа акөымкөа, икөынхархода хөоуп азцаара шықөдыргылаз. Агырқөа ыкөанырхөтөуп хөа атакгы кәрцеит. Нас ацыхөтөан, аменшевик еихабыра Аңсны еибашьрыла ианыргоуп Аңсны Қырттөыла иахөтакны акацара нап анадыркыз.

Абасала, бериавшьчина хажөлар зыхнаркьоз еилкаауп: хөаңсадгыл хөамакра! «Уи еилкаауп, хөаңсадгыл усгы иргеит, аха хажөлар ирымаркызеи?» – абас азцаара ыкөгыларгы ауеит. Рыңсадгыл иахьа ирымухит жөларык, аха уацөы, ари хөадгыл ауп, шөара мчыла иахцөыжөгеит акөымзар хөа игөагыны азөы изымхөартө, наунагза уи рымазкуа азө дымгылартө акацара акөын урт гөтакыс ирымаз. Уи рыгөтакы анагзараз ирылшазгы шьардаза ирацөоуп. Зегь раңхьа иргыланы 50 шықөса рыла ххыңхьазара 55 процент рөынтө 17 процент рөынза хөалбааргеит. Ус шакөугы, рыгөтакы хада рзынамгзеит: 50 шықөса хөахөаера иаөызаргы, ирызхөмеит хажөлар рдоухө. «Уара иушьуа аңцөа дишьуам» рхөоит.

Хажелар рхақ Бериа дланашьтит, икәшәеит Пачулиагы, урт
рцыхәакцәагы. Баша ирымхәеит «Ацәгъа зуа абжа изацуп»
хәа, аха шьоукы – абжа, шьоукых – азна, шьоукгы – рыңсы
ахьынзаҭоу агәҭкьа. Урт рыхшара? Акгы рхарагәышьям урт
рыхшара, аха зегь реиха инасыпдоуп: рабацәа рыхәымгара,
дара ирнымцуа дамыҭоуп.

1991 ш.

А Х Қ Ө А

А ң х ь а ж ө а .

Аңынңытөылатө еибашыра Дузза 1941–1945 ш.

А ж ө а б ж ы қ ө а .

Ан.

Абаллада

Иңшыоу атөылағ.

Схөыңра адауаңшь.

Аблокада ашьтаҳь.

А оч е р к қ ө а .

Ахаца-ихаца – афырхаца.

Ахацөа цон еибашыра.

Илаңш рызхоуп дгылы жөрани.

Ахацара.

«Ауаюы иақөшөашыа ихацашыоуп».

Афырхацеи Афырхацареи.

Иңсны игылаз Аңсадгыл ахьчаю

Аңсны Аңынңытөылатө еибашыра
1992–1993 шш.

Ажәабжьқәа

Ахәрашәа

А ж ә а б ж ь қ ә а р ц и к л:

Ауааы лаша исахъа.

Мирод, Рауф, азанаат ғыц, Абыскыыл игха.

Акомиссар.

Быжь-цуҭак згәыроаз.

Ақәыцъмақәа.

Ацъма бла зхоу.

Ахәыкацаа дгәааит. *Ихытхәаам ажәабжь*

Аеадауаа. *Алаф жәабжь*

Аочеркқәа.

Шәнеибац, шәнеибац...

Анхара иазгәышыуаз аибашыаы

Иңсы атқыс еиғыишьон иңсадгъыл

Рақхъазатәиқәа ируазәкыз

Пҭсра зқәым...

Пшьәешыцәа-фырхацәа

Адрама.

Архәта чыда «Ашьоуцәа» (Апублицистика)

Әажәижәибыжьтәи атрагедии уи атыхәтәеи

Никәлә Цыф-иңа Хашыг
АИБАШЬРА, АИБАШЬРА...
Ажәабжьқәа,
аочеркқәа, адрама

Аредактор *Л. Макачаа-пха*

Акорректорцәа: Е. Адлеиба
Ф. Бытәба
Н. Шьаматәа

Атакзыпхықәу акорректор: Гә. Аркәыцъ

Аформат... Икацәкьоу... кыпхь бгыц.
Иныкәырлшу... кыпхь бгыц. Атираж...
Аҫацаңка №... Ахә еилазарала.

Аңсны Ахәынтқарра
«АКЫПХЬ АҠНЫ»
ақ. Акәа, Ешба имәа 168